ڪٿي نه ڀڃبو ٿڪ مسافر

Gul Hayat Institute

شيخ اياز

کټي نه پيجبو ټک مسافر

Gul Hayat Institute

ڪٿي نہ پيجبو ٿڪ مسافر

(آتم ڪهاڻي)

شيخ اياز

Gul Hayat Institute

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد سنڌ.
1996ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر ٻه سؤ پنج

ڇپائيندڙ: نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

ڇپيندڙ: ذڪي پرنٽنگ پريس، ڪراچي.
پهريون ايڊيشن: آڪٽوبر 1996ع

قيمت: -/120 رپيا

Gul Hayat Institute

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

KITHEY NA BHUNGBO THAK MUSAFER. (An Autobiography) By SHAIKH AYAZ. Published by New Fields Publications; Tando Wali Mohammad, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition October 1996.
Price Per Copy Rs. 120/-
Book No. 205

ٻه اکر

هي ڪتاب ستار پيرزادي ڏيڍ مهينو ساندهه ڪاپي
ڪيو آهي، جنهن لاءِ مان سندس ٿورائتو آهيان.

شيخ اياز

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

انتساب

پنهنجي رفيقہء حيات زرينا جي نالي جنهن جي تعاون کان سوا مان هي ڪتاب نہ لکي سگهان ها. هن لاءِ ٻيو ڇا لکان! فقط رحيم خان خانان جو هيٺيون شعر ياد اچي رهيو آهي:

من توشدم تو من شدي، مان جان شدم تون تن شدي،
تا ڪس نہ گويد بعد ازين من ديگرم تو ديگري.

(مان تون ٿيس، تون مان ٿينءَ جئن هن کان پوءِ ڪوئي چئي نہ سگهي تہ مان ٻيو آهيان، تون ٻي آهين)

محبت ۽ احترام سان

شيخ اياز

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

منهنجو ڪتاب ’ڪٿي نہ ڀڄبو ٽڪ مسافر‘ ڇپجي آيو تہ زرينا غصي ۾ چيو تہ: ”مون تنهنجو سڄي عمر ساٿ ڏنو آهي، توسان سک ڏک ورهايا اٿم، تنهنجي ٻارن جي پرورش ڪري انهن کي وڏو ڪيو آهي، تنهنجي ڪم ۾ رخنو نہ وڌو آهي، پر ان سڀ جي باوجود تو مون تي فقط هڪ صفحو لکيو آهي. ڪيڏي نہ افسوس جي ڳالهہ آهي.“

مون کيس چيو: ”زرينا! توکي ياد آهي تہ ننڍي هوندي مون توکي رنگا رنگ پوپٽ پڪڙي ڏنو هو تہ تو ان کي توري دير ڇپٽيءَ ۾ جهلي، ڇڏي ڏنو هو ۽ چيو هو تہ: ”هن کي نہ ڇڏيان ها تہ هن جا پر پٽجي پون ها.“

”هائو، مون کي ياد آهي.“ زرينا جواب ڏنو. ”پر توکي اهو اڄ ڇو ياد اچي رهيو آهي؟ ڇا اڃا اڏامڻ چاهين ٿو؟ مون سڄي عمر توکي آزاد ڇڏيو آهي، اڃان ڪائي حسرت رهي اٿئي ڇا؟“ زرينا جي منهن تي مرڪ ائين هئي جيئن گلاب جي مکڙي ٽهرين تڙڪي ۾ ماڪ تي مُرڪندي آهي.

”نہ - نہ. منهنجو مطلب اِهو تہ نہ هو، اڄ منهنجو جنم ڏينهن آهي. بسنت ڦٽي چڪو آهي. توکي تہ معلوم آهي تہ مارچ شاعرن ۽ آرٽسٽن جي ڄم جو مهينو هوندو آهي ۽ مان ان مهيني جي 2 تاريخ تي ڄائو هوس. مون کي پنهنجي زندگيءَ جا 72 سال ياد اچي رهيا آهن. اهو سفر مون ڪجهہ تہ ’ڪٿي نہ ڀڄبو ٽڪ مسافر‘ ۾ لکيو آهي ۽ ڪجهہ هاڻي لکڻ ٿو چاهيان. پر ان سفر ۾ جمال ابڙي، ابراهيم جوئي، غلام رباني آگري ۽ رشيد ڀٽيءَ کان سواءِ ٻيا بہ ڪيئي همسفر آهن، جن جو ذڪر مان هن ڪتاب ۾ ڪرڻ ٿو چاهيان.“

”مثلاً.“ زرينا غصي مان پڇيو.

”مائيڪل اينجلو.“

”اهو ڪير هو؟“ هن تعجب مان مون ڏانهن ڏٺو.

”اهو دنيا جو عظيم ترين مصور هو. جنهن لاءِ چيو ويو آهي: هُن آن هر

Gul Hayat Institute

ڳالھہ جو اظهار ڪيو آهي، جو مصوريءَ ۾ انساني جسم جي باري ۾ ڪري سگھجي ٿو، ان جي هر اشاري، هر چرپر جي باري ۾. هو صنم تراشيءَ ۾ بہ اهڙو ئي چڱو هو. هو سال 1475ع ۾ فلارنس جي ٽسڪنيءَ شهر ۾ ڄائو هو ۽ دنيا جا عظيم ترين شهڪار تخليق ڪيا اٿائين. هڪ ڀيري مُنهنجي مرحوم دوست نعيم صديقيءَ مون کي ٻڌايو تہ جنهن وقت هو، مائيڪل اينجلو جي فلارنس جي چرچ ۾ تخليق ڪيل سسٽين چيپل (Sistine Chapel) ۾ بيٺو هو، تنهن وقت هن ائين محسوس ڪيو هو تہ هو بهشت ۾ اچي نڪتو آهي. هن جي مٿان ڪروبي اڏامي رهيا آهن. هو موت ۽ حيات جو ڊرامو ڏسي رهيو آهي، جنهن ۾ انسان جي ساري تاريخ ڪائنات جي تخليق ڪان وٺي منقش آهي. مون هن جي زندگيءَ تي چارلس مارگن (Charles Morgan) جو ناول ساندھہ بہ راتيون پڙهيو هو ۽ ان منهنجي ننڊ حرام ڪري ڇڏي هئي. منهنجو هڪ مداح سانگھڙ جو حسن وساڻ مون کي هن جي زندگيءَ تي هڪ وڊيو ڪئسٽ بہ ڏئي ويو هو، جيڪا مون ڏهہ ڀيرا ڏٺي آهي.

هن فن کي زندگي ائين ارپي هئي، جيئن مون ارپي آهي. مون هن سان اجنتا جي مصوريءَ ۽ صنم تراشي گڏ ڏٺي هئي. اميد تہ توکي ڪوئي اعتراض نہ ٿيندو. جي مان هن کي توسان گڏ زندگيءَ جي سفر ۾ ڪٽان. آرٽ جي ڪتابن ۾ آهي تہ هو سورهينءَ صديءَ ۾ مري ويو، پر مون لاءِ هو اڃان جيئرو آهي، ۽ ڪڏهن ڪڇهري بہ ڪندو آهي. مون هن جي اصرار تي 1963ع ۾ هن کي اجنتا جون گفائون ڏيکاريون هيون."

زرينا جواب ڏنو: "مون کي ڪهڙو اعتراض ٿي سگھي ٿو. هن جا تہ هڏا بہ پُري ويا هوندا."

"مون جواب ڏنو: "زرينا هو اَمر آهي. عظيم آرٽسٽ ۽ شاعر مرندا نہ آهن."

"ٻيو ڪير؟ زرينا پڇيو.

"وان گوگ."

زرينا مون ڏانهن حيرت مان ڏسي پڇيو: "اهو وري ڪير آهي؟ ڇا اهو بہ ڪو اَمر انسان آهي؟"

"هائو، اهو بہ اَمر انسان آهي. سال 1990ع کي يورپ ۽ آمريڪا ۾ وان گوگ جو سال ڪري ملهايو ويو هو. ان وقت ڪنهن جپاني آرٽ جي ذخيري اندوز (Art Collector) هن جي هڪ تصوير ساڍن پنجاسي ملين ڊالرن ۾ خريد

Gul Hayat Institute

ڪئي هئي. جيئري هن ڏاڍا ڏک ڏٺا هئا. دنيا هن جي قدر شناسي نہ ڪئي هئي."

"اهو ڪير هو؟" زرينا پڇيو.

"اهو بہ عظيم مصور هو جو نيدرلئنڊ ۾ 1883ع ۾ ڄائو هو ۽ زندگيءَ جي آخري حصي ۾ ديوانو ٿي پيو هو. هن جي برش جا جهٽڪا تصويرن تي ائين ڊوڙندا هئا، جيئن منهنجون سٽون پني تي ڊوڙنديون آهن. انهن ۾ ڪائي برقي رو هوندي آهي. اهو مون کي هر ڏک ۾ ڏڍ ڏيندو رهندو آهي ۽ جڏهن بہ مون شاعريءَ کي ترڪ ڪرڻ جو خيال ڪيو آهي تہ هن مون کي جهليو آهي. ڇا هن جي سفر ۾ شموليت تي توکي ڪوئي اعتراض آهي."

"نہ." زرينا جواب ڏنو. "پر اهي تہ ٻئي مصور هيا، تون تہ شاعر آهين."

"مون پوليءَ ۾ مصوري ڪئي آهي. منهنجي شاعريءَ ۾ جيتريون تصويرون آهن. اوتريون ڪنهن بہ مصور جي مصوريءَ ۾ نہ آهن. ها مان سفر ۾ شاعر بہ ساڻ کڻڻ ٿو چاهيان."

"ڪهڙا؟"

"پهرين تہ برونو، جيڪو اطالوي شاعر هو. جنهن کي جيئري جلايو هئائون. هو مون سان چڪيا ۾ گڏ هو، جنهن باهہ جا شعلا مون کي بہ وڪوڙي ويا هئا. بيو پيتائي، هو مون سان لاڙ ۽ ٿر جي سفر ۾ ساڻ هو. جيتوڻيڪ جمال، ابراهيم، پٽي ۽ ٻيا هن کي ڏسي نہ ٿي سگهيا، پر مان هن کي نہ رڳو ڏسي رهيو هوس، پر هن سان ڳالهائي بہ رهيو هوس."

"مان ڀٽائيءَ جو تہ معتقد آهيان. تون مڃ نہ مڃ پر هو توکان وڏو شاعر هو. هو ولي الله هو، تنهنجي ساري زندگي معصيت ۾ گذري آهي،" زرينا چيو.

"ٿي سگهي ٿو. پر مون کان هن جون بہ سٽون نہ ٿيون وسرن. هڪ، "مون کي ماءُ مجاز، پچاري جيان پچيو."۽ ٻي مون دل ۾ ورجائي پرينءَ جي پستان جو، فاقوئي فرحت. آهي عبداللطيف کي."

"بيو بہ ڪوئي."

"ها هونءَ تہ ڪيترائي شاعر منهنجا همسفر رهيا آهن. هومر جي دؤر کان وٺي منهنجي دؤر تائين، جيڪي ڪجهہ وقت مون سان گڏ رهيا آهن. پهرين انهن مان ڪبير کي کڻڻ ٿو چاهيان."

"ڪهڙو ڪبير؟ ڀڳت ڪبير؟"

"هائو، ڀڳت ڪبير، هو برصغير ۾ ڀڳتي تحريڪ جو سيني کان اهم

شاعر هو. هن ڪان انسانيت جو جيڪو سبق مون پرايو آهي، ٻئي ڪنهن شاعر ڪان نہ پرايو آهي. ٻيون ڪجهہ شاعرائون بہ آهن، جيڪي مري چڪيون آهن. هڪ تہ هئي تورو دت."

"ڪير؟"

"تورو دت." مون ورجايو. "اها بنگال جي شاعره هئي، پر هن انگريزيءَ ۾ شاعري ڪئي هئي. هن کي ٽن ٻولين تي دسترس هئي. بنگالي، انگريزي ۽ فرينچ. پر هوءَ پنهنجا سپنا، انگريزيءَ ۾ اُٿي سگهندي هئي. مون کي ڇئن زبانن تي عبور آهي. انگريزي، سنڌي، اردو ۽ فارسي. پر مان پنهنجا سپنا فقط سنڌيءَ ۾ اُٿي سگهندو آهيان. اسان ٻنهي جو تاجي پيئو الڳ آهي ۽ هن جو ڪجهہ جهونو ٿي چڪو آهي. تورو 4 مارچ 1856ع ۾ پيدا ٿي هئي، ۽ ننڍيءَ عمر ۾ 1877ع ۾ مري وئي. مون هن جو هڪ ڪتاب پنهنجي استاد هاسانند جي مدد سان ٽئين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهيو هو. هن ئي مون کي سنسڪرت ادب سان آشنا ڪرايو هو. جنهن جو هوءَ مطالعو ڪري رهي هئي ۽ جنهن ۾ بيحد دلچسپي وٺي رهي هئي. هڪ ڀيري لنڊن ۾ هن چيو هو تہ ٻي ڀيري مان جڏهن لنڊن ايندس تہ سنسڪرت جي پوري پنڊتياڻي ٿي ايندس. مان هن سان سروجني نائڊو ۽ چٽو پاڌيا ۽ هندستان جي جديد انگريزي ادب تي بہ بحث ڪندو آهيان."

"ائين تہ فيض احمد فيض، سبطِ حسن ۽ ٻيا دنيا جا ڪيئي شاعر ۽ اديب منهنجا همسفر رهيا آهن، مون سان گفتگو ڪئي اٿائون. جيئن ڀٽائي سان سامي، آدوتي، گاروڙي وغيره ڪندا هئا ۽ ڀٽائيءَ اُمي هوندي، انهن کان ايترو علم پرايو جو عظيم شاعري ڪئي اٿائين. ڀٽائيءَ کان سواءِ ٻيا بہ ڪيئي صوفي منهنجا همسفر رهيا آهن. بيدل دهلوي، جنهن جو غالب ۽ اقبال تي اثر هو. غالب جو هڪ بہ شعر تہ بيدل دهلويءَ جي شعرن جو ترجمو آهن. جيئن ڀٽائيءَ جا هڪ بہ بيت فريد شڪر گنج جي پنجابيءَ ۽ ميران ٻائيءَ جي هندي دوهي جو ترجمو آهن. برصغير جا ٻيا بہ شاعر آهن. جن سان مون ڪافي وقت گذاريو آهي. خاص ڪري امير خسرو، ٽئگور ۽ اقبال. انهن سان بہ هم ڪلام رهيو آهيان ۽ انهن جي دؤر جي هنن کان پڇا ڪئي اٿم. سندن شاعريءَ جا ڪتاب اردو، فارسي ۽ انگريزيءَ ۾ براهِ راست پڙهيا آهن. پر مون ڪيترن مشرق ۽ مغرب جي شاعرن جو ترجمو انگريزيءَ ۾ پڙهيو آهي،

Gul Hayat Institute

پر انهن سان منهنجي صحبت نہ رهي آهي. سواءِ ڪجهہ شاعرن جي جن جو ذڪر مون اڳ ۾ ڪيو آهي."

"تو فلسفي جو مطالعو بہ تہ ڪيو آهي ۽ منهنجي راتين جي ننڊ ڦٽائي آهي، منهنجي اکين جا ڇپر اڃان تائين توتي دانهين آهن." زرينا چيو.

"ها زرينا." مون جواب ڏنو. "مان سقراط، ارسطوءَ ڪان وٺي اسپنوزا ۽ سارتر ۽ فارابي ۽ ابن سينا ڪان وٺي ابن عربي ۽ اخوان الصفا تائين سيني سان سفر ڪيو آهي. اقبال تہ منهنجي حياتيءَ ۾ گذاري ويو، پر مان هن سان 'بانگِ درا'، 'بال جبريل'، 'ضربِ ڪليم'، 'پيام مشرق'، 'اسرار خودي'، 'رموز بي خودي' ۽ 'جاويد نامہ' ۾ گڏ رهيو آهيان. جيتوڻيڪ ڪٿي ڪٿي منهنجو هن سان اتفاق نہ آهي. اهو سفر بہ ٻين سفرن وانگر وقت ۾ سفر آهي، ائين چئجي تہ خيالن جي دنيا جو سفر آهي."

"تو سياست ۾ بہ ڪافي وقت وڃايو آهي. ڪنهن سياستدان ڪي سفر ۾ ڪٺندين."

"ها، خشو ڪيولراماڻيءَ ۽ مهاتما گانڌيءَ ڪي، منهنجي نظر ۾ گانڌي هن صديءَ جو عظيم انسان هو. اهي سڀ انسان جي مون سان سفر ۾ رهيا آهن، منهنجي زندگيءَ جو اڻوٽ حصو ٿي رهيا آهن. مان چڱيءَ طرح ڄاڻان تہ اهي ڇا هيا، اهي اڃان تائين منهنجي پاڻ ۾ سمايل آهن. مون سان هم ڪلام رهندا آهن ۽ اهي ائين منهنجا پنهنجا آهن، جيئن منهنجو نالو پنهنجو آهي. ها، مان پنهنجي زندگيءَ جو پورو پوتا ميل فقط يتائيءَ کي ڏيڻ چاهيان ٿو. جيئن ڪازان زاڪس مصور ايل گريڪو کي ڏيڻ لاءِ تيار هو. جيڪو هن جو پيش رَو يوناني آرٽسٽ هو. يتائي نہ صرف منهنجي ٻوليءَ جو شاعر هو پر هن ڪان مون ڪافي ڪجهہ پرايو آهي."

"مان انهن مصورن مان ۽ مغربي شاعرن مان تہ نہ ڄاڻان. تون ٿي انهن جي باري ۾ مون کي ٻڌائجانءِ. مون تہ فقط شاهہ، سچل ۽ ساميءَ کي ٿورو پڙهيو آهي." زرينا چيو.

"سچل ۽ سامي ايڏا وڏا شاعر نہ آهن. انهن فقط ڪجهہ سٽون چڱيون چيون آهن. هومر، اليڊ ۽ آڊيسي نہ لکي ها ۽ فقط ڪجهہ مترنم شعر لکي ها تہ هن جي ايتري قدر قيمت نہ ٿئي ها. هونءَ تہ شيڪسپيئر جون آٿيلو مان ڪجهہ سٽون هن جي امرتا لاءِ ڪافي آهن.

Gul Hayat Institute

"مرڻ ۽ ننڊ ڪرڻ
اتفاق سان سپنو ڏسڻ
اتي ئي تہ مهتو اچي ٿو."
يا ٻئي هنڌ چيو اٿائين:
"وقت زندگيءَ جو تت آهي
۽ زندگي وقت لاءِ هڪ بيوقوف وانگر آهي
۽ وقت جو ساري زندگيءَ تي حاوي آهي
ان لاءِ ضروري آهي تہ اهو
ڪٿي بيهي وڃي."

اهي ٻہ ٽڪرا ئي شيڪسپيئر ڪي زندگيءَ جاويد ڏيڻ لاءِ ڪافي آهن. پر پوءِ بہ هن 39 ڊراما لکيا ها. مون ويسٽ منسٽر ايبي ۾ هن جي قبر تي بيهي چيو: "اتي مون سان ڳالهاءِ. هي ڪميونسٽ تنهنجي باري ۾ جڪ ماري رهيا آهن. ڇا تون فقط پنهنجي دؤر جو آئينو هئين، يا تو ان تان فقط زنگ متايو هو جو ازل ابد جو آئينو آهي." پر مون ڪي توسان ۽ ڪجهہ خاص پين سان سفر ۾ زيادہ گفتگو نہ ڪرڻي آهي نہ تہ هي داستان الف ليلا جي داستانن کان وڌو تي ويندو."

زرينا، مون انگريزيءَ ۾ هڪ عجيب ڪتاب پڙهيو هو Story of Briday Murphy (برائڊي مرفيءَ جي ڪهاڻي) جنهن ۾ ڏيڪاريو ويو هو تہ هڪ هپناٽسٽ (Hypnotist) هڪ ڇوڪري تي تجربو ڪيو. هن کي هپناسس (Hypnosis) هيٺ آڻي هو چوي ٿو تہ: "پٺتي وڃ." تہ هوءَ ڏهہ سال پٺتي جون ڳالهيون ٻڌائي ٿي. هو وري هن کي چوي ٿو: "اڃان بہ پٺتي وڃ." تان جو هن کي پنهنجي ڄمر تائين وٺي ٿو وڃي، جو هوءَ 'اوٺان اوٺان' ڪرڻ لڳي ٿي. اوچتو Hypnotist کي ڪوئي خيال اچي ٿو ۽ هن کي چئي ٿو: "اڃان بہ پٺتي وڃ." ٿورڙيءَ دير ۾ هوءَ ٽپ ڏئي اٿي ٿي ۽ عجيب غريب ناچ ڪري ٿي جو هپناٽسٽ ڪٿي بہ نہ ڏٺو هو، هن ڇوڪريءَ کان جڏهن پڇيو تہ: "اهو ناچ تو ڪٿي سکيو آهي؟" تہ چيائين تہ: "مان سترهين صديءَ ۾ آئرلينڊ ۾ رهندي هيس، منهنجو نالو برائڊي مرفي هو ۽ منهنجو پيءُ بئريسٽر هو." پوءِ هن کي پنهنجي رهائش جي جاءِ جي باري ۾ ٻڌايائين ۽ ٻيا ڪيئي تفصيل ٻڌايائين، جي هن ناچ ٽئپ ڊانس (Tap Dance) سوڌا ٽيپ رڪارڊ ڪيا ويا.

Gul Hayat Institute

پوءِ سائنسدانن جو هڪ پئنل مقرر ڪيو ويو، جن آئرلئنڊ وڃي ڪافي تفتيش ڪئي، رڪارڊ ڏٺا ۽ ان نتيجي تي پهتا تہ برائڊي مرفيءَ جي ڳالھہ صحيح هئي ۽ پنر - جنم هڪ حقيقت هئي. ان ڪتاب جون انگريزيءَ ۾ ئي ڪروڙين ڪاپيون وڪاميون هيون. ڪيئن چئجي تہ اها ڪوڙي ڪهاڻي هئي ۽ پئسي جي لالچ جي ڪري گهڙي وئي هئي. پر جنهن وقت اهو ڪتاب ڇپيو هو تہ نقاد ان راءِ جا هئا تہ اها ڪجھہ ماڻهن جي ٽولي لاءِ گهڙڻ ناممڪن هئي. بهر صورت ڪهاڻي نهايت دلچسپ هئي. مون بہ ائين زرينا کي چيو تہ: ”تون ۽ مان ساڳئي پاڙي ۾ ويجهو رهندي زندگي گذاري آهي. ننڍي وڏي ۽ ياد ڪر تہ ننڍي هوندي اسان جي شڪارپور ۾ اسان جو پاڙو، اسان جي اردگرد، اسان جي ٻولي ۽ اسان جي روزمرھہ جي زندگي ڪيئن هوندي هئي.“

زرينا ٿڌو ساھہ ڀري چيو: ”سڀ ڪان متي سال ٿيا آهن ۽ هاڻي منهنجا وار بہ اڇي اڇا ٿيا آهن.“ ۽ پنهنجي ڏوهٽي روماسا جي مٿي تي هٿ ڦيريندي چيائين: ”هر ڏينهن جو هن جي زندگيءَ ۾ وڌي رهيو آهي، اسان جي زندگيءَ مان گهٽجي رهيو آهي.“

مون اهي لفظ ٻڌي ائين محسوس ڪيو تہ مان ڪائنات جي چيڙي تي پهچي چڪو آهيان ۽ مون ۾ رڳو اها خواهش وڃي رهي آهي تہ پنهنجي سوانح حيات کي پورو ڪريان، ۽ ان کان پوءِ ان جي آخري ڪنڊ تان پولار ۾ ٽپو ڏيان. موت ڪيتري وقت کان خلا ۾ منهنجو انتظار ڪيو آهي.“ اوچتو خيال آيو تہ ڇا موت، پولار آهي، نيستي آهي، انسان ڪجھہ بہ نہ آهي ۽ ان ڪجھہ بہ نہ ۾ سمائجي وڃي ٿو. جا ازل کان ابد تائين ڇوليون هڻي رهي آهي؟“

Gul Hayat Institute

مون جڏهن ساميءَ جي نالي سلوڪ لکيا هئا، تڏهن منهنجي اها ڪيفيت هئي، پر هاڻي تہ مان روح جي ابديت ۾ اعتبار ڪيان ٿو ۽ ساڳيو ماڻهو نہ رهيو آهيان. اها بہ ڳالھہ آهي تہ مان سدائين محويت جي عالم ۾ پنهنجي وجود کان غافل رهيو آهيان. ان تي مون کي بايزيد بسطاميءَ جي باري ۾ هڪ ڳالھہ ياد اچي ٿي. ڪنهن شخص کي بايزيد سان ملاقات جو شوق ٿيو ۽ وڏو سفر ڪري هن جي شهر بسطام ۾ اچي نڪتو. هيڏانهن هوڏانهن پڇا ڪري بايزيد جو گهر اچي ڳولي لڌائين ۽ ان جو ڪڙو ڪڙڪايائين تہ هڪ باريش شخص ٻاهر نڪري آيو. جنهن سان السلام عليڪم ڪري هُن

ڪانئس بايزيد جي باري ۾ پڇيو. ان باريش شخص ڪيس جواب ڏنو: ”هتي تہ بايزيد جي نالي سان ڪوئي شخص نہ رهندو آهي.“ اهو شخص جو بايزيد جي ڳولا ۾ نڪتو هو، پنتي موٽيو ۽ پاڙي اوڙي ڪان بايزيد لاءِ پڇيائين، جنهن تي؛ ڪنهن شخص جو هن جي ويجهو بيٺو هو، ڪيس چيو تہ: ”جنهن باريش شخص توسان ڳالهايو پئي اهو ئي تہ بايزيد هو.“ هو وري در تي موٽي آيو ۽ ڪڙو ڪڙڪايائين تہ ساڳيو بزرگ ٻاهر آيو ۽ هن ڪيس چيو تہ: ”پاڙي وارا تہ چون ٿا تہ اوهان ئي بايزيد آهيو.“ ان تي بزرگ وراڻيو تہ: ”مان هن گهر ۾ ڏهن سالن ڪان رهندو آهيان، مون کي تہ بايزيد جي نالي سان ڪوئي ماڻهو نہ مليو آهي.“ اها آهي استغراق جي ڪيفيت جنهن ۾ ماڻهو پنهنجي وجود کي وساري ٿو ڇڏي. ڪافي سالن ڪان شاعريءَ مون تي اها ڪيفيت طاري ڪئي آهي. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ مون کي Spilt Personality (وکريل شخصيت) آهي ۽ جڏهن وڪالت ڪندو هوس تہ مون ڪان وسري ويندو هو تہ مان ڪو شاعر بہ آهيان.

”چڱو هاڻي تون ننڍي هوندي جون سارون بہ ٻڌاءِ!“

زرينا وري روماسا جي مٿي تي هٿ ڦيريندي پڇيو تہ: ”هوءَ ڪهڙي سٽ ٻڌائيندو آهين، ’جڳ مڙيو ئي سپنو‘؟ اها پوري سٽ ڪيئن آهي؟“

مون جواب ۾ چيو: ” ’آسو آڪاٽي، جڳ مڙيو سپنو.‘ زرينا! مان انهيءَ سپني جي آڪاٽي لڪڻ ٿو چاهيان. اهو سپنو جو ڪنهن وقت آبشار وانگر وهيو آهي. ڪنهن وقت جوالا مکي وانگر ڦاٽ ڪاڏو اٿائين. اسان ننڍپڻ گڏ گذاريو آهي ۽ توکان سواءِ شايد ئي ٻيو انسان آهي جنهن سان مان ايتريون يادگيريون ورهائي سگهان.“

هوءَ ڳالهائيندي رهي ۽ مون نوٽ ورتا. ڪجهہ هن جي يادگيرين جا، ڪجهہ پنهنجي يادگيرين جا.

هاڻي ’ڪٿي نہ پيجبو ٽڪ مسافر‘ جي ڇپجڻ ۽ اُن جي مقبوليت ڪان پوءِ خيال آيو آهي تہ انهن کي قلم بند ڪيان. اسان سؤٽيءَ سؤٽ هئاسون ۽ شڪارپور جي شيخن جي پاڙي ۾ رهندا هئاسي، جتي تي وڏيون نمون هيون جن جي چوڌاري هندڪا ۽ مسلمانڪا گهر هوندا هئا. مان ۽ منهنجا جيڏا سرتا ۽ زرينا جون سرتيون جيڏيون گڏجي راند ڪندا هئاسين. مان اڄ بہ

صاف ڏسي رهيو آهيان تہ جنڊيءَ تي لٽل لاٽوٽي زندگيءَ جي ڦيري وانگر ٽِڪ ٻڌي ڦري رهي آهي. جا زرينا جي پيءُ آندي هئي. جيڪو جيڪب آباد ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر هوندو هو ۽ ڪشمور جي جنڊيءَ جو سامان لاٽوٽيون لاٽون، اٽي ڏڪر، ڏوريون، منڊيئڙا، چٽشا، ويلڻ، اکريون مهريون، دٻلا، دلن جون ڍڪٽيون، گهگهين جا بونبا، ڪٽن جا پاوا جنڊيءَ تي چڙهيل پٽ سان ڪٽوليون، گلدان، هٿ ۾ ڪٽڻ جون سوئيون، ڪپڙن ڏوئڻ جون سوئيون، ننڍڙا ٻارن لاءِ ۽ وڏا وڏن جي لڏڻ لاءِ پينگها ۽ ميڻ بتين جون گهوڙيون وٺي ايندو هو. جن سان زرينا جن جو گهر ايترو تہ پرپل هوندو هو، جو جنڊيءَ جي هنر جي نمائش لاءِ ڪافي هو. اِني ڏکر بہ جنڊيءَ تي چڙهيل هوندا هئا. بڪٽ لين مون، نار، آر، وهي، يڪ، نہ ڇاڻان اهي کهڙيءَ ٻوليءَ جا لفظ هئا!
ڪنهن مصور وانگر زرينا جي زندگيءَ جو نندپڻ رنگن ۾ گذريو آهي.

مون ڳالهہ تي ڪئي تہ لاٽوٽي ٽڪ ٻڌي ڦري رهي هئي. منهنجي زندگي بہ اٿين لاٽوٽي وانگر ڦرندي رهي آهي. جيتوڻيڪ هڪ هنڌ ٽِڪ ٻڌي بيٺي نہ آهي. زرينا کان پوءِ منهنجو وارو آيو. مون لاٽوٽيءَ تي ڏور ويڙهي هلائي تہ اها اٿين تيزيءَ سان ڦرندي رهي، جيئن شاعريءَ وقت منهنجو دماغ تيزيءَ سان ڦرندو آهي. انسان جي زندگيءَ ۾ هلي هلي لاٽوٽي انسان جي صحت وانگر ڪِري پوندي آهي. جيئن هاڻي سوڀي جي صحت ڪِري پئي آهي. ڪالهہ هن مون کي فون ڪئي تہ هن جو ڏهن مهينن کان پيٽ خراب ٿي پيو آهي ۽ هو ڪراچيءَ نہ اچي سگهيو آهي، ۽ مون سان ملي نہ سگهيو آهي. تازو هو آغا خان اسپتال مان نڪتو آهي ۽ ڪافي مايوس آهي. هن وڌيڪ چيو تہ مان سوچي بہ نہ سگهندو هوس، تہ منهنجي بہ ڪا صحت خراب ٿيندي. ان تي مون کيس چيو تہ: ”گوتم ٻڌ چواڻي پيدايو، روڳ ۽ مرتيو هر ماڻهوءَ جي جيون ۾ اوس اچڻو آهي.“ ان تي هن چيو تہ: ”مان توسان سهمت آهيان. ڪنهن وقت توکي فون ڪري تو وٽ پٽ ۽ ننهن سان گڏجي ايندس.“ ٻہ ڏينهن پوءِ مون هن کي فون ڪيو تہ ڪڏهن ٿو اچي. هن جواب ڏنو تہ: ”جج لاڙڪاڻي ۾ ڪيس ملتوي نہ ٿا ڪن، سو ان ڪري اڄ لاڙڪاڻي وڃان ٿو. صحت البت ٺيڪ آهي.“ سوڀو هاڻ پنجهتر ورهين جو ٿي چڪو آهي.

مون کي پاسترنڪ جي زندگيءَ مان هڪ واقعو ياد آيو. پاسترنڪ (Pasternak) ’پيري ڊيلنڪو‘ نالي وستيءَ ۾ رهندو هو، جا ماسڪو کان سٺ ميل پري هئي، جتي هن کي فيڊن (Fedin) ۽ ٻين روسي اديبن سان لڳ هڪ ڊاچا (ننڍڙو گهر: Dacha) هو. هڪ ڏينهن پاسترنڪ کي ڪيڙ آيو تہ هو اسٽالن کي فون ڪري. جڏهن هن اسٽالن کي فون ڪيو، تڏهن اسٽالن پنهنجي فولادي بنڪر (ٻُهروءِ Bunker) ۾ ويٺو هو ۽ فون هن جي ملٽري سيڪريٽريءَ کڻي اسٽالن کي ٻڌايو تہ هن سان پاسترنڪ ڳالهائڻ ٿو چاهي. پاسترنڪ، اسٽالن تي هڪ نظم لکيو هو، ان ڪري اسٽالن کي هن لاءِ نرم گوشو هوندو هو. سو ملٽري سيڪريٽريءَ کي چيائين تہ فون مون کي ڏي. هن پنهنجي فائيلن مان ڪنڌ ڪڍي پاسترنڪ کي چيو: ”ڇو توکي ڇا گهرجي؟“

پاسترنڪ چيو تہ: ”مان توسان موت ۽ زندگيءَ جي مسئلي تي ڳالهائڻ ٿو چاهيان.“

”احمق!“ ايترو چئي اسٽالن فون رکي ڇڏي. جي اسٽالن، پاسترنڪ کي ٻڌي ها تہ انساني زندگيءَ کي ناپائيدار سمجهي ها ۽ ڄاڻي ها تہ اها هلندي هلندي لاتوڻيءَ وانگر بيهي تي وڃي تہ هو ايترو ظلم نہ ڪري ها. اسٽالن ڪجهہ وقت کان پوءِ رت جي داٻ جي ڪري مري ويو. هن جي دماغ جي رڳ ڦاٽي پئي. انسان ذات جيتريءَ تيزيءَ سان ياد ڪري سگهندي آهي، اوتري تيزيءَ سان وساري بہ سگهندي آهي.

استاد بخاريءَ جي موت کان پوءِ چار ڏينهن اخبارن ۾ هن جا قطعا ڏنائون ۽ پوءِ هن کي وساري ڇڏيائون. هاڻ هن کي ورسيءَ تي ياد ڪندا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪو مداح هن تي ليک لکندو آهي.

سوچيو گيانچنداڻي جڏهن بہ ڏينهن اڳ آيو هو، تڏهن هن سان گفتگو ڪندي مون کي هندستاني مصور پنداريءَ جو قول ياد اچي رهيو هو، جو هن جي سوانح نگار راءِ چٽرجيءَ پنهنجي تصنيف ڪيل ڪتاب ’پنداريءَ‘ جي پهرين صفحي تي ڏنو آهي.

”مان ڊرتيءَ جو آهيان. مان ڊرتيءَ تي گهمان ٿو. مان ڊرتيءَ جو ڪانوان ٿو ۽ ڊرتيءَ کان سواءِ ڪنهن بي ڳالهہ جي باري ۾ نہ ٿو سوچيان. هتي ڳالهيون مون لاءِ پوري ڪتب خاني وانگر آهن ۽ مون کي بي ڪنهن ڳالهہ ۾ دلچسپي نہ آهي. ان ڪري ئي مان سپنن جون تصويرون نہ ڪيندو آهيان.

Gul Hayat Institute

جيڪي مون هن دنيا ۾ پرايو آهي، ان جا چِتر ڪيندو آهيان. ہيون ڳالهيون مون لاءِ اهم نہ آهن."

سويي جون ڳالهيون ٻڌي مون کي فيض احمد فيض ياد آيو هو، جو بہ سويي وانگر منهنجو دوست هو. فيض، سويي سان لاهور قلعي ۾ گڏ قيد هو. سويو هن جو هر هر ذڪر ڪري چوندو هو تہ جڏهن شام جو فيض ۽ سويي کي چهل قدميءَ لاءِ ڪمري کان ٻاهر ڪيندا هئا، تڏهن جيڪڏهن سويو هن کان ڪجھ پڇندو هو تہ هو فقط ڪنڌ ڌوڻ سان ها يا نہ جو جواب ڏيندو هو. سويو اهو بہ ٻڌائيندو هو تہ هن لاهور قلعي ۾ کھڙيون عقوبتون سَہيون هيون ۽ هن کي جنهن سيل ۾ قيد رکيو هئائون، ان ۾ نہ فقط سخت سردي هوندي هئي، پر وڇون بہ هوندا هئا. جڏهن اتم ۽ سندري سکر ۾ مون وٽ مهمان هئا، تڏهن سويو بہ مون وٽ ترسيل هو ۽ پنهنجا جيل جا تجربا ٻڌائي رهيو هو. سندري جڏهن مون سان اڪيلو ڳالهائي رهي هئي، هوءَ اهڙي گفتگو کان بوريت ڏيکاري رهي هئي ۽ چيو هئائين تہ هن جي دنيا تہ فقط جيل تائين محدود آهي." ان وقت ئي مون محسوس ڪيو هو تہ سندريءَ ۾ ڀرپور زندگيءَ جي تمنا آهي.

مون سکر جي بازار مان سندريءَ کي تحفي ۾ هڪ اعليٰ درجي جي لپ اسٽڪ ۽ روج وٺي ڏنو هو جو هن قبول تہ ڪيو هو پر چيو هو تہ اسان اهي شيون نہ لائيندِيون آهيون. هوءَ هڪ آدرشي اشتراڪي عورت وانگر سستي سوٽي ساڙهي پائيندي هئي ۽ ميڪ اپ نہ ڪندي هئي. هن ڀيري جڏهن مان بمبئيءَ ويو هوس تہ هوءَ ستر جي لڳ ڀڳ تي چڪي هئي. پر هن کي خوبصورت ريشمي ساڙهيون پهريل هيون ۽ ميڪ اپ بہ ٿيل هو. هوءَ وڏي عمر جي باوجود هڪ سندر استري لڳي رهي هئي ۽ پنهنجي ڌيءَ بينا جي ڇڻ وڏي ڀيڻ ٿي لڳي. باقي اتم ساڳي ڊڪ جي پينٽ، لنڊي بشرٽ ۽ چمپل پاتل هو، ۽ اڳي وانگر هڪ آدرشي ساميوادي لڳي رهيو هو، هن جڏهن بمبئي ريڊيو تي مون کان انٽرويو ٿي ورتو تہ مون کان آرٽ سان وابستگيءَ جي باري ۾ سوال وڌيڪ اهميت سان پڇيو هئائين. سندري سامهون ويٺي هئي. بينا مون کان سال کن اڳ بمبئيءَ مان ڪراچيءَ فون ڪري سندريءَ جي ڪهاڻين جي باري ۾ منهنجا تاثرات پڇيا هئا، جي مون هن کي لکايا هئا، جيڪي هن سندريءَ جي ڪتاب جي پنّيان ڏنا هئا.

سوڀي سان ڳالھيون ڪندي اڪثر سبطِ حسن ۽ ڪامريڊ حسن ناصر جو ذڪر ايندو هو، جنهن کي لاهور فورٽ ۾ اذيتون ڏئي ماريو هئائون. سوڀي سان پرچي وديارٿي، ڦيرو، هيمون ڪالاڻي ۽ عينشي وديارٿي ۽ ٻين انگريزن خلاف دهشتگردن جو ذڪر بہ ايندو هو جن انگريزن جي حڪومت جو تختو اڏائڻ ٿي چاهيو. هيمون، جو ورهاڱي کان اڳ وارو گهر اسان جي سکر واري گهر کان ٻہ سئو قدم پري هو، جتي مان ورهاڱي کان پوءِ رهندو هوس. جڏهن مان هيمونءَ جي گهر وٽان لنگهندو هوس تہ منهنجي دل انگريز سامراج خلاف نفرت سان پرجي ويندي هئي. شايد ان ڪري ئي مون هيمونءَ تي ڪجهہ وائيون لکيون هيون. پرچو وديارٿي منهنجو ۽ منهنجي يار ديوان پرمانند جو ڪلاس فيلو هو ۽ پرمانند سان شڪارپور ڪاليج جي هاسٽل ۾ ساڳئي ڪمري ۾ رهندو هو. پرمانند ٻڌائيندو هو تہ پرچُو رات جو ٻہ چارپيرا هاسٽل جي گراؤنڊ تي تيزيءَ سان ڊوڙندو هو تہ جيئن گرفتاريءَ جا آثار ڏسي هو تيزي سان ڀڄي وڃي.

پاڪستان کان پوءِ ڦيروءَ جو ڀاءُ پيسومل ڪجهہ وقت لاءِ منهنجو جونيئر هو ۽ پوءِ جيڪب آباد ۾ وڪالت ڪندو هو. اهو ٻڌائيندو هو تہ هندستان ۾ ڪنهن هاءِ ڪورٽ ڦيروءَ کي ڪنهن قتل ۽ ڌاڙي جي ڪيس ۾ ڦاسيءَ جي سزا ڏني هئي. پارٽ ۾ ڦيروءَ ڪيئي ڌاڙا هنيا ۽ ڌاڙي هٽندي قتل بہ ڪيا هئا. ڪجهہ پنهنجي جرم جي احساس ۽ ڪجهہ مقدمي جي ڪارروائيءَ جي خاتمي ۾ دير سبب ڦيرو جيل ۾ زير حراست قيدي ٿي رهندي زندگيءَ مان بيزار ٿي پيو هو ۽ هاءِ ڪورٽ ۾ اپيل هلندي هن ججن کي گاريون ڏنيون ۽ چيو تہ: "مان اپيل واپس ٿو وٺان ڇو تہ مون کي اوهان مان انصاف جي ڪائي اميد نہ آهي. اوهان ڀلي مون کي ڦاسي ڏيو." هن جي ڀاءُ پيسو مل هن جي ڪيس جو پيپر بوڪ ۽ هاءِ ڪورٽ جي فتويٰ ڏيکاري مون کان صلاح ورتي هئي تہ فتويٰ خلاف سپريم ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي وڃي يا نہ؟ ريڪارڊ پڙهي مون کي يقين ٿي ويو هو تہ ڦيرو انقلابي نہ رهيو هو ۽ جرم هن جو پيشو ٿي چڪو هو. هو بہ منهنجو ڪلاس فيلو رهيو هو، مون ڦيروءَ جي ڀاءُ کي صلاح ڏني تہ اپيل مان ڪوئي فائدو نہ ٿيندو. ورهاڱي کان پوءِ ڦيروءَ جو ڪنهن سياسي آدرش ۾ اعتبار نہ رهيو هو. پرچُو، عنشي ۽ ٻيا انگريزن جي وڃڻ کان پوءِ آزاد سنڌ حڪومت جا خواب لهندا هئا. ان

Gul Hayat Institute

حڪومت جي قيام لاءِ هنن کي پئسي جي ضرورت پوندي هئي، جنهن لاءِ هو ڌاڙا هڻندا هئا. هنن جو پاڻ ۾ معاهدو هو تہ جيڪڏهن ڪوئي ڌاڙي هڻندي گرفتار ٿي پوي تہ هن کي سندس ساٿي گولي هڻي ماري ڇڏي، جيئن پيڙا ملندي ٻين ساٿين جا نالا ظاهر نہ ڪري. عثنشي شڪارپور جي اناج منڊيءَ ۾ جڏهن پڪڙجي پيو هو تڏهن پنهنجي ساٿيءَ جي گوليءَ جو ڪاچ ٿي ويو هو. پرچي تي پنجراپور جي ڌاڙي وارو مشهور ڪيس ٿيو هو، جنهن ۾ هو روپوش هو. هن هڪ واڻئي جي گهر ۾ ڌاڙو پئي هنيو، ۾ سٽس پوندي، جنهن جي ياءِ در جي ٻاهران ڪڙو ڏئي ڇڏيو. پرچي ڀڄڻ لاءِ بالڪنيءَ مان ٽپو ڏنو، پر هن جي ٽنگ تي ضرب اچي وئي ۽ هو تيزيءَ سان ڀڄي نہ سگهيو ۽ گرفتار ڪيو ويو. پوءِ ڪراچي جيل ۾ پاڻ واري سيل تي چاڙهيل ڪلف جي چاٻيءَ جو نرم صابڻ ۾ قالب ٺاهي هن جيل کان ٻاهر موڪليو ۽ ان قالب تي ڪنجي ٺاهڻ لاءِ ڪجهہ ساٿين کي هدايت ڪئي. ان وقت پرچو سباش چندر بوس جي آزاد هند واري قومي تحريڪ سان تعلق رکندو هو، پر هن کي هندوستان ۾ ضم ٿيڻ مان ڪوئي فائدو نظر نہ آيو هو ۽ هن پنهنجي ريڊيو اسٽيشن ٺاهي ۽ سنڌ جي آزاد حڪومت تي قائم ڪرڻ گهري. جڏهن پرچي کي قالب تي ٺهيل چاٻي ۽ رواتي پهتي تہ هن چاٻيءَ کي ٺيڪ ڪري ڪلف کي کولي ڏٺو ۽ پوءِ ساٿين سان وقت رکيائين تہ هو جيل جي فلاڻي پاسي کان ڪار ۾ هن جو انتظار ڪن. اها سڄي ڳالهہ مون کي حشو ڪيولراماڻيءَ، جو بہ شايد ساڳئي جيل ۾ نظربند هو، ٻڌائي هئي. حشوءَ وڌيڪ ٻڌايو هو تہ پرچي جيل ۾ قيدين کان ڇهہ ست ڪمبل هٿ ڪري پاڻيءَ ۾ پچايا جيئن اهي آلا ۽ ڳورا ٿي پون. هن اهي پٽ جي پار اڇلايا، جي هن جا دوست سڪ ڪري جهلي بيٺا. (اهو هن ڪهڙيءَ طرح ڪيو، مون کي پوريءَ ريت حشوءَ نہ ٻڌايو هو.) بهرصورت پرچي، جنهن کي ڦاسيءَ جي سزا لڳل هئي، ڪراچي جيل جي پٽ ٽپي ڀڄي ويو. ڪراچي جيل جي تاريخ ۾، ان نوعيت جو اهو پهريون واقعو ٿيو هو. ان کان پوءِ بہ پرچي ڪراچيءَ ۾ ڌاڙا هنيا، جنهن جو محرڪ سياسي جذبو نہ هو. پرمانند ڪيترو وقت پوءِ مون کي ٻڌايو هو تہ، ”مون سان پرچو 1948ع ۾ مليو هو. مون هن کي چيو تہ: ”تنهنجي خلاف ڊيٿ وارنٽ آهي، تون ائين بيپرواهيءَ سان پيو گهمين.“ تہ پرچي هن کي هڪ ڪيسي مان پستول ڪڍي ڏيکاريو، جنهن ۾ گوليون

پريل هيون ۽ پٺي ڪيسي مان سوَ سؤ جي نوٽن جون ڏهن هزارن جون ٿهيون ڪڍي ڏيکاري ڪيس چيو تہ: ”اهڙي ہي بہ ٿهي منهنجي اندرئين ڪيسي ۾ پئي آهي. جيڪڏهن ڪوئي گرفتار ڪرڻ آيو تہ ان کي گوليءَ سان ختم ڪري ڇڏيندس، پر جي گرفتار ٿي پيس تہ ڏهن ويهن هزارن جي رشوت ڪافي آهي. هتان جي پوليس بي ايمان آهي، پئسن تي پيءُ جو خون بہ معاف ڪري ڇڏيندا.“

1965ع ۾ سوڀي مون کي سکر جيل ۾ ٻڌايو هو تہ هو ڪيرت ٻاٻاڻيءَ سان فريئر روڊ تي فليٽ ۾ ملڻ ويو. پل ۾ سوڀي، ڪيرت جي پر واري فليٽ جو دروازو کڙڪايو تہ دروازو ٿورو کليو ۽ وٿيءَ مان پهرين ريوالور جي نالي نڪتي ۽ پوءِ دروازو يڪدم کليو. مون ڏٺو تہ پرچُو بيٺو هو. پرچي سوڀي کي تحڪمانہ انداز ۾ چيو: ”سوڀا اندر آءُ! هن ميز جي سامهون ويهہ.“ پستول جي نالي سوڀي جي لؤندڙي ڏانهن وڌائيندي چيائينس تہ: ”جي ڪوڙ ڳالهائيندين يا نڳي ڪندين تہ پستول جي گولي تنهنجي لؤندڙيءَ ۾ هوندي.“ پوءِ پستول سڌو ڪري چيائين: ”سوڀا، مخبريءَ لاءِ آيو آهين؟“

”نہ -“ سوڀي جواب نہ ڏنو. ”مون پل ۾ ڪيرت جو فليٽ سمجهي در کڙڪايو هو.“ شايد اها موهن پنجابيءَ جي فليٽ هئي، جو مون سان هن پيري بمبئيءَ ۾ مليو هو. ۽ اسان جي ويهارو دوستن سان گڏ دعوت بہ ڪئي هئائين. هو ان وقت ’ساٿي‘ رسالو ڪيندو هو. جنهن جون ايڊيٽر روشن (ريشم) مغل ۽ سندري اتم چنداڻي ۽ ٻيون هندو اديبائون هيون ۽ جنهن جي ڪافي ضخيم پرچي ۾ روشن جا بہ نظم (مکڙي ڇا ڪان شرمائي ۽ هن دنيا جي ويرانيءَ ۾ منزل ملندي يا نہ، شايع ٿيل هئا. اهي نظم مان ڪنهن ٻي مناسبت سان پئي هتڏ ڏيندس.)

سوڀو پرچي جو ڪرجدار آواز ٻڌي وائڙو ٿي ويو. هو تيستائين پئي دوست هئا. جيستائين انگريز سامراج جي خلاف جدوجهد ڪري رهيا هئا. هو سمجهندا هئا تہ آزادي گوليءَ پنڌ تي آهي. سوڀي وٽ پرچي جا ڪيئي راز محفوظ هوندا هئا. پر جڏهن سوويت روس جرمن سامراج سان اتحاد ڪيو ۽ سوڀو ڪميونسٽ جي حيثيت ۾، وروڌي ڌر جي مخالفت ڇڏي اتحادي ڌر ۾ شامل ٿيو، جنهن ۾ انگريز ۽ ٻيا اچي ٿي ويا تہ هن جي انگريز دشمني ختم ٿي وئي هئي. سڀاش چندر بوس هندستان مان ڀڄي جپانين جي مدد سان

Gul Hayat Institute

آزاد هند فوج ٺاهي جنهن ۾ هندو ۽ مسلمان سپاهي ٻئي شامل هئا. انهن جو مقصد هندستان جي آزادي هو، ۽ جي اها ڪامياب ٿئي ها تہ برصغير جي تقدير ٻي هجي ها. بهرصورت ان ڳالهہ تي تاريخ پوري فتويٰ نہ لکي آهي. مون ’جڳ مڙيوئي سپنو‘ ۾ ان باري ۾ الڳ ڪهاڻي لکي آهي. سو پرچي، سوڀي کي انگريز سرڪار جو خابرو سمجهي هن کي چيو: ”سوڀا، اڳين دوستيءَ جي ڪري تنهنجي جان بخشي تو ڪريان، پر منهنجي وچڻ ڪان پوءِ پورو اڌ ڪلاڪ دروازي مان قدم ٻاهر نہ ڪيجانءِ! جي تو ائين نہ ڪيو تہ منهنجا ساٿي پاسيرا بيٺا آهن ۽ اهي توکي گهڙيءَ ۾ ختم ڪري ڇڏيندا.“

سوڀي وڌيڪ ٻڌايو تہ: ”مون کي خبر نہ هئي تہ سياست کي دوستي ائين بي مُروت ڪري ڇڏيندي آهي. مان پوءِ ۾ اڌ ڪلاڪ بدران چاليهہ منٽ ويهي پوءِ ٻاهر نڪتس ۽ ڪيرت جو دروازو کڙڪايم.“

جي هيمون ڪالاڻي ۽ هنسراج وايرليس سوڌو، ليکيو وچي تہ سنڌ جو انقلابي لڏو ڪلپنا دت جي ’چٽگام جي انقلابين‘ کان گهٽ نہ هو ۽ انهن تي قراة العين حيدر جي ’آخر شب کي همسفر‘ کان وڌيڪ دلچسپ ناول لکي تو سگهجي.

مون ايترو لکيو تہ ٽي - ويءَ تي سنڌين وڳي خبر آئي تہ اسلام آباد ۾ ٻہ جا زوردار ڌماڪا ٿيا آهن. مصري سفارتخانو تباهہ ٿي ويو آهي ۽ 65 ماڻهو زخمي ٿيا آهن. جن ۾ 5 مصري، هڪ افغاني ۽ ست پاڪستاني بہ زخمين ۾ شمار آهن، اهو بہ ٻڌايو ويو تہ بم گاڏيءَ ۾ رکيل هئا ۽ رموٽ ڪنٽرول (Remote Control) وسيلي ڌماڪو ڪيو ويو هو. اها ڪارروائي مصر جي جامع اسلاميہ نالي گروپ پاڻ تي تسليم ڪئي ۽ مون کي دهشتگردي کان نفرت اچي وئي. جنهن ۾ بيگناهہ ماريا ٿا وڃن ۽ مون 1857ع جي بلوي تي آپيرا لکڻ جو خيال لاهي ڇڏيو ۽ مون کي ’ڀڳت سنگهہ کي ڦاسي‘ واري پنهنجي آپيرا جي ڪجهہ سٽن تي افسوس ٿيو. اها ئي ڳالهہ آهي تہ هي ٽيڪنالوجيءَ جو دؤر آهي ۽ رموٽ ڪنٽرول سان پوري عمارت کي اڏائي ٿو سگهجي. اڳ تہ ٻانهن جو زور آزمائبو هو ۽ مڙس جو مڙس سان مقابلو ٿيندو هو. هاڻ ٻار ۽ عورتون بہ ماريا وڃن ٿا. 1857ع واري بلوي ۾ بہ ٻار، ٻيا ۽ عورتون بہ ماريون ويون هيون. جنگ ۾ دشمن لاءِ نفرت انسان کي انڌو ڪري ٿي ڇڏي ۽ هن مان خون ناحق جو احساس ئي ڪڍي ٿي ڇڏي. ان

ڪري 1857ع ۾ دهلي، ڪانپور، اوڌ، بهار، جهانسي، راجپوتانا، مڌيہ پرديش ۽ پنجاب ۾ بلوي ۽ ان جي اهم ڪردارن نانا صاحب، تانتيا توپي، جهانسيءَ جي راڻي لڪشمي ٻائي ۽ بيگم حضرت محل وغيره تي مون ڪتاب ويڙهي رکيا آهن، جن ۾ لکيل هو تہ بلوي ۾ انهن تي ۽ انگريز زالن ۽ ٻارن تي ڪيترا ڪيس ڪيا ويا.

انهن سان گڏ مون 'علماء ڪا شاندار ماضي' جا ٽي جلد بہ ويڙهي رکي ڇڏيا آهن، جن سامراج جي خلاف تحريڪ ۾ حصو ورتو هو. جيڪي انڊمان نڪوبار ٻيٽن تي نظربند ڪيا ويا هئا. ان سان گڏ مون فرانس، اٽلي، اسپين، روس، لاطيني آمريڪا، اتر يورپ، برٽين ۽ يونائيٽيڊ اسٽيٽس (USA) ۾ ٿيل انفرادي ۽ اجتماعي دهشتگرديءَ جي تجزئي تي مواد طاقِ غفلت جي حوالي ڪري ڇڏيو.

مون کي ياد آيو تہ تانتيا توپيءَ تي روزاني 'برسات' ۾ ڇپيل اٺ نو قسطن مان آخري قسط جو اختتام مون هيئن ريت ڪيو هو: "مون کي ياد ٿو اچي تہ جڏهن مان لنڊن ۾ ڪرامويل هاسپيٽل ۾ هوس تہ هڪ انگريز شاعر مون وٽ هڪ سنڌي دوست سان گڏجي آيو هو. جنهن لورڪا جي شاعريءَ جي باري ۾ ڳالهائيندي، مون کان پڇيو هو تہ: "ڇا تو لورڪا کي پڙهيو آهي؟ ڏسڻ ۾ تہ مون کي تون هن کان ڪافي متاثر ٿو لڳين."

"هسپانوي زبان تہ مان نہ ڄاڻان، پر هن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٻہ چار ڀيرا پڙهيو اٿم." مون جواب ڏنو هو.

هن چيو: "مان توکي هن جو هڪ نظم ٿو ٻڌايان جيڪو ترجمي ۾ شامل ناهي." پوءِ هن مون کي لورڪا جو هيٺيون نظم ٻڌايو.

"جي مان مري وڃان تہ بالڪني کولي ڇڏجانءِ!
ننڍڙو ڇوڪرو نارنگيون کائي رهيو آهي،
(مان بالڪنيءَ مان هن کي ڏسي سگهان ٿو.)
هاري ڪٽڪ لڻي رهيو آهي
(مان بالڪونيءَ مان هن کي ٻڌي سگهان ٿو.)
جي مان مري وڃان
تہ بالڪني کولي ڇڏجانءِ!"

مان تانتيا توپي تي هيءَ لکي لکي سوچي رهيو آهيان تہ جي مان

جھانسيءَ جي راڻي ۽ تانتيا ٽوپيءَ تي بالڪني ڪوليان تہ ڇا ھو ٻاھر پنھنجي آزاد ڌرتي ڏسڻ چاھيندا يا ھڪ نظر ڌرتيءَ تي وجھي بالڪني بند ڪري ڇڏيندا؟ آخر ٻاھر ڏسڻ جھڙو ڇا آھي!"

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ آزاديءَ لاءِ جيڪو رت وھيو، سو رائگان ويو. اھا ڳالھہ نہ رڳو ھتي پر ويٽ نام ۽ آمريڪا جي جنگ تائين سچي آھي، آمريڪا ۾ بہ ٽنڊن منڊن War Veteran جون حالتون پڙھي روح ڏکي ٿو وڃي.

سال 1984ع ۾ ماسڪو ۾ دھشتگرديءَ تي ھڪ ڪتاب ڇپيو ھو، جو مون پڙھيو آھي. اھو ڪتاب گورباچوف جي پيرسترائيڪا کان ھڪ سال اڳ ڇپيو ھو. ان ڪتاب ۾ اولھہ يورپ، يون وچ سمنڊ، (Mediteranion) واري علائقي ۽ لاطيني آمريڪا ۾ ڪابي ڌر واري دھشتگردي کي ننديو ويو آھي تہ: "دھشتگرديءَ سان ڪو مسئلو حل نہ ٿو ٿئي."

دھشتگرديءَ ڏانھن لاڙي جا اثر ايجان اتر آمريڪا، ڏکڻ آفريڪا، ايشيا ۽ آسٽريليا ۾ بہ آھن. لاتعداد واقعا ٿيا آھن، بمن جي ڌماڪن، يرغمال ۾ ورتل شخصن جي غارتگريءَ جا ۽ ھوائي جھازن کي يرغمال بڻائڻ جا. ھيءَ ڌرتيءَ پاڻ نيوڪلئر تجربات جي ڪري ھڪ تائير بم وانگر ٿي رھي آھي، ۽ دھشتگرد ان کي اڏائي سگھڻ جا اھل آھن. تاريخ ڏيکاريو آھي تہ ساڄيءَ ڌر وارا ۽ نوان فاشسٽ، ڪابيءَ ڌر وارن کان اڳ فعال ٿين ٿا، جيئن مٿي ذڪر ڪيل اسلام آباد واري واقعي مان ظاھر آھي.

اڪثر دھشتگرديءَ جي واقعات کي جنون جي حد تائين قوم پرستي يا مذھبي تصورات جو پس منظر آھي. تازو ڪيئي حلقا پاڻ کي سامراج جي ظلم ۽ استبداد جي خلاف احتجاج لاءِ دھشتگرديءَ کي ذريعو بڻائين ٿا. پر ڪابي ڌر وارا الفاظ Phraseology (محاورن جو علم) استعمال ڪري، ھو پنھنجا مقصد جائز قرار ڏئي نہ ٿا سگھن. مثال طور اي. ٽي. اي (A.T.A.) جا اسپين ۾ باسڪ دھشتگردن جي تنظيم آھي. The Boseque Terrorist Organization انھيءَ تنظيم فرانڪو جي آمريت جي زماني ۾ فرانڪو جي سلطنت جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ دھشتگرديءَ کي ضروري سمجھيو، جيئن پوءِ ھو باسڪ جي خودمختيار حڪومت ناھي سگھي. باسڪ اسپين جو ھڪ صوبو آھي. ان تحريڪ ۾ فاشزم جي خلاف نعرا ھا ۽ ان جو مقصد انتھا پسند معاشي تبديلي (Radical Social Transformation) ھو. انھيءَ وقت اھا تحريڪ

Gul Hayat Institute

ڪاڻيءَ ڏر واري دهشتگرديءَ جي هئي، پر جڏهن فرانڪو جي حڪومت ڊهي پئي تہ اڳئين ڪاڻي ڏر واري مسخري بند ڪئي وئي، ۽ اي. ٽي. اي. هڪ قومپرست دهشتگرد تنظيم ٿي پئي. اسان آفريڪا جي ’مائو مائو تحريڪ‘ جي باري ۾ پڙهيو آهي ۽ آمريڪا جي سياهہ فامن خلاف ڪوڪلس ڪلان (Ku Klux Clan) جي باري ۾ بہ ڪتاب پڙهيا آهن ۽ وڊيو ڪئسٽ بہ ڏٺا آهن. ائين برابر آهي تہ جڏهن سياهہ فام نقاب پوشيءَ تي لهي آيا ۽ مِسي سِپي شهر کي باهہ ڏنائون. تڏهن سفيد فام آمريڪي سڌا ٿيا. پر جنگ، تخريبڪاري، دهشتگردي غلط طريقا آهن تہ انهن سان انصاف جي گهر ڪئي وڃي، پوءِ اهو الجيريا، زمبابوي، نڪاراگوا ۾ هجي يا نندي ڪنڊ جي ڪنهن ملڪ ۾ هجي. دهشتگرديءَ جو متحرڪ جذبو مارڪسي، فاشي، اسلامي، يا عبراني هجي، دهشتگردي غلط آهي. مون ويجهڙائيءَ ۾ ٽالسٽاءِ جا ڪتاب پڙهيا آهن، هن کي بہ انارڪسٽ (تخريبڪار) ڪوٺيندا هئا. ڇاڪاڻ جو انارڪزم بہ دهشتگرديءَ جي پس منظر ۾ آهي. ٽالسٽاءِ جي انابت (Conversion) کان اڳ تہ اها ڳالهہ ڪنهن حد تائين صحيح هئي، ان ڪري ان تي جرمن افسانہ نويس اسٽيفن زيوگ چيو هو تہ: ”ٽالسٽاءِ اسان جي دؤر جو سڀني کان وڌيڪ جذباتي انارڪي پسند ۽ اجتماعيت دشمن آهي.“ جڏهن ڪنهن جرمن اسڪالر ٽالسٽاءِ کي انارڪي پسند چيو، ٻين ساڳين نظرئي وارن سان ڪتاب ۾ شامل ڪيو تہ ٽالسٽاءِ ناراض نہ ٿيو، ڇو تہ هن ڪتاب ۾ اهو بہ لکيو هو: ”ٽالسٽاءِ تشدد جو مخالف هو، دراصل ٽالسٽاءِ تي بہ ٻين اديبن جي خيالات جو اثر هو.“ فرينچ مفڪر پروڌان (Proudhan) جو ڪتاب ’ملڪيت ڇا آهي‘ (What is Property) کان ڏاڍو متاثر ٿيو هو. مان ٻڌايان ٿو تہ پروڌان جا نظريا انارڪيت جا باني هئا. هن جي چوٽي آهي تہ: ”قوم پرستي ئي آزاديءَ جي راهہ ۾ وڏو روڙو آهي.“

”سڀ حڪومتون هڪ جيتريون بريون ۽ چڱيون آهن. اهو انارڪيءَ جو بهترين آدرش آهي.“ ٽالسٽاءِ مٿي ذڪر ڪيل پروڌان جو ڪتاب 1857ع ۾ پڙهيو هو. 1882ع ۾ ٽالسٽاءِ، پروڌان سان بروسيلز ۾ مليو هو، ۽ هن سان خيالات جي ڪافي ڏي وٺ ڪئي هئائين. ڪجهہ وقت کان پوءِ ٽالسٽاءِ هن جي باري ۾ لکيو: ”پروڌان ئي فقط هڪ انسان هو، جنهن اسان جي دؤر کي سمجهيو ٿي، ۽ جنهن عوامي تعليم ۽ پريس جي اهميت ڄاتي ٿي.“ ٽالسٽاءِ،

Gul Hayat Institute

پروڌان کان متاثر ٿي ڪتاب لکيو تہ جنگ انساني نفسيات تي ديرپا اثر ڇڏي ٿي، جيتوڻيڪ سياسي ۽ ملٽري ليڊر ان کان ايترو متاثر نہ ٿا ٿين.

اسان جي لاءِ برصغير جي نفسياتي درستيءَ لاءِ ٽالسٽاءِ جو مطالعو نهايت ضروري آهي.

بڪونن جا تخريبڪاريءَ جا نظريا ٽالسٽاءِ کي نہ وڻندا هئا. بڪونن، هن جي نظر ۾ اهڙو تخريبڪار هو، جنهن ساري مصنوعي دنيا جو خاتمو آڻڻ ٿي چاهيو، جا متاهين سماج ۽ سياست جي چنبي ۾ هئي، توڙي اها ڳالهہ تشدد کان سواءِ ۽ اخلاق جي تبديليءَ سان بہ ٿي سگهي ها.

ٽالسٽاءِ، پرنس ڪروپوٽڪن جو وڏو مداح هو، جيتوڻيڪ هن جي ڪروپوٽڪن سان ملاقات نہ ٿي هئي. اسان وٽ محمد ابراهيم جويو، شروعات ۾ پرنس ڪروپوٽڪن جو مداح هو ۽ هن جي ڪتاب 'امداد باهمي' (Mutual Aid) جو سنڌيءَ ۾ ترجمو بہ ڪيو هئائين. ان ۾ شڪ ناهي تہ توڙي محمد ابراهيم جويو سنڌي نوجوانن کي ڪوئي دڳ نہ ڏسي سگهيو آهي، پر سنڌي نوجوان جي شعور جي ارتقا ۾ هن جو وڏو هٿ آهي.

رومين رولان (Romain Rolland) ڪروپوٽڪن جي باري ۾ چيو هو تہ:

"هن پنهنجي ساري دولت ۽ پنهنجي سماجي حيثيت عوام لاءِ قربان ڪئي هئي."

ٽالسٽاءِ پنهنجي ڪتاب "هڪ انقلابيءَ جون ساروڻيون" ۾ بہ ڪروٽوپڪن جي ڏاڍي ساراهہ ڪئي هئي. جيتوڻيڪ ڪروپوٽڪن تشدد جي حمايت ڪئي هئي، پر هو ان مان خوش نہ هو. تشدد هن جي فطرت جي خلاف هو. ڪروپوٽڪن کي بہ ٽالسٽاءِ لاءِ ڏاڍي عزت هئي. هن کي 'ساري دنيا جي دل ۾ پيهي ويندڙ انسان' (The Most Touchingly Loving Man In The World) چيو هئائين. ڪروپوٽڪن جنهن ڳالهہ کي 'امداد باهمي' ٿي چيو، اها ٽالسٽاءِ جي پيار جي نظرئي کان پري نہ هئي. جڏهن ٽالسٽاءِ ڪوهہ ڪاف ۾ آفيسر هو، تڏهن هو پهاڙي ماڻهن ۽ قزاقن (ڦورن) جي ويجهو آيو، ۽ ڏٺو هئائين تہ اهي ماڻهو فطرت جي ڪيترو قريب هيا ۽ زندگيءَ جي هر شهري بدعنوانيءَ کان ڪيترو پري هئا. سائبيريا جي رهاڪن جي باري ۾ بہ ڪروپوٽڪن جا بہ ساڳيا خيال هئا.

ٽالسٽاءِ کان سڀ کان وڌيڪ متاثر انسان مهاتما گانڌي ٿيو آهي. مهاتما گانڌيءَ هڪ بي مثال حڪمت عمليءَ سان هندوستاني قوم کي

Gul Hayat Institute

جاڳايو ۽ رت وهائڻ کان سواءِ هنن جي رهنمائي ڪئي. گانڌي ڪيترن ئي آزادي پسند مفڪرن کان متاثر هيو، پر هن جي ’اهنسا‘ جي تحريڪ آمريڪي مفڪر ٿارو (Thoreau) ۽ روسي مفڪر ٽالسٽاءِ جي زير اثر تربيت ورتي ۽ ڳوٺن ۾ پنچاتي سرشتي جو خيال ڪيس پرنس ڪروپوٽڪن جي مطالعي مان مليو. مون چاهيو ٿي تہ سوڀي گيانچنداڻيءَ کي ٻڌايان تہ مان انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان تہ ٽالسٽاءِ ۽ پرنس ڪروپوٽڪن کان سواءِ ٻين روسي مفڪرن انسان ذات کي غلط راهہ تي لاتو هو. مون اهو بہ چاهيو تہ مون هڪ ڪتاب ’لينن کان گورباچوف تائين‘ جو هڪ بول شاعره کان خريد ڪيو هو، جنهن جو لنڊن ۾ ڪراميل اسپتال پرسان ڪتاب گهر هو ۽ جنهن جو ذڪر مون اڳيئي ڪيو آهي، اهو سوڀي کي پڙهڻ لاءِ ڏيان ڇو تہ ان ۾ لينن کان وٺي گورباچوف تائين دليل ۽ انگ اکر ڏئي ثابت ڪيو ويو آهي تہ سوويت انقلاب ناڪامياب ٿيو آهي، پر مون سمجهيو تہ هو اها ڳالهہ مڃيندو ڪونہ، ان ڪري مون ڪيس اهو ڪتاب نہ ڏنو.

ڳالهيون ڪندي مون سوڀي کي چيو تہ: ”مون کي تاريخ جي مطالعي اهو سيکاريو آهي تہ انسان بنيادي طرح جاهل ۽ ظالم آهي ۽ اشرف المخلوقات ٿيڻ لاءِ هن کي وڏو جهاد نفس ڪرڻو آهي، ۽ ان جو بار انسان تي آهي تہ هو ثابت ڪري تہ هو اشرف ٿي سگهيو آهي.“ ميڪاوليءَ جي گلا لاءِ ڪهڙا بہ سبب هجن، پر هن جي انسان جي ڪميڻائيءَ جي باري ۾ اندازو صحيح آهي تہ: ”اها ڳالهہ انسان جي فطرت ۾ مضمر آهي، تہ اهڙا ڪم ڪري جي سماجي نظام کي هيٺ مٿي ڪري ڇڏين ۽ ان جي سگهہ کي نهوڙي نين ۽ غالباً ان ڳالهہ کي ڪرستاني دينيات جي ماهرن اصلوڪو گناهہ (Original Sin) ڪوٺيو آهي.

هاڻي منهنجو انسان جي چڱائيءَ مان اعتبار نڪري ويو آهي ۽ انگريز مضمون نگار سوِفٽ (Swift) ۽ شوپنهار کي ياد ڪندو آهيان. افسوس جي ڳالهہ آهي تہ مُلا بہ مون تي ناراض رهيا آهن ۽ ڪميونسٽ بہ ناراض رهيا آهن. اقبال نيڪ چيو آهي:

”تِري آزاد بندون ڪي نہ يهہ دنيا نہ وه دنيا.“

مون سوڀي کي اهو بہ چيو تہ: ”ڪميونزم جي بنيادي ڳالهہ اقتصادي مشيت (Economic Determinism) ناڪام ٿي آهي. روس ۾ 1917ع کان

Gul Hayat Institute

1975ع تائين روسي اقتصاديات ۾ ڦيري لاءِ ڪوشش ڪئي وئي، پر اها ناڪام وئي ۽ انساني ڪردار تي اثر انداز نہ ٿي سگھي. دراصل انساني ڪردار ۾ ڦيرو ئي ملڪي معيشت بدلائي سگھندو آهي. جڏهن تہ صاحبِ ڪردار شخص اقتدار ۾ هوندا آهن، تڏهن ئي عوام کي اقتصادي انصاف حاصل ٿيندو آهي."

سوپي چيو تہ: "تون بہ مون وانگر ٿو چوين تہ چڱا ماڻهو ئي معاشي ڦيرو آڻي ٿا سگھن. پر مان اهو نہ ٿو مڃيان تہ انسان ذات سڌري نہ سگھندي، جي ائين آهي تہ ماڻهو جيئي ڇا جي لاءِ ۽ آپ گھات ڇو نہ ڪري."

مون جواب ڏنو: "جنهن ڳالھ لاءِ اڳي جيئندو هو، خود شناسيءَ ۽ خدا شناسيءَ لاءِ." سوپي کي انهيءَ جواب ڪافي مايوس ڪيو.

مون کي اوچتو ياد آيو تہ هڪ ڀيري سوپيو مون کي نشاط سئنيما جي پرسان رهندڙ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي اهم رڪن گجرال وٽ وٺي هليو هو. (جيڪو ڪافي سال پوءِ اندرا گانڌيءَ جي ڏينهن ۾ پارت جو پرڏيهي وزير رهيو هو ۽ هاڻي بہ آهي.) ۽ چيو هئائين تہ: "Meet our Red Poet" (اسان جي سرخ شاعر سان مل.) گجرال پرتپاڪ هٿ ملايو هو ۽ چيو هئائين تہ: "سنڌي نظم پڙهاءِ تہ مان ان جي رواني ۽ موسيقيءَ جو اندازو لڳائي سگھان." مون هن کي، "او باغي، او راج دروهي،" پڙهايو تہ هو ڏاڍو خوش ٿيو هو، ۽ چيو هئائين تہ: "تون شاعريءَ ۾ چندر شيکر آزاد آهين." گجرال، دراصل پنجابي هو ۽ هن جو پيءُ ان دؤر ۾ پنجاب اسيمبليءَ جو ميمبر هو. چندر شيکر آزاد؛ اصل ۾ ڀڳت سنگھ جو ساٿي هو ۽ وڏو دهشتگرد ۽ انقلابي هو.

پوءِ سوپي اهو چئي موڪلايو تہ: "ان ڳالھ تي مان توسان متفق آهيان تہ اسان جي دوستي ذاتي آهي، نظرياتي ناهي. اسان سدائين ائين دوست رهنداسون."

منهنجو سِسي فس جي ڏند ڪٿا (Myth of Sisifus) ۾ ويسام نہ رهيو آهي، جو هو هر هر ڇپ کي چوٽيءَ تي صرف ان لاءِ کھلي پهچائيندو هو تہ اها ڪڙڪڙاهٽ ڪندي هيٺ اچي ڪِري. ان ڳالھ تي ڪيترو صبر ڪري ٿو سگھجي. سوپي جي وڃڻ ڪان پوءِ مون کي نوبل انعام کٽندڙ اديب وليم فالڪنر (Willium Falkner) جا لفظ ياد آيا تہ: "زندھ رهڻ لاءِ قوت، هر ڳالھ جي جذب ۽ سان برداشت ڪرڻ ۽ ان جي باوجود ثابت قدم رهڻ."

The capacity to survive and absorb and endure and still be steadfast.

ڪيٽن چئجي تہ هن مٿيان لفظ ڪنگ ليئر (King Lear) ۾ هڪ ڪردار ايڊگر جا لفظ ڦيرگير ڪري ورجايا هئا.

Men must endure,
Their going hence, even as their coming hither.
Ripness is all.

"انسانن کي برداشت ڪرڻ گهرجي
انهن جو وڃڻ ۽ سندن موٽي اچڻ بہ؛
رچي راس ٿيڻ ئي سڀ ڪجهہ آهي -"

مان اڄ تائين ڪنهن نظريي کي ڳچيءَ ۾ نوڙ ڪري وجهڻ پسند نہ ڪيو آهي. مان غلاميءَ ۽ گلوخلاصيءَ ۾ فرق چڱيءَ طرح سڃاڻان. تخليق جي آزاديءَ کان سواءِ تخليق بي جان آهي، ان ڪري منهنجي ڪنهن بہ نظرياتي پارٽيءَ سان وابستگي نہ آهي ۽ نہ رهندي.

سويو منهنجي دوستن ۾ سڀني کان دلچسپ دوست آهي، مان هن تي پورو ڪتاب لکان ها، جي هو موٽي اچي ها. پر واعدو ڪري بہ هو نہ موٽيو ۽ لاڙڪاڻي هليو ويو. مان سويي کي در تائين ڇڏي، زرينا ڏانهن موٽي تو اچان، جنهن کي مان ڪجهہ وقت لاءِ ڇڏي هليو ويو هوس. لاتوٽي ايان ڦري رهي آهي؛ پر هاڻي ان کي ڏور وري ويڙهٽي آهي.

گوئٽي جي ان ڳالهہ تہ: "ذات جي اڏاوت خاموشيءَ ۾ ٿيندي آهي." سان نہ رڳو فرانسيسي اديب مارسل پراؤسٽ (Marcel Proust) متفق هو، پر مان بہ متفق آهيان.

مان ۽ زرينا هاڻي ٻہ نہ رهيا آهيون. رڳو جديد طبيعات جي ماهرن وانگر اسان مڪان جي ٽن پکيڙن (Dimensions) کي زمان جي لازميءَ چوٿين پکيڙ سان ملايو آهي. مون سموري زندگيءَ کي هڪ ڳوريءَ ريڙهيءَ وانگر جڳهہ جڳهہ گهليو آهي ۽ ان ۾ نوان نوان ادبي ساز و سامان ريڙهيا آهن. هاڻي اها ريڙهي، پيهر بيهاري زرينا کان اهو ڪجهہ وٺي رهيو آهيان جو هن وٽ وقت جي شڪست ۽ ريخت کان بچيو آهي.

"زرينا ننڍي هوندي اسان پيون کهڙيون رانديون ڪيڏندا هئاسين؟"

چدن سان گڏجي راند ڪيڏندا هئاسين. اِنڊا، ڪبوتري، رنگارنگي پٽراوان چدا، رنگ رنگ جون گوليون، چدو چدي کي ڇٽيو وڃي ٿو ۽ سڀ گل

جون صدائون اچن ٿيون. زرينا جون جيڏيون ڪوڏين سان ليڪڙ، وڏڪاٽي، چنر، اِڪي ٻور، رانديون ڪن ٿيون. مان 65 سال واري ٿو ڇڏيان.

ڏهن سالن جي ٻار وانگر، منهنجي نظر ٻہ ٻارن جي ٻاندن ۾ ٻائليون، سُرميل، گبو، ڊينگ ۽ گانء ڪوڏيون آهن. ٻائلي نيڏڙي سونهري ڪوڏيء کي، ڊينگ ٿلهيء ڪوڏيء کي، گبو خاڪي رنگ واري ڪوڏيء کي، سُرميل، سرمائي رنگ واري ڪوڏيء کي ۽ گانء، چٽڪمري ڪوڏيء کي چوندا هئا. ليڪڙ جي ڪيڏارين مان هر هڪ، هڪ ٻائلي ڏيندو هو. پوء هر ڪيڏاري سڀ ٻائليون ڦٽي ڪندو هو. ۽ جنهن جي ٻائلي اونڌي پوندي هئي، اهو ڪٽي ويندو هو.

”زرينا، ’ذرا عمر نکتہ کو آواز دینا‘، ٻيون ڪهڙيون رانديون ڪندا هئاسين؟ مون کان تہ ڪوڙئين ڪتاب پڙهي پنهنجي زندگي ئي وسري وئي آهي. فرانس، جرمني، اٽلي، انگلنڊ، آمريڪا، جپان، چين، هندستان، پوري مغرب ۽ مشرق جي ادب کي مون ڏٺو آهي، پر مون کي منهنجي جنم ڀومي شڪارپور ياد نہ آهي. ڪاليج جي زماني ۾ مان انگريزي شاعر گولڊ سمٿ جو نظم ’ويران ڳوٺ‘ (Deserted Village) پڙهندو هوس. پر شڪارپور اڄڪلهہ ان کان بہ وڌيڪ ويران لڳي رهي آهي. اسان ان کي پنهنجي تصور ۾ ئي اياري سگهون ٿا.

مون سئمون دي بوار جو سارتر تي لکيل ڪتاب ’الوداع‘ (Adieu) پڙهيو. جنهن ۾ سارتر جي موت کان اول سئمون سان ڪيل گفتگو ڏنل آهي. خدا نہ ڪري تہ هي ڪتاب ان ڪتاب وانگر ثابت ٿئي. مون کي اڄان ڪيئي ڪتاب لکڻا آهن. مون هڪ هنڌ لکيو هو تہ: ”جنرل ضياء الحق مون کي مدو (وائيس چانسيلرشپ جو) پورو ڪرڻ ڏنو تہ موت ايترو بي مروت ڪٿي آهي؟“ منهنجي ذات جڏهن بہ علي بابا وانگر ’کل جا سم سم‘ چوندي آهي تہ هڪ نئون ادبي خزانو ليپي پوندو آهي. ها، تون سلسلي کي جاري رک. ٻيون ڪهڙيون رانديون ڪندا هئاسين.“

زرينا جواب ڏنو تہ: ”اسان ڇوڪريون تہ هڪ راند ’ايسي موري لال ڪنوري‘ ڪيڏنديون هيونسين. جنهن ۾ ڇوڪريون پاڻ ۾ هٿ ملائي ڦيرا ڏينديون هيون ۽ ڪاريء رات ۾ ائين لڳنديون هيون، ڄڻ ڪتيون آسمان ۾ ڦري رهيون آهن. اسان جي وارن جون رٻنيون ۽ هٿن ۾ شيشي جون رنگا رنگ

Gul Hayat Institute

ڪنگڻيون ڦيري وقت دلفريب فضا پيدا ڪنديون هيون. ڪيئي رانديون ڪيڏندا هئاسين. ڪهڙيون ٻڌائي ڪهڙيون ٻڌايانءِ. نوڙيءِ ٽپي، لِڪي ڇپي، جهومڙي جهمي، اِٽي ڏڪر. جهومڙي جهڻي ۾ چار پيچي هوندا هئا. اهي سيئي پنهنجي هٿ تي هٿ هڻندا هئا. هڪ سڄي هٿ جي تري ابتي رکندو هو ۽ ٻي ڄڻا سبتي رکندا هئا، تہ اهو چڙي ويندو هو. جي ٻہ ڄڻا تريون سُبتيون ۽ ٻہ ابتيون رکندا هئا، تہ راند ٻيهر هلندي هئي. عجيب غريب گيت بہ ڳائيندي يون هيونسين.

ٽنڊٽي ڙي ٽنڊٽي
اسين تنهنجا ماڻهو
ڇپيندا اسون ڏاڙهون.
هيءَ ڪڙ ڪڙ ڪهڙي،
ستن پائڻ جهڙي
ستئي ويا ڪر تي
ديڳ چڙهي دم تي
بابل کي چئجانءِ
دادل کي چئجانءِ
منهنجي ڳڏي آڻجانءِ
روپي ۾ تورائجانءِ
سون ۾ مڙهائجانءِ.
يا
ارچڪ مرچڪ
ڏاڻا ڏرچڪ
آگ پٽيئڙو
ناگڻ جوڳڻ
ڪارا ڪٽي
مٽي چٽي.

اهي ڪهڙي ٻوليءَ جا لفظ آهن، جا اسان جي قديم ماضيءَ ۾ ڳالهائي ويندي هئي، جا هاڻي مدفون ٿي چڪي آهي. اسان جا ٻار تہ انهن ڳالهين مان ڪجهہ بہ نہ ڄاڻن! هڪ اجنبي تهذيب جي چوڏول ۾ گهوماٽيون ۽ پانواٽيون کائي رهيا آهن. هڻ تہ اهي رانديون ٻڌيون بہ نہ آهن، ۽ نہ ٿي هڻ کي انهن

Gul Hayat Institute

شين جو ڪو پتو ئي آهي، جيڪي اسان شڪارپور ۾ ڏٺيون هيون. هو پنهنجي شهر ۾ جلاوطن آهن. اسان جي ٻوليءَ سان راڳا ڪيا ويا آهن ۽ اسان جي تهذيب تي هانچا هنيا ويا آهن. اسان جو تشخص تباهہ ڪرڻ ۾ پنهنجو هٿ آهي. اسان پنهنجي پاڻ جا وڏي ۾ وڏا دشمن آهيون. پنهنجي شخصيت کي مسخ ڪرڻ ۾ اسان ماهر آهيون، تاريخ کي ڪهڙو ڏوهہ ڏيون؟

ٻي راند هئي، جهمٽ مٽو. جنهن ۾ هڪ پيچي چيلهہ جهڪائي اونڌو تي اکيون پوري بيهندو هو. پٺيان هن جي چيلهہ تي هڪ ڇٽو مُڪ تي مُڪ رکي بيهندو هو. پرسان بيٺل ٻيو پيچي چوندو هو: ”ايڻ ميڻ، جهمٽ مٽو، دودو ڪيڻ.“ جي هُن ٻوٽيل اکين سان چيو تہ پٺيءَ تي مُڪ رکندڙ دودو نہ آهي ۽ واقعي اهو دودو نہ هوندو هو تہ ٻيو پيچي، هن جي پٺيءَ تي مُڪ رکندو هو. وري هن کان ساڳيو سوال پڇندو هو. پر جي اهو سچ پچ دودو هيو تہ هن جي جاءِ تي دودو چيلهہ جهڪائي، اکيون ٻوٽي بيهندو هو ۽ ٻيو پيچي هن جي پٺيءَ تي مُڪ رکي بيهندو هو، ۽ هن کان پڇندو هو تہ: ’ايڻ ميڻ، جهمٽ مٽو، راٺو ڪيڻ‘ ، ۽ راتي جي سجاٽپ شروع ٿي ويندي هئي. ڇوڪريون جڏهن اها راند کيڏنديون هيون تہ هڪ ڇوڪري چيلهہ جهڪائي، اکيون ٻوٽي بيهندي هئي ۽ ٻہ ڇوڪريون هٿ مٿان هٿ رکي هن جي چيلهہ تي رکنديون هيون ۽ ٽين ڇوڪري چوندي هئي:

ڦوتا ڦڪيندس، لؤنگ لٽيندس،
هينيٽڙو ڪِن متينٽڙو.

اکيون پوري ڇوڪري جي ڪنهن بہ ڇوڪريءَ جو صحيح نالو ٻڌايو تہ انهيءَ کي اکيون پوري، چيلهہ جهڪائي بيهڻو پوندو هو ۽ ٻہ ڇوڪريون هن جي چيلهہ تي هٿ رکي بيهنديون هيون ۽ ساڳيو سوال ڪنديون هيون.

زرينا، انگريزي شاعر آسڪر وائيلڊ هڪ نهايت غم انگيز نظم لکيو هو. ريڊنگ جيل جو گيت Ballad of Reading Jail جنهن جي ٻهرين سٽ هئي.

Every one kills the things he loves.

(هرڪوئي ان شيءِ ئي کي قتل ڪري ٿو، جنهن سان هن جي محبت آهي.)

اها ٻي ڳالهہ آهي تہ اسان قتل ڪري، پنهنجي خودڪشي ڪئي آهي. هاڻي تون کي ٻيون رانديون ٻڌاءِ؟“

Gul Hayat Institute

پيون رانديون تہ اوهان ڇوڪرا کيڏندا هئا. گهوري، ڪوڏي ڪوڏي ۽ هڪ عجيب راند 'الله دادڙي' بہ کيڏندا هئا. الله داد شايد ڪوئي شڪارپور جو نامي گرامي ڌاڙيل هو. ان جي اطلاع سان اوهان وٺي پيرين، مٿي اگهاڙي ڀڄندا هئا ۽ شڪارپور جا اٺئي دروازا گهمي ايندا هئا. لکي در، هزاري در، هاٿي در، سوي در، خانپوري در، ڪرن در، واڳنو در، نوشهرو در. انهن سڀني جي خاڪ اوهان جي پيرن کي چنبڙيل هوندي هئي، ۽ اڄ بہ انهن کي سڏي رهي آهي. تو ڪڏهن محسوس ڪيو آهي تہ پير رستي جو حصو ٿي ويندا آهن؟ ڇا تو محسوس نہ ڪيو آهي تہ شڪارپور، ڪراچيءَ کان هزار ڀيرا بهتر هئي؟ هتي ڇا آهي؟ ڪارخانا، انهن مان نڪرندڙ دونهين جا ڪڪر، هڪ طرف اوچا ماڙا، ٻي طرف غريبن جون جهوپڙيون، برصغير ۾ سرمائيداري نظام اسان کي غليظ ۾ غليظ زندگي ڏني آهي - بمبئيءَ ۾ بہ جنهن فائيو اسٽار هوٽل ۾ اسان رهندا هئاسون، ان جي سامهون گندي فوٽ پاٿ تي جهوپڙيون هونديون هيون، جتي ماڻهو سمهندا، رڌيندا ۽ پچائيندا هئا. ڇوڏاري گندگي هوندي هئي ۽ ايئرڪنڊيشنڊ هوٽل مان نڪري ڪار ۾ ويهندا هئاسون تہ ڏپ ڪجهہ وقت اسان جو پيڇو ڪندي هئي. ڪراچي بہ هڪ گندو تلاءُ آهي، جنهن ۾ ڇوڙون ئي ڇوڙون آهن. رت پياڪ ڇوڙون!"

ان تي مون سوچيو تہ ڪراچيءَ ۾ جيڪي بہ باذوق يادگار آهن، اهي انگريزن جي دؤر جا آهن. سٽي هال ڪلاڪ (City Hall Clock) جارج پنجين جي جوبليءَ جي يادگار طور ٺهرايو ويو هو. ڊي. جي. سنڌ سائنس ڪاليج، 1887ع ۾ وجود ۾ آيو. فريئر هال جيڪو تڏهن جي گورنر سر بارٽل فريئر جي يادگار طور 1885ع ۾ ٺهرائي مڪمل ڪيو ويو هو. (جنهن جي ڇت تي پاڪستان جي مشهور مصور صادقين جون پينٽنگس تيل آهن.) جڏهن سنڌ جي سرزمين ڇڏي رهيو هو. نيوهام گليءَ جي ڪنڊ وٽ قائداعظم جو گهر هيو، ڪراچي پورٽ هيڊ ڪوارٽر جو بمبئيءَ جي گورنر لارڊ ولنگٽن 1916ع ۾ ٺهرايو هو. ميري ويدر ٽاور جو 87-1886ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر وليم ميري ويندر ٺهرايو هو. سنڌ ڪلب، هولي ٽرنٽي ڪئٿڊرل (Holy Trinity Cathedral) سينٽ ائنڊريو چرچ، وڪٽوريا ميوزم، امپريس مارڪيٽ، گورنر هائوس، ۽ ميونسپل آفيس، سڀ خوبصورت فنِ تعمير جا نمونا انگريزن ٺهرايا هئا، جن جي اسان پوري نظرداري بہ نہ ڪري سگهيا آهيون.

Gul Hayat Institute

هاٿي تہ محمد علي جناح روڊ تي نڪتل دونهون (Exhaust Fume) قائداعظم جي مزار کي بہ خراب ڪري رهيو آهي. جنهن تي چٽ نيرو استر چڙهي ويو آهي. جنهن جي اندر وڏو ۽ خوبصورت شاندليئر چين جي سرڪار لڳارايو هو. باقي آغا خان ميڊيڪل ڪاليج جي خوبصورت عمارت تي اسان جي حڪومت لاف زني نہ ٿي ڪري سگهي. ها، پيراڊائيز پائنٽ (Paradise Point) اها تہ قدرت ناهي آهي. باقي وڏيون وڏيون عمارتون تہ سيمنٽ جا دٻا آهن، پوءِ اها اسٽيل مل هجي يا پورٽ قاسم، فن تعمير ۾ بدذوقيءَ جي انتها آهن. ان ڪان تہ حيدرآبادي عاملن جا گهر هزار ڀيرا چڱا آهن. شڪارپوري سيٺيون بہ باذوق انسان هئا. پيار علي الانا، جڏهن سنڌ جو وزيرِ تعليم هو، تڏهن مون کي ڪاٺ جو هڪ در ڏيکاريو هئائين، جيڪو هن شڪارپور مان، ڪنهن سراءِ مان خريد ڪري، ان جي مرمت ڪرائي هئي ۽ جيڪو نهايت خوبصورت دروازو هو، جنهن ۾ ڪاٺ ۾ پڪيٽ ڪبير، گرو نانڪ، ميران ٻائي ۽ ٻين اهم شخصيتن جي تصويرن جي اُڪر ٿيل هئي. اهڙي ڪاريگري تہ مون پوري پاڪستان ۾ نہ ڏٺي آهي. شڪارپور جا ڊڪڻ واقعي پنهنجو مٽ پاڻ هئا. ڪراچيءَ جا رستا بہ شڪارپور جيان پڇي پُري پيا آهن، پر شڪارپور جي رستن تي ايتري واهيات ٽرئفڪ نہ آهي، جيتري ڪراچيءَ جي رستن تي آهي. فارين ايڪسچينج عيش آرام جي ڳالهين تي ضايع ڪيو وڃي ٿو. فقط ڪراچيءَ ۾ ايتريون موٽر ڪارون آهن، جيتريون پوري هندوستان ۾ نہ آهن. پوني ۾ مون فقط عطر سنڪتياٽي وٺ وڏي فارين ڪار ڏٺي هئي، نہ تہ سڀ ائمبيسيڊر ۽ ماروتي هلائي رهيا هئا، جيڪي هندستان ۾ ٺهنديون آهن. اوير پنجاب ۾ ايتري ڪڻڪ اپائي وئي آهي، جو پنجاب ۾ ايترا گدام نہ ٿا ملن، جتي اها محفوظ رکي سگهجي ۽ ڀارت سرڪار ان کي ڪتب آڻڻ لاءِ فيصلو ڪيو آهي تہ ڀارت جي ڪروڙين اسڪولي ٻارن کي منجهند جو ويلو مفت ڪارايو وڃي. اسان وٽ تہ ڪڻڪ جو اٽو وڃي اسي رپئي ڏهہ سير تي پهتو آهي. چٽي جي دال وڃي چاليهہ رپئي سير لڳي آهي. غريب ماڻهوءَ کي دال ماني بہ نصيب ناهي. غريب وڃي غريب تر ٿيندو ۽ امير وڃن امير تر ٿيندا. هوڏانهن اشتراڪي نظام جي چيلهہ ڀڄي پئي آهي ۽ سرمائيداري هڪ راڪاس وانگر انسان ذات کي رڙڪي رهي آهي. ٻڌندي کي ٻوڙن جو سهارو بہ نہ بچيو آهي. پر مان تہ نظير اڪبر آبادي ٿيندو ٿو وڃان!

Gul Hayat Institute

اٽو، دال، چا چا جي باري ۾ لکي ويو آهيان.

اوچتو زرينا ٻڌايو تہ ’برسات‘ روزانيءَ ۾ آيو آهي تہ سويو گيانچنداڻي ۽ تاجل بيوس ڏاڍا بيمار آهن ۽ حڪومت کي گذارش ڪئي وئي آهي تہ انهن جو علاج ڪرايو وڃي ۽ دانشورن ڏانهن بي توجهي نہ ڏيکاري وڃي! زرينا ٻيهر خبر پڙهي چيو: ”الله جي در تي توبهہ زاري آهي. ڇا ڪميونسٽ سچ پچ خدا کي نہ مڃيندا آهن؟“ زرينا پاڻ پنج ئي وقت نماز بہ پڙهندي آهي ۽ تيهہ ئي روزا بہ رکندي آهي، ۽ زڪوات بہ ڏيندي آهي، ۽ پنهنجي پٽ انيس کي چيو اٿائين تہ هن کي حج نہ تہ عمرو تہ ضرور ڪرائي.

انيس هن وقت جدي ۾ پي. آءِ. اي. جو مئنيجر آهي. ڪجهہ وقت اڳ هوءَ پاڻ بيماري ڪري ٻہ مهينا کٽ تان بہ اٿي نہ سگهندي هئي، پر دعائن ۽ خدا ۾ هن جي يقين هن کي چاق چڱو ڀلو ڪيو آهي. مون زرينا کي چيو تہ: ”سويو ضعيف الاعتقادي ۽ مذهب جي استحصال جي خلاف آهي.“ پوءِ مون هن کي بي. بي. سيءَ جي خاطوءَ مارڪ ٽلي (Mark Tully) جي ڪنڀ جي ميلي جي رپورتاج مان هڪ لطيفو ٻڌايو، ”ڪنڀ ۾ ٻن قسمن جا برهمڻ پروهت هوندا آهن، هڪڙا گهٽيا ۽ ٻيا پانڊا. مارڪ ٽليءَ کي ڪنهن پڙهيل ڳڙهيل ماڻهوءَ پنهنجي خانداني پانڊي جي هڪ ڪهاڻي ٻڌائي: ”منهنجي پيءُ جي موت کان پوءِ اهو پانڊو مون سان مليو ۽ مون کان بائيسڪل لاءِ پئسا گهريائين تہ جيئن پرلوڪ ۾ منهنجو پيءُ بائيسڪل تي وڃي. مون هن کي چيو تہ اهو منهنجي پيءُ جي شان وٽان نہ آهي، جو هو بائيسڪل تي گهمي، جو تہ هو فقط گهوڙي يا هاٿيءَ تي سواري ڪندو هو. پر اها منهنجي وڏي حماقت هئي. يڪدم پانڊي مون کان هاٿيءَ جي قيمت گهري. جڏهن مون انڪار ڪيو تہ هن وري بائيسڪل جي قيمت لاءِ ضد ڪيو ۽ چيو تہ سرير مان نڪري تنهنجي پيءُ جي آتما هلڪي ٿي پئي هوندي ۽ ان لاءِ سائيڪل ئي ڪافي آهي.“

زرينا ڪلندي پڇيو: ”اهو ڪنڀ جو ميلو ڇا آهي؟“

مون زرينا کي جواب ڏنو تہ: ”جديد ڀارت نہ فقط رابندر ناٿ ٽئگور، فلسفي سروپالي، راڌا ڪرشن جو (جيڪو ڪنهن وقت ان جو صدر بہ هو) ۽ نهروءَ مهاتما گانڌيءَ جو ديس آهي، پر هونءَ وڏي جڪ آهي.“

”ڪنڀ لفظ سنڌيءَ ۾ مستعمل آهي ۽ ان جي معنيٰ دلي يا سماڌي آهي.

اسان جي ٻنيءَ تي جڏهن شڪارپور ۾ ڀهرين وڏي ٻوڏ آئي هئي تڏهن ان جي سڪڻ کان پوءِ چيائون ته ٻوڏ ٻنيءَ ۾ ڪنڀ هٽي وئي آهي ۽ وڏي ڪڌ ڪري وئي آهي. ڪُنڀ جو ميلو پرياگ (الله آباد) ۾ گنگا ۽ جمنا جي سنگم وٽ ٿيندو آهي. سنگم اها جاءِ آهي جتي گنگا ۽ جمنا نديون پاڻ ۾ ملنديون آهن. اتي ماڻهو پنهنجن پاپن ڌوئڻ لاءِ ٽي ڀيرا روز سنان ڪندا آهن. دهليءَ ۾ منهنجي بزرگ دوست تيرٿ وسنت مون کي صلاح ڏني هئي ته مان پرياڳ ۾ گنگا ۽ جمنا جو سنگم ڏسي اچان. اتي سانجهيءَ جو لڪين، اتي جا ڏيئا ٻاريندا آهن. جي لهوارا لڙهندا ويندا آهن. انهيءَ کي سنڌيا جو سمو چئبو آهي. پر راج اچان ڪار نہ ورتي هئي ۽ مون بس تي وڃڻ نہ پئي چاهيو، ڇو ته ان وقت بہ مون کي گوڏن جي سور جي تڪليف هئي. ان ڪري مون کان اها ياترا رهجي وئي.

مارڪ ٽلي لکيو آهي ته اهو ميلو هر ٻارهين سال لڳندو آهي ۽ 1977ع ۾ ڪنڀ جي ميلي تي ڏهہ ملين ماڻهو آيا هئا. گنگا کي هندو پنهنجي پوتر ندي سمجهندا آهن، ۽ هتان بہ پنهنجا سنڪ (رک) ان ۾ پرواهہ ڪرڻ لاءِ موڪليندا آهن. توکي ياد آهي ته جڏهن اسان هندوستان هليا هئاسين ۽ مان بين القوامي مشاعري جي صدارت ڪري رهيو هوس ته اتي چترو ناگپال گنگا جي خلاف هڪ نظم پڙهيو هو، جنهن ۾ چيو هئائين ته: دنيا جي هندن جي رک، ان ۾ وڏي وجي ٿي ۽ ان ۾ ٽي ڀيرا ڪروڙين ماڻهو سنان ڪن ٿا، پنهنجي مَرَ لاهين ٿا ۽ اهڙي گندي نديءَ جو جَل ماڻهو ڪيتري نہ ويساهہ سان پيئن ٿا. ۽ اسان جي سنڌوندي ڪيتري نہ پوتر آهي. (هن سنڌوءَ کي اسان جي ندي پئي چيو. جيتوڻيڪ اها ڪاري پاڻ ۽ ڪيٽي بندر وٽان وهي سمنڊ ۾ پوي ٿي.) اهو نظم ٻڌي هڪ جن سنگي تپي باهہ ٿي ويو ۽ غصي ۾ اٿي بيٺو ۽ شاعر کي رڙ ڪري چيائين: "تو جيڪي گنگا لاءِ چيو آهي، ان لاءِ معافي وٺ! گنگا ماتا آهي ۽ اَپوتر ڪڏهن بہ نہ ٿيٽي ناهي. توکي سنڌوءَ جي باري ۾ جيڪي چوڻو هجي يلي چؤ!" شاعر ويچارو اسٽيج تان هيٺ لهي ويو.

زرينا هاڻي ڪنڀ ۽ ڪراچيءَ مان ڪڪ ٿي پيا آهيون. اچ ته ٻي ڪنهن جاءِ تان، هن جڪ کان گهٽو پري چڪر هٽي اچون ۽ پوءِ موٽي شڪارپور اچون. دائود پوٽن جي شڪارپور، ڪلهوڙن جي شڪارپور، ميرن

جي شڪارپور، درانين جي شڪارپور، آئي وئي لاءِ شڪارگاھ، جنهن جي پڪن رستن تي مان ايترو گھميو آهيان جو ان جي مَرُ منهنجي پيرن ۾ پيهجي چڪي آهي.

اوچتو مان زرينا کي لنڊن ۾ ٿيمس نديءَ جي ڪناري تي وٺي ٿو وڃان. اسان پيھ مان لنگھي، ائيس ڪريم جي ڪون ورتي. مون سان زرينا، اسان جو پٽ سليم ۽ ڏوهٽي روماسا گڏ آهي. پل وٽان موٽر لانچون ڏسي رهيا آهيون. پاڻي ڏيري ڏيري وهي رهيو آهي، ۽ گندي پاڻيءَ جو پورو نيڪال نہ ٿو ٿئي ۽ اونهاري هِجڻ ڪري ڪني پاڻيءَ جي ڏپ اچي رهي آهي. مون کي ڪنهن ٻڌايو تہ سياري ۾ ان تي پارو ڄمي ويندو آهي. شايد سليم چيو، ڇو جو هو ڊبلن مان لنڊن سياري ۾ ويو هو ۽ اتان ڪراچيءَ آيو هو. ان نديءَ ۾ شڪارپور وانگر ڪيئي قومون ڏٺيون آهن. ڪيلٽ (Celts) رومن، انگلو سئڪسن، جوٽ (Jutes)، ڊين (Danes) ۽ وائيڪنگ (Vikings). ايلزبيٿ جي دؤر ۾ ان کان پوءِ ماڻهو ان نديءَ ۾ نون ملڪن جي ڳولها ڦولها ۾ جهاز ويندا ڏسندا هئا. جن 1860ع ۾ دنيا جي ڪنڊڪڙڇ ۾ ڪاهون ڪري يونين جئڪ جا جهنڊا چاڙهيا ها. 1880ع کان 1900ع تائين برٽش ايمپائر دنيا تي ڇانئجي وئي. ان تي روماسا جا پنهنجي عمر کان وڌيڪ ذهين آهي، مون کان پڇيو: ”نانا اسان بہ اڻويهين صديءَ ۾ غلام هئاسين؟“

مون هن کي جواب ڏنو: ”هائو ڌيءَ! 1873ع ۾ چارلس نيپئر سنڌ فتح ڪئي هئي. هن جو هڪ پاڻيءَ جو جهاز ڪوٽڙيءَ پرسان بيٺو آهي. مان جڏهن وائيس چانسلر هوس، تڏهن ان جهاز تي مون انگريزن کان آزاديءَ جي شام ملهائي هئي، جا رات جو دير تائين هلي هئي. ڪنهن پٽي صاحب کي دانهن ڏني هئي تہ: ”شيخ اياز عياشيون ٿو ڪري.“ ان تي پٽي صاحب ڪيس جواب ڏنو هو تہ: ”جي انگريزن کان آزاديءَ جي شام عياشي آهي تہ اهڙي عياشي سڀني پاڪستانين کي ڪرڻ گھرجي.“

مون کي ياد آيو تہ مياڻي ٻيلي جي انچارج ڊي. ايف. او. جي دعوت تي مان ۽ منهنجون بہ پروفيسرياڻيون انهيءَ جاءِ تي ويا هئاسين جتي سنڌ جي تقدير جو فيصلو ٿيو هو. اتي فقط انگريزن جون قبرون هيون ۽ انهن تي ڪتبا بہ هيا، پر ڪنهن بہ سنڌ جي سورمي جي قبر نہ هئي. پروفيسرياڻين، جن مان

هڪڙي ان ڊي. ايف. او جي اڳ ئي واقف هئي، تنهن هن کي پيلي ڊيڪارڻ جي فرمائش ڪئي. ڊي. ايف. او. اسان کي پاپلر جا وڻ ڏيکاريا هئا، جن تي ريشم جا ڪيڙا پلجندا آهن.

سينيئر پروفيسرياڻيءَ چيو: "اتي تنهنجا همذات رهندا آهن."

"چا مطلب."

"پٽ ڪينئان (Silk Worm)."

مون سوچيو تہ مون لاءِ زندگي پاپلر جو هڪ وڻ رهي آهي، جنهن جون ڪيئي ٽاريون آهن. ان جي ٿڙ وٽ زرينا رهي ٿي، جنهن جون پاڙون هن ڌرتيءَ ۾ ايتريون ڪٽل آهن جو انهن کي ڪنهن بہ ڇڪ سان ڪڍي نہ ٿو سگهجي. پيلي ۾ ڪيئي سڪل پن ڌرتيءَ تي ڪِريل ها، جن تان ويندي اسان جي بوٽن جو آواز اچي رهيو هو. سُرمائي شام، جڏهن وڻن تي ڇانئجي وئي ۽ ساري فضا ڪنهن کي الوداع ڪرڻ جي ڪيفيت وانگر لڳي، تڏهن اسان موٽي ريسٽ هائوس ۾ آياسون ۽ هڪ ٻئي ڏانهن اجنبي نگاهن سان ڏسڻ لڳاسون. اسان ڪير هياسين؟ هتي ڪيئن ڪٿا ٿيا هئاسين؟ ڇا اسان جي ڄاڻ سڃاڻ عارضي هئي يا ابدي هئي؟ ڇا هن ڪان اڳي ڪڏهن اسان مليا هئاسين؟ يا هن زندگيءَ ڪان پوءِ وري ملنداسين؟ مان يڪدم سنڌ وساري، ٿيمس نديءَ ڏانهن وران ٿو، جنهن تان ٻي جنگ عظيم ۾ جرمن بامبر (Bomber) اڏامندا هئا، پر هاڻ ان نديءَ تان فقط هيليڪاپٽر اڏامندا آهن، جن کي ميٽرو پولس، (گاديءَ جو هنڌ، لنڊن) تان اڏامڻ ڏنو ويندو آهي.

ٿيمس تي سج لهي رهيو هو، جنهن ۾ ندي ڪنهن ازلي لوهار وانگر لوهہ پگهاري رهي هئي ۽ چوليون ائين لڳي رهيون هيون، جيئن لوهہ تي وڏاڻ لڳندا آهن.

اوچتو مان ڪافي دير لاءِ ٿبيءَ ۾ اچي ويس. مون کي انگريز شاعر ٽي. ايس. ايليٽ ياد اچي رهيو هو. جنهن پنهنجي شهره آفاق نظم بنجر زمين (Waste Land) ۾ چيو هو:

I see crowds walking round in a ring
A crowd flowed over London Bridge, so many
I had not thought death had undone so many

ترجمو: مان ماڻهن جا حشام ڏسان ٿو
هڪ هجوم لنڊن برج (پل) تي روان دوان هيو

Gul Hayat Institute

مون کي تہ اهو سوچ ۾ بہ نہ آيو تہ
موت ايترن کي ماري مات ڪيو آهي

لنڊن جهڙي شهر ۾ بہ ٽي. ايس. ايليٽ هل هلاچي وارن گندن پاڙن ۽ روڳائتي چتيون لڳل رستن سان پنهنجي پيش رو اديب ڪارلائل وانگر نفرت تي ڪئي ۽ چاتو تي تہ ماڻهن جون پاڙون انهن پڙاون چتيون لڳل رستن ۾ نہ هيون ۽ هن ان تي هر هر سوچيو هو تہ ڇا اهي هن ڪن ڪچري ۾ ڦٽنديون ۽ سايہ دار وڻ ٿينديون! انهيءَ ڪري هن لنڊن کي غير حقيقي شهر ڪوٺيو هو. جاگيرداري دؤر کي ختم ڪري سرمائيداري دؤر جي صنعتي تهذيب انساني اقدار، اعتماد، فيض ۽ لطف و عنايت کي ختم ڪري هڪ نفسا نفسيءَ واري تهذيب کي جنم ڏنو آهي، جنهن جو محرڪ جذبو دولت ۽ اقتدار جو هوس آهي. جنهن بي وفا، رياڪار ۽ دو رنگا انسان پيدا ڪيا آهن، جي اندر ۾ ڇوچا ۽ ڪوڪلا آهن. ساڳي نظر ۾ ٽي. ايس. ايليٽ چيو آهي:

We are the hollow men
We are the stuffed men/ leaning together
Head piece filled with straw
This is the way the world ends
Not with a bang but with a whimper

ترجمو: اسان ڪوڪلا ماڻهو آهيون
اسان ڀوسي سان ڀريا ويا آهيون
هڪ ٻئي تي ڳاٽ رکون ٿا
اسان جون کوپريون ڪڙٻ جي ڪتر سان ڀريل آهن
انهيءَ طريقي دنيا ختم ٿئي ٿي.
ڌماڪي سان نہ پر ڪنجهہ ڪار سان.

مٿئين نظر جو حصو مغربي تهذيب جي لونءَ ڪانداريندڙ تجزيو آهي، ۽ ڪراچيءَ جي لنڊن سان ڀيٽ ائين آهي جيئن ڪنهن شاهراهہ سان سوڙهي گهٽيءَ جي هجي جيڪا ڪنهن ڪڏ تي ڪٽي ٿي. مون کي بانگِ درا مان علامہ اقبال جو هڪ شعر ياد آيو:

” تمهاري تهذيب اپني خنجر سي آپ هي خودڪشي ڪريگي،
جو شاخ نازڪ پہ آشيانہ بني گا ناپايدار هوگا-“

ترجمو: اوهان جي تهذيب پنهنجي خنجر سان پاڻ ئي خودڪشي

ڪندي، جو ڪچيءَ ٽاريءَ تي آڪيرو نهندو، جتاءُ نہ ڪندو.

اوچتو روماسا مون کي ڏونڌاڙي چيو: ”نانا، ڇا ٿا سوچيو؟ رات لٿي آهي، پريان ٿيمس ندي اونداهي ٿي وئي آهي، فقط اسٽيمرن ۽ لانچن ۾ ڪجهہ بلب ٽمڪن ٿا. بهتر آهي تہ هاسٽل موٽي هلون.“

”امان،“ مون جواب ڏنو. ”مان ٽي. ايس. ايليٽ سان ڳالهائي رهيو هوس، جيڪو انگلنڊ ۾ هن صديءَ جو وڏي ۾ وڏو شاعر هو. هن تي سنڌيءَ ۾ ڪتاب منهنجي هڪ دوست ۽ باذوق اديب بدر اڄڻ ڇپايو آهي. جو توکي ڪراچيءَ هلي ڏيندس. مون هن جي موت کان پوءِ هن تي لکيل هڪ ڪتاب آمريڪا مان گهرايو هو، جنهن ۾ هن تي هڪ مضمون جو عنوان هو، ’ڇا هو مري ويو‘ (He dead?) ڏيءَ! اَمر انسان بہ مرندا آهن، جيتوڻيڪ هنن جو وجود صدين جي دل ۾ ڌڙڪندو رهندو آهي ۽ هو دماغن ۾ مگرمانن جيان وچندا رهندا آهن.“

جڏهن اسان موٽي رهيا هئاسين تڏهن مون کي خيال آيو تہ ايڪسري رپورٽون اڃان نہ مليون آهن، سو مون سليم کان پڇيو: ”بابا، رپورٽون ڪڏهن ملنديون؟“ هن وراڻيو، ”بابا، پرينهن. پوءِ فيصلو ٿي ويندو تہ اوهان لاءِ بائي پاس ضروري آهي يا نہ؟ ڊاڪٽر زلخا وٽان اوهان جي دماغ جي مئگنيٽڪ چڪاس (Magnetic Scaning) جي رپورٽ بہ ملي ويندي.“

مون کي نهج البلاغہ مان حضرت عليءَ رضہ عنہ جو هڪ قول ياد آيو: ”اها تدبير جا موت جو ڪارڻ ٿي سگهي ٿي، اها بہ تقدير جو حصو آهي.“

مون سوچيو: ماڻهو علاج لاءِ ملڪ کان ٻاهر وڃن ٿا ۽ انهن جا لاش ملڪ ۾ موٽي اچن ٿا. مون کي ٿامس منَ جي ناول، ’جادوءِ جو پهاڙ‘ (Magic Mountain) مان ڪجهہ جملا ياد آيا: ”اسان تيرگيءَ مان اچون ٿا، تيرگيءَ ۾ موٽي وڃون ٿا. پر ان کي اسان محسوس نہ ڪريون ٿا، ابتدا ۽ انتهاءَ کي، جئن ۽ موت کي داخلي وجود نہ آهي. اهي ٻئي معروضي وجود جي زمري ۾ اچي وڃن ٿا.“

اسان واقعي ٿيمس نديءَ جي ڪناري تان واپس ٿي رهيا هئاسين. ٻين لاءِ تہ انهن جو معروضي وجود آهي پر مان تہ هڪ خواب گرد آهيان. مون کي اهو سڀ داخلي تو لڳي. ماضيءَ کي داخلي حقيقت کان سواءِ ٻي ڪهڙي حقيقت آهي؟ غالب چيو آهي:

Gul Hayat Institute

"ازڪاخ وَڪو بلند پريشان زڪاخ وڪو،
ديدم زچشم ماهہ تماشاء اين سراء-"

ترجمو: (ڪوٺي ۽ گهٽيءَ ڪان مٿي ۽ ڪوٺي ۽ گهٽيءَ ڪان بيزار ٿي، مون چنڊ جي اکين سان هن سراءِ کي ڏٺو.)

رابرٽ لوويل، آمريڪي شاعر جي نظم مان بہ ڪجهہ ياد اچي رهيو آهي:

يسوع!
مان جيڪر رات جو مران
پر منهنجا پورا حواس برقرار هجن
جيئن چنڊ لهي ويندو آهي.

ٽئين ڏينهن جڏهن ڪرامويل اسپتال ڏانهن وڃون پيا، تڏهن زرينا کي تربوزي رنگ جا ڪپڙا پهريل هئا، جن تي لاڙي پرت پريل هو. تڏهن هڪ ڪرڙوڊ انگريز عورت رستي تي بيهي رهي ۽ انگريزيءَ ۾ پڇيائين: "تون ڪهڙي ديس جي آهين، جهڙو تنهنجي منهن جو خوبصورت رنگ آهي، اهڙا تنهنجا ڪپڙا ۽ انهن تي پرت ۽ تنهنجي چپن تي هلڪي سرخي آهي."

مون هن کي چيو: "اسان سنڌي آهيون."

هن پورو نہ سمجهيو ۽ چيائين: هندي، انڊين تو چوين نہ؟"

مون جواب ڏنس: "اسان سنڌي آهيون، ڪنهن وقت انڊين هئاسين، پر اسان جو ديس سنڌ هاڻي پاڪستان جو حصو آهي."

"اوهہ پاڪستان! اوهين پاڪي آهيو؟"

"نہ، پاڪستاني." پوءِ هوءَ ڪنڌ کي جهٽڪو ڏئي هلي وئي.

اسان هاسٽل موٽي آياسون، جو تہ رپورٽون اڃان نہ آيون هيون. سليم ۽ روماسا مارڪيٽ مان موٽيا هئا ۽ صوف، انگور، چيري ۽ نارنگيءَ جي رس جا دٻا وٺيو آيا هئا. مون کي چيريءَ جو جوس ڏسي ڪجهہ ڪل آئي.

جڏهن اسان سي. ايند. ايس. ڪاليج شڪارپور ۾ پڙهندا هئاسين، تڏهن مان، منهنجو دوست نعيم صديقي ۽ غلام الله اعوڻ گڏجي، ريل جي ذريعي ڪوئيٽا ويا هئاسين. هڪ ڏينهن اسان مري بروئري (Muree Brewary) گهمڻ جو ارادو ڪيو. ڪوئيٽا ۾ اسان ميلن جا ميل پنڌ گهمندا هئاسين ۽ اسان کي هڪ پٺاڻ دوست پهاڙ تي چڙهڻ بہ سيکاريو هو ۽ اسان ڪافي اوچو چڙهي ويندا هئاسين. رستي تي اسان کي هڪ ميوي جو دڪان نظر آيو،

Gul Hayat Institute

جنهن ۾ بين ميون سان گڏ تازي چيري بہ رکي هئي، جيڪا سوا رپئي سير ملي رهي هئي. (تن ڏينهن ۾ سوا رپيو وڏي ڳالهہ هئي.) اسان سير چيري خريد ڪئي ۽ طئہ ڪيوسين تہ مري برئوري گهمي پوءِ کائينداسون. جڏهن مري برئوريءَ پهتاسين تہ اتي پهاڙيون نظر آيون. منهنجو تہ ورزشي بدن هوندو هو ۽ نعيم بہ ڳورو نہ هو، باقي غلام الله ٿلهو متارو، پريل ٻَڪنو هو ۽ هوٽل تي مانيءَ سان دنبي جو سير ڪن گوشت هڪ وقت کائي ويندو هو. سو مان ۽ نعيم ٽپ ڏيندا مري برئوريءَ جي پهاڙين تي چڙهي وياسين، جيئن اتان ڪوئيٽا جو نظارو ڏسون ۽ غلام الله وڻ جي ڇانءِ ۾ ويهي رهيو ۽ چيائين تہ: "اوهان يلي گهمي اچو، مان اوهان جو انتظار ڪندس." جڏهن پهاڙين جي چوٽ تان گهمي واپس غلام الله وٽ پهتاسين تہ اسان کي ڏاڍي بک لڳي هئي. اسان غلام الله کان چيريءَ جي پڇا ڪئي، تہ هن هڪ آنو چيري اسان جي سامهون رکي ۽ يڪدم چيائين: "مان بہ ويٺو هوس واندو، سو بک جو لڳي تہ ٿورڙي چيري کائي ويس."

نعيم تہ انگلينڊ مان ايف. آر. سي. ايس. ڪئي ۽ هڪ اطالوي ڇوڪريءَ سان شادي بہ ڪئي ۽ جڏهن گذاري ويو تہ هو بحرين ۾ سول سرجن هو. غلام الله ايم. بي. بي. ايس. ڪئي، سا بہ علي ڳڙهہ مان ۽ پنهنجي جاب ۾ ترقي ڪري سول سرجن ٿيو. اوچتو منهنجي مرڪ تلخي ۾ تبديل ٿي وئي، جڏهن تہ مان پل ۾ ڪنهن ڪوڙي ونگي ۾ چڪ وڌو هو. 1965ع ۾ مان سکر جيل ۾ هوس، منهنجي گرفتاريءَ کان پوءِ شهر ۾ هُلايو ويو هو تہ مون وايرليس تي هندوستان کي پيغام پئي ڏنو ۽ پهچايو ۽ اهڙو وايرليس سيٽ مون وٽان آفيس جي تهہ خاني مان لڌو ويو هو. منهنجي نظربنديءَ جا آرڊر ٽن مهينن لاءِ هئا، جيڪي وڌائي سگهبا هئا. ان وچ ۾ منهنجي سَسُ کي جيري جي ڪئنسر ٿي پئي. هوءَ اسان وٽ رهندي هئي ۽ زرينا ماءُ جي بيماريءَ جو ٻڌي، ذري گهٽ هوش حواس وڃائي ويٺي هئي. ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ مون کي بہ سخت مليريا ٿي پئي. غلام الله اعوان، جو انهن ڏينهن ۾، سکر جو سول سرجن هو، جيل ۾ دوري تي آيو، ۽ منهنجي مليريا جي چڪاس ڪيائين. مون هن کي پنهنجو احوال ٻڌايو، ۽ چيو تہ: "مون کي پنهنجي بيماريءَ جو سرٽيفڪيٽ ڏي تہ مان گورنمينٽ کي درخواست موڪليان تہ مون کي ان سبب ڪري آزاد ڪيو وڃي." هن رڪائيءَ

سان چيو: ”پنهنجي پٽ کي سول اسپتال موڪلجانءِ تہ مان ڏسندس.“

انيس جڏهن مون سان جيل تي ملاقات لاءِ آيو تہ مون ڪيس اعواڻ سان ملي ميڊيڪل سرٽيفڪيٽ وٺڻ لاءِ چيو. انيس جڏهن ٻي ملاقات لاءِ آيو تہ ڀهريون سوال جو مون هن کان پڇيو، ”اعواڻ کان سرٽيفڪيٽ ورتئہ؟“ هو روئي ويٺو ۽ چيائين تہ: ”بابا! مون کي هن جواب ڏنو ۽ چيائين تہ، مان ڪنهن غدار کي سرٽيفڪيٽ ڏيڻ لاءِ تيار نہ آهيان.“

مون کي تہ اها ڄاڻ هئي. سکر ۾ مون کي غدار سڏيندا هئا. منهنجا ٻار اسڪول نہ وڃي سگهندا هئا. آيو ويو مهاجر پٿر هڻي، منهنجي گهر جا شيشا ڀڃي ويندو هو. جيڪڏهن بليڪ آئوٽ ۾ منهنجي زال هٿ بتي ٻاريندي هئي تہ ان کي ڪڏهن ڊائيننگ ٽيبل جي هيٺان رکندي هئي، ۽ ڪڏهن سمهڻ واري ڪمري ۾ کٽ هيٺان رکندي هئي، پر جي ٻاهران ڪنهن واتهڙوءَ کي ڌڪو پوندو هو تہ دروازا ڀڃڻ لڳندا هئا. جڏهن انيس گهر کان ٻاهر نڪرندو هو تہ هن کي ٺٺون هڻندا هئا. هڪ ڀيري پورنماسيءَ جي هڪ رات غصي ۾ زرينا هڪ مهاجر عورت کي چيو تہ: ”هو خدا جي بتي آسمان ۾ ٻري رهي آهي، ان کي تہ وسائي ڏيکار!“

جڏهن ٻار ماني کائيندا هئا تہ پاڙيسري مٿيءَ جون مٺيون ڀري اسان جي روشندانن مان اڇليندا هئا جي ساريون اچي ٻارن جي مانيءَ ۾ پونديون هيون. ڪي مهاجر چڱا ماڻهو بہ هوندا هئا. هڪ ڀيري چور اسان جي گهر ۾ ٽپيا ۽ ڪڙو ڀڃي کوليائون. منهنجي زال جا ڇوماڙ تي ڪوٺي تي سٽل هئي، ان ڪڙي کلڻ جو آواز ٻڌوءِ ڪوٺي تان اڱڻ ۾ نهاريائين تہ هن کي ڪي ڇٽا ڀڄن سان نظر آيا. منهنجي زال ۽ ٻارن وٺي چور چور ڪئي تہ پاڙي جا مهاجر ڏڪا، لٺيون ۽ بندوقون کڻي آيا. انهن کي ڏسي چور وٺي ڀڳا. تہ ڀڄندي هڪڙي جي گوڏ ڇڙي وئي ۽ هُو شل ننگو ڀڄندو ويو. چور ٽئي سنڌي هئا. مون کي انهن جي نالن جي خبر بہ پئي، پر مون ايف. آءِ. آر نہ لکائي. هڪ ماءُ جي بيماري ۽ ٻيو اهڙو بيپاڙو پاڙو. انهن ملي زرينا جي ذهن تي ڏاڍو اثر ڪيو. مون انيس جي ڳالهہ ٻڌي ڏند ڀڪوڙي چيو: ”پٽ مان ٻاهر اچان تہ ساري پنيور کي ٻاهہ ڏيندس.“ منهنجي آزاديءَ کان پوءِ جو احوال ’ساهيوال جيل جي ڊائري‘ ۾ ڏنل آهي.

خير، مان موٽي اچان ٿو غلام الله اعواڻ ڏانهن. جنهن کي پٽي اقتدار ۾

اچڻ کان پوءِ اسڪرين آئوٽ ڪيو هو ۽ مون کي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو جو وائيس چانسيلر ڪيو هو. هڪ ڀيري غلام الله اعوان مون وٽ ڄام شوري ۾ آيو ۽ ڪنڌ جهڪائي مون کي چيائين: ”هيءَ منهنجي ڀيڻ ثميره زرين آهي، هن کي ڪائي نوڪري ڏي.“ پهرين تہ مون کي خيال آيو تہ هن کي چوان تہ: ”توکي ڪنهن غدار کان نوڪري گهرندي شرم نہ ٿو اچي.“ پر پوءِ ثميره جي موجودگيءَ جو خيال رکي چپ ٿي ويس.

ثميره هڪ سانوري صورت واري ڇوڪري هئي، جنهن جا خدوخال پُرڪشش بہ نہ هئا. مون غلام الله کان پڇيو: ”هن ڇا پاس ڪيو آهي؟“ هڪندي جواب ڏنائين تہ: ”مئترڪ آهي.“ مان ڀانيان ٿو تہ هن چيو: ’انڊر مئترڪ آهي پر توهان تہ چاڻو ٿا تہ هيءَ افسانہ نويس آهي.‘ ”ها، اهو چڱيءَ طرح ڄاڻان ٿو.“ مون جواب ڏنو. مئترڪ پاس کي وڌ ۾ وڌ ائين گريڊ ۾ ڪلارڪي ملي سگهندي آهي، پر هيءَ مشهور اديبہ آهي ۽ سندري اتم چنڊائي، جڏهن مون وٽ رهيل هئي، تڏهن خاص هن سان ملڻ شڪارپور وئي هئي. مون هن کان پڇيو: ”اوهان درخواست آندي آهي؟“

هن ڪيسي مان درخواست ڪڍي منهنجي ميز تي رکي. مون ان تي غالباً لکيو تہ: ”هيءَ مشهور افسانہ نگار آهي. هن کي فوراً سنڌالاجيءَ ۾ سورهين گريڊ ۾ مقرر ڪجي ٿو. تصديق لاءِ ڪاغذ بورڊ اڳيان رکيا وڃن.“ غلام الله ٿئنڪ يو چئي مون کان موڪلايو. مان اجان وائيس چانسلر هوس تہ غلام الله حيدرآباد ۾ گذاري ويو ۽ ثميره زرين کي پنهنجي ڀاءُ سان ايتري محبت هئي جو، هوءَ بہ هن جي موت کان پوءِ ٻن ڏينهن ۾ گذاري وئي.

عبدالقادر جوڻيجو ٻڌايو تہ سنڌالاجيءَ ۾ هن کي ڪافي اذيت ڏني وئي هئي. مون هن کي جواب ڏنو تہ: ”ان باري ۾ اهڙا انسان ڪائي شڪايت نہ ڪندا آهن. فقط مري ويندا آهن. تاريخ ۾ هوءَ مجسم شڪايت ٿي جيئندا آهن.“

اسان ٽئڪسي ۾ ڪراميل هاسٽل پهتاسون. جتي بہ ماڻهو منهنجو انتظار ڪري رهيا هئا. هڪ منهنجو پراڻو دوست مگسي هو، جو هيٿرو ايئرپورٽ تي پنهنجي ڪار ۾ اسان کي وٺڻ آيو هو، ۽ ٻيو هو سنڌ يونيورسٽيءَ جو ليڪچرار هدايت پريم، جو اديب بہ هو ۽ جنهن جي انگلينڊ ۾ تعليم لاءِ مون سفارش ڪئي هئي. هدايت پريم کي جڏهن مون ڪائي جوس (رس) آڇي تہ هن مون کي ڄام صادق عليءَ جي باري ۾ هڪ لطيفو

ٻڌايو تہ: ”مان ڀيريون ڀيرو جڏهن چاچا صادق عليءَ جي لنڊن واري گهر ويس تہ هن پڇيو تہ: ڇا پيئنديين؟ مون جواب ڏنو تہ: ڪائي جوس هجي تہ بهتر. ان تي چاچا صادق عليءَ چيو: ”جي جوس پيئڻي هيئي تہ منهنجي گهر ڇو آئين؟ هاڻي جي وسڪي پئين تہ واهہ، نہ تہ گڏ ٻاءِ!“ چاچا صادق علي ان وقت جلاوطن هو.

مون هدايت پريم کي ٻڌايو تہ چاچا صادق علي سنڌ جي روايتن جو دلدادو آهي. هڪ ڀيري مان قاضي عبدالقادر سان گڏجي هن جي گهر ويو هوس، قاضي عبدالقادر سنڌ جي وزيراعليٰ جناب ممتاز علي ڀٽي جو پوليٽيڪل سيڪريٽري هو، پر جڏهن غلام مصطفيٰ جتوئي سنڌ جو وزيراعليٰ ٿيو تہ ٻئي پاڻ ۾ ٺهي نہ سگهيا ۽ عبدالقادر استعيفيٰ ڏئي ڇڏي. جڏهن ڪان بينظير ڀٽو اختيار ۾ آئي آهي، تڏهن ڪان شايد هو سنڌ پبلڪ سروس جو چيئرمين آهي. وسڪيءَ جو دؤر هلي رهيو هو ۽ غلام نبي ميمڻ، جيڪو ون يونٽ جي دؤر ۾ وزيرِ قانون هو ۽ منهنجي ڪتابن تي بندش وڌي هئائين، اميد علي قريشي جو رٽائرڊ ايس. اي هو ۽ علي نواز وفائي جي اڳ ئي منهنجا دوست هئا، اتي ويٺا هئا. غلام نبي ميمڻ ڀٽي جي دؤر ۾، ون يونٽ واري دؤر جي گورنر ملڪ امير احمد جا ڳڻ ڳائي رهيو هو، ملڪ صاحب هيڻن هو، ملڪ صاحب هونءَ هو. مون کي غلام نبي ۽ امير احمد ٻنهي تي غصو هو، ڇو تہ هو منهنجن ڪتابن تي بندش جا ٻئي ذميوار هئا. مون غلام نبيءَ کان پڇيو تہ: ”ملڪ امير احمد کي پٽ گولي هٿي ڇو ماريو؟“ هو وسڪيءَ جو گلاس ڳيت ڏئي پي ويو، چاچا، جنهن کي پس منظر جي ڄاڻ هئي، مون کي ڪن ۾ چيو: ”اياز، هاڻي ڇڏيس، پنهنجي هوش ۾ ناهي.“ مان خاموش ٿي ويس.
غالباً ان کان ڪجهہ وقت اڳ مان سخت بيمار ٿي پيو هوس ۽ جناح اسپتال ۾ داخل هوس، ان وقت جمال ابڙو سنڌ پراونشل اسيمبليءَ جو سيڪريٽري هو، هن جناب ممتاز علي ڀٽي کي منهنجي بيماريءَ جي باري ۾ اطلاع ڏنو. ممتاز ڀٽو ان وقت گهٽو ڪري سنڌ جو گورنر هو يا وزيراعليٰ هو. ممتاز ڀٽي، چاچا صادق کي جناح اسپتال موڪليو هو، جيڪو اچي ٽرٽلو مچائي ويو ۽ ڊاڪٽرن کي منهنجي اهميت ڏيکاريائين، جو نہ فقط مون کي اسپيشل وارڊ ۾ رکيائون پر منهنجو وڌيڪ خيال بہ رکڻ لڳا. مون هدايت پريم کي چيو: ”هدايت، مون کان چاچا صادق جي هڪ ڳالهہ نہ ٿي وسري. هن مون کي

Gul Hayat Institute

چيو هو تہ هن جي پيءُ ڪانيي خان هن کي تلقين ڪئي هئي تہ جي ڪوئي اٺ سوار ڏسين تہ ميل پنڌ ڪري هن جي آجيان ڪندو ڪر ۽ اٺ جي واڳ وٺندو ڪر. عجيب متضاد طبيعت وارو انسان هو، چڱو تہ ڏاڍو چڱو، نہ تہ سنگ چور نانگ وانگر ڏنگيندو هو.

پوءِ هدايت اسان سان گڏجي اڌ لنڊن ڦريو، ڏسڻ جهڙي ڪو هڪ جاءِ تي نہ وياسين. هو ڪارڊ تي نڪتل ڪارل مارڪس جي قبر ۽ ان جي مٿان چٽيل مارڪس جو فوٽو ڪٺي آيو هو ۽ مون کي چيو هٿائين تہ: "مارڪس جي مزار تي هلندين، هتان ٿيهہ ميل پري آهي." گورباچوف جي پيرسترائڪا پڙهڻ کان پوءِ منهنجن نظرن ۾ مارڪس يا ڪميونزم جي وقعت نہ رهي آهي. مون هدايت کي چيو: "هي ڪو مارڪس علي شاهہ آهي ڇا، جو ان جي مزار تي ٿيهہ ميل پري هلي دعا گهرون! مان ويسٽ منسٽر ائبي ۾ شيڪسپيئر جي قبر تي هلندس." ان کان پوءِ مڪسي اهو چٽي موڪلايو تہ "سياڻي مون کي آفيس ۾ حاضر رهڻو آهي" ۽ هدايت وعدو ڪري ويو تہ هو سياڻي ايندو.

ٻئي ڏينهن تي اسان ويسٽ منسٽر ائبي وياسون، جتي انگلنڊ جا ڪيئي بادشاهہ ۽ اهم ماڻهو پوريل آهن. پهرين تہ اسان شاعرن جي ڪنڊ ڳولي لڌي. اتي چاسر ۽ ٽيني سن پوريل هئا. باقي شيڪسپيئر، ملٽن، ڪيٽس ۽ ٻين بي تعداد شاعرن جا يادگار اڀا بيٺا هئا. اهو ڏسي مون کي هڪ يوناني دانشور جو قول ياد آيو: "سڪندراعظم پنهنجي يادگار لاءِ هڪ سونو سڪو جڙايو هو. سڪي جي هڪ پاسي سڪندر جي تصوير اڪريل هئي ۽ ٻئي پاسي استغراق جي عالم ۾ هڪ فلاسفر جي ۽ ٻئي پاسا هڪٻئي سان ملي نہ ٿي سگهيا ۽ نہ ڪڏهن مليا. فلسفي ۽ حاڪم هڪ ٿيڻ اها ناممڪن ڳالهہ آهي. شيڪسپيئر جي باري ۾ اڪثر اهو چيو ويو آهي تہ هو پنهنجا شاهڪار تاريخ جي ٻئي ڪنهن دؤر ۾ نہ لکي سگهي ها. انگريز تهذيب جا ڪيترائي پهلو هن جي دؤر ۾ شگفتہ ٿي پيا هئا. ايلزبيٿ جي دؤر جا انگريز نهايت ڦڙت هئا. هنن پراڻا تعلقات چني ڇڏيا هئا ۽ نوان اڃان پيدا نہ ڪيا هئا. ايلزبيٿ جي دؤر ۾ ازمنہءِ وسطيٰ (Medivial Times) جي سوچ کي رد ڪيو هئائون. اڌ سونجهہ ۽ پيچ پيچ سان جديد دنيا کي ڏٺو هئائون. تنهن وقت تائين اهي جنگيون ختم ٿي چڪيون هيون، جن انگلنڊ کي يورپ جي سجاڳيءَ ۾ شموليت کان جهلي بيهاريو هو. ايلزبيٿ تخت تي هئي ۽ تعليم

فقط شرفاءَ جي اولاد لاءِ نہ هئي. پر غريب غربي جا ٻار بہ پڙهي تي سگهيا. رئلي ۽ ڊريڪ (Raleigh and Drake) نئين نئين ملڪ جي ڳولها ڦولها ڪري مادي ۽ ذهني حاصلات آڻي رهيا هئا ۽ دانشوري پنهنجي چوٽ تي چڙهي چڪي هئي. ان دؤر فرانسز بيڪن جهڙا دانشور پيدا ڪيا. گيو آرڊينو برونو (Gio Ordino Brono) آڪسفورڊ ۾ هيلوسينٽرڪ (Helio Centric) * نظرئي تي ليڪچر ڏيندو هو. جنهن ۾ هن دينيات جي پراڻي نظرئي کي رد ڏنو هو. جنهن موجب انسان ئي ڪائنات جو مرڪز سمجهيو ويندو هو. هاڻي بهشت برين ڏاڍو پري وڃي رهيو هو ۽ ڌرتي وڌيڪ حقيقي هئي. ڌرتي جنهن تي اسان جا پير ڪتل هئا. جنهن تي انگريز سرڪار کي استحصال لاءِ لاتعداد موقعا هئا. اها هئي انگريز احيا (Renaissance) ۽ شيڪسپيئر جي دنيا، جنهن کي هن پنهنجن ڊرامن ۾ امر ڪيو هو.

پر شيڪسپيئر جي جينيس تي فقط هن جو دؤر ڇانيل نہ هو. هر دؤر هن ۾ نوان اقدار ڏٺا آهن. هو فقط پنهنجي دور لاءِ نہ هو، پر ابدي هو. مون هن جي اڳيان ڪنڌ جهڪايو، جنهن جا هڏا بہ پڃي پُري ويا هوندا.

ساڳيءَ طرح مون دهليءَ ۾ غالب جي سنگ مرمر جي مزار جي ڏاڪڻ تي ويهي فوٽو ڪڍايو هو ۽ ان جي عظمت جو اعتراف ڪيو هو. جنهن جي قبر تہ دهليءَ ۾ رهجي وئي، پر جنهن جي شاعري ڪراچيءَ ڪان مالاڪنڊ تائين گونجي رهي آهي. اهو فوٽو نئين زندگي رسالي ۾ مرحوم مولوي عبدالله ڇاپيو هو. پر هاڻي منهنجي البم ۾ ان جي ڪاپي بہ نہ رهي آهي.

پنهنجي دؤر ۾ شيڪسپيئر ڪيڏي نہ رنگا رنگ زندگي ڏٺي هئي! لنڊن ان جو مرڪز هئي.

شيڪسپيئر سان هن جا همعصر ڪيڏو نہ ساڙ ڪندا هئا. هن جي شهرت ڏسي سڙندا هئا. اشتهار ڇپرائي هن کي گاريون ڏنيون ويون هيون ۽ هن تي غداريءَ جا الزام مڙهيا ويا هئا. پر اڪثر ماڻهو هن جي خلاف نہ هئا. رڳو شاعر ۽ ڊراما نگار پنهنجي پاڻ ۾ سڙندا هئا. هو شاعر، ڊراما نويس ۽ ائڪٽر هو.

مون حيرت سان سوچيو تہ زندگيءَ جو ڏک سک ڪيترو نہ عارضي

---

* Helio Centric Theory جديد ۽ ڪاپرنيڪس Copernecus جي نظام شمسيءَ جي باري ۾ رايا. جن موجب ڌرتي ۽ ٻيا ستارا (Planets) سج جي چوڌاري ڦرندا آهن.

Gul Hayat Institute

آهي. مون کي هڪ رات ڏند ۾ ڏاڍو سور هو ۽ ٻئي ڏينهن مان سور جون گوريون وٺي سکر ۾ سٽي ڪورٽ وٽ بيٺو هوس تہ علي احمد بروهي مليو. ڳالهيون ڪندي مون علي احمد بروهيءَ کي چيو: ”ٻڌ تہ بروهي رات مون کي ڏند ۾ ڏاڍو سور هو ۽ ننڊ نہ پئي آئي. هاڻي سور لهي ويو آهي، ڪهڙي ثابتي آهي تہ ڏند ۾ سور هيو يا نہ؟“ هن کي اها ڳالهہ ڏاڍي وڻي ۽ موڪلائيندي چيائين: ”تون واقعي فلاسافر آهين!“

شيڪسپيئر جي دؤر ۾ پليگ (مهامري) لنڊن ۾ ڏهون حصو ماري ڇڏيا هئا، پر وري زندگي ساڳئي نموني روان دوان ٿي وئي هئي. ٿيئٽر کلي ويا هئا ۽ اداڪارن وري جماعتون ٺاهيون هيون ۽ شيڪسپيئر وري بہ ناٽڪ لکڻ لڳو هو. ماضي هڪ خوابِ پريشان وانگر ٿي لڳو، جيئن مون کي پاڪستان جي آمريت وارو دؤر لڳندو آهي، جيڪو هڪ نظرياتي پليگ ۾ وڪڙيل هو.

مون ڪٿي پڙهيو هو تہ شيڪسپيئر جو سيڪنڊ ارل آف اسيڪس (Second Earl of Essex) سرپرست هو ۽ هن شيڪسپيئر جي پيءُ کي ڪوٽ آف آرمس (Coat of Arms) اعزازي طور ڏياريو هو. هو راڻيءَ جو لاڏلو هو، پر هن کي اقتدار جي هوس جلاد جي اڏيءَ تائين پهچايو. هن کان پوءِ شيڪسپيئر جي غم زده زندگي شروع ٿي. مئڪبيٿ جا هيٺيان لفظ هن جي روح جي تاريڪ ترين گوشي مان نڪتا آهن. جي مون کي پاڪستان جي هر آمر جي موت کان پوءِ ڏاڍو ياد آيا هئا.

Life is but walking shadow, a poor player, that
Struts and frets his hour upon the stage, and
Then is heard no more, it is a tale twice told by an idiot,
Full of sound and fury, sinifying nothing.

Gul Hayat Institute

ترجمو: (زندگي هڪ گهمندڙ ڦرندڙ پاڇو آهي ۽ هڪ بيڪار ڪيڏاري آهي، اهو پنهنجي مختصر عمر لاءِ سينجي ۽ پوسرجي رنگ منچ (اسٽيج) تي هلي ٿو. ۽ پوءِ وري ٻڌجڻ ۾ نہ ٿو اچي. اها (زندگي) اهڙي ڪهاڻي آهي جا ڪنهن يوڪ بہ ڀيرا ٻڌائي آهي ۽ جا لڙ ۽ ڪاوڙ سان ڀريل آهي. جنهن کي ڪا معنيٰ نہ آهي.)

شيڪسپيئر کي انسان ذات تي رحم آيو هو ۽ هن اهي قوتون ڇاتيون تي جن سان هڪ ماڻهوءَ، هڪ حاڪم يا احمق کي مقابلو ڪرڻو ٿي پيو. اسان سيني ۾ پنهنجي تباهيءَ جا جراثيم آهن، جيڪي وڏي وجن ٿا، جنهن

وقت بہ انهن لاءِ حالات سازگار ٿين ٿيون. ان ڪري ئي شيڪسپيئر جا جيڪي الميہ آهن، انهن ۾ هن جا ڪردار المناڪ انجام تي پهچن ٿا ۽ پنهنجي الميئي جي خلاف ائين تپا ڏئي ڦٿڪن ٿا جيئن هڪ مڇي چار ۾ ڦاسي ويندي آهي، پر پوءِ بہ هن جي غم و اندوهہ جي دؤر ۾ بہ اهڙا متوازن ڪردار ملن ٿا، جن کي دوستيءَ جو احساس ۽ موسيقيءَ لاءِ ڪن - رس آهي، ۽ جي زندگيءَ کي نعمت سمجهي مائن ٿا. ڪافي وقت پوءِ هن جي بيچين من ۾ چئن آيو ۽ آنڌي (The Tempest) جي تخليق ٿي، جنهن ۾ هڪ ڪردار پراسپيرو، مرڪي اطمينان سان چوي ٿو:

"We are such stuff as dreams are made on and

Life is rounded with sleep."

ترجمو: (اسان اهڙي شيءِ آهيون، جنهن تي سپنا اڏيا وڃن ٿا ۽ زندگيءَ کي ننڊ چوڌاري ورائي ڇڏي ٿي.)

ڪيڏو نہ عظيم هيو هي انسان، جنهن غالباً ڇٽيهہ طربيہ (Comedies) ۽ الميا (Tragedies) ۽ ڪيترائي سانيٽ لکيا هئا! مان شيڪسپيئر تي لکڻ چاهيان تہ هڪ پورو ڪتاب لکي سگهان ٿو، پر ان ڳالهہ تي اڪتفا ٿو ڪيان تہ هن جهڙا جينيس صدين ۾ هڪ ڀيرو پيدا ٿيندا آهن ۽ موت کان پوءِ هنن جي خوشبوءِ ڏسان ڏس ڦهلجي ويندي آهي. رڳو اڳين يو. ايس. ايس. آر ۾ شيڪسپيئر جون 28 ٻولين ۾ پنج ملين ڪاپيون ڇاپيون ويون هيون. ملڪ ۾ هن جا ناٽڪ ٽي سؤ کان وڌيڪ ڀيرا اسٽيج تي آندا ويا هئا. مان هڪ ڏڌو ساهہ ڀري ويسٽ منسٽر ائبي مان نڪران ٿو ۽ هدايت پريم کان پڇان ٿو تہ: ”تو هري رام هري ڪرشنا مندر ڏٺو آهي.“

هدايت چيو: ”اهو لنڊن ۾ آهي ڇا؟“

مون کي ياد آيو، اڳئين ڀيري جڏهن 1976ع ۾ برٽش ڪائونسل جي دعوت تي مان لنڊن آيو هوس ۽ چيئرنگ ڪراس هوٽل پڪاڊليءَ جي سامهون رهندو هوس، تہ گيتا ۽ راڄ مون کي هري رام هري ڪرشنا مندر وٺي هليا هئا جو لنڊن کان اٽڪل ويهہ ميل پري ٻهراڙيءَ ۾ هو. چوڌاري ايترو سڪون هو جو دل پئي چيو تہ پرسان ڪنهن ٻنيءَ ۾ ليٽي ٽڪ پيان. مندر ۾ اندر وياسين تہ ڪجهہ انگريز مٿا ڪوڙائي برهمڻ جيان ڪارا ٽلها چوٽا ٻڌي وينا ها، جن ۾ پنيان ڳنڍ ڏنل هئي، جيئن ڪارنيج جي جنرل هني بال ۽ هن

Gul Hayat Institute

جي لشڪر کي ڏنل هوندي هئي. پر ٽي انگريز عورتون بہ ويٺيون هيون. هڪ نوڙهو انگريز ميران ٻائيءَ جا ڀڄن ڳائي رهيو هو.

”گهايل ڪي گت گهايل جاني، اور نہ جاني ڪوءِ.“

هونءَ تہ ميران ٻائيءَ سان منهنجو عشق آهي جيئن منهنجو پنجابي دوست ۽ پنجابيءَ ۾ منهنجو مترجم اديب احمد سليم، امرتا شيرگل، سڪ مصوره، سان عشق ڪندو آهي، جنهن جي موت کان ويهہ سال پوءِ هو ڄائو هو ۽ جنهن تي هن انگريزيءَ ۾ ڪتاب بہ لکيو آهي. سامهون شرڌالو انگريزياڻيون ڪرتال ۽ ڇيڙيون وڄائي رهيون هيون، جن جي سرتار تي ڳائيندي انگريز جو چوٽو لڏي رهيو هو. مون کي اهو ماحول ڏسي ميران ٻائيءَ جي اهڙي پياري گيت کان ڪا ڪرب اچي وئي، ۽ مون چپن ۾ جهونگاريو:

”پاگل ڪي گت پاگل جاني، اور نہ جاني ڪوءِ.“

وري جو گيتا ڏنڊوت ڪيو تہ مون کي سارو ماحول اجنبي لڳو ۽ دل چاهيو تہ اتان ڀڄي وڃان. راڄ مون کي ٻڌايو تہ گيتا اندر ۾ ٿڪي چڪي هئي ۽ ڪنهن ماهر نفسيات سان مشورو ڪندي هئي. اهو مندر سوامي پربهو پاد ٺهرايو هو ۽ ان لاءِ ڪنهن لارڊ هن کي ويهارو ايڪڙ زمين مفت ۾ ڏني هئي. مون کي اهو معلوم ٿيو تہ اها مشن پوري دنيا ۾ ڦهليل آهي. نہ ڄاڻان اتي منهنجو ردِعمل اهو ڇو هو! هونءَ تہ مون ۾ نہ ڪوئي تعصب آهي ۽ نہ ڪنهن جي مذهبي اعتقاد لاءِ نفرت يا بغض آهي. منهنجو عقيدو تہ علامہ اقبال وارو آهي، جنهن کي هن هيئين شعر ۾ بيحد روانيءَ سان سمايو آهي.

”نہ تو اندر حرم گنجي نہ در بتخانہ مي آئي،
وليڪن سوئي مشتاقان چہ مشتاقانہ مي آئي-“

ترجمو: (نہ تون حرم ۾ ماپي ٿو سگهين ۽ نہ بت خاني ۾
پر مشتاقن ڏانهن ڪيڏي نہ مشتاقانہ انداز سان اچين ٿو.)

اڳي تہ منهنجي بہ اردوءَ جي مشهور شاعر مير تقي مير واري ڪيفيت هوندي هئي.

”مير ڪے دين و مذهب ڪو تم پوچهتے ڪيا هو اس نے تو،
قشقہ کينچا دير مين بيٹها ڪب سے ترڪ اسلام ڪيا-“

پر جڏهن کان ان ڳالهہ جو انڪشاف ٿيو تہ ڪميونزم انساني فطرت سان راڳا ڪيا آهن، تڏهن کان مان هاڻ ساڳيو ماڻهو نہ رهيو آهيان ۽ هاڻي جهڙو مذهبي نظريو منهنجو ساري عمر نہ رهيو آهي.

Gul Hayat Institute

مون کي ياد آيو تہ ڪافي سال پوءِ مان سکر هاءِ ڪورٽ ۾ ڪائي اپيل هلائي اچان ٻاهر مس نڪتس تہ هڪ آمريڪن جيڪو ڪورٽ ۾ اندر ويٺو هو ۽ مون کي ٻڌي رهيو هو، منهنجي پٺ تان ٻاهر نڪري آيو، ۽ مون کي چيائين تہ مون کي وقت ڏيو تہ مان اوهان سان اوهان جي آفيس ۾ ملان، ڇو تہ مون کي اوهان کي ڪجهہ ڪتاب ڏيڻا آهن. مون ڪيس ڇهين وڳي جو وقت ڏنو. پوري ڇهين وڳي هو مون وٽ ڪيترائي ڪتاب کڻي آيو، جن مان مون هڪڙو پڙهيو پاڌ جو ڪتاب ورتو. هن سنڌيءَ ۾ بہ پنهنجي مشن جا ڇپيل ڪتاب ڏنا. جن مان مون هن کان پڙهيو پاڌ جو ڪتاب 'ڀڳوت گيتا جيئن آهي،' خريد ڪيو. جنهن جو انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڀڳتي سوسائٽي، سوامي نارائڻ مندر وارن ڇپرايو هو. جنهن ۾ هندي لفظن جي جاءِ تي عام فهم فارسي لفظ ڏنا ويا آهن، جيڪي سنڌيءَ ۾ ضم ٿي ويا آهن. مون کي حيرت آئي تہ هن آمريڪيءَ مون کي ڪٿي اچي ڳولي لڌو آهي، هن کي ڪيئن خبر پئي تہ مان هاءِ ڪورٽ ۾ ڪيس هلائي رهيو آهيان ۽ هن ڪيئن ڪئينس روڊ تي منهنجي آفيس ڳولي لڌي هئي. هن کي ڪيئن خبر پئي تہ سوامي نارائڻ مندر وارن ڀڳوت گيتا جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڇپايو آهي. مون کي تہ هو ڪو سي. آءِ. اي جو ايجنٽ ٿي لڳو. اهڙو شڪ مون کي هڪ آمريڪي نوجوان ۾ بہ پيو هو جو ان وقت ادبي بورڊ ۾ رهيل هو ۽ پٽي صاحب خلاف پي. اين. اي واري تحريڪ دوران ديوانا وار سنڌ جو گشت ڪري رهيو هو ۽ تحريڪ جي چرپر تي چوڪسي رکي هئائين. هن جو راز تڏهن فاش ٿيو، جڏهن هن کي ايراني مغبچي وانگر خوبصورت ڏسي ٻن هم جنس پرست (Homo Sexual) سنڌي انجنيئرن دعوت ڏئي گهرايو ۽ گفتگو ڪندي سنڌيءَ ۾ هن جي باري ۾ ڪجهہ اعتراض جوڳا لفظ ڳالهايائون، تڏهن هن يڪدم ردِ عمل ڏيکاري کين سنڌيءَ ۾ دب پٽي.

جن 'الوپ سرڪار' (Invisible Government) ڪتاب پڙهيو هوندو، تن کي معلوم هوندو تہ اهڙو تاڃي پيٽو پوري هندستان ۾ ڦهيل آهي. مون هدايت پريم کي چيو تہ: "هل ہي لنڊن ڏيکار، مان مارڪس ۽ سواميءَ کي ڏسڻ نہ ٿو چاهيان."

هو اسان کي 108 بيڪر اسٽريٽ ۽ شرلاڪ هومز هوٽل ۾ وٺي هليو. مون کي هوٽل جو نالو پسند آيو ڇو تہ ننڍي هوندي سر آرٿر ڪونن ڊائل

جا شرلاڪ هومز تي ڪيئي ناول پڙهيا هئا، جي سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيا هئا ۽ اسان پوڪر داس اينڊ سنز جي ڪتاب گهر تان وٺندا هئاسين، جيڪو ڏڪ بازار جي چيڙي تي هو. مان ان جي باري ۾ پوءِ لکندس، جڏهن زمان جي ڪاهي تپي، زرينا سان اتي پهچندس جتي لاتوٽي اچان هلي پئي. اسان شرلاڪ هومز ۾ سنئڪ ڪائي (جيڪي ڪافي مهانگا هئا) بڪنگهام پئليس ڏانهن وياسون، جيڪو راڻي وڪٽوريا کان وٺي هيل تائين شاهي رهائش گاهہ رهيو آهي. اتي چاليهہ ايڪڙ باغ آهي، جتي اونهاري ۾ رايل گارڊن پارٽيون ٿينديون آهن. جتي فقط ڪنوارا ۽ ڪنواريون دل وندرائينديون آهن ۽ مهمانن کي فهمائش ڪئي ويندي آهي تہ پنهنجا پرٽيل پٽ ۽ ڏيئر نہ وٺي اچن. وڏي طمطراق سان ٻاهر محافظن (گارڊن) جو جٿو بيٺو هو جيڪو صبح جو ساڍي يارهين وڳي بدلبو هو ۽ ڪيئي ماڻهو اهو ڏسڻ ايندا آهن. انگريز هڪ روايت پرست قوم آهي. پوءِ مون هدايت ڪي چيو تہ ڪجهہ پارڪ بہ ڏسون. اتي ئي ٽرئفڪ جي پيهہ ۽ گوڙ شور ختم ٿئي ٿو ۽ هڪ کليل نيري آسمان جو سائبان نظر تو اچي. چوندا آهن تہ لنڊن جا پارڪ اتان جا ڦڦڙ آهن، جي اها آڪسيجن کڻن ٿا جا وڻ پيدا ڪن ٿا. پهرين تہ پاڪ هند ۾ مغل باغات وانگر اهي شهنشاهيت جي ميراث هئا. مون ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هو تہ اورنگزيب جي ڌيءُ روشن آرا بيگم جي باغ ۾ هن جا بہ آشنا ٽپي آيا هئا، تہ انهن کي پڪڙي، قلعي جي ديوار تان هيٺ اڇلائي سندن هڏ گڏ پڳا ويا هئا ۽ عاقل خان؛ اورنگزيب جي ڌيءُ ۽ فارسيءَ جي شاعره زيب النساء مخفيءَ کي چيو هو:

"سرخ پوشي بہ لبِ بام نظر مِي آيد."

ترجمو: (ڳاڙهن ڪپڙن واري ڪنهڙي تي نظر تي اچيم.)

ان تي زيب النساء جواب ڏنو هوس:

"نہ بہ زاري نہ بہ زور و نہ بہ زر مي آيد."

ترجمو: (نہ زاريءَ سان نہ زور سان ۽ نہ زر سان اچي ٿي.)

اهو ٻڌي عاقل خان، مخفيءَ جي باغ ۾ ٽپيو هو تہ اورنگ زيب کيس هڪ ديگ ۾ پورائي باهہ ڏني هئي، جتي هو سڙي رک تي ويو هو. پر جمهوريت جي اچڻ کان پوءِ شالامار باغ وانگر لنڊن جا پارڪ بہ عوام لاءِ کوليا ويا آهن ۽ اهي هاڻ عوام جي ملڪيت آهن.

Gul Hayat Institute

پوءِ هدايت پرير اسان کي سينٽ جيمس رايل بوٽنيڪل گارڊن ڏيکارڻ وٺي هليو، جنهن لاءِ چيو ويو آهي تہ ان ۾ ساري دنيا جي ٻوٽن جا قسم ڪٺا ڪيا ويا آهن. اهو 1759ع ۾ سلطنت لاءِ مهر هلائيندڙن ٺاهيو هو، جن جتان ڪٿان اهي ٻوٽا ڪٺا ڪيا هئا. اتان رايل فرنٽ گارڊن ۾ وياسون، جنهن ۾ هڪ خوبصورت ور وڪڙ ڍنڍ هئي، جنهن ۾ هنس پيا ترن. ان ۾ لنچ ٽائيم ڪنسرٽ (Lunch Time Concert) وقت منجهند جي وقت موسيقيءَ جو پروگرام هوندو هو، پر 1882ع ۾ آئرش ريپبلڪن آرميءَ جي جوانن، ان ۾ بم لڪائي رکيو هو ۽ ان کي ان وقت تباهہ ڪيو هو، جنهن وقت راڻيءَ جو رسالو وڃي رهيو هو. رسالي مان چار ماڻهو مري ويا ها ۽ ست ڦٽجي پيا ها. هاڻي ان ساڳئي آئرش ريپبلڪن آرميءَ بہ سؤ سال جڪ ماري انگريز حڪومت سان ٺاهہ ڪيو آهي. ان موضوع تي گورويڊال (Gorevidal) جو مشهور ناول ٽرنٽي (Trinity) اچايو ويو، جنهن منهنجي راتين جي ننڊ ڦٽائي هئي. ان سان گڏ انهن شاعرن جي شاعري بہ وٺي، جن آئرش آزاديءَ جي جدوجهد کي شاعريءَ ذريعي اتساهيو هو. ساڳئي وقت فلسطين جي باغي شاعري، جنهن جي ڪاپي نرنجن نالي منهنجي هڪ مداح ڏين مارڪ مان مونکي موڪلي هئي، بي معنيٰ ٿي وئي، جڏهن ياسر عرفات يهودين سان ٺاهہ ڪيو. آخر پٺاڻيءَ ڪهڙي جدوجهد ڪئي هئي؟ هو تہ پيٽ تي ويٺو هوندو هو ۽ دنبورو هلائيندو هو، پنهنجا ٻار ٻچا بہ نہ پالي سگهندو هو ۽ جنهن وقت ڪوئي فقير هن جي ڳورهاري زال لاءِ پلو وٺڻ لاءِ ڊوڙندو ٿي ويو ۽ پٺاڻيءَ هن کي ڊوڙندو ڏسي سبب پڇيو تہ خبر پيس تہ سندس گهر واريءَ کي پليءَ جي ڪاڻ جي سڌ ٿي آهي، ان ڪري فقير پلو وٺڻ لاءِ ڊوڙندو پئي ويو. تنهن وقت هن چيو: "اهو ٻار ٿي گهوريو. جيڪو چمڻ کان اڳ ئي منهنجي فقيرن کي ٿو ڊوڙائي، وڏو ٿيو تہ پوءِ ڇا ڪندو." چون ٿا تہ بيبي سڳوريءَ جي پيٽ ۾ ئي ٻار سُڪي ويو ۽ ڪين وري ڪابہ اولاد نہ ٿي.

اڄڪلهہ اها ڳالهہ ورجائي ٿي وڃي تہ شاعر، اديب ۽ دانشور جي ڇا سان وابستگي آهي. پر نہ ڄاڻان ڇا جي لاءِ ان جو ڪوئي جواب نہ ٿو ڏئي.

ڪميونسٽ پارٽيءَ جي لائين تہ ان افلاطوني بڪواس جو ورجاءُ هئي، جنهن شاعريءَ کي رد ان ڪري ڪيو هو، ڇو تہ سڪارٿي ڳالهہ رکو سياسي

نظام جي آهي. سياسي ماڻهو شاعرن کي ڇو ٿا ميار ڏين، جڏهن سماج ڪوئي غلط رخ وٺي ٿو؟

هٽرلزم ۽ اسٽالنزم جي دؤر ۾ سماج جڏهن اهڙو رخ ورتو تہ اهو دؤر پنهنجي دؤر جي ناڪاميءَ جو نتيجو بڻيو، ڇاڪاڻ جو اهو دؤر سماجي ۽ سياسي جمهوريت جا آدرش بچائي نہ سگهيو ۽ اها ناڪامي انهن طبقن جي هئي، جي ان دؤر جي سياست تي اثر وجهن پيا.

اهي اديب ۽ شاعر ها جي زبان جي پاڪيزگيءَ جي تحفظ جا سيني ڪان وڌيڪ اهل هئا. يورپ ۾ اڻويهينءَ صديءَ جي پهرين حصي ۾پنهنجي دنيا ۾ گوشہ نشين ٿي ويا ۽ هنن مان ڪي وهم ۽ وسوسن ۾ ونجي ويا ۽ هنن کي پنهنجي ماحول تي پنهنجي شاعريءَ جي برتريءَ جو احساس ٿيو ۽ ان کي مقصد بالذات سمجهيائون ۽ ماضيءَ جي پرستش ڪرڻ لڳا. بودليئر جهڙن شاعرن سياست کان نفرت ٿي ڪئي. ان ڳالهہ گذريل دؤر تي برو اثر وڌو. اهو سماج ڏانهن بي پرواهہ ٿي ويو، تان جو مطلق - العنانيت ڇانئجي وئي. اهو دليل اثرائتو آهي ۽ ان کي رد بلڪل نہ ٿو ڪري سگهجي تہ سياست جي قباحت ڏانهن شاعريءَ جو ردِ عمل ايڏو بہ نہ ٿيڻ کپي. دراصل يورپ ۾ ماڻهو اخلاقي ۽ سياسي طرح بي حس ٿي چڪا ها. پر ان ڳالهہ جا بہ بہ پهلو آهن. ڇا شاعريءَ ۾ ڪا اهڙي ڳالهہ هئي جو مختلف سماجن ۾ عام ذميداريءَ جو بار شاعرن تي وڌو وڃي جي خوابن جا رهواسي آهن؟ ٻيو تہ شاعرن کان سواءِ دنيا ۾ ٻيو دانشور طبقو بہ آهي. مثال طور، سائنسدان، فلسفي ۽ سياسي مُدبر جن جو بہ احتساب ڪيو وڃي؟ جي اسان ان پهلوءَ تي غور ڪنداسين تہ سائنسدانن ۽ سياستدانن ويهينءَ صديءَ جي وچ کان وٺي اڄ تائين فرض ڪيو هو تہ هنن جي ڪا ذميواري ناهي. آئن اسٽائن نيوڪلير بم جي تجربي کان گهڻو وقت اڳ اسان کي اطلاع ڏنو هو تہ اسان کي ايتري توانائي آهي جو اسان پاڻ کي تباهہ ڪري سگهون ٿا. انهيءَ ڳالهہ جو انهن حالتن ڏانهن اشارو ٿي سگهي ٿو، جنهن وڏي تباهي (Holocaust) ممڪن بڻائي. اهڙيءَ تباهيءَ کان پوءِ ڪجهہ الزام تہ آئن اسٽائن تي بہ اچي وڃن ها. ڇا خدا آئن اسٽائن کان سندس ڪئيءَ جو حساب نہ وٺندو؟ هن جي سائنسي تحقيق جو نتيجو هيروشيما ۽ ناگاساڪيءَ جي تباهي نڪتي، پر ممڪن آهي تہ اهو پراڻو سوال تہ ڪيترو علم انهن انسانن جي هٿ ۾ هجي

جن جي اخلاقي ۽ روحاني تعليم مڪمل نہ هجي، ايترو اثرائتو نہ آهي. پر ان طبقي جي باري ۾ تہ بلڪل صحيح آهي، جيڪو سماج جو تربيت يافتہ طبقو آهي، جنهن جو نالو مليٽري آهي. حيرت آهي تہ هارورڊ يونيورسٽيءَ جي پريزيڊنٽ ان وقت تاڙيون وڄايون هيون، جڏهن آمريڪا ۾ لاس الماس (Los Almas) جي بيابان ۾ پهريون ڀيرو ائٽم بم جو تجربو ڪيو ويو هو ۽ ان ڦاٽ ڪاڍو هو. اتي ٻہ ٻيا بہ ذميدار ماڻهو بيٺا هئا ۽ جڏهن هڪ پل ۾ ائٽم بم ڦاٽ ڪاڍو هو تہ ٽئي گڏ گڏ ٽپا هيا ۽ هڪ ٻئي سان جوش سان هٿ ملايو هئائون. اهو ردِ عمل صحيح هو يا نہ، ان تي مختلف رايا ٿي سگهن ٿا. پر ان لاءِ ذميوار رينياسنس (Renaissances) دؤر جي لامحدود ڪوجنا لاءِ آزادي هئي، پوءِ ان ۾ جديد دنيا لاءِ چڱائي هئي يا برائي هئي.

اِها آزاديءَ اسان جي پوئينءَ اڌ صدي پيدا ڪئي آهي، جا مادي حاصلات لاءِ لامحدود ڪوجنا ڪري ٿي. پر ان جا خطرا واضح آهن ۽ قيامت بعيد از قياس نظر نہ ٿي اچي. آلبرٽ آئن اسٽائن کان ڪنهن پڇيو: "توڪي ٽين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڪجهہ چوڻو آهي؟"

آئن اسٽائن جواب ڏنو: "مون کي افسوس آهي تہ مان ٽين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڪجهہ چئي نہ ٿو سگهان. پر جي تون چوٿين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڄاڻڻ چاهين تہ مان ڪجهہ چئي سگهان ٿو."

جنهن ماڻهوءَ هن کان سوال پڇيو هو، انهيءَ کي اعتبار نہ ٿي آيو تہ جنهن کي ٽين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڪجهہ نہ ٿو اچي، اهو چوٿين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڇا چوندو! هن بي اعتباريءَ سان ڪيس چيو: "چڱو، مون کي چوٿين جنگِ عظيم جي باري ۾ ٻڌايو!"

آلبرٽ آئن اسٽائن هن کي چيو: "چوٿين جنگِ عظيم بلڪل نہ لڳندي، بس ايترو ئي چوٿين جنگِ عظيم لاءِ چئي ٿو سگهجي. جيستائين ٽين جنگِ عظيم جو سوال آهي، ڪجهہ بہ چئي نہ ٿو سگهجي."

هن جو مطلب هو تہ جي ٽين جنگِ عظيم لڳي تہ ڪجهہ بچندو ئي ڪونہ تہ پوءِ چوٿين جنگ عظيم ڇا تي لڳندي.

ڇا آدم ذات جي انهيءَ خاتمي جو علم اِڳواڻ سمجهدار طبقي کي ملي نہ ٿي سگهيو؟ اسان تہ هڪڙي ننڍڙي ديس جا رهواسي آهيون جن جي قول ۽ فعل کي ڪائي اهميت نہ آهي. پر ناگاساڪيءَ جي تباهيءَ کان پوءِ، مون

Gul Hayat Institute

لکيو هو:

"ناگاساڪي ڪافي ناهي
سڀ ڪجهہ ناس ڪندو نادان!"

۽ هيروشيما تي پورو نظم لکيو هوم، جنهن جو پويون بند هي هو:

"هي ڪير ڪڙو آ ڪنييءَ تي
هي تون آهين هي مان آهيان
جن امن نہ آندو ڌرتيءَ تي!"

پر اسان جو تہ ڪنهن بين الاقوامي ٻوليءَ ۾ ترجمو نہ ٿيو آهي، اسان ڪي ڪير ٿو اهميت ڏئي؟ هيءَ ذميداري جيڪڏهن ڪنهن حد تائين پئي تي تہ يورپ ۽ آمريڪا جي شاعرن تي پوي ٿي.

پوءِ بہ اسان برصغير جي حال ۽ مستقبل لاءِ چيو آهي، اسان پنهنجي ذميداري نڀاهي چڪا آهيون. باقي ذميداري سائنسدانن، ملٽريءَ جي شخصيتن، فلسفين ۽ اهلِ اقتدار تي آهي، جي اهي صاحب ڪردار آهن تہ سماج تي اثر انداز ٿيندا نہ تہ موريگو حسن جي تخليق جا هن افراتفري ۽ پريشان حاليءَ واري دؤر ڪي سڪونِ قلب پهچائي رهي آهي، شاعر ان ڪان بہ وانجهي ٿي ويندا ۽ جي هڪ رومانوي انداز ۾ سڌاري جو بار پاڻ تي ڪندا تہ نہ هِن دنيا جا رهندا نہ هُن دنيا جا.

انگلنڊ ۾ قؤل ۽ عمل جدا جدا هئن ۾ ها پر ارڙهينءَ صديءَ جي فرانس جا اديب عملي سياست سان رابطي ۾ نہ رهيا هئا. اهي نجا سياسي نظريا مبهم Generlizations (خاص ڪي عام چوڻ) جئي پيش ڪندا رهيا. پر انهن ڪي پاڻ ۾ خود اعتمادي ڏاڍي هئي ۽ هنن اهو سمجهيو هو تہ سندن تعلق پسندي هڪ پيچيده سماج ۾ اوچتو ۽ شديد ڦيرو آڻي سگهندي. انقلاب لاءِ ائين جواز پيدا ڪيو ويو. عوام ڪي اهو آدرش ۽ سماج جي مستقبل جو تخيل ڪافي آئڙيو ۽ جنهن جا نتيجا نيٺ اگرا نڪتا. ڪجهہ وقت پوءِ هڪ فرينچ قلم ڪار لکيو:

"شهنشاهيت عوامي حڪومت ۾ نہ بدلي پر اهل قلم شهنشاهہ ٿي پيا."

اهل قلم مان خاص طبقو، جنهن ڪي بوهيمين (Bohimian) چوندا ها، انهن جو ملاقاتي ڪمرو ڪافي هائوس هوندو هو. جيئن اسان جي وقت ۾ لاهور ۾ هيو. جڏهن ميان افتخارالدين جون 'امروز' ۽ 'پاڪستان ٽائيمز' اخبارون

نکرنديون هيون ۽ فيض احمد فيض انهن جو ايڊيٽر هو. پر اها گهٽ پوءِ جي ڳالهہ آهي.

فرانس جي انقلاب وقت اهي بوهيمين پاڻ کي مسيحا ۽ پيغمبر سمجهندا هئا. هو پنهنجي زندگيءَ کي تہ ڪائي ترتيب ڏئي نہ سگهيا هئا، پر اهو سمجهيائون ٿي تہ هو ئي تاريخ جي پوري افراتفري ختم ڪري سگهندا. هو مسيحي دينيات کان ڌرتيءَ تي حڪومت الاهي Kingdom of God on Earth جو نظريو ڪسي ويا ۽ ان ۾ اضافو ڪيائون تہ حڪومت الاهي تاريخ جي ڪنهن خاص ميعاد ۾ ايندي، انقلاب کان پوءِ وارا دانشور، انقلاب کان اڳ وارن دانشورن سان متفق نہ رهيا، ڇو تہ سائنس ترقي ڪئي ۽ عقل جي پرستش (Deification) ڪئي وئي. انهيءَ سائنس ۽ مذهب جي اتحاد جي ذريعي دانشور، سائنسدان ۽ پادري پنهنجا ڪردار ادا ڪرڻ لڳا.

انگريزي ادب ۾ عملي سياست ۾ حصو وٺڻ جي باري ۾ نظريہ سازن ۽ عملي سياستدانن ۾ ڪجهہ وٿي هئي. آمريڪا ۾، جڏهن اها ڪالوني هئي ۽ ان جي آزاديءَ کان پوءِ ساڳي ڳالهہ ٿي تہ محب الوطن دانشور آئيني اجتماع ۾ شريڪ ٿيا. وچولي طبقي جي ايرڻ سان، ذهنيت بدلجڻ لڳي. آرٽ کي عبادت سمجهيو ويو ۽ آرٽسٽ پنهنجي ذوق ۽ يقين سان رهنمائي ڪئي. پر ڪجهہ وقت کان پوءِ اهو فرض ڪيو ويو تہ عوام آرٽسٽ جي عبادت ۾ مخل ٿي رهيا هئا، ان ڪري آرٽسٽ عوام کان متنفر ٿي پيا.

مارڪس وادين جو تجزيو اهو هو تہ 1848ع کان پوءِ بورجوازي ۽ دانشور ۾ وڏو نفاق اچي ويو.

فرينچ انقلاب وانگر روسي انقلاب ۾ بہ دانشورن جو وڏو هٿ هو. قوم پرستيءَ ۾ آزادي ۽ سوشلزم جا تصور روس ۾ اڻويهين صديءَ جي وچ ڌاري دانشورن جي ذريعي پهتا. روس نهيل نڪيل نظريا يورپ مان ورتا جي يورپ جي حقيقت سان مطابق تہ هيا، پر روس جي حقيقت سان انهن جو ڪوبہ واسطو نہ هو. دانشور ۽ مصلح طبقي ۾ انقلابي بہ هئا، جن مان ڪن کي مغرب سان نفرت هئي، ڪن کي محبت هئي. ڪي مصلح ۽ تعمير پسند هيا ۽ انقلابيين واري ٽرتلي سان هنن دنيا بدلائڻ نہ ٿي چاهي. هنن وٽ انقلاب جا خيال پرست نظريا (Utopia) هئا. يورپ جي انهيءَ نظرياتي پس منظر مان علحدگي پسنديءَ يورپ ۾ پرتشدد انقلاب لاءِ فضا هموار ڪئي جا ان کان

اڳ يورپ جي اڳ متحرڪ مسيحائي انقلاب پسنديءَ کان مختلف هئي. دانشور طبقي جي بورجوا قانون جي نظرئي لاءِ شديد نفرت مارڪس لاءِ سازگار فضا پيدا ڪئي. دانشور، جن جو سياسي ۽ سماجي تنظيم سان واسطو نہ هو، نہ ئي ڪين حڪومت هلائڻ جو تجربو هو، ۽ جي ساڳئي وقت انتها پسند بہ هئا. پنهنجي خيالي دنيا ۾ رهندا هئا. ظاهر آهي، انگلنڊ ۽ آمريڪا ۾ نظريہ سازن ۽ حڪمرانن ۾ ڪافي ويڇو هو ۽ ان ڪري ئي فرانس ۽ روس جا دانشور رڳو نظرياتي ٿيورين ۾ اڙجي ويا. ائين بہ آهي تہ روسي دانشور بالشويڪ انقلاب جا باني هيا، پر انهن ڪڏهن بہ نہ سوچيو هو تہ زار شاهيءَ جي خاتمي کان پوءِ ڇا ٿيندو! اهي روسي عوام جي فطرت نہ سمجهي سگهيا هئا. ڪين عوام تي حڪومت ڪرڻ جو فن نہ ٿي آيو ۽ اهي خوابن جي دنيا جا رهواسي ها. انهن جا خواب ڪجهہ اسٽالن جي دؤر ۾ تہ ڪجهہ اسٽالن جي موت کان پوءِ ٽٽا. جڏهن ڪروشچوف هن جي ظلم ۽ تشدد جي باري ۾ انڪشاف ڪيا، ۽ سولزي نٽسن ان تي نهايت بي جگريءَ سان لکيو، تان جو يو. ايس. ايس. آر جي سربراهہ مملڪت گوربچوف پيرسٽروئڪا ڪتاب لکي ساري ڍونگ ڪي وائکو ڪري ڇڏيو. پر پاڪستان جا دانشور اڃان ساڳئي خواب ۾ رهي رهيا آهن، جنهن ۾ فرينچ ۽ روسي انقلابي هوندا هئا ۽ جنهن حقيقت جو پاڪستان ۽ برصغير جي حقيقت سان ڪوئي واسطو ناهي. معاشي انصاف ضروري آهي، پر اهو ڪيئن اچي، ان جو ڪنهن بہ قطعي جواب نہ ڏنو آهي. سرمائيداري ۽ نج ڪاري بہ وڏو فراڊ آهي ۽ پوري دنيا ۾ استحصال جو ذريعو آهي. بهتر آهي تہ شاعر پنهنجي دنيا ۾ موٽي وڃي ۽ پنهنجي شاعريءَ کي وقت جي خردبرد کان محفوظ رکي. آرٽ فقط زندگيءَ ۾ معاشي ڦيري لاءِ نہ آهي. زندگي نهايت وسيع آهي، انهيءَ جو هر پهلو آرٽ جو موضوع ٿي سگهي ٿو. ان کان پوءِ هدايت پريم اسان کي ٽاور آف لنڊن ڏيکارڻ وٺي هليو. اهو ٽاور پري کان تہ ڦڙڪي جو ٿي لڳو پر ويجهو وڃڻ سان نهايت پختو ۽ مضبوط ٿي لڳو. هتي روزانو سياح ايندا آهن.

مون کي سفر جو پورو سلسلو ياد نہ ٿو اچي. شايد هدايت پريم اسان کي ٽرئفلگر اسڪواير وٺي هليو هو. هي تمام وڏو اسڪواير آهي جو نيلسن جي بحري فتح جي يادگار طور ٺهرايو ويو آهي. اهو اسڪواير تڏهن ٺهيو، جڏهن لنڊن پنهنجي حڪومت جي اوج تي هو. اتان ئي لنڊن جا سڀ رستا

ڦٽن ٿا. اتي ڪيئي ماڻهو ڪٺا ٿين ٿا ۽ هزارين ڪبوترن کي چوڳو وجهن ٿا. ڪبوترن کي نيلسن جي مجسمي لاءِ ڪائي عزت نظر نہ ٿي آئي. لنڊن اڃان تہ صاف سٿرو شهر آهي. چين ۾، جهرڪين جڏهن بيجنگ جي ديوارن کي خراب ٿي ڪيو تہ مائوزي تنگ ثقافتي انقلاب جي دوران سرخ فوج کي حڪم ڏنو هو تہ بيجنگ ۾ هڪ جهرڪي بہ زنده نہ ڇڏي وڃي ۽ سڀ ماريون وڃن. هي ماڻهو ها يا دئيت ها! تاريخ انهن لاءِ اڃان پوري فتويٰ نہ ڏني آهي. رڳو مائوزي تنگ جي هجر اسود جو مجسمو، جيڪو ڪيئي ٽن ڳورو هو، رڪ جي رسين سان ٻڌي، ڪنهن ريت ڌرتيءَ تي ليٽائي، گدام ۾ پوريو اٿن. لنڊن جي اها حالت نہ ٿيئي آهي، جيئن اڳئين سير گاهن جي ٿي هئي جن کي ڏسي هڪ فارسي شاعر چيو هو:

”پرده داري مي ڪند بر قصر قيصر عنڪبوت،
چغد نوبت مي زنده برگنبذ افراسياب.“

معنيٰ: (قيصر جي ڪوٽ تي ڪوريئڙو پردي داري ڪري رهيو آهي. چبرو افراسياب جي گنبذ تي نقارو وڄائي رهيو آهي.“

مان ياڻيان ٿو تہ ٻئي ڏينهن تي اسان آرٽ گئلريءَ ۾ ايل گريڪو، روبنس، ريمبران ۽ ٻين مصورن جون تصويرون ڏٺيون. مون کي اتي اجنتا ٿي ياد آئي، جا مون مائيڪل اينجلو کي ڏيکاري هئي، پر ان ڳالهہ تي مان پوءِ ٿو اچان تہ مائيڪل اينجلو جو مون ڪان پنج سؤ سال اڳي ڄائو هو، اهو منهنجو همسفر ڪيئن ٿيو هيو.

شام جو قادر بخش نظاماڻي آيو ۽ ٻي ڏينهن تي هن جو ڀائٽيو خير محمد نظاماڻي برائيٽن وٺي هليو، جنهن جو احوال مون پنهنجي ڪتاب ’اير چند پس پرين‘ جي مهاڳ ۾ لکيو آهي، جيڪو دلچسپيءَ کان خالي نہ آهي. ٻي ڏينهن صبح جوڌهين بجي هڪ پنجابي ڊاڪٽر باري نالي ۽ هن جي زال، (نالو وسري ويو آهي، جا پوٺوهار جي پنجاڻ هئي ۽ انهيءَ لهجي ۾ ڳالهائي رهي هئي.) اسان وٽ آيا جي رسول بخش پليجي جا مداح هئا. ٻئي اڌيڙ عمر جا ٿي چڪا هئا. پر هن جي زال ۾ اڃان جوت هئي، جيتري اڌ سڙيل ميڻ بتي ۾ هوندي آهي. هنن مون کي ٻڌايو تہ انگلنڊ ۾ رسول بخش پليجي جا پوئلڳ ها، جي اڪثر پنجابي ها. آمريڪا ۾ بہ تقريباً ساڳي حالت هئي. ڪجهہ وقت پوءِ ڊاڪٽر هاليپوٽو آيو جو سنڌ انٽرنيشنل سنڌي ڪانگريس

جو پريزيڊنٽ آهي ۽ هن وقت پاڪستان جي ڪنهن جيل ۾ هو ۽ هاڻ آزاد ٿي ويو آهي. الطاف گوهر سان منهنجي پراڻي واقفيت هئي، جو ان وقت بي. سي. سي. آء ۾ ملازم هو. جنهن جي سرپرست مرحوم حسن عابدي منهنجي ڪجهہ مدد ڪئي هئي. جنهن لاء مان هن جو شڪر گذار آهيان. هن اردوء جي شاعر افتخار عارف کي مون ڏانهن موڪليو. جنهن مون کي الطاف گوهر جا سلام ڏنا ۽ منهنجي خير عافيت پڇي. تازو حوري نورانيء جي دعوت تي هو مون سان مليو هو ۽ ٻڌايو هئائين تہ جميل جالبيء جي جاء تي هن کي مقتدره قومي زبان (National Language Authority) جو چيئرمين مقرر ڪيو هئائون. هن منهنجي ڪتاب "ڪٿي نہ ڀيجبو ٽڪ مسافر" ۾ دلچسپي ڏيکاريندي چيو تہ "ان جي اردوء ۾ ترجمي جو ڪم مان فهميده رياض يا آفاق صديقيء کي سپرد ٿو ڪريان. حوريء جي دعوت تي اردو افسانہ نويس هاجره مسرور ۽ هن جي مڙس احمد علي خان سان بہ منهنجي ملاقات ٿي، جيڪو روزاني ڊان جو ايڊيٽر آهي ۽ سارو وقت منهنجي پرسان ويٺو رهيو ۽ قومي ۽ بين الاقوامي حالات تي مون سان خيالن جي ڏي وٺ پئي ڪيائين. مان حالتِ جي نزاڪت کي مدِ نظر رکي، ان تي تبصرو نہ ٿو ڪيان. اتي منهنجي شاعريء جي اردوء ۾ مترجم فهميده رياض ۽ ٻين ڪيترن ئي اردوء جي اديبن سان ملاقات ٿي، جيڪي نهايت محبت ۽ جوش سان مليا. انهن مان ڪي اڳيان ترقي پسند بہ هئا. احمد علي خان سان گفتگوء کان پوء مون سان فهميده رياض ملي، جڏهن مان وٽي رهيو هوس ۽ چيائين تہ تنهنجا سنڌي شاعريء جا ٻويان ڪتاب تہ بي مثال آهن. هوء سنڌي چڱيء طرح ڄاڻي ۽ اڳي منهنجي منتخب ڪلام جو اردوء ۾ منظوم ترجمو ڪري سنڌالاجيء مان ڇپايو هيائين، جنهن جي اردو دنيا ۾ اهميت انهيء ڪري نہ ٿي جو فهميده رياض ۽ هن جو سنڌي مڙس ظفر اڃڻ، ٻنهي جي ڦاسيء کان پوء هندوستان ۾ جلاوطن هيا ۽ اتي ست سال رهيا ها. جتي فهميده رياض انگريزيء ۾ پاڪستاني ادب تي ڪتاب لکيو هو. جنهن ۾ پاڪستاني اديبن ۾ فقط مون تي خاص باب لکيو هئائين. منهنجي فهميده رياض سان پهرين ملاقات سبطِ حسن جي گهر تي سعيده گذدر جي موجودگيء ۾ ٿي هئي. جتي هن بلوچي بغاوت تي اردوء ۾ هڪ نظم ٻڌايو هو. هوء ان وقت رياض جي زال نہ رهي هئي ۽ غالباً لنڊن مان موٽي آئي هئي. ٻئي ڀيري جڏهن هن جي

ظفر اچڻ سان شادي تي چڪي هئي تڏهن مون هن کان پڇيو: ”تو ظفر سان شادي ڪيئن ڪئي؟“ هن مختصر جواب ڏنو: ”مان ۽ ظفر ساڳيءَ آفيس ۾ ڪم ڪندا هياسين. هڪ ڏينهن ظفر اوچتو منهنجي ٻانهن ۾ هٿ وجهي پڇيو: ”مون سان شادي ڪندينءَ؟“ مون به چيو: ”ها. پوءِ اسان ٻنهي جي شادي ٿي وئي.“

هن جو انگريزيءَ ۾ ڪتاب مون کي انور فگار هڪڙو سکر ۾ ڏئي ويو هو جو شڪارپور جو عاشق ۽ منهنجي استاد ڪيئل داس فانيءَ جو وڏو مداح آهي، ۽ جنهن هن جي ڪلام کي ترتيب ڏني آهي ۽ اهو ادبي بورڊ کي ڇپائيءَ لاءِ حوالي ڪيو اٿائين. هن ئي منهنجي جم جي اصل تاريخ ۽ ’سُدرشن‘ رسالي مان منهنجي پهرين شعر جي فوٽو ڪاپي مون کي موڪلي هئي، ۽ اهو نظم هاڻي شڪارپور هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي ڇپايل ڪتاب ’شڪارپور صدين کان‘ ۾ ڪنهن مضمون ۾ ڇپيو آهي.

هاڻي ڪراموبل هاسپيٽل کي ڇڏي گهڻي دير ٿي وئي آهي. بقول نصير مرزا زندگيءَ کي ريوائنڊ (Rewind) ڪيان ٿو ۽ ڪراموبل هاسپيٽل ۾ موٽي ٿو وڃان. پر جيستائين زندگي روائينڊ ٿي، ڪوئي صاحب بنا اڳ طئہ ڪيل وقت جي اچي نڪري ٿو ۽ مان زندگيءَ جو وڊيو ڪئسيٽ ميز تي رکي ٿو ڇڏيان.

مون کي هڪ واقعو ياد آيو تہ مان هڪ ڊچ آرٽسٽ وٽ خيرپور ويندو هوس جو اتي گهرو هنر جي تعليم ڏيندو هو ۽ جنهن جو تحفي طور ڏنل هڪ خوبصورت واز (Vase) اڄ ڏينهن تائين مون وٽ ڊرائينگ روم ۾ رکيو آهي.

مان هن وٽ وينو هوس ۽ ڪائنات جي تخليق جي باري ۾ هن جون حيرت انگيز تصويرون ڏسي رهيو هوس تہ هن جي در تي ٺڪ ٺڪ ٿيو. هن دروازو ٿورو کولي ملاقاتيءَ کي چيو: ”اڄ مون کي وقت ناهي، سڀاڻي اچجانءِ.“ دروازو ٺڪ ڪري بند ڪري ڇڏيائين. پوءِ مون کي معلوم ٿيو تہ اهو شخص هن جو دوست هو ۽ روز شام جو هن سان گڏجي چهل قدمي ڪرڻ ويندو هو. اي ڪاش!...

مون کي لنڊن مان موٽي شڪارپور جي گهٽين ۾ ويٺو آهي ۽ ان تقدير جو تسلسل بيان ڪرڻو آهي، جا انگريز شاعر آڊن هيٺين لفظن ۾ اظهاري آهي:

All I have a voice
To undo the folded lie
The romantic lie we have in the brain of the sexual man in the street.

ترجمو: (مون وٽ جو ڪجهہ بہ آهي، آواز آهي.
جو ان پيچيده دروغ گوئيءَ جون ڳنڍيون کولي ٿو.
ان رومانوي دروغ گوئيءَ جون، جا گهڻيءَ ۾ هڪ جنسيات پرست ۽ دنيوي انسان ۾ آهي.)

۽ ان تسلسل ڏانهن موٽڻ لاءِ هن لنڊن جي سفر جو احوال پورو ڪرڻو آهي، جو تاريخ وار مون کي ياد ناهي. ڪراموِيل هاسٽل ۾ منهنجي رهائش کان هڪ ڏينهن پوءِ راج چيو هو تہ: "اڄ رات جي ماني سيني سان گڏجي اسان وٽ کائجانءِ." اسان راج جي گهر وياسين جو پهرين منزل تي هو، جتي پهچڻ لاءِ لفٽ لڳل هئي. هڪ بنگالي بورچيءَ جا تريل سنبوسا کائي ۽ ٿوري وسڪي پي، اسان مانيءَ جي ميز تي آياسين. گفتگو ۾ ڪا گرم جوشي ڪانہ هئي، ڪابہ رنگيني نہ هئي ۽ اها مانيءَ وانگر بي سواد هئي. سال 1976ع ۾ جڏهن مان اڪيلو آيو هوس تہ راج جي گهر ڪينٽڪي چڪن (Kentukky Chicken) سان وسڪي ڏاڍي وٽي هئي. مانيءَ کان پوءِ راج اسان کي ڪراموِيل هاسٽل ۾ ڇڏي ويو. ها، گيتا کي جڏهن منهنجي ڌوهٽيءَ جو نالو روماسا ٻڌايو ويو تہ هن حيرت مان پڇيو تہ: "اهو ڪهڙي ٻوليءَ جو نالو آهي." مون جواب ڏنو تہ: "سنڌيءَ جو. پيرومل مهرچند پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ هڪ سنڌي راڻيءَ جو نالو روماسا لکيو آهي." ۽ جڏهن لاهور ۾ منهنجي پٽ سليم جي شادي ٿي هئي تڏهن هن جي سهري خواجہ يوسف مون کي ٻڌايو هو تہ اهو فارسيءَ جو لفظ آهي جو 'رو - مهہ - سا' يعني 'منهن چنڊ جهڙو'" آهي. ان کان پوءِ گيتا ۽ راج نہ هاسٽل تي آيا نہ فون تي پڇيائون تہ مون دل جي بائي پاس ڪرائي يا نہ؟ ۽ جيئرو بہ بچيو آهيان يا نہ؟ منهنجي اي. سي. جي (ECG) رپورٽن ۽ مئگنيٽڪ اسڪيننگ (Magnetic Scaning) رپورٽن ۾ ڪجهہ بہ نہ نڪتو هو. رڳو آرٿرائيٽس (Arthritis) جي تڪليف هئي، جنهن لاءِ ڊاڪٽر فقط نگيءَ جي في ورتي ۽ بہ ڊسپرين جون گوريون ڏنائين، جي مون نہ کاڌيون ڇو تہ اهي ڪئنسر ڪنديون آهن.

ٻئي ڏينهن اسان پول شاعره جي دڪان تان، پولنڊ جي ادب ۽ ان جي سياست جي باري ۾ ڪتاب خريد ڪيا. هن مون کان منهنجي ايڊريس ورتي ۽ پوءِ جڏهن کيس معلوم ٿيو تہ مان هڪ دور دراز ديس جو شاعر آهيان، تڏهن هن مون کي پنهنجي پولش شاعريءَ جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيل

ڪتاب تحفي طور ڏنو. پوءِ اسان ٽيوب ٽرين ۾ ڦرندا رهياسون. ان وقت مون کي غالب جو شعر ياد اچي رهيو هو:

"غنچہ تا شگفتنها برگ عافیت معلوم
باوجود دلجمعي خواب گل پریشان هے-"

ترجمو: (مکڙي ٽڙڻ تائين هوندي، انهن جي پتين جي پچاڙي معلوم آهي. ٽر ٽانءَ هجي تہ ڇا. گل جو خواب تہ پوءِ بہ پريشان آهي.)

جڏهن مان بمبئيءَ ۾ 'شاهہ، سچل، سامي' سيمينار ۾ صدارت لاءِ ويو هوس، تڏهن گيتا بہ لنڊن مان آئي هئي. موتي پرڪاش ۽ ڪلا پرڪاش بہ دبئيءَ مان آيا هئا. گيتا پنهنجي اڪيلي بانڌرا واري گهر ۾ رهيل هئي. هن اتان ارجن شاد کي فون ڪيو تہ: "اياز هتي ڪجهہ ڏينهن کان رهيل آهي، پر مون کي فون بہ نہ ڪئي اٿائين." ارجن شاد منهنجو دوست آهي. هن منهنجي ۽ زرينا جي پنهنجي گهر ماني ڪئي هئي. جتي ارجن جي زال موهني؛ زرينا سان ايترو گهائل مائل ٿي وئي هئي، جو اسان جي موٽڻ کان بہ ڏينهن اڳ ٿاڪر چاولا جي گهر آئي، جتي اسان رهيل هئاسين. اتي هن زرينا کي ٿاهوڪو جوڙو تحفي ۾ ڏنو هو. جڏهن هن مون کي گيتا جي ميار ڏني تڏهن مون هن کي هي فارسيءَ جو شعر ٻڌايو:

"مرنجان دلش را کہ این مرغ وحشي
زبامي کہ برخواست مشکل نشیند-"

ترجمو: (ان جي دل نہ رنجاءِ، جو اهو وحشي پکي،
جنهن بام (ڇڇري) تان اٿي ويو، ان تي مشڪل سان ويهندو آهي.)

راڄ مون کي لنڊن ۾ ٻڌايو تہ هو لنڊن ۾ ڄام صادق عليءَ جي بنگلي جي مرمت ڪرائي رهيو هو. ان وقت ڄام صادق علي پاڪستان ۾ هو. جڏهن بينظير جي 1988ع واري حڪومت هئي هو ٻيهر پاڪستان آيو، ۽ بينظير جي حڪومت جي خاتمي کان پوءِ وزيراعليٰ ٿيو. راڄ هن سان لنڊن واري بنگلي جي مرمت جو حساب طئہ ڪرڻ آيو هو؛ ۽ چيف منسٽر هائوس ۾ ٽڪيل هو. انهن ڏينهن ۾ شاعر تنوير عباسيءَ جي گهر تي ڪائي تقريب هئي، جتي هو ڏينهن بہ رهيو هو. جڏهن موٽي آيو تہ اوچتو مون کي چيف منسٽر هائوس مان فون ڪيائين، ۽ چيائين تہ: "تو هڪ ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ مون بمبئي، لنڊن ۽ لينن گراڊ ۾ عشق ڪيا ها. اها بمبئيءَ ۾ ڪير هئي؟"

مون هن کي چيو تہ: ”مون اهو ڪتاب، توکي پنهنجي ڪتابن سان گڏ ڀاڻ لنڊن ۾ ڏنو هو. مان هن جو نالو وٺڻ نہ ٿو گهران، ڇو تہ هن جي چاندنيءَ جهڙي طبيعت مون کي ڏاڍي وڻي هئي. پر اڃان مون هن سان عشق جو اظهار نہ ڪيو آهي.“

”ڇڱو اهو تہ نهيو، پر تو فلاڻي کي ڇا چيو آهي؟“

مون هن کي جواب ڏنو: مرحوم رشيد ڀٽي شراب جي اثر هيٺ واهي تباهي ڳالهيون ڪندو هو. جن کي ٻُڌي انهيءَ فلاڻي (نالو مان لکڻ نہ ٿو چاهيان) پنهنجي گمان کي رنگ روغن ڏنو آهي، جا هن جي عادت آهي. توکي ياد هوندو تہ مرحوم رشيد ڀٽي پنهنجيءَ ڪيفيت ۾ الهاس نگر ۾ ڇا ڇٽي رهيو هو، جنهن تي اسان هن کي هڪ ڪمري ۾ بند ڪيو هو. جيستائين هن جا حواس درست نہ ٿيا ها تيستائين هن کي ٻاهر اچڻ نہ ڏنو هو. تون فقط ٻہ منٽ آءُ تہ مان توکي ساري ڳالهہ سمجهائي سگهان.“

هن غصي جو شديد اظهار ڪندي چيو: ”بهتر ٿيندو تہ تون مون کي هڪڙو خط لکي پنهنجي پٽ جي ذريعي موڪل. مان ڪار ڪاهي، پرنس ڪامپليڪس وٽ اچي بيهان ٿو.“

مون هن کي چيو تہ: ”اهو خط پنهنجي پٽ کي نہ ڏيندس. مان تو وٽ پاڻ ٿو ڪٿي اچان.“

مان خط لکي هيٺ لهي دروازي وٽ بينس تہ راڄ ڪار ۾ اچي پهتو. هن جي منهن تي غصو هو. هن کي اهي لفظ جيڪي فلاڻي چيا هئا، اهي هن مون کي ٻڌايا ۽ اهي لفظ ٻڌي، ڪنهن کي بہ غصو اچي ٿي سگهيو ۽ مون فقط هن کان پڇيو تہ: ”هن کي اها جرئت ڪيئن ٿي جو هن اهي فحش لفظ توکي مُنهن تي چيا.“

ان تي راڄ چيو تہ: ”هائو. هن کي اها جرئت ڪيئن ٿي! هو اڃان ايئرپورٽ تي نہ پهتو هوندو. مان هن کي ڳولي ٿو لهان. باقي تنهنجي اسان جي دوستي پڪي.“ هو تيزيءَ سان رستي تان ڪار هلائي هليو ويو. ڇڻ ڪنهن ڦٽنچيءَ سان پٽ جو تاڪيو ڪتريو. افسوس! ڪيترا نہ پيارا ڏينهن منهنجي تپش آميز زندگيءَ تان جهڙ وانگر لهي ويا!

بهرصورت مان پوئين پيري لنڊن جي سفر جو قصو پورو ڪري وٺان ٿو تہ ڪافي ڊگهو ٿي ويو آهي. مڪسي اسان کي لنڊن جي زُو (عجائب گهر) ۾

وٺي هليو، جتي هڪ هنڌ تي هرڻ بيٺا ها، جي انسان کان نہ ٿي ڊنا. مون هڪ هرڻ جي مٿي تي هٿ گهمائيندي فوٽو ڪڍايو هو، جيڪو منهنجي البم ۾ آهي.

جيڪو جڏهن ماهوار سهڻيءَ جي ’شيخ اياز‘ نمبر ۾ ڇپيو تہ ماهتاب محبوب کي ڏاڍو وڻيو هو. مون ماهتاب ۽ محبوب سان ڪافي وقت گڏ گذاريو آهي جو مون کان اڃان نہ وسريو آهي. افسوس جي ڳالهہ آهي تہ مان بيماريءَ سبب حيدرآباد وڃي نہ سگهيو آهيان. ماهتاب آخري دفعو مون سان هڪ تقريب ۾ ڪراچيءَ ۾ ملي هئي، جتي حيدرآباد اچڻ لاءِ چيو هئائين.

اُن کان پوءِ اسان مگسيءَ جي ڪار ۾ شيشا چاڙهي چيتن ۽ شينهن جهڙن وحشي جانورن جي وچ مان لنگهياسون. ٻاهران بورڊ لڳل هو تہ هرڪو پنهنجو خطرو کڻي وڃي سگهي ٿو. پر جانور خاموش ويٺا رهيا ۽ ڪار تي رومڙ نہ ڪيائون. نيٺ اسان ٻگهڙن جي واڙ وٽ پهتاسين، جتي سوَ کان مٿي ٻگهڙ خاردار لوڙهي ۾ بند آهن. گذريل پيري جڏهن مان سال 1976ع ۾ اتي نما شام جو آيو هوس، تڏهن راڄ ۽ گيتا مون سان ساڻ هئا. ان وقت ٻگهڙن جي اوناڙ آسمان مان نيزي وانگر پار ٿي وئي هئي. ڪيئي ٻگهڙ اوناڙي رهيا هئا. شام جو انڌيارو وڌي ويو هو ۽ موت جي ياد ٿي ڏيارياٿين. ٻئي پيري مگسي، جڏهن هو پاڪستان ۾ تازو آيو هو تڏهن حيدرآباد مان مون کي فون ڪيو هئائين تہ مون وٽ ٻن ٽن ڏينهن ۾ ايندو. هن لنڊن ۾ اسان سيني جي ماني ڪئي هئي ۽ هن جي زال منهنجي زال سان گهائل مائل ٿي وئي هئي. مگسي اسان کي هڪ تفريح گاهہ تي وٺي هليو، جتي ڊولفين (Dolphins) تلاءَ مان ٽپا ڏئي ڪجهہ جهپي رهيون هيون. مان تہ پانيان ٿو تہ سنڌيءَ ۾ ڊولفن کي "ٻلهڻ" چوندا آهن. پرمانند ميوارام جي لغت ۾ ڊولفن (Dolphin) جي معنيٰ ڊِلفين يا ’مي‘ لکي آهي. پويون لفظ مون شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ نوري تماچيءَ ۾ پڙهيو آهي.

"تون تماچي تڙ ڏٺي، مان مهاڻي مي،
مون کي ڏهاڳ مرَ ڏي، گهڻو ريسارا سپرين."

زرينا هاڻي هل تہ شڪارپور موٽون. لاتوٽي ڦري ڦري ڪِري پئي آهي. جيئن زندگي لاچار ٿي ويندي آهي. ان ۾ مان وري ڏور ڀڄي اُن کي هلايان ٿو. اسان پاڙي جي پڊر ۾ بيٺا آهيون. ڪجهہ پاڙي جون غريب زالون، عاج يا

چانديءَ جون پانهيون پايو دلا حوض جي پرسان رکي ٻيٺيون آهن. هڪڙيءَ کي تہ چليءَ باداميءَ جهڙي شڪل آهي، ٻي نيسر جي هيٺان جهڪي گهڙو پري رهي آهي ۽ شلوار مان هن جون ڪيوڙي جهڙيون رانون ظاهر ٿي رهيون آهن. هن جي ٻنهي رانن مان وٽي اٿين لڳي رهي آهي جيئن گدري جي ول ۾ ڪڏهن ڪڏهن آمهون سامهون ٻہ گدرا هوندا آهن. سندس گهڙو پرجي تو تہ مهارت سان ان کي اچل سان ڪٽي چيلهہ تي رکي ٿي، ۽ ٻيءَ کي پاٽي پرڻ لاءِ وارو ڏئي ٿي. ان ڪوهہ جي گاديءَ ۾ هٿ وجهي، ڪوئي زور ڏئي هلائي رهيو آهي. جو تہ گاديءَ تي ٽنهنجون ٻہ ٽي ساهيڙيون ويٺيون هيون. اهو ڪوهہ منهنجي ڏاڏي ٻنگل شيخ ڪوٽايو هو، جو ميونسپل ڪائونسلر هوندو هو، جنهن جي نالي سان اهو ڪوهہ منسوب هيو.

لاٽون ۽ لاٽوٽي جنڊيءَ لڳل آهن ۽ ڪشمور جا ٿهيل آهن. اِتي ڏڪر ٻہ جنڊيءَ تي چڙهيل آهن. ٻڪٽ، لين، مونَ، نار، آروهي، يڪ، نہ چاٽان اهي ڪهڙي ٻوليءَ جا لفظ آهن، جي تاريخ اٿين ڳڙڪائي ڇڏيا آهن، جيئن ارڙ نانگ ڪوئي ساهوارو ڳڙڪائي ڇڏيندو آهي. زرينا جي گهر ۾ ڇا ڇا سامان نہ هوندو هو. چڪرا، ويلڻ، اڪريون - مهريون، ڪٽوليون، ۽ ڪٽن جا پاوا، پلنگ، پينگها، ڪرسيون، ٽپايون، آرسيون، دٻلا، ٿالهيون، جهنجهڻ سڀ جنڊي چڙهيل هوندا هئا. هن جو سارو گهر ڪنهن مصور جي روح وانگر لڳندو هو. هن جو پيءُ خانصاحب حسين بخش ان وقت جيڪب آباد جو ڊپٽي ڪليڪٽر هو، جنهن وقت ڪليڪٽر گهڻو ڪري سڀ انگريز هوندا هئا. لاٽوٽي ڦري ڦري ليٽي پئي تہ اسان ڪوڏين راند ڪيڏڻ لڳاسون. چٽڪبري ڪوڏيءَ کي ڳانءِ، سونهري رنگ واري ڪوڏي ٻائلي، خاڪي رنگ واريءَ کي گبو، سرمائي رنگ واريءَ کي سرميل ۽ وڏي ڪوڏيءَ کي ڊينگ چوندا هئاسون. ڪيڏيون صديون سمايون هيون انهن لفظن ۾! پشت ٻيشت اسان جا وڏا اهي لفظ ڪم آڻيندا رهيا ها، جن ڪان سندن پونيئرن ٻڌا هئا. معلوم نہ آهي تہ اهي لفظ آريائي ها يا سنڌ ديس جا هئا ۽ موهن جي دڙي يا هڙپا ۾ استعمال ٿيندا هئا. جو تہ هي سارو اتر پاڪستان وارو علائقو ڪاٺياواڙ، ڪڇ ڀڄ، گجرات تائين سنڌ ديس هو. جنهن کي هاڪڙو درياءُ باقي هند کان ورهائي ڇڏيندو هو. هند ورش کي اسان جي پوري معلومات نہ هئي.

پرسان منهنجا جيڏا، شيشي ۽ پٿر جي چدن سان گچيءَ راند ڪيڏي رهيا

Gul Hayat Institute

هئا. اِنڊا، ڪبوتري، رنگارنگي پٽراوان ڇدا، رنگ رنگ جون گوليون، جڏهن ڇدو ڇدي کي ڇٽيو وجي ٿو تہ ”سپ گل“ جون صدائون اڀرن ٿيون. اسان جي پاڙي ۾ ٽي نمون هيون. هڪ تہ اسان جي گهر جي دروازي لڳ هئي ۽ نہ رڳو ان جا ڏار ۽ ٽاريون اسان جي ڇڄهري سان گسنديون هيون، پر ان جون ڪيٺي لامون ڪوٺي تي ڇت وانگر وڌي آيون هيون. جڏهن نمن ۾ ٻور ٿيندو هو تہ سڄو پاڙو ان جي خوشبو سان واسجي ويندو هو. ساوڻ جو مينهن نمن جا پن ڌوئي ڇهچ ساوا ڪري ڇڏيندو هو تہ طوطا، ڪبوتر، ڪٻريون، ٻربليون، جهرڪيون، نوريٽڙا هر وڻ تي هوندا هئا. انهن وڻن ۾ ڳجهن بہ آکيرا ٺاهيا هئا.

اسان جي پاڙي ۾ هندو ۽ مسلمان ٻئي هڪ جيترا رهندا هئا. منهنجي گهر جي پرسان هڪ گندو مل رهندو هو. اهو ڇٽين بجي نند مان اٿي ميران ٻائيءَ جا ڀڄن ۽ ڪبير جا دوها ڳائيندو هو ۽ ائين پرارٿنائون ڪندو هو، ڄڻ هو خدا سان محو گفتگو هو. ڄڻ خدا رات هن جي گهر ۾ گذاري هئي، ۽ سامهون واري مسجد ۾ ملان رمضان اڪيلو نند ڪندو هو. گندي جو آواز ٻڌي مون کي اهو سوچي تہ اڄان ٻاڪ نہ ڦٽي آهي، ننڊ وٺي ويندي هئي. گندي مل جو ڏوهٽو يا پوٽو مون سان بمبئيءَ ۾ گڏيو هو. جڏهن پوپٽي هيرانندانيءَ منهنجي اڄيان لاءِ هن جي ٽولي کان پڇت ڪرائي هئي، ۽ اٽڪل سؤ کن ماڻهن جي ماني بہ ڪئي هئي. پوءِ گندي مل جي پوٽي، منهنجي ۽ زرينا جي پنهنجي گهر ماني بہ ڪئي هئي. جتي نند جويري، گيتا راڄ ۽ ٻيا آيا هئا.

ڪاڏي بمبئي وڃي نڪتس! ماڻهوءَ جو من ڪيڏو نہ چنچل آهي. ڪڏهن ڪٿي، ڪڏهن ڪٿي! ايڪا گرتا (Concentration) نالي ڪا ڳالهہ ڪانهي. اها ڪنهن يوگيءَ جو اٿاءُ آهي.

هاٿي وري زرينا وٽ شڪارپور موٽي ٿو اچان. پاڙي ۾ اسان جي گهر پرسان گهڻي نالي هڪ هندو رهندو هو. جنهن کي ٽي ڌيئر هونديون هيون، جن مان هن جي ڌيءُ سَران ڏاڍي خوبصورت هوندي هئي. مون کي انسان جي سونهن نندي هوندي کان ئي مَندي ڇڏيندي هئي. جڏهن اسڪول ۾ پهرين درجي انگريزيءَ ۾ هوس تڏهن مون پنهنجي استاد سائين ڪيئل داس فانيءَ کان روهڙيءَ واري ’بيڪس‘ فقير جي هڪ شعر جي سٽ ٻڌي هئي:

”ساڄن سائين سٿر ڪرڻ لئہ، آيو ٿي انسان.“

Gul Hayat Institute

ان سٽ مون کي ائين ہڏي ڇڏيو هو، جيئن اسان نڊي هوندي بربل کي پيٽي وجهي ان سان ڳنڊيل ٽلهو ڌاڳو ٻڌي، هڪ هٿ تي ويهاري هيرائيندا هئاسين. اسان جي پاڙي ۾ هڪ شخص ڳاجي نالي رهندو هو. سنڌي ماٺهو غازيءَ کي ڳاجي سڏيندا ها. جيئن ٻين مقدس نالن جو نہ رڳو تلفظ ڦيرايو اٿائون، پر انهن جو مخفف اهڙوڪيو اٿائون جو اهو مضحڪہ خيز لڳندو آهي. فتني جي پوَ ڪان رڳو هڪ ٻيو مثال ٿو ڏيان. هُو وليءَ کي وَلو چوندا ها.

مان پنهنجي گهر جي پهرين منزل پرسان ڏار تي چڙهي، نم جي پنن ۾ لڪي ويندو هوس ۽ سران کي ڏسندو هوس، جڏهن هوءَ ٿورو تاڪ ڀيڪڙي، ننگي ٿي سنان ڪندي هئي. دراصل اسان جي جاءِ ۾ هڪ هال هو. جنهن ۾ منهنجي پيءُ پنجاهہ مغربي مصوريءَ جا نقل (Replicas) مڙهائي ٽنگي ڇڏيا هئا. جنهن ۾ هڪ تصوير ۾ هڪ شَل ننگي عورت پني ڏٽي ويٺي هوندي هئي، ۽ هن جا ٿڙا پڪل ناسپاتين وانگر لڳندا ها. اُها سُران وانگر لڳندي هئي، جڏهن هوءَ سنان ڪندي هئي. بابو سائين وڏو عاشق مزاج انسان هو، پر هن تي مان پوءِ ٿو اچان. ٻيو اسان جي پاڙي ۾ سيٺ چئنراءِ رهندو هو، جنهن جو گهر زرينا ۽ هن جي مامي شيخ واجد عليءَ جي گهر جي وچ ۾ هوندو هو. چئن راءِ شڪارپور ڪانگريس جو صدر ۽ واجد علي شڪارپور مسلم ليگ جو صدر هو. پر اها ڳالهہ پوءِ جي آهي. وقت جون واڳون ڍريون ڇڏ، ڇو تہ اهو تيز رفتار گهوڙو آهي، ائين نہ ٿئي تہ غالب وانگر تنهنجي قابوءَ ۾ نہ اچي!

هي رو ميں رخش عمر کهاں ديکهئے تهمي
نے هاتهہ باگ پر هے نہ پاهے رکاب ميں.

اسان جي پاڙي جي چئني طرفين هندن جون حويليون هيون. منهنجي گهر کان سوَ قدم پري نيين پور هوندي هئي، جتي فقط شيخ رهندا هئا. هندو ڏاڍا آسودا هوندا هئا. اهي سمرقند، بخارا، روس، ايران، هندوستان، مسقط ۽ عرب سان واپار ڪري ڪروڙين رپيا شڪارپور ۾ آڻيندا هئا. انهن جي زالن کي رنگين پڙا، انگيون ۽ چچ سون جا پيا هوندا هئا. هو ڪراين ۾ ڏهہ ڏهہ ڪنگڻيون ٻانهن ۾ ۽ نُونئين وٽ هيرن سان ڪنگڻ، دهريون، نسبيون، ويڙهہ، پازيب، نورا، چوٽيءَ ڦل، ڇلا، ٽائٽ وغيره ايترا ڳهہ پائينديون هيون جو سونَ سان سٽجي ونديون هيون. جيئن روهيڙي جو وڻ بسنت ۾ گلن

Gul Hayat Institute

سان جهنجهجي پوندو آهي. مون انهن جي يادگيري پنهنجي ڪتاب ’ڪپر ٿو ڪَن ڪري‘ ۾ ’سُر سورٺ‘ ۾ چٽي آهي.

اسان جا مائٽ پڊر ۾ ڪتون وجهي، پتي راند ڪيڏندا ها. انهن راندين ۾ ڪجهہ هندو بہ شامل هوندا ها. هڪ تہ اهو بدنام شخص هو، جنهن جوان زال يڌ شتر وانگر جوئا ۾ هارائي هئي. هڪ ٻيري هڪ ريشمي پڙي سان نهايت خوبصورت جوان هندو عورت وجي رهي هئي. ان وقت منهنجي عمر ست يا اٺ سال مس هئي. مون کي هڪ مائٽ چُرچ ڏني تہ هن جو پڙو متي ڪري، اڳيان اچي ڏسينس تہ ڇا اٿس. مون ائين ڪيو تہ ان هندو عورت مون کي زور سان بجا هنيا. جو مان ٻاهر نڪري آيس ۽ وٺي ڪٽ ڏي ڀڳس، جتي منهنجا مائٽ ويٺا هئا. منهنجي مائٽ کلي پڇيو: ”ڇا ڏٺئہ؟“ ”ناڪ وانگر ڪا شيءِ هئي.“ مون جواب ڏنو. گهنو، گندو مل، حويليءَ ۾ رهندا هئا، جن جي گهرن جا در ٻيءَ گهٽيءَ ۾ هوندا هئا. جنهن ۾ شيام لال نالي ڪوٺلن جو واپاري رهندو هو. هن جي ڌيءَ ۽ ان جي ساهيڙي گوپي مون سان ان وقت عشق ڪنديون هيون، جنهن وقت مان مٽرڪ ۾ هوس ۽ منهنجي پنيان بربلين وانگر ڦرنديون هيون. گوپيءَ جي ماءُ تہ منهنجي ماءُ کي دانهن ڏني چيو هو تہ: ”هي تنهنجو پٽ ٻيءَ تي ويو آهي،ان تي روڪ رک. جي گوپي هن جي ڪڍ تنهنجي گهر گهڙي تہ هن کي چنبن ڪان وٺي ڪڍي ڇڏجانءِ.“ پر اها گهڻو پوءِ جي ڳالهہ آهي. مون جڏهن ڳالهہ وچ ۾ ڪٽي، تڏهن سنڌي اسڪول ۾ داخل ٿيو هوس.

اسان جي گهر جي سامهون بہ هندن جا گهر هيا، جن جي پٺ تان هنن جون حويليون هونديون هيون. هندن ۾ حويلين ۾ رهڻ جو ڪارڻ، تاريخ ۾ مسلم حملہ آور هئا. جي هنن جي گهرن ۾ پيهي سڀ ڪجهہ تلف تاراج ڪندا ها، ۽ هنن جي ننگن جي عزت بہ محفوظ نہ هوندي هئي. انهن ۾ هڪ ٽِڪي واياٽي هئي، جنهن جو چاليهن سالن جو پٽ هڪ چوڏهن ورهين جي ڇوڪريءَ موهنيءَ سان پرڻجي آيو هو. اونهاري جي رات هئي. تارا نيري آسمان ۾ ٽمڪي رهيا هئا. اوچتو الوپ پکيءَ جو آواز آيو ۽ مون کي جاڳ ٿي وئي. الوپ پکيءَ جي آواز تي مون کي سدائين جاڳ ٿيندي هئي. مان ماءُ کان پڇندو هوس تہ: ”اهو ڪهڙو پکي آهي، جو تيز اڏامي گم ٿي وڃي ٿو، ۽ نظر بہ نہ ٿو اچي.“

اميءَ کي ڪوئي جواب سمجهہ ۾ نہ ايندو هو تہ هوءَ چوندي هئي: ”اهو ڪوئي روح آهي، جو ڪجهہ ڳولهي رهيو آهي.“ مون ڪافي وقت تائين پاڻ کي ان الوپ پکيءَ وانگر ڀانيو هو، جو ڪنهن جي ڳولا ۾ هو، جا هن کي هٿ نہ ٿي آئي. ۽ ان رات مون ٽِڪيءَ جي گهر مان رڙيون ٻڌيون، چڻ ڪنهن کي چاقو لڳي رهيا ها. مون ڀرسان سٽل نوڪرياڻيءَ کي جاڳندو ڏسي پڇيو: ”هي رڙيون ڪنهن جون آهن.“ هن وراڻيو تہ: ”مرد آهي رنڊ ۽ منهن تي ڪاٺ گدري جي ٻجن جيترا وڏي ماتا جا ڪارا چگهہ اٿس ۽ زال آهي رابيل جي گل جهڙي، ننڍي نيٽي، مڙس نہ ٿو وڻيس.“ مون کي سمجهہ ۾ نہ آيو تہ پوءِ هن اهڙي مڙس سان شادي ڇو ڪئي؟ شاديءَ جي رات ايڏيون رڙيون ڇو ٿي ڪيائين ۽ ساري پاڙي کي ننڊ مان جاڳايائين پئي! ڪجهہ ڏينهن پوءِ خبر پئي تہ هن زال پنجين سوين خريد ڪئي هئي.

ڀرسان ٻيا هندو بہ رهندا هئا، ۽ اٺ ڏهہ گهر اسان جي ٻلراٽي ۽ ڇتاٽي شيخن جا ها ۽ اتان پنجاهہ قدمن تي نيين پور جو پاڙو هو، جتي تيهارو گهر هرواٽي شيخن جا ها ۽ اسان جي گهر ڪان سؤ کن قدمن تي جُماٽين جو پاڙو هوندو هو، جتي خانواٽي شيخ رهندا ها. اسان جي گهر ڪان ٻہ سؤ قدم پري وطڻ جي ڪنڊ ڏي ڊاڪٽر عطا محمد ۽ ٻين شيخن جا گهر ها. مير شاهہ جي قبي ۽ ننڍيءَ بازار ۾ بہ شيخن جا گهر هيا. اسان جا اٽڪل ٻہ سؤ گهر هوندا هئا. اسان جون ذاتيون بہ هندن وانگر هيون. اسان جي گهر ڪان ٻہ سؤ قدمن تي اوتارو هو، جتي راڻي پور واري پير صالح شاهہ جو خليفو حيدر شاهہ رهندو هو. اتي روز شام جو دمال وڄندي هئي. هاڻي تہ اهو دمال جو آواز رات جي اونداهيءَ ۾ مون کي موت جي ياد ڏياريندو آهي. دل چوندي آهي، دمال جيترو وڄي سگهي، وڄي، جيستائين رات جي اونداهي ڇانئجي وڃي.

اسان جي گهر جي ڀرسان دمينتي ديويءَ جو ميران اسڪول هيو. جتي صبح جو ميران جا ٻچن ڳايا ويندا ها. جتي زرينہ پڙهندي هئي. رُڪِي، ساوتري، لجا، سُڪان، ڪوشليا، پتلي، وديا، لڇي ۽ چندري، هن جون هندو ساهيڙيون ۽ ڪشمير، سلطان گوهر مسلمان ساهيڙيون هيون. هن جون هندو ساهيڙيون ڪنهن آنديءَ ۾ ڪڪ پن تي اڏامي ويون ۽ الائجي ڪٿي وڃي ڪِريون. رُڪو رڪي زرينا سان بمبئيءَ ۾ ملي هئي، جا سنڌي اديب ٻلديو گاجرا جي ڀاڄائي هئي ۽ زرينا سان شاهہ، سچل سيمينار تي ڏاڍي سڪ سان

ملي هئي ۽ جڏهن بلديو گاجرا منهنجي پنهنجي گهر ماني جهلي هئي تہ رُڪي بہ آئي هئي ۽ زرينا سان ڪيترو وقت ڪچهري ڪئي هئائين ۽ هن ڪي ڪن ساهيڙين جي باري ۾ ٻڌايو هئائين، جيڪي جيئريون هيون ۽ جن جي باري ۾ ڪيس معلوم هو.

نندڙپڻ جون ساهيڙيون ۽ نندڙپڻ جا دوست ڪيڏا نہ پيارا ٿا لڳن! انهن سان ڳالهيون ڪري انسان پنهنجي ماضيءَ ڪي موٽائي سگهي ٿو. ماضي، جو هونءَ اڻ موٽ آهي. هڪ انگريزي پهاڪو آهي تہ هڪ پراڻي دوست ڪان بهتر ڪوئي آئينو نہ آهي. ديوان ذوق ۾ مون ڪي فقط هڪ شعر وڻيو هو.

اے ذوق ڪسي همدم ديرينہ ڪا ملنا
بهتر هے ملاقاتِ مسيحا و خضر سے.

آمريڪا جي مشهور دهرئي مفڪر انگرسال چيو هو: ”هرڪوئي پڇي ٿو، ’ڪيڏانهن؟‘ ۽ هر ڪو جواب ڏئي ٿو: ’ڪيڏانهن بہ نہ!‘ جيستائين مان ان ڳالهہ ۾ اعتبار ڪندو هوس تہ زندگي ۽ موت جي وچ ۾ سفر دوستي آسان ڪري ڇڏيندي هئي. پر ويجهڙائيءَ ۾ مون کي محسوس ٿيو هو تہ: ”جي تون پنهنجو دوست آهين ۽ خدا تنهنجو دوست آهي تہ توکي ٻئي دوست جي ضرورت نہ آهي.“

مان ڪڏهن سوچيندو آهيان تہ ڪرپس مشن پلان چڱي هئي. نہ ڪشمير ۾ خونريزي ٿئي ها، نہ ڪراچيءَ ۾ ۽ نہ پوپٽي هيرانندانيءَ ڪي، ’مان سنڌڻ‘ ڪتاب لکڻو پوي ها. تاريخ جي بطن ۾ ڇا آهي، اهو ڪير ٿو ڄاڻي. ائين تہ نہ آهي تہ مان ويد وياس جو ٻيو جنم آهيان. ڪيترا نہ ڪردار منهنجي شاعريءَ مان ليئا پائي رهيا آهن! ڇا اهي سڀ منهنجي ماضيءَ مان ڇڄي ويا؟ پبلو نرودا ڪي بہ لاطيني آمريڪا سان ايتري محبت نہ هئي، جيتري مون کي برصغير سان آهي.

اڄ، زرينا اڄ، مان وري تِرڪي ٿو وڃان. اسان جي گهر جي ويجهو مسند واهي هئي، جنهن جي پرسان شڪارپور ميونسپالٽي هئي. جتي اسان جو پٽ انيس ايڊمنسٽريٽر ٿيو هو. هن منهنجي چوڻ تي، فائير برگيڊ جي هوز پائيپن سان شاهي باغ جا وڻ ڌوراياٻ هئا. پر ڇا هو اها مٽي لاهي سگهيو هو، جا پن پن تي ڄمي وئي هئي؟ شڪارپور جي فائير برگيڊ تہ ڇا، پوري برصغير جا فائير برگيڊ اها آڳ اجهائي نہ سگهندا، جا من من ۾ ٻري رهي آهي. جا

شايد ڪنهن نيوڪلير جنگ جا شعلا ٿي اڀري اچي. محترمہ بينظير ڀٽو ڪيڏي نہ ڪوشش ڪري رهي آهي تہ نيوڪلير جنگ ۾ ڪراچي ۽ دهلي تباهہ نہ ٿين، پر مون کي تہ ناسٽر ڊيمس (Naster Damus) ويهينءَ صديءَ لاءِ عظيم اڳڪٿي ڪندڙ وانگر ڪائي قيامتِ صغرا نظر اچي رهي آهي. ڪوئي زبردست طوفان اچي رهيو آهي، جو جهونا ٻڙ پاڙئون پٽي ڦٽي ڪندو ۽ گهرن جون ڇتيون اڏامي پري پري وڃي ڪِرنديون ۽ انهن جي سر سر سان نہ ملنديا!

زرينا، مان توکان معافي ٿو وٺان، منهنجو منُ پيٽائيءَ جي هن سِٽ جيان ٻُري رهيو آهي.

"ڪا جا ڪُن ڪرين، پنيءَ پڻ جهڻ پاڻ ۾."

ٺهيو وساريس، هل تہ شاهي باغ لڳ بيگاري واهہ تي هلون. جتي سانوڻ ۾ ٻدي ۾ ٽيوب ڪٽي لاٽ پوندا هئاسين. بيگاريءَ جي پر تي ٻڙ جا وڻ هوندا هئا. جن جون لامون صديون جهونن جوڳين جي جٽائن وانگر هونديون هيون. جن کي چنبڙي، اسان جهولو جهليندا هئاسين، ۽ ڪڏهن واهہ جي ٻئي پار ٽپو ڏيندا هئاسين ۽ ڪڏهن ڏڙام ڪري پاڻيءَ ۾ ٽپو ڏيندا هئاسين. شاهي باغ پرسان هندن جا دڪان هوندا هئا، جتان دال، دانگيءَ جي ماني انبڙين ۽ بصر جي ڪتاڻ وٺي ڪيتري چاهہ سان کائيندا هئاسين. دميون پڏندا هئاسين، توريون ڪٽندا هئاسين. تون ۽ تنهنجو خاندان، تنهنجي پيءَ سان ڇڪڙي تي چڙهي ايندو هو. عورتون، عورتاڻي تڙ تي هليون وينديون هيون ۽ تنهنجا ڀائر ۽ پيءُ ۽ اسان مرداڻي تڙ تي هليا ويندا هئاسين. تڙ بہ هوندا هئا. هڪڙو هندڪو ۽ ٻيو مسلمانڪو. الائي انهن تڙن تي اهو نالو ڇو رکيو اٿائون؟ پاڻيءَ جو تہ ڪوئي مذهب نہ آهي ۽ نہ ان تي ٻڙ جي ڇانءَ جو ڪوئي دين ڌرم آهي ۽ نہ وري واهہ جو ٽي آهي، جو وقت وانگر روان دوان آهي.

مسلمانڪي تڙ تي ورلي ڪو هندو ايندو هو. باقي هندڪي تڙ تي مسلمان ويندا هئا ۽ هندو انهن کي نہ جهليندا هئا. پپل، سرنهن، نم ۽ ٻڙ جا وڻ ڪنڌيءَ تي بہ هوندا هئا ۽ تڙن جي اندر بہ هوندا هئا. واهہ جي پر تي ڏاڪڻيون هونديون هيون، جتي گرميءَ سبب بدن کي ميٺ لائي اسان جا وڏڙا چوٻاس ڪيڏندا هئا ۽ اسان سارو وقت تڙڳندا رهندا هئاسين. ننديءَ بيگاريءَ جي پر تي ٽاڏل بہ گهوٽبي هئي، جنهن ۾ ڪڏهن پنگ بہ وجهندا هئا، جنهن کي سُکو چوندا هئا. جڏهن سُکو گهاٽو هوندو هو ۽ پياڪن تي نشو چڙهي

Gul Hayat Institute

ويندو هو، تڏهن جمني پري چوندا هئا، 'اچي، تنهنجو سر بچي، ڪوڙي ڪانگڙ ۾ نچي.'

هونءَ چڙنئي پاڻيءَ ۾ وهنجي، پينگ جي هڪ ڀ جمني ٻي، ٽڏا ٽانهريا، منهنجا مائٽ، ڪلهن تي بوچڻ رکي، گهر موٽندا هئا ۽ انبن سان چانور کائيندا هئا يا ڄڳو پڪوڙائيءَ جا پڪوڙا ۽ ساڳ گهرائيندا هئا. بيگاريءَ ۾ مون موت سان ٻيو ڀيرو مُنهُو اٽڪايو هو. مان ترڻ سکي رهيو هوس ۽ دمي ۾ ٻڏل نہ هئي ۽ صفا ٻڏي ويو هوس، پل جي هيٺان منهنجي وارن ۾، منهنجي ڪنهن مائٽ جو هٿ پئجي ويو هو ۽ پوءِ تہ مون کي ڇڪي ڪنڌيءَ تي ليٽايو هئائون ۽ منهنجي پيٽ کي زور ڏئي پاڻي ڪڍيو هئائون. مان اڌ ڪلاڪ بيهوش هوس. زرينا مون موت سان ويهارو ڀيرا ڪلهو گسايو آهي، پر هر ڀيري ترِ تان بچي ويو آهيان. ان ڪان اڳ ۾، مون ۽ ٻين ڇوڪرن، مير شاهہ جي قبي ڪان ڪجهہ پري، پڪي ٻير ۾ رستي تان ڇهنبدار پٽر ڪٺي ٽي هنيا. هڪ ڇوڪري جو پٽر ٻير جي ڏار سان ٽڪرائي منهنجي مٿي تي اچي ڪِريو. ۽ ٺينڊيون ڪري رت وهڻ لڳو. جڏهن مان گهر پهتس، تڏهن منهنجا ڪپڙا رت ۾ ڀنل ڏسي، منهنجي ماءُ روئي ويٺي ۽ منهنجي پيءُ کي سڏ ڪيائين، جنهن چيو: "تنهنجي ائنٽراٽپ ڏسي، منهنجي لونءَ لونءَ ڪاندارجي ٿي." هن منهنجي لونڊڙين وٽان ڪپڙي سان رت اگهي، مٿي ۾ تيل چڳهہ ۾ پيئل سرمو وڌو تہ رت بيهي ويو ۽ اهو سرمو منهنجي مٿي ۾ ڇهہ مهينا سڪل پيو رهيو. ٻين واقعن جو مناسب وقت تي ذڪر ڪندس.

ڪنهن ڪتاب ۾ روسي مفڪر والٽيئر چيو هو: "انسان ذات کي ٿي ڄاڻ آهي، تہ مرڻو آهي ۽ اها ڳالهہ هوءَ پنهنجي تجربي مان ڄاڻي ٿي. جي ڪوئي ٻار اڪيلو وڏو ٿئي ۽ ڪنهن بيابان ۾ پيدا ٿئي تہ ان کي موت جي ائين خبر نہ پوندي جيئن ڪنهن ٻليءَ کي يا ڪنهن ٻوٽي کي نہ رهي." پر ائين تي نہ تو سگهي، اسان موت کي ڇوڏاري ڏسون ٿا.

هڪ عورت مهاتما گوتم ٻڌ وٽ پنهنجو مئل ننڍو ٻار کڻي آئي ۽ هن کي چيائين: "هي منهنجو سڪيلڏو پٽ آهي. ان کان سواءِ مان جي نہ سگهندس. اِهو مون کي جيئاري ڏي."

گوتم ٻڌ جواب ڏنس، "هڪ شرط تي توکي تنهنجو پٽ جيئاري ڏيندس. تون ساري ڳوٺ جي گهر گهر مان پڇي اچي ٻڌاءِ تہ اهڙو ڪوئي

گهر آهي، جتي ڪوئي مئو نہ هجي.“ پٺي ڏينهن اها عورت پڌ وٽ آئي ۽ هن کي چيائين: ”نہ اهڙو ڪوئي گهر نہ آهي.“ ان تي گوتم پڌ هن کي چيو: ”موت، انسان جو مقدر آهي ۽ ان کان ڪائي راهِ فرار نہ آهي.“

بابا سائين چوندو هو.

” ڪاڏي ويو پٽي ماٽي

اجان نہ ٿو ڄاٽي!“

اهو صحيح آهي، ”شاعر ۽ سائنسدان چڱيءَ طرح ڄاڻن ٿا تہ جڏهن اسان مري ويجون ٿا، اسين نہ ٿا رهون، سو موت اسان لاءِ نہ ٿو رهي.“ حيرت آهي، انگريز سريت پسند (Mystical) شاعرن کي، ان مان تسڪين ملندي هئي تہ: ”هي زرق برق لباس واري عورت بہ انت ڪيڙن جو کاڄ ٿيندي.“

هسپانوي مفڪر يونامِنو جو هي قول ڪٿي پڙهيو هوم: ”هر دهرئي تي بہ هڪ پاڇائون پٺجي رهيو آهي جو بي ڪٿائيءَ جو پاڇائون آهي، جو روح جي ڪنهن تهہ خاني تي پوي ٿو. انهيءَ بي ڪٿائي کان سواءِ اسان ڪيئن ٿا جي سگهون!“ زندهہ رهڻ جو ارادو آسانيءَ سان ختم نہ ٿو ٿئي. منهنجي مرغوب فلسفي سورين ڪيرڪي گارڊ (Soren Kierke Gaard) چيو آهي: ”روح جي ابديت ان مان ثابت آهي تہ روح جي بيماري روح کي ختم نہ ٿي ڪري سگهي، پر جسم جي بيماري، جسم کي ختم ڪري سگهي ٿي.“ ساڳيءَ طرح انسان جي ابديت جو ثبوت اهو بہ آهي تہ مايوسي هن جي خوديءَ (Self) کي ختم نہ ٿي ڪري سگهي. جي انسان ۾ ڪجهہ ابدي نہ هجي ها تہ هو مايوس نہ ٿئي ها. ۽ جي مايوسي هن جي خوديءَ کي ختم ڪري سگهي ها تہ مايوسي، مايوسي نہ رهي ها.“

هاڻي، هن سال مارچ ۾ منهنجا ٻاهتر سال پورا ٿيندا. مون کي اطالوي شاعر ورجل جو قول ياد اچي رهيو آهي. ”اجهو، موت توکي ڪَن کان وٺي چئي رهيو آهي، ”جي وٽ! مان اچي رهيو آهيان.“ پر مون کي الڪو ناهي. شيڪسپيئر پنهنجي ڊرامي ’مئڪبيٿ‘ ۾ بلڪل صحيح چيو آهي: ”زندگيءَ جي بحراني بخار کان پوءِ هن چڱي ننڊ ڪئي. بغاوت هن لاءِ اڳي ئي خراب ثابت ٿي هئي. هاڻي تہ ڪابہ تلوار يا زهر يا پنهنجن جو بغض ۽ حسد يا ڌاري فوج جي يرتي - ڪابہ شيءِ هن کي ڇُهي نہ ٿي سگهي.“

Gul Hayat Institute

زرينا، مان وري وچي فلسفي جي ڏيڻ ۾ ڪِريو آهيان، مون کي ان مان ڇڪي وٺ تہ شڪارپور موٽي هلون.

مون روميلا ٿپر جو نهايت دلچسپ ڪتاب ’انڊيا‘ پڙهيو هو، جو هوءَ مڪمل ڪري نہ سگهي هئي ۽ سندس مڙس راج ٿپر هن جي موت کان ڪيئي سال پوءِ اُهو ڇپايو هو. (خشونت سنگهہ لکيو آهي تہ راج ٿپر هن کي ان وقت پناهہ ڏني هئي، جيستائين اندرا گانڌيءَ جي قتل کان پوءِ دهليءَ ۾ سکن جو قتل ۽ غارتگري پوري ٿي هئي.)

ها ڏس، زرينا! هو ڇوڪرا، هاٿي ڪوڏي ڪوڏي ڪري رهيا آهن. پر هيءَ کهڙي وينگس اچي نڪتي آهي؟ پيرت ۽ ٽڪ جي ڪر واريون رليون وڪڻي رهي آهي. ڪجهہ ڪڪرن وارا بہ پڙا اجرڪ بہ اٿس. ائين ٿو لڳي تہ آسمان مان ٽڳائي آئي آهي. انهن تي ڪير لڳل نہ آهي. رلين تي ٽڪنها ۽ ڇوڪنڊا ٽڪر ڪپي ڳنڊيا اٿائين. چاريءَ وارا اڳٺ بہ اٿس ۽ انهن تي جنجيرا رکيا اٿائين. هن کي ست رنگي سوسيءَ جو لباس پيو آهي. جنهن تي ڪچ ڪوڏين جو ڪر تيل آهي. هن جي نندي پٽ کي ڪاون واري ٽوپي پئي آهي. وينگس کي جهانءِ سان نٽ پئي آهي، پئي چڻ ريمبران جي ڪنهن تصوير جو فريم ڀڃي ان مان نڪري آيا آهن. ايتري ۾ هڪ ڇٻي وارو ٿو اچي، جنهن کي ڇٻي ۾ بسڪوٽ، نان ڪتايون، نندا ڪيڪ، ٽِڪڙن وانگر بسڪوٽ، ريوڙيون، گلاب جي پاٽيءَ جي خوشبوءِ واريون، ڳڙ ۾ ٿهيل پڳڙن، ترِن ۽ چانورن جون لايون ۽ بوٽيندا، سگر جون چڪيون، باداميون يا ڪاڇن وارا نقل، ڪنڊ ۽ پڳڙن وارا نقل، ڳڙ جي گجڪ، بيسڻ جو سگر، سنهو ۽ ٿلهو، کبت، مصريءَ جا ڳچ، وڏا ۽ ننڍا پتاشا آهن. اسان پيٽ ڀري کائيندا هئاسون. زرينا ٿڌو ساهہ ڀري چيو: ”دنيا ڪيئن نہ پلٽو کائي وئي آهي. نہ رڳو شين مان ميناج نڪري ويو آهي، پر ماڻهن مان بہ نڪري ويو آهي. ماڻهو ماڻهوءَ جو ماس ٿو کائي. تون تہ سياست چائين، هي اسان جي تهذيب سان ڦهر ڪنهن ڪيو آهي؟“

گهنو مائي واري ۽ مصالحي واري قلفي ۽ ڪيئي سَڪل ميوا وجهي، لوهہ جي ڪاري ٿال ۾ رکي، هٽ مان ٻاهر نڪتو آهي. هڪ هندو ٻهہ اوپاري مٽ ۾ کڻي آيو آهي. منهنجا پئسا کپي ويا آهن تہ زرينا مون کي ٻهہ وٺي ڏئي ٿي. گيڙي گهورڙيو ڪورين جي پاڙي کان ٿورو پريرو رهندو هو، اهو ڇٻي ۾

شڪارپوري ڪيلا، ڪم، ٻوراٽي، ڪارڪون، خشيون، لوڙهہ، ڪيروليون وغيره ڪٽي آيو آهي. هو ڇٻو موڙي تي رکي شيون وڪڻي ٿو. جڏهن ڇٻو مٿي تي رکي ٿو ۽ موڙو ڪڇ تي کڻي ٿو تہ اسان جا ڪي شرير مائٽ هن جي پٺيان ٻيهي ٻوراٽين جا ڳنڍا کڻي وٺن ٿا تہ هن کي پتو ئي نہ ٿو پوي. گيڙي منجهند جو ميوو کڻي ايندو آهي.

وري شام جو ڇٻي تي رڌل مڱن جي دال، ڪچالو، اوٻاريل پٽاٽا، ڀينڊيون، ڇولا، پاپڙ ۽ چٽڻيءَ جو چاڙو کڻي ايندو آهي. شام جا ڇهہ وڄندا آهن تہ ڪوئي گهورڙيو ڪپڙي جي پٽيءَ ۾ ويڙهي آئسڪريم کڻي ايندو آهي. ٻيو گهورڙيو در تي رڌي خشي لال ڇهارا پتل جي ٿال ۾ کڻي ايندو آهي. انهن تي چانديءَ جا ورق لڳل هوندا آهن.

پڌر ۾ ڪرسيون پيون هونديون آهن. اتي بلو پٺو سيخ ڪباب پچائيندو آهي ۽ ڪيرٽيءَ جون ڊڪٽيون ڀري رکندو آهي، جي هندو تہ ان پوَ ڪان نہ کائيندا آهن تہ متان ڳئون جي گوشت جا هجن. اسان ايتريون شيون کائيندا آهيون جو رات جو ورلي ماني کائيندا آهيون. ڪڏهن ڪڏهن جڳوءَ ڪان ساڳ وٺي چانورن سان کائيندا آهيون يا گوبندي ڪان کير جي ملائي يا ريبڙي وٺي کائيندا آهيون. اهي ماڻهو ڪي هيمنگ وي يا آرٿر ڪوئلر تہ ناهن جو انهن جا نالا ڏيان، پر اهي منهنجي ’مان‘ جو حصو ٿي ويا آهن، ۽ انهن جي جاءِ نہ سمرسيٽ ماهم ڀري ٿو سگهي نہ برٽراند رسيل. اهي عام ماڻهو جن کي پنهنجي انفراديت هئي جا هر فلسفي ۽ ادب کان وڌيڪ اهميت ٿي رکي، ڇو تہ اها منهنجي ماضيءَ جو اٽوٽ انگ آهي.

”شڪارپور ۾ هاٿي تہ شام جو راڪاس ڦري ٿو وڃي. ان ڏينهن منهنجي ڀاڻيجيءَ کي پستول ڏيکاري کي شاهينگ هن جا ايرنگ لاهي ويا. اسان واري زماني ۾ ساري رات گهر جا در کليا پيا هوندا هئا. چوريءَ جو ڪو خطرو نہ هوندو هو.“

بمبئي روز ووڊ هوٽل ڇڏي، جنهن شخص وٽ اسان ٻهرين رهيل هئاسين، اهو منهنجو دوست نند جُويري، اصل شڪارپور جو آهي. هو جڏهن ويزا وٺي پاڪستان آيو هو، تڏهن شڪارپور جي رستي تي پنهنجي بوٽ جو آواز ٻڌي، هن جي دل ٻڏي ٿي وئي. موٽي هن شڪارپور جي ساروٽين تي نظم لکيا هئا. زرينا نند جي زال چندا سان ڳالهيون ڪري رهي هئي تہ نند مون کي

ڇيو: ”تو ڪالهہ منهنجا شڪارپور جي باري ۾ نظم پڙهيا آهن، جي توکي اهي پسند آهن تہ مون کي انهن تي مهاڳ لکي ڏي. نند جي ڪمري جي وڏي دري سمنڊ ڏانهن کلندي هئي. مون اها کولي ڇڏي ۽ ان جي پرسان ميز رکي سمنڊ ڏانهن ڏٺو ۽ اڌ ڪلاڪ ۾ هن کي مهاڳ لکي ڏنو. جو هن جي ڪتاب ۾ ڇپيو آهي. نند لاءِ شڪارپور پريتما بہ هئي، ماتا بہ هئي ۽ ان جو افسوس ناڪ حال ڏسي هن جي هانوَ ۾ وڍ ٿي پيا. ڏرتيءَ سان ايترو پيار مون ورلي ئي ڪنهن ۾ ڏٺو هوندو. ان وقت منهنجو دوست مشهور ڪهاڻي نويس شيام جئسنگهاڻي بہ ويٺو هو، جنهن تي ۽ سندس زال تي مان پوءِ لکندس، جڏهن ’شاهہ سچل سامي‘ سيمينار تي لکيم. شيام مهاڳ پڙهي چيو تہ: ”مون بہ ساڳي ڳالهہ سوچي هئي.“

اسان جي پاڙي ۾ هڪ گنگا نالي هندواڻي رهندي هئي، جنهن کي نہ ڄاڻان پاڙي وارا گنگي ڇو سڏيندا هئا. اها ٻئي ٽئين ڏينهن اسان جي گهر ايندي هئي ۽ هندوستان ۾ ويجهڙائيءَ ۾ ڪنڀ جي ميلي جون ڳالهيون ٻڌائيندي هئي. هوءَ ٻڌائيندي هئي تہ ڪنڀ جو ميلو، هندن جو وڏي ۾ وڏو ڏڻ آهي، جيڪو الهہ آباد (هاڻي پرياگ) ۾ ٿيندو آهي. جتي هر ٻارهين سال ڪروڙين هندو ايندا آهن ۽ سنگم وٽ گنگا اشنان ڪندا آهن. سنگم اها جاءِ آهي، جتي گنگا ۽ جمنا نديون پاڻ ۾ ملنديون آهن. هڪ ٽين ندي سرسوَتي بہ سنگم وٽ اچي ساڻن ملندي هئي. پر هاڻي ان جو نالوءَ نشان بہ ڪونہ آهي.

مون پنهنجي آپيرا ’ڀڳت سنگهہ کي ڦاسيءَ‘ ۾ لفظ ’گنگا‘، ’جمنا‘ ۽ ’سرسوَتي‘ گنگيءَ جون ڳالهيون ياد ڪري لکيا هئا. هوءَ وهيءَ کان مٿي چڙهي چڪي هئي. نڪ ۾ ڏانوٽيءَ واري نٿ ۽ ڦلڙين وارو ڇيٽ جو پڙو پائيندي هئي. هوءَ پڙهيل ڳڙهيل هئي ۽ بابا وٽ ايندي هئي. مان جڏهن پهرين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس تڏهن پنهنجي استاد ڪيئل داس فانيءَ کان ڪنڀ جي ميلي جي باري ۾ تفصيل معلوم ڪيا هئا. هن ٻڌايو هو تہ ڪنڀ، دِلي، ٿانوَ يا سمانڊ کي چوندا آهن. مون کي ان وقت ياد آيو تہ جڏهن مان سنڌيءَ جي پهرئين يا ٻئي ڪلاس ۾ پڙهندو هوس تڏهن شڪارپور جي ارگرد وڏي ٻوڏ آئي هئي. (ان جو تفصيلي ذڪر مان پوءِ ڪندس.) ۽ اسان جي زمين ۾ وڏو ڪنڀ ڪري ويئي هئي. جنهن ڪري اسان

جي ڪجهہ زمين بيڪار ٿي پئي هئي. ڪنڀ جو ميلو، برهما جي باري ۾، هندڪي ڏند ڪٿا کي ملهائڻ لاءِ ڪندا آهن. برهما، جنهن هندو ڌرم موجب ساري سرشٽي پيدا ڪئي هئي، پنهنجي سمانڊ ۾ آدي ساگر تي ويٺو هو. جڏهن هن جي اک کلي تہ هن سرشٽيءَ جي رچنا شروع ڪري ڏني هئي. ديوتائون ۽ دئيت بہ ان ڪم کي پورنتا تي پهچائڻ لاءِ ساگرکي ولوڙڻ لڳا ها. سڀ کان اول اهو امرت جو ٿانءُ هيو، جنهن مان پيئڻ سان هرڪو امر ٿي ٿي ويو. دئيت اهو ٿانءُ کڻي ورتو، پر اِندر جي پُٽ، جنهن جي آڪاش تي راڄ ڌاني هئي، سو ٿاڪرو ڪانوَ جهڙو روپ ڌاري، ڌرتيءَ تي اڏري آيو ۽ دئيت کي پڄائي ڪيڏيائين. ڪي چون ٿا تہ پنهنجي انهي اڏار ۾ هو چئن جاين تي ترسيو، جن مان هڪ پرياگ يا الهہ باد بہ هئي. ٻيا چون ٿا تہ امرت جا ڦڙا چئن جاين تي ڪِريا. اندر جي پٽ کي سرڳ ڏانهن ورڻ ۾ ٻارنهن ڏينهن لڳا. هندو ڏند ڪٿا موجب ديوتائن جو هڪ ڏينهن مِرتيو لوڪ جي ماڻهن جي ٻارنهن سالن جي برابر آهي. ڪنڀ جا ميلا ٻارنهن سالن ۾ چئن جاين تي لڳندا آهن. پرياگ (الهہ آباد) وارو ميلو سڀني ميلن ۾ اهم آهي. هر ڏند ڪٿا وانگر هن ڏند ڪٿا ۾ بہ پورڙيا ۽ ويسوڙا اعتبار رکي سگهن ٿا، پرپوءِ بہ ان ميلي تي ڪروڙين ماڻهو اچن ٿا. مون ڪٿي پڙهيو هو تہ اتي هندو سڌارڪ ۽ فيلسوف شنڪر آچاريہ اٺين نائين صديءَ ۾ آکاڙا ٺهرايا هئا، جي خانقاهن وانگر هوندا هئا. جتي ڪٽر ۽ ويڙهاڪ ساڌو رهندا هئا. آکاڙي جي رسم هن ٻڌ ڌرم کان ورتي هئي، جيتوڻيڪ اتي ٻڌ ڌرم ختم ٿي رهيو هو.

مون کي ڪڏهن ڪڏهن هندو ديو مالا ڏاڍي وڻندي هئي، جيئن تہ: ”ڪامديوَ جي سينگ کي پنج ٻاڻ هوندا آهن. سينگ ڪمند جي ڇڙي جي هوندي آهي. سينگ جي زهہ تي ماکيءَ جي مکين جي قطار هوندي آهي. ٻاڻ جي ڏانديءَ سان ڪنول جا گل هوندا آهن.“ مون انهن ڏند ڪٿائن مان، پنهنجي شاعري ۽ نثر ۾ بہ استفادو ڪيو آهي. نہ تہ گهڻيون ڏند ڪٿائون ضعيف الاعتقاديءَ جو شڪار هونديون آهن ۽ اهي يوناني ڏند ڪٿائن وانگر ادب ۾ استعمال ڪونہ ٿينديون آهن.

هاڻي جڏهن بابا جي ڳالهہ نڪتي آهي، تڏهن مان هن تي ڪجهہ لکڻ چاهيان ٿو. مون کي هن جي صورت ياد اچي ٿي، هُو ان وقت سٺ ورهين جو هو. وچولي قد ڪاٺ جو ۽ بدن جو سنهو، منهن جو گندمي رنگ، ٽري پيس

گرم سوٽ جي مٿان اوور ڪوٽ، مٿي تي ڪنهن زريءَ پريل خلي تي ريشمي پڳ، هٿ ۾ لوهي ڇڙي، لارڊ ڪچنر وانگر وڏيون مڇون، پيرن ۾ اوني جورابا ۽ چمڙي جو ولائتي بوٽ. جيڪڏهن سردي تيز هوندي هئي ته هٿن ۾ اوني دستانا پائيندو هو. ڪوٽ جي مٿئين کيسي مان نڪتل رومال ۽ کيسي جي اندر واچ پيل هوندي هيس. اهو هيو منهنجو پيءُ شيخ غلام حسين، جو خود شيخ بنگل جو پٽ هيو، جيڪو ميونسپل ڪائونسلر هو. هو لا ايجنٽ هوندو هو، جو بئريسٽر کان ڪجهه گهٽ ڄاتو ويندو هو. هو اڪثر بمبئيءَ ويندو هو ۽ بئريسٽر ملا کي ڪيسن جي ذميواري سوپيندو هو ۽ ڪيس سارو ڪيس تيار ڪري ڏيندو هو. بمبئيءَ مان گوا به ويندو هو ۽ پاڻ سان گواني شراب جون ڪيئي خوبصورت بوتلون آڻيندو هو. خالي بوتلون منهنجي ماءُ سجائي رکندي هئي. گواني شراب جو ذڪر مان گواني پس منظر ۾ ڪندس.

اسان جي گهر وٽان گهٽي ويندي هئي، جنهن جي هڪ پاسي ڪاڪڙن جو تلهو هوندو هو ۽ ٻئي پاسي ننڍي بازار جا وڏي بازار تي ڪندي هئي ۽ اها وڃي ڍڪ بازار ۾ پوندي هئي. ننڍي بازار ڏانهن ويندڙ رستي تي هڪ جهونو پپل جو وڻ هوندو هو. جنهن پرسان هڪ هندو جوتشي رهندو هو، جو بابا جو دوست هو. بابا جو جوتش ۾ ڏاڍو اعتبار هوندو هو. منهنجي ڄم کان پوءِ، يڪدم هن وٽ وڃي منهنجي جنم پتري ٺهرائي هئائين جا مون وڏو ٿي ڏٺي هئي ۽ جا ڪنهن ڳاڙهي ڪپڙي جي پوش اندر ڍڪهن پنن تي هنديءَ ۾ لکيل هئي. جڏهن مان تورو وڏو ٿيس، تڏهن مون کي بابا ٻڌايو هو ته جوتشيءَ هن کي منهنجي باري ۾ چار ڳالهيون خاص طور تي ٻڌايون هيون:

1. هي ڄڙهندڙ سج وقت ڄائو آهي، ان ڪري هن ۾ غصو گهڻو ٿيندو.
2. علم لاءِ ديوانو هوندو ۽ جتي هن کي اهو ملندو، اتي ان جي تلاش ڪندو.
3. کيس سفر جو شوق ٿيندو ۽ ولايت جو سفر به ڪندو.
4. ساري عمر پئسو هن جي ڪڍ رهندو ۽ هي پئسي جو محتاج نه رهندو.

تن ڏينهن ۾ شڪارپور مان ڪوئي مسلمان ولايت نه ويو هو. سو بابا کي ان ڳالهه تي اعتبار نه آيو. پر چيائين ته ڪيئن چئجي، اها ڳالهه به سچي نڪري. علم جي تلاش ۽ سفر جي شوق واري ڳالهه هن کي ڏاڍي وڻي، ڇو ته کيس به اهڙي تلاش ۽ اهڙو شوق هوندو هو. مون کي هن جي پيري ياد آهي، جڏهن مان پهرين درجي انگريزيءَ جو امتحان ڏئي آيو هوس، ان کان

ڪجھ ڏينهن پوءِ هو گذاري ويو. هن سڪرات جي عالم ۾ اڪيون پٽي مون کان پڇيو: ”بابا، تون ڪلاس ۾ پهريون نمبر آئين؟“ جڏهن مون چيو: ”هائو.“ تڏهن هن هميشہ لاءِ اکيون پوري ڇڏيون ۽ وڃي انسان ذات جي اڪثريت سان مليو.

بابا اٺ ڏهہ سوٽ بمبئيءَ مان سبائي آيو هو، ڇو تہ اتي بئريسٽر مُلا کي ڪيسن ۾ وڪيل ڪرڻ ويندو هو ۽ ان وقت سنڌ بمبئيءَ جو حصو هئي. هن کي بہ ٽي پيرا سياري ۾ نمونيا ٿي پئي هئي، ۽ جڏهن سيءُ شروع ٿيندو هو تہ هو اُهي اوني ڪپڙا پائيندو هو. مون کي هڪ پراڻي منشيءَ عبدالغفور دائي ان باري ۾ بابا جي خوش طبعيءَ جي ڳالھ ڪئي هئي، تہ هو بابا سان فريئر هال ۾ سير ڪري رهيو هو. بابا کي ٽري پيس سوٽ ۽ اوور ڪوٽ پيو هو. عام ماڻهوءَ کي ايتري سردي نہ پئي ٿي. جڏهن ڪجھ پارسي ڇوڪرين بابا کي ڏٺو تہ ٺهڪ ڏنائون. جنهن تي منشي عبدالغفور بابا کي چيو: ”چاچا ڏسين ٿو، هي ڇوڪريون توتي کلن ٿيون.“

بابا جواب ڏنو: ”غفور کلڻ ڏين، خدا جا گل آهن، تڙندا رهن تہ چڱو.“

بئي پيري بابا پاڙي جي پڊر ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو هو، ۽ بلغاري حقو پي رهيو هو. جنهن جي نڙ ۾ چانديءَ جا ڇلا پيا هئا. پرسان ۾ ٽي مُوڙا بہ آئي وئي لاءِ رکيا هئا. جن مان هڪ تي آءٌ ويٺو هوس. ميونسپالٽيءَ جي بتيءَ تي سنڌيءَ ۾ قصو، ’گل با صنوبر چہ ڪرد‘ پڙهي رهيو هوس تہ ايتري ۾ شيخ ساز علي ساز اچي نڪتو، جيڪو بابا جي سئوٽ جو پٽ هو. هو سي ائنڊ ايس ڪاليج ۾ فرسٽ ايئر ۾ پڙهندو هو ۽ شڪارپور جي مشهور شاعر آغا صوفيءَ جو شاگرد هو. هن منهنجي هٿ مان ڪتاب وٺي ڪجھ پڙهيو ۽ پوءِ مون کي ڪتاب موٽائي ڏئي بابا کي چيائين: ”چاچا، هي هن عمر ۾ ٿي عشق جا قصا ٿو پڙهي!“

”پٽ نيٺ تہ ڪرڻو اٿس.“ بابا مختصر جواب ڏنو. ڪيترو نہ سچو نڪتو اهو جواب! ساز علي ساز پوءِ فوج ۾ ميجر ٿيو ۽ برما ۾ هيو، جڏهن سباش چندر بوس، جپانين جي مدد سان انگريزن کي اتان ڌڪي ڪڍيو هو.

مون کي هر عشق ۾ مات يا جيت وقت ان ڪتاب جو نالو ”گل با صنوبر چہ ڪرد“ (گل صنوبر سان ڇا ڪيو.) ياد ايندو رهيو آهي. مون جارج برنارڊ شا جي ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هو تہ: ”صنفِ نازڪ لاءِ ڪشش جيتوڻيڪ انسان ذات جي آدمشماريءَ برقرار رکڻ لاءِ ضروري آهي،

پر ان جو محبت سان ڪوئي تعلق نہ آهي.“ ڪيترا پيرا ٿي عورت جي خوبصورتيءَ مون کي ڏوڪو ڏنو آهي.

مان جڏهن ٻئي درجي سنڌيءَ ۾ پڙهندو هوس تہ بابا مون کي پوڪرداس ائنڊ سنس نالي ڪتاب گهر مان ’گل با صنوبر چہ ڪرد‘، ’امير حمزي جو داستان‘، ’چار حصا‘، ’حاتم طائيءَ جو قصو‘ ’چار حصا‘، ’الف ليليٰ جو قصو‘، (جيڪو غالباً رچرڊ برٽن جي ڪتاب جو ترجمو هو)، چندر ڪانتا اٺاويهہ حصا خريد ڪري ڏنا هئا. مون اهي پندرنهن ڏينهن ۾ پڙهي پورا ڪيا هئا ۽ بابا کي چيو هو تہ: ”هاڻي ٻيو ڪتاب وٺي ڏي.“ بابا مون کي پوڪرداس جي دڪان تي وٺي هليو هو ۽ هن کي چيو هئائين: ”هن سنڌي قصا تہ پورا ڪري ڇڏيا، هاڻ هن کي اردوءَ ۾ ڪي سراغ رسانيءَ جا ناول ڏي، تہ مان هن کي اردو سيکاريان.“

پوڪرداس وٽ اردو ناول ڪونہ هئا، ڇوتہ ان وقت بابا کان سواءِ شڪارپور ۾ اردو پڙهندڙ ٻيو ڪوبہ نہ هو. پوڪرداس هڪ سنڌيءَ ۾ ضخيم ناول ڏئي چيو تہ: ”سائين، هي ماڻهن کي ڏاڍو وڻيو آهي.“ اهو ناول ڏاڍو دلچسپ هو. مون ٽي راتيون جاڳي ساندهہ پڙهيو هو. اهو روس جي زار شاهيءَ خلاف پولينڊ جي قومپرست انقلابين جي بغاوت جي باري ۾ هيو ۽ ڪنهن انگريزي ناول تان ترجمو ڪيو ويو هو. پوءِ بابا مون کي دليءَ مان اردوءَ ۾ ’طلسم هوشربا‘ ۽ ٻيا ڪيئي سراغ رسانيءَ جا ڪتاب گهرائي ڏنا هئا، جنهن ۾ اهم ڪردار شرلاڪ هومز ۽ ڊاڪٽر واٽسن ها. پر مون کي پوءِ پتو پيو تہ اهي ڪتاب سنڌيءَ ۾ بہ ترجمو ٿيل هئا. منهنجي زال جو مامو واجد علي شيخ ڪافي پوءِ علي ڳڙهہ مان لا گريجويٽ ٿي آيو هو ۽ پاڻ سان ڪيئي اردو ڪتاب ۽ رسالا آندا هيائين. ان دور ۾ منهنجي زال جو سوٽ ادا اختر بہ علي ڳڙهہ مان موٽيو هو، ۽ پاڻ سان اردو ڪتاب ۽ رسالا آندا هئائين. جيتري قدر مون کي يادگيري آهي تہ انهن وٽ عالمگير، نيرنگِ خيال، خيام، دين و دنيا، مولانا ابوالڪلام آزاد جا الفلاح ۽ الهلال رسالا هوندا هئا. انگريزيءَ ۾ مولانا محمد عليءَ جو هفتيوار ’ڪامريڊ‘ بہ ايندو هو. هونءَ تہ هنن وٽ ’ساقي‘، ’ادبي دنيا‘، ۽ جوش مليح آباديءَ جو ’ڪليم‘ بہ ايندا هئا، پر شايد اها پوءِ جي ڳالهہ آهي. بابا جي بہ عجيب سرگذشت هئي، جا هو حقي جو وزم هٿي ٻڌائيندو هو. پيريءَ ۾ هو هڪ عزلت پسند انسان هو. پر

Gul Hayat Institute

هرويرو مردم بيزار نہ هو. باقي مون ٻڌو آهي تہ جوانيءَ ۾ ڪافي وجيهہ هو، ۽ اڪ سان اڏامندڙ پکي چٽي سگهندو هو. بابا ڪنهن مئجسٽريٽ جي ڪورٽ ۾ سرشتيدار هو ۽ جيڪي بہ قانوني ڪتاب گورنمينٽ پريس سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائي ڇپايا هئا، انهن جو غور سان مطالعو ڪري چڪو هو، ۽ ڪيس ڪيئي قانوني فقرا ياد هوندا هئا. هڪ ڀيري هن جو مئجسٽريٽ سان تڪرار ٿي پيو ۽ غصي ۾ ڪيس گهڻ وڏ ڳالهايو هئائين ۽ توهين عدالت جي مقدمي جي خوف کان هندوستان هليو ويو هو. هو ڪافي سال حيدرآباد دکن ۾ رهيو هو، جتي اردوءَ ۾ هندوستان جا لا رپورٽر مطالعو ڪيا هيائين. هو نہ رڳو دهلي، ديرادون، لکنو ۽ الله آباد ۾ رهيو هو، پر راجستان ۾ بہ ڪافي وقت گذاريو هئائين. اتي هن کي اٺ تي سواريءَ جو شوق پيدا ٿيو. ان وقت شڪارپور ۾ صرف ٻہ موٽر ڪارون هيون، جي ريل جي انجڻ وانگر دونهون ڪڍنديون ويندديون هيون. اهي ٻئي هندو واپارين جون هونديون هيون، جن مان چندر پان کان، ڪڏهن بابا موٽر ڪار وٺندو هو. بابا اٺ لاءِ سچيءَ زريءَ سان پريل جُهل راجستان مان آندي هئي؛ اسان سندس وفات کان پوءِ، ٻندرهين سوين تہ فقط ان جي زري وڪي هئي. ان وقت جا پندرنهن سئو اڄ جي پنجاهہ هزار جي برابر هوندا هئا، ڇو تہ ان وقت رپئي سير سڳداسي چانور ملندا هئا جي هاٿي ڇويهين رپئي بہ نہ ٿا ملن.

اٺ جي پاکڙي تي ناهوڪي اڪر ڪرائي، ان تي چانديءَ جا پڙچ بہ هٽايا هئائين. ۽ ان جا جهاپا بہ من ياوٽا هئا ۽ اٺ جي پيرن ۾ چانديءَ جا گهنگهرو هوندا ها، جي چمڪندا ويندا هئا. آواز ٻڌي پريان ئي ماڻهو سمجهي وٺندا ها تہ شيخ غلام حسين ٿو اچي.

Gul Hayat Institute

بابا ٽي شاديون ڪيون. هڪ پنهنجي برادريءَ جي عورت سان، ٻي ڪِڙي نواب خان جي ڪنهن سنڌي پناٽيءَ سان ۽ ٽين منهنجي ماءُ سان. چوندا هئا تہ هن جي ٻي نوجوان زال نهايت خوبصورت هوندي هئي. ۽ هن جي پهرين زال بيگم ڪيس زهر ڏئي ماري ڇڏيو هو. ان ڪري بابا، بيگم کي طلاق ڏني هئي ۽ ڪجهہ وقت کان پوءِ منهنجي ماءُ سان شادي ڪئي هئائين. منهنجي ماءُ هڪ هندو وڏوا هئي، جا آنربل علي بخش جي جاءِ جي پرسان رهندي هئي. آنربل علي بخش هندوستان جي ڪائونسل آف اسٽيٽ جو ميمبر هو. مون هن کي فقط هري ولڀ سئنيما ڏانهن ويندي پنهنجي اوطاق ۾ پسار

ڪندي ڏنو هو. هو شڪارپور ميونسپل جو پريزيڊنٽ بہ رهيو هو.

هڪ ڀيري منهنجي ماءُ، بابا وٽ ڪنهن ڪيس جي سلسلي ۾ آئي تہ هن جو ڪوڙڪيءَ ۾ پير ڦاسي پيو. منهنجي پيءُ سان هن جي نڪاح جي ڳالھہ اڃان هلي رهي هئي تہ ذري گهٽ هندو مسلم فساد ٿي پيو هو. ڪجھہ وقت کان پوءِ هندو سيٺ، جيڪي بابا جا بہ واقف هئا، جهيڙي تارڻ لاءِ، منهنجي ماءُ کي لاڙڪاڻي مائٽن ۾ ڇڏي آيا. پر لوح قلم جي لکئي کي ڪير ٿو مِٽائي سگهي! قسمت جي ڦرهي ميساربي ناهي.

ٻئي ڏينهن راتو واھہ منهنجي ماءُ ريل رستي لاڙڪاڻي مان شڪارپور منهنجي پيءُ جي گهر هلي آئي. شهر ۾ ڏاڍو تاءُ ڏسي هندو چپ ٿي ويا. خاص ڪري آنربل علي بخش جي چوڻ تي، جنهن جي بابا سان پاڙيسري هئڻ ڪري چڱي واقفيت هئي ۽ ساڻس همدردي بہ هئي. بابا راڻي پور جي پير صالح شاھہ جو بہ مريد هو. جو هڪ نهايت لائق انسان هو.

بابا هندستان مان پاڻ سان اردوءَ ۾ لا رپورٽر ۽ ٻيا قانون جا ڪتاب بہ آندا هئا. انهن سان گڏ ديوان حافظ، رباعيات عمر خيام، غالب جو ڪلام، بيخود دهلويءَ جي شرح سان، فيروز اللغات ۽ جامع اللغات بہ آندا هئائين. هن جو آندل ديوان حافظ، اردو ترجمي سان اڃان منهنجيءَ لئبريريءَ ۾ موجود آهي. حيرت آهي تہ هن جي ڪتابن ۾ ڪليات جعفر زٽلي بہ هو، جو هڪ دلچسپ ڪتاب هو، ۽ جنهن جو نالو اردوءَ جي اديبن بہ ورلي ٻڌو هوندو.

بابا جڏهن بمبئي ويندو هو، تڏهن هن جي هڪ رقاصہ نيلم سان آشنائي ٿي هئي. مان بابا جو سڪيلڊو پٽ هوس. ڇاڪاڻ تہ ٻي اولاد ڪيس ڏيءَ هئي. ان ڪري بابا منهنجي طھر تي رقص لاءِ نيلم بائيءَ کي گهرايو هو، ۽ پير صالح شاھہ جي اوتاري (سائينءَ جي اوتاري) تي هڪ خاص ڪمري ۾ رهايو هئائينس. جتي تي چار ايراني قالين پٿاريا هئائين. انهن تي هالا جي جنڊيءَ جو پلنگ ۽ پينگهو رکايو هئائين. ڇت ۾ هڪ ريشمي ڪپڙي جي جهلي بہ هڻائي هئائين، جا هر وقت هن جو نوڪر ڇڪيندو رهندو هو. بابا هڪ بگين جي قطار بہ ڪرائي هئي، جنهن ۾ زالن ۽ مردن کي شڪارپور جا اٺ ئي دروازا گهمائي آيو هو. ان ۾ مشڪي ۽ سنجاف گهوڙن جي دڙڪي چال ڏسڻ جهڙي هئي. جلوس ڪڍڻ کان هڪ ڏينهن اڳ انهن گهوڙن کي جَون جا توبرا پيري کارايا هئائون.

نيلم ٻائي ڏاڍي خوبصورت هئي. هن کي ڪنن ۾ جهومڪ، سونو گلوبند، سونا بازو بند ۽ ڪنگڻيون پيون هيون، پيرن ۾ سوني ڇير ٻہ پيل هئس. هوءَ ائين پئي لڳي ڄڻ راجستان جي ڪنهن پينٽنگ مان نڪري آئي هئي. هن ناچ ائين ٿي ڪيو، جيئن ڏوڙئي جي ڏڻ تي اتر واءَ ۾ پن ڦرندا آهن. مون کي ان وقت موسيقيءَ جي ڪابہ خبر ڪانہ هئي. پر ڪي تماشبين چون پيا تہ هوءَ سارنگيءَ تي 'نٽ ڀيرو' ڳائي رهي آهي. مان هن وٽ صبح کان شام تائين ويٺو رهيس، ۽ هن مون کي ماني بہ پاڻ سان ڪارائي هئي، جا بابا هن لاءِ موڪلي هئي. پلاءُ، ڀڳل گوشت، نان ۽ چانورن جو زردو. مان جڏهن هن جي ڪمري مان نڪتو هوس تہ سرءُ جي ٻجهندي ۾ سج هڪ ٻڏي سود خور وانگر ڏسي رهيو هو تہ ان وٽ ڪو سون چاندي بہ رهيو آهي يا نہ! وري جڏهن رات جو ويو هوس تہ آسمان مان بوندا باندي ٿي رهي هئي تہ هن، "گهر آئي بدروا ڪاري" ڳاتو هو تہ هن جي اکيان ريين جو ڊير ٿي ويو هو. اوچتو پاڙي ۾ هَلي ويو تہ بابا نيلم سان شادي ٿو ڪري. پاڙي جي هڪ پوڙهيءَ اچي منهنجي ماءُ کي چتاءُ ڏنو تہ مڙس هٿان ٿو نڪتو وڃئي.

جيستائين دير سان رات جو بابا گهر اچي تيستائين هُن جاڳي مون کي ۽ منهنجي ڀيڻ کي لوڪ ڪهاڻيون ٿي ٻڌايون. بابا آيو مس تہ هوءَ اوڇنگارون ڏئي رئڻ ۾ چنڪي، ڄڻ ڪنهن زخمي ڪبوتريءَ جيان ڦٿڪي رهي هئي، ۽ بابا کي چيائين: "مون تنهنجي لاءِ سڀ ڪجهہ ڇڏيو، گهر ٻار، پاڙو اوڙو، جات جمات، ڌرم، پوڙهي امڙ، ڪاٺاڻو پيئر، سڀ تنهنجي لاءِ ڇڏيم. تون مون کي اهو نتيجو ٿو ڏين." پوءِ هوءَ ڊيڪرا ڏئي روئڻ لڳي.

"ڪهڙو نتيجو ٿو ڏيان؟" بابا هن کان نرميءَ سان پڇيو.

"تون نيلم ٻائيءَ سان شادي ٿو ڪرين. انهيءَ بازاري زالئفان سان." امان چيس.

بابا کيس ڳراٽي پائيندي چيو: "توکي ڪنهن غلط ٻڌايو آهي." پر امان کي تيسين اعتبار نہ آيو ۽ ٻئي ڏينهن تائين روئندي رهي، جيستائين نيلم رات واري گاڏيءَ ۾ بمبئيءَ هلي وئي. ها بابا ڪيترو وقت اها سٽ جهونگاريندو رهيو هو: "عاشق پسڻ لئہ آيو، محبوب گل سناسي." پوءِ بابا وفات تائين وڏي شيشي ۾ مڙهيل نيلم جو فوٽو اسان جي گهر جي ديوار تي لڳائي رکيو. بابا جي وفات کان ڪجهہ ڏينهن پوءِ، امان اهو فوٽو ابتو ڪري ٽنگيو هو. پر لاٿو نہ هٿائين.

Gul Hayat Institute

بابا پنهنجي ڪمائيءَ مان خوبصورت جاءِ ٺهرائي، جنهن ۾ مشهور مغربي مصورن جي تصويرن جا اتارا شيشي ۾ مڙهائي هال جي چوڙاري ڪاٺ جي مضبوط پٽيءَ جي ٽيڪ ڏئي ديوار تي ٽنگيا هئائين. معلوم نہ آهي تہ اهي اتارا بمبئيءَ مان آندا هئائين يا شڪارپور مان ورتا هئائين. ڇو تہ شڪارپور ۾ نيوند حلوائيءَ جي پرسان بہ تي دڪان هوندا هئا، جتان اهي ملي سگهندا هئا. مون کي هاڻي ياد اچي ٿو تہ انهن ۾ هسپانوي مصور گويا (Goya) جي تصوير 'ننگي ماجا' (Naked Maja) بہ هئي. مان پانيان ٿو تہ هسپانوي زبان ۾ 'ماجا' عورت کي چوندا آهن. باقي مون کي اها خاطري آهي تہ بجليءَ جا جهار هن بمبئيءَ مان آندا هئا. هن جي ستر ايڪڙ زمين ديهہ لوڊا تعلقي سلطان ڪوٽ ۾ هئي. جتي هن ڪجهہ وڻ پوکايا هئا ۽ هڪ ننڍو سنگمرمر جو تلاءُ ٺهرايو هو. جنهن جي چيري مٿان ڪاري ڏاک جون وليون هٿايون هئائين. چڙئي پاٽيءَ جي مند ۾ هو ان تلاءَ کي پاڻيءَ سان ڀرائيندو هو. ۽ ايترو نفاست پسند هو جو وهنجڻ مهل ڊبل گهوڙو بوسڪيءَ جو انگوشو ٻڌندو هو ۽ ميٽ ۾ ليمي جا پن وجهرائي چڙهندو هو. ڪلاڪ ڏيڍ اهو ميٽ لائي، پوءِ وهنجندو هو. بابا کي صابڻ سان چڙ هوندي هئي. اونهاري ۾ هو منهنجي ماءُ کي بار بار ياد ڏياريندو هو تہ هٿن پيرن تي مينديءَ سان گل ڪڍي ۽ لکي در تان هن لاءِ رابيل جون ڪنڌيون، موتيءَ جي ڪلفي ۽ پنهل علي شاهہ جا ڍير سارا ڪباب ۽ نان وٺي ايندو هو. جي اسان رات جو کائيندا هئاسين. هو قئنچي ڇاپ سگريٽ بہ پيئندو هو. جي ان ڏينهن ۾ ماٺهو شوق سان پيئندا هئا. باقي پان کان هن کي نفرت هئي. جڏهن ڪوٺي تي ڪٽ وجهندو هو تہ گلاب دانيءَ سان ڪٽ جي چوڌاري گلاب جي پاڻيءَ جو ڇٽڪار ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن خس جو عطر بہ لائيندو هو جو هن کي وڻندو هو. اسان جي گهر ۾ هيٺ لوهي سيخن سان دري هئي، جنهن تي خس جي ٽٽي لڳل هوندي هئي، جنهن تي ڏينهن ۾ بہ ٽي پيرا پاڻيءَ جو چڙڪاءُ ڪبو هو.

منهنجو پيءُ هر هفتي بہ پهريءَ جو پاڙي واري مسجد ۾ جمعي جي نماز پڙهندو هو. هو جنازي نماز ۾ بہ ضرور شريڪ ٿيندو هو. ۽ عيد نماز وقت عطر عنبير لائي پاڙي جي هڪ سيٺ چندر پان کان موٽر ڪار وٺي اسان کي عيدگاهہ تي وٺي هلندو هو، جتي عيد نماز پڙهڻ کان پوءِ هو اسان کي ڪاغذ جون ڦرٽيون، ساوا ڳاڙها جهنڊا، ڊبڪيون، جهنجهڻ، جيڪي مٽيءَ جا

ٿهيل هوندا هئا ۽ جن ۾ ڪڻڪ جا داڻا وجهندا هئا جي انهن ۾ وڄندا هئا ۽ ڏيڏر بہ وٺي ڏيندو هو. ڏيڏر مٽيءَ جي ننڍي پيالي هوندي هئي، جنهن تي ڪاغذ چاڙهيو ويندو هو، ۽ جنهن تي ڏاڳي سان ڪجيءَ جي چڙيءَ جو سنهو ڏاڪولو هوندو هو. جڏهن ڏاڳي کي ڇڪيندا هئاسين تہ اهو ڏيڏر وانگر آواز ڪيندو هو. انهن کان سواءِ ڦوڪڻا، پوپريون، چانديءَ جا پنا، مٽيءَ جا گهوڙا، مٽيءَ جون زائفان، جن کي ڏاڳو ٻڌل هوندو هو، جنهن کي ڇڪ ڏبي هئي تہ اهي ڦرنديون هيون. مٽيءَ جون جهرڪيون ۽ طوطا جن کي رنگين پنا لڳل هوندا هئا. چِدا، سونجنيون، ٻائليون ۽ ڪوڏ ملندا هئا، جي بہ اسان چاهہ سان وٺندا هئاسين.

عيدگاهہ جي هڪ پاسي اسٽوئرٽ گنج نالي مارڪيٽ هوندو هو، جتان بابا اسان کي طرح طرح جا ميوا وٺي ڏيندو هو. شڪارپور ۾ انب، انجير، ننڍا صوف، توت، ڪارا شهتوت، ڄمون، ڪارڪون، ڦاروان، ڪڪڙيءَ بنا ڪارڪون، باد رنگ (ڪيرا) ونگيون، ڏوڪا ۽ ڏنگ ڏوڪا، لوٽيون ڪارڪون، سايون خشيون، سنڌي ۽ مڪئي ٻير، ڪنگري ٻير، پيرون، گدرا، ڪاٺ گدرا، تمام ننڍو ڪمند، پٽائي گجرون، لاهوري گجرون، هنداڻا، ڏوڏيون، جن کي چئني طرف چير نڪتل هوندا هئا ۽ جن مان آفيم نڪتل هوندو هو، ڪُم زريتون، ٻاڪ، وغيره ٿيندا هئا. جي مند آهر وٺي اسان ڍوَ ڪندا هئاسين. پوءِ وڏن جي قبرستان تي ويندا هئاسين، جتي منهنجو ڏاڏو ۽ ڏاڏي پوريل هوندا هئا. انهن جي مزارن تي دعا گهري، انهن جي قبرن تي پٿهي وجهندا هئاسين. پٿهيءَ ۾ گلاب جا پن، انب جا پن ۽ مَهري دال هوندي هئي. اسان جن عورتن کان پٿهي وٺندا هئاسين، تن کي آرائيون چوندا هئاسين. آرائيون مند تي اسان وٽ گلاب ۽ رابيل جا گل پوئي آڻينديون هيون. انهن جي ڀَري قيمت گهرنديون هيون تہ بہ انهن کي موٽائبو نہ هو، جن کي ساري مون لکيو هو:

’عشق اسان وٽ آرائڻِ جيئن، آيو جهول ڀري،
ڪوئي ڪيئن ڪري؟‘

عيد جي ڏينهن تي شڪارپور ۾ هندستاني گويا ايندا هئا، جي فارسيءَ ۾ مخنس ڳائيندا هئا، جنهن جون آخرين بہ سِٽون هونديون هيون:

”آهستہ برگِ گل بفشان بر مزار ما
کِہ نازک است شيشهءِ دل درکنار ما-“

Gul Hayat Institute

ترجمو: ”اسان جي مزار تي گل آهستي رکو - ڇو تہ اسان جي ڪک ۾ دل جو شيشو نازڪ آهي.“

مون کي ان وقت بہ خيال ايندو هو تہ ڇا هتي منهنجي پيءُ جا ماءُ پيءُ پوريل آهن؟ ڇا مٽيءَ جو پيٽ پرجڻو ئي نہ آهي؟ مٽيءَ ڪيئي دارا ۽ سڪندر ڳڙڪائي ڇڪي آهي؟ ڇا انهن جي ماس ۾ ٻين ماڻهن جي ماس کان سواد وڌيڪ آهي؟ اهي ويچار ياد ڪري مون نظم لکيو هو.

”آيو موت تہ روح مري ويو، جسم ٿيو آزاد،
مٽي اول مٽي آخر مٽي زنده باد.“

هاڻي مان مڃان ٿو تہ ’مٽي زنده باد‘ صحيح ناهي، انسان ۾ ٻي ڪا شيءِ آهي، جا زنده رهي ٿي. پر اهو خيال مون کي ڏاڍو پوءِ آيو، جڏهن مون موت کي پنيءَ تي هٿ هڻي چيو: ”هاڻ تہ ٽر، مان واندو نہ آهيان.“

بابا جا ٻيا دوست هئا، ڦولنات جوڳي، جنهن هن کي ڪيميا جي علم سيکارڻ جا ڏٽا ڏنا هئا. ڦولنات ڪن ڦاڙ جوڳي هوندو هو. يا جنهن لاءِ ڀٽائيءَ ڪَنوتيا، ڪن چير لفظ ڪم آندا آهن. هو ڳچيءَ ۾ ٻڙ جو ڪنٺو پائيندو هو ۽ هن کي ڳهاٽيون جٽائون هونديون هيون. هڪ ڀيري هن بابا کي چيو هو تہ اڌ تولو سون ۽ ڏهہ سير ٽامون وٺي ڏي تہ هو ڪيس ٽامي جا ڏهہ ئي سير سون ڪري ڏيندو. هو اسان کي شهر ڪان ٻاهر، هڪ باغ ۾ وٺي هليو، جتي هن چيٽن جو ڍير دڪايو ۽ ان ۾ ڪجهہ جڙي ٻوٽيون ۽ اڌ تولو سون ۽ ڏهہ سير ٽامون وجهارايائين. چوڏاري وڏو چيٽن جو ڍڳ دڪارايائين ۽ بابا کي چيائين، تہ اهي صبح جو سون ٿي ويندا. صبح جو جڏهن مان بابا سان گڏجي ويس ۽ چيٽن جي رک پري ڪري ڏٺوسون تہ اڌ تولو سون تہ ڪونہ هو، پر ڏهہ سير ٽامي تي سونهري جهلڪ نظر آئي پئي. ڦولنات بابا کي چيو تہ سون ٿورو هو، تنهن ڪري پوري ٽامي تي چڙهي نہ سگهيو. ٻئي ڀيري ٻہ تولا سون وجهنداسون، پر بابا هن جو نسخو وري نہ آزمايو. هو بابا کي جوڳين جي باري ۾ عجيب غريب ڏند ڪٿائون ٻڌائيندو هو. هو جپ تپ ڪري، هوا ۾ اڏامي سگهندا هئا ۽ ڪنهن وقت نانگا پربت تي وڃي نڪرندا هئا. يا دم روڪي پاڻ کي ڌرتيءَ اندر پورائي ڏينهن جا ڏينهن جي سگهندا هئا. ۽ جڏهن ٻاهر ڪڍيا ويندا ها، تڏهن انهن جي ڏاڙهي ائين ڪوڙيل هوندي هئي، جيئن پورجڻ وقت هئي، پر بابا هن تي اعتبار نہ ڪندو هو تہ

قولنات قل ۾ ڳانجي جو وزم هٿندو هو ۽ چوڌاري ڳانجي جي ڏپ ڦهلجي ويندي هئي، ۽ پوءِ هو دعويٰ ڪندو هو تہ هن اهڙو بہ جوڳي ڏٺو هو، جيڪو اپڻ سنگين تي سمهي سگهندو هو، ۽ هن جي پٺيءَ تي سنگين جو ڪوبہ اثر نہ ٿيندو هو. ڪيترو وقت پوءِ هن جون پويون ڳالهيون مون هڪ انگريزي ڪتاب ۾ پڙهيون هيون. ڪيترو وقت پوءِ ڍاڪا وڃي رهيا هئاسين تہ مون سان پنجاب جو اردو شاعر صوفي غلام مصطفيٰ تبسم هوائي جهاز ۾ گڏ هو. هن ۽ مون پنجابي ادب تي پئي ڳالهايو تہ هن هڪ لوڪ بيت ٻڌايو:

”گوري وچ تلاوان نڪتي

جيئن سلفي دي ڌار ورگي-“

(ڇوڪري تلاءَ جي وچ تان نڪتي. (وارن ڪي چنڊڪو ڏنائين) تہ چڻ سلفيءَ مان دونهين جي ڌار نڪتي.) ان وقت مون کي قولنات جوڳي ياد آيو هو.

ٻيو ماڻهو جيڪو روز بابا وٽ ايندو هو، ان جو نالو گهٽو ڪري امير علي هو. هن جي ڇاتي ويڪري، منهن موڪرو، ڏاڙهي ميون چٽ هوندي يون هئس ۽ هن جي مٿي تي ڦندڻ واري ڳاڙهي ترڪي ٽوپي هوندي هئي. هو خلافت تحريڪ ۾ شريڪ ٿيو هو، جڏهن 1919ع ۾ مهاتما گانڌيءَ انگريزن جي خلاف اَسهڪار جي هل چل (Non - Co-operation Movement) هلائي هئي، ۽ ڪانگريسي هندن جو خلافت تحريڪ ۾ مسلمانن سان انگريزن جي خلاف غير معمولي ۽ تعجب خيز اتحاد ٿي چڪو هو. مانٽيگو چيلمس فورڊ سڌارو (Mantego Chelms Ford Reform) کي ڪامياب بنائڻ لاءِ لارڊ جارج پنهنجي ڪئبينيٽ جي ماڻهوءَ کي وائسراءِ بنائي هندوستان موڪليو هو، جنهن هندو مسلمان اتحاد ختم ڪرائڻ لاءِ مهاتما گانڌيءَ کي گرفتار ڪرايو هو. 1926ع ۾ اها اَسهڪار جي تحريڪ ختم ٿي وئي. پر ان وچ ۾ پوري برصغير مان ڪيترا مسلمان ۽ سنڌ مان جان محمد جوڻيجي جي رهنمائيءَ هيٺ ڪيئي نوجوان ٻارين ٻچين ڪابل (افغانستان) لڏي ويا ها، جو تہ هندوستان دارالحرب هو ۽ ڪابل دارالامان هو. جوڻيجي سان جيڪي مسلمان گڏجي افغانستان ويا هئا، انهن سان اُتان جي مسلمانن ڀاءُ سمجهي همدردي تہ نہ ڪئي، پر هنن ڪان سڄو سَرو سامان تہ نهيو، پر زالون بہ ڦري ورتيون. مون اهي سڀ ڳالهيون ڪيئي سال پوءِ، جوانيءَ ۾ پڙهيون هيون. دراصل پهرين مها ياري لڙائيءَ ۾ ترڪن انگريزن خلاف آسٽريا ۽ جرمنيءَ

Gul Hayat Institute

جو ساٿ ڏنو هو. نومبر 1918ع ۾ انگريزن ترڪيءَ کي شڪست ڏني هئي. 5 جنوريءَ تي انگلنڊ جي وزيراعظم لارڊ جارج پارليامينٽ ۾ تقرير ڪندي چيو تہ: ترڪيءَ جي حڪومت ۽ ان جي گادي قسطنطنيہ کي ڪوئي خطرو ناهي ۽ اسان ترڪيءَ جي اندروني معاملن ۾ دخل نہ ڏينداسون.“ پر 1919ع واري صلح ڪائونسل ۾ ترڪيءَ جي سلطنت کي ونڊڻ ورهائڻ جو فيصلو ڪيو ويو ۽ خلافت کي بہ عملي طور ختم ڪيو ويو. خلافت تحريڪ جي باري ۾، مون ايم. اين. راءِ جي حوالي سان ”جڳ مڙيوئي سپنو“ ۾ الڳ مضمون لکيو آهي ۽ ان جي باري ۾ لارينس آف عريبيا جي ڪتاب Seven Pillars of Wisdom (سياڻپ جا ست ٿنيا) ۾ بہ ڪجهہ پڙهيو آهي.

هندوستان جي مسلمانن ان ڳالهہ جي باري ۾ سخت احتجاج ڪيو. نومبر 1919ع ۾ مسٽر افضل حق جي صدارت ۾ ميڙ ٿيو، جنهن ۾ گانڌي، موتي لال، نهرو، پنڊت مدن موهن مالويہ بہ ڪٺا ٿيا. گانڌيءَ مسلمانن کي هندن جي پوري حمايت جي خاطري ڏني. اهي ڳالهيون مون سپ ڪيترو وقت پوءِ پڙهيون. بابا جو دوست امير علي ڪابل مان دلشڪستو ٿي موٽيو هو ۽ بابا سان روئڻهارڪو ٿيندو هو تہ هن کي ٺڳيو ويو هو.

ٽيون شخص سلطان ڪوٽ جو هو، پورو نالو ياد نہ ٿو اچي، شايد هن جو نالو ڪشن چند هيو. هو بابا کي نل دمينتي، شڪنتلا، شوپاروتيءَ وغيره جا ديو مالائي قصا ٻڌائيندو هو. ان وقت بابا اگرن تي ناگلي گجرون بہ پچائي ڪائيندو هو ۽ مرغيءَ جا اندا اوباري پاڻ بہ کائيندو هو ۽ ٻين کي بہ ڪارائيندو هو. اها رات جي وقت هن جي مرغوب غذا هئي.

زرينا هاڻي ترس ڪجهہ دوست آيا آهن. انهن سان ملي وٺان. ٻيو قصو پوءِ ٿو اِڪتي وڌايان.

اڄ پير محمد ڪيلاش، شاهہ محمد پيرزادو ۽ آصف فرخي آيا. آصف فرخي، شاهہ محمد جي مدد سان سنڌي شاعريءَ جي انٿالاجي (Anthology) جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري رهيو آهي. فرخي عطيہ دائود جو انگريزيءَ ۾ ترجمو اڳ ئي ڪري چڪو آهي. هن جڏهن موڪلايو تہ پنهنجا ٽي ڪتاب تحفي طور ڏئي ويو، جي منهنجو پٽ ڊاڪٽر سليم لاهور کڻي ويو ۽ چيائين تہ فرصت جي وقت ۾ پڙهندس. هڪڙو ڪتاب ذي شان ساحل جو ’ڪراچي اور دوسري نظمين‘ بہ ڏنائين.

ٻئي ڏينهن تي مشتاق باگاڻي، عبدالحميد ابڙو ۽ بدرالدين اڇڻ آيا.

عبدالحميد ابڙو ملير ۾ سيشن جج آهي ۽ منهنجي شاعريءَ جو مداح آهي. بدرالدين اڃڻ لاڙڪاڻي ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر آهي ۽ ٽي. ايس. اليٽ تي ڪتاب لکيو اٿائين ۽ جڏهن سکر ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر هيو، تڏهن منهنجي دعوت ڪئي هئائين، جا مون آتم ڪهاڻيءَ جي پهرين حصي ۾ فتاح ملڪ جي نالي سان منسوب ڪئي آهي. تنهن ڏينهن تي پير محمد هڪ لڇاري ۽ سپاجهي اردو شاعره سان گڏجي آيو، جنهن مون کي پنهنجو ڪلام ٻڌائي، منهنجو رايو وٺڻ چاهيو تہ هوءَ وڏيڪ مشق جاري رکي يا نہ؟ مان هن جي ڪلام ۾ ايترو محو ٿي ويس، جو هن کان سندس نالو بہ نہ پڇيم. ممڪن آهي تہ هن پنهنجو نالو ٻڌايو، پر مون کان وسري ويو آهي. هوءَ ايم. بي. بي. ايس جي پوئين سال ۾ آهي ۽ چيائين تہ امتحان ڏئي پنهنجي ساري شاعريءَ کي ترتيب ڏيندس، ۽ ان جي فوٽو ڪاپي اوهان کي ڏيندس، ويندي وقت مون هن کي چيو: ”ڌيءَ! تنهنجي لاءِ منهنجو دروازو هر وقت کليل آهي. تون جڏهن چاهين، اچي سگهين ٿي.“ مشتاق باگاڻي پنهنجي بيتن ۽ وائين جو مجموعو ڏئي ويو هو تہ ان تي مان پيش لفظ لکان. مشتاق باگاڻي پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌ جي جاگرافيءَ کي امر ڪيو آهي. هو هڪ شوقين شڪاري آهي ۽ جڏهن سکر ۾ هوندو هو، تڏهن مون کي بار بار شڪار جي دعوت ڏني هئائين پر مان هن سان نہ وڃي سگهيو هوس. هو وائيءَ جو ماهر آهي. مان هن جي پوئين صفحي تي ڏسان ٿو تہ مون کي هڪ عجيب وائيءَ تي نظر پئي ٿي.

منهنجا موسيٰ يار،
هاٿي چڙ شڪار،
تو پڻ ليکو ڏيئو.
چمر ڪيو پيا چلن - اوچي ساڻ اڏار،
تو پڻ ليکو ڏيئو.
ڪَوڙين ڪنڌ ڪپي ڇڏيئہ، ساري سپ چمار،
تو پڻ ليکو ڏيئو.

موسيٰ هڪ ڳوٺاڻي جو نالو آهي. يار باگاڻي! تو هڪڙا شڪار ڪيا آهن، مون ٻيا ۽ ٻئي اڄ تائين ليکو ڏئي رهيا آهيون.

زرينا! توکي معلوم آهي تہ منهنجي ماءُ اصل هندياڻي هئي ۽ پوءِ مشرف بہ اسلام ٿي هئي ۽ بابا سان شادي ڪئي هئائين. امان جا ڀائر باغن جا ٺيڪا

ڪٽندا هئا. اتي هو سبزيون پوکيندا هئا. ڪريلا، توريون، ڀينڊيون، واڱڻ، گجرون ۽ موريون وغيره. باغن ۾ ڪوهہ هوندا هئا، جي سارو ڏينهن ڏڪا گيڙيندا ها. منهنجي ماءُ ڪي هڪ خوبصورت ڀيڻ بہ هئي، جنهن جي اتفاق سان نندي هوندي ڪُتر جي مشين ۾ اچي، اڌ ٻانهن ڪپجي وئي هئي. ٻئي ڀينر ڪنهن نہ ڪنهن ڪوهہ جي نيسر هيٺان وهنجي، ڪچيون گجرون ۽ موريون بہ کائينديون هيون ۽ جوئر جي ڍوڍي سان پڪل ڪريلا يا واڱڻ جو برٿو بہ کائينديون هيون. جنهن ۾ انبڙين جون ڪپيل ٽڪريون بہ وجهنديون هيون ۽ ڪريلن کي چير ڏئي، انهن ۾ مصالحا ڀري تاندن تي پچائينديون هيون. انب چوپ هو انبڙيون سڪائي، حمام دستي ۾ ڪٽي ٺاهينديون هيون. اهڙيءَ طرح منهنجا ماما ساوا مرچ سڪائي ڪٽيندا ها. هو توت يا شهتوت کي ڌوٽي، ڌرتيءَ تان توت ميڙي کائينديون هيون ۽ ڪڏهن ڪارن انجيرن جي وڻن مان انجير پٽي کائينديون هيون. منهنجن مامن جي باغن ۾ ڪجيون بہ هونديون هيون. جن ۾ بنا ڪکڙيءَ جي ڪارڪون ٽينديون هيون. جي جهول ۾ ڀري، منهنجي ماءُ ۽ ماسي رڌل چانورن سان کائينديون هيون. ڪڏهن ڪڏهن چانورن سان پتاشا انب بہ کائينديون هيون. باغن ۾ چمن جا ٻہ ٽي وڻ بہ هوندا هئا، جن مان مند ۾ چمون بہ پٽي کائينديون هيون. توتن، شهتوتن، انبن ۽ انجيرن جي وڻن تي ساوا طوطا ڪين ڏاڍا وٽندا هئا، جو تہ اُهي وڻن جي پنن وانگر لڳندا هئا. انهن مان ڪنهن کي جهار هڪليندي ٻاغائيءَ جو ڳوڙهو لڳي ويندو هو ۽ هو ٺهڪو ڪري پٽ تي ڪِرندو هو تہ هو ان کي پيار سان ڪٽي پاٽي پيارينديون هيون ۽ جي هو ڪنڌ لاڙي مري ويندو هو تہ روئنديون هيون، ۽ نڪ اکهي اکهي طوطي جي ڇهنب وانگر ڳاڙهو ڪري ڇڏينديون هيون. ڪارڪن جي مند ۾ وهيا هزارين ڪوهہ کهي ايندا هئا. اهڙي ڪهڙي اجهل چڪ هنن جي رڳ رڳ ۾ چُپيل هوندي هئي جا هنن کي پاڻ رستو ڏيکاريندي هئي. وهئي جو سائبريا مان مُند تي اچڻ، خدا جي وجود جو بهترين ثبوت آهي. فطرت سان بي انتها محبت مون کي ماءُ کان ورثي ۾ ملي آهي.

امان جي بابا سان ايتري محبت هئي جو سياري جي مند ۾ جڏهن هو مري ويو، تڏهن امان رک سان ڀريل ڪُل، جنهن ۾ ڀرنڊڙ ڪجهہ نندا تاندا بہ هئا، پنهنجن وارن تي پيٽيو هو. جو اسان جي ماٽيائين هن کان ڪسي، هن جي متي کي يڪدم ڇنڊيو هو. امڙ، منهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ بہ

ڪيئي سال جيئري رهي ۽ جڏهن هن کي ڪئنسر ٿي پئي، تڏهن مان هن کي لاهور جي ميو اسپتال ۾ وٺي ويو هوس. جتي منهنجي پنجابي دوست مونس ۽ هن جي سؤٽن امڙ جي ۽ منهنجي ڏاڏي خدمت ڪئي هئي ۽ هوءَ شفاياب ٿي موٽي هئي. جنهن جو ذڪر مان اڳ ئي ڪنهن ڪتاب ۾ ڪري چڪو آهيان.

امڙ مون کي ۽ منهنجي ڀيڻ کي جنهن وقت پنهنجي ماضيءَ جا واقعا ٻڌائيندي هئي، تڏهن هن جي منهن تي بيحد وقار هوندو هو ۽ هو ظاهر نہ ڪندي هئي تہ هن جا مٽ مائٽ دولت مند هوندا هئا. هوءَ هندو بيوهہ هئي ۽ ٿي ڏيٺر پنهنجي ماءُ وٽ ڇڏي، منهنجي پيءُ سان شادي ڪئي هئائين، جنهن وٽ ڪنهن ڪيس جي سلسلي ۾ آئي هئي. پر لکيو منجهہ لِلاٽ قلم ڪياڙيءَ نہ وهي، هن جي پيٽ مان منهنجو جنم لکيل هو. مان جو ڪيئي سال پنهنجو قلم پنهنجي ڪياڙيءَ تي وهائيندو آيو آهيان.

منهنجي ڪپڙيءَ مان ڪٿا ختم ٿيڻ وارا آهن. پر تقدير کي پاسيرو ڏسي، مان ڪجهہ ڪٿان وڌيڪ وجهي ٿو ڇڏيان، ۽ چاهيان تہ پنهنجو قصو پاڻ پورو ڪيان. مون کي محقق نہ وڻندا آهن. مان ڀانيان ٿو تہ اهو 'محقق' لفظ 'حقي' مان نڪتو آهي، جنهن ۾ ٻڙ ٻڙ گهڻي هوندي آهي ۽ پرائي ٽانڊي تي ٽيڪربو آهي. انومان، ڏڪا، ٻڌل سڌل ڳالهيون، اهوئي تہ محقق ڏيندا آهن. هن وقت تائين تہ ڪنهن بہ سنڌي محقق منهنجي باري ۾ حق جي ڳالهہ نہ ڪئي آهي.

امڙ، بابا لاءِ سڀ ڪجهہ واري ڇڏيو. هوءَ گهريلو عورت هئي. مسلمانڪو لباس، شلوار، قميص ۽ رئو پائيندي هئي ۽ منهنجي پيءُ هن کي نماز پڙهڻ لاءِ وضوءَ جو طريقو سيکاريو هو ۽ طهارت جي اهميت ٻڌائي هئي. هوءَ گهڻو ڪري فجر، ظهر، عصر، مغرب ۽ عشا جي نماز، هر روز پڙهندي هئي. پر ڪڏهن ڪم ڪار ۾ هن کان ڪائي نماز رهجي ويندي هئي.

شاديءَ کان پوءِ هوءَ ڪجهہ عرصي تائين هندڪا ڏڻ ملهائيندي هئي. جن مان ڪن جا نالا مون کي اڃان ياد آهن. چيٽي چنڊ، رام نومي، اکڻ ٽيج، ٽڏڙي، دسهڙو، ڏياري، بسنت پنچمي، مها شوراتڙي ۽ هولي. ڏيري ڏيري هوءَ مسلمان تقريبون ملهائڻ لڳي، پر پوءِ بہ منهنجي ذهن تي اهي ڏڻ اڃان تائين اڪريل آهن. هندو چيٽ جو سائو پڪ پوتر ڏينهن سمجهندا آهن. ڇو تہ ان ڏينهن برهما سرشتيءَ جي رچنا ڪئي هئي. اڃان تائين سنڌي

Gul Hayat Institute

هندو چيٽي چنڊ جو ميلو ڪندا آهن. ٿڌڙيءَ تي شيتلا ديويءَ جي پوڄا ڪئي ويندي هئي. شيتلا ديويءَ کي هندو 'نندي ماتا' (ارڙي) جي ديوي ڪري سمجهندا آهن. ۽ هتي جو ويساهہ هو تہ چيٽ کان وٺي سانوڻ تائين شيتلا ديوي جي پوڄا ڪرڻ گهرجي. مان 1963ع ۾ بمبئيءَ ۾ سندري اتم چنداڻيءَ جي گهر ويو هوس، جيڪو شتيلا ديوي روڊ تي هو. ارڙيءَ جي نڪرڻ سان ماڻهوءَ کي ڏاڍي گرمي ٿئي ٿي ۽ ان گرميءَ کي شيتل (ٿڌو) ڪرڻ لاءِ هندو نم جا پن رکندا هئا. مون کي ۽ مُنهنجي ڀيڻ کي جڏهن نندي ماتا (ارڙي) نڪتي هئي تہ منهنجي ماءُ ڪوني تان نم جا پن پٽي اسان جي چوڌاري رکيا هئا، پر هوءَ ڪنهن بہ بت جي پوڄا نہ ڪندي هئي، جو بابا ڪيس سمجهائي ڇڏيو هو تہ اسلام ۾ بت پرستي حرام آهي. رام نوميءَ تي هندو ڇا ڪندا هئا، مون کي ياد نہ آهي پر منهنجا ڪلاس فيلو چوندا هئا تہ ان ڏينهن رام جنم ورتو هو. دسهڙو، ڏياري، بسنت، پنچمي ۽ هولي تہ هندن جا مشهور ڏڻ هوندا هئا. دسهڙي جي ڏند ڪٿا هيئن هئي تہ رام، راوڻ جي ڏهن سرن لاهڻ لاءِ ڪام ڪئي هئي. ڏياري جي ڪارڻ بابت منهنجا هندو ڪلاس فيلو گهٽيون ڳالهيون ڪندا ها، جي مون کي ياد نہ آهن. باقي اهو ياد آهي تہ هو مهينو کن اڳ گهر ۽ هٽن کي ڀوهاريون ڏئي صاف ڪندا هئا ۽ پوءِ ليپا ڏيندا ها.

مون ان وقت ڀاڪو ٻڌو هو تہ: "ڏياريءَ جو ڏيئو ڏنو، نيو وڏو ڇيڙ مٺو." چو تہ امڙ ڏياريءَ کان پوءِ ڇيڙن جون ڪچڙيون تري اسان کي کارائيندي هئي، جي ڀهراڙيءَ جون مسلمان عورتون اسان جي پاڙي ۾ هندن ۽ مسلمانن کي وڪڻنديون هيون. ڏياريءَ رات هندو ڪوڙي تيل مان ڏيئا ٻاري پٽين يا پلويڙن تي رکندا هئا، جي مسلمان ڇوڪرا ڪجهيءَ جي ڇڙيءَ سان ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. ڏياريءَ رات هندو مسلمان ساري رات نندي بازار، ڊڪ بازار ۽ شهر جا چڪر ڏيندا هئا. دوڪانن تي رنگ برنگي رانديڪا ڇاٻين تي هلندا نظر ايندا ها. ڏياريءَ جي ڏينهن منهنجي پيءُ جا هندو مؤڪل ۽ دوست ڪافي مٺائيءَ جون پنڊيون ڏئي ويندا هئا، جن ۾ چمون، سگر جو ماڻو، ڪوهيو، برفي، جليبيون، پيڙي جي مٺائي، پستن جو ماڻو ۽ ميسو پاڪ پيل هوندو هو. اها ساري پنڊي رپٽي ڏيڊ ۾ ملندي هئي.

بسنت جي مند جي آجيان ڪندي، هندو بسنت پنچمي ملهائيندا هئا.

بسنت جي رت ڦڳڻ ۾ شروع ٿئي ٿي ۽ چيٽ جي پڇاڙيءَ ۾ پوري ٿئي ٿي. انهيءَ عرصي ۾ شاهي باغ ۾ ڇهچٽا لڳا پيا هوندا هئا. سارو باغ رابيل، ڪرني، گلاب، ڪيتڪي، ٽانگڙ ۽ ٻين گلن سان جهنجهجي ويندو هو. جن جا ٻج ولايت مان گهرائي شاهي باغ ۾ پوکيا ويا هئا. انهيءَ مند ۾ توت، شهتوت، ڪارا ۽ ڳاڙها انجير پچندا هئا. ڊيليا ۽ سوسن جو ٻاٽي سڪائي ڇڏيندا هئا ۽ انهن کي ڪوندرين سميت رکي ڇڏيندا هئا ۽ آڪٽوبر ۾ ٻين ڪوندرين ۾ پوکيندا هئا. هندو مسلمان سڀ وڏي چوچ سان صبح شام چڪر ڏيندا ها. ٻيو هوليءَ جو ڏڻ هوندو هو، جنهن ڏينهن آئي وئي کي هندو رنگن جون پچڪارون هڻندا هئا ۽ جيڪڏهن پچڪاري ڪنهن مسلمان کي لڳي ويندي هئي تہ بہ ورلي ڪوئي جهيڙو ٿيندو هو. نہ وري هندو ان تي جهيڙو ڪندا هئا. جو هڪ مسلمان فقير اچي در تي سڏ هڻندو هو تہ 'ڪوُنروءَ ڏاند کهايو، ڪيول دين تي آيو.' ڪنهن ڪنهن وقت هُو اها سڏ ڪنهن هندوءَ جي در تي بہ هڻندو هو. هندو تهذيب کي رنگا رنگي تہ هوندي هئي. پر بت پرستيءَ سبب اها اسلام کي ائين جذب ڪري نہ سگهي، جيئن جين ۽ ٻڌ ڌرم کي جذب ڪيو هئائين.

اها ئي ڳالهہ آهي تہ اسان کي چار پنج پيڙهيون مسلمان ٿئي گذريون هيون. ان ڪري اڃان اسان وٽ مهينن ۽ مُندن جا نالا هندڪا هوندا هئا، جي مون پنهنجي بيتن ۾ بہ استعمال ڪيا آهن. هندوستان ۾ جوتش موجب ڇهہ مندون ٿينديون هيون ۽ هر ڪا مند ٻہ مهينا هلندي هئي. بسنت ۾ ڦڳڻ، چيٽ جو مهينو پورو ٿيندو هو تہ اونهاري ۾ ويساک ۽ جيٺ جو مهينو ايندو هو، ان کان پوءِ اونهاري ۾ ورڪا جي مند آکاڙ ۽ سانوڻ ۾ ايندي هئي. چٽ، بڊي ۽ اسوءَ ۾ ايندي هئي، جڏهن گرمي جهڪي ٿيندي هئي. ڪلئي آسمان هيٺان چادرپائڻ جي ضرورت ٿيندي هئي ۽ پوءِ سياري جا مهينا، پوهہ ۽ مانگهہ ايندا هئا، جن ۾ شڪارپور ۾ ڏاڍا سيءُ پوندا هئا. سوڙيون ويڙهٽيون پونديون هيون، جن جي ڪپهہ اسان کي پيڇارا هر سال پيڇي ڏئي ويندا هئا. اهي ڇهہ مندون هند - پاڪ کان سواءِ دنيا جي ٻئي ڪنهن بہ ملڪ ۾ نہ ٿينديون آهن.

ڪجهہ عرصي کان پوءِ امڙ هندڪا ڏڻ وساري ڇڏيا ۽ عيد - ميلاد، عيدالفطر، عيدالاضحيٰ (قرباني) ۽ محرم سان مانوس ٿي وئي هئي. پر شيخن جون ذاتيون، بلراٽي، هرواٽي، ڇتاٽي، خانواٽي، جاناٽي هيون، جي هندو ذاتين

وانگر هونديون هيون. مون اڄان مٿيان اکر لکيا پئي تہ ٽي. ويءَ تي خبر آئي تہ: ”پشاور ۾ بم جو خوفناڪ ڌماڪو ٿيو، سٺ ماڻهو مئا ۽ ٻہ سؤ زخمي.“

يا الله، يا رب پاڪ! هي اسان ڪهڙي ڪئي جو ڪيتو پوڳي رهيا آهيون؟ آخر هيءَ خونريزي ڪڏهن ختم ٿيندي؟ آخر ڪشمير ۽ ڪابل ۽ ڪراچيءَ جو مسئلو ڪڏهن حل ٿيندو؟ انسان چئن جي ننڊ ڪڏهن ڪندا؟ افسوس، اسان ۾ جمهوري روايتن گهر نہ ڪيو هو. جڏهن انگريزن ملڪ مان تيز ويڙهيا هئا. ايم. اين. راءِ ٺيڪ چوندو هو، تہ انگريزن جي وڃڻ جو وقت اڄان نہ آيو آهي. انگريزن جي زماني ۾ چيو ويندو هو تہ شير ٻڪري گڏ چرندا هئا. پوري برصغير کي آزاديءَ جي نعري ديوانگيءَ جي حد تائين، وچڙائي ڇڏيو هو. ايم. اين. راءِ جيتوڻيڪ پاڪستان جو حمايتي هو، پر هو اِهو بہ چوندو هو تہ آزاديءَ کان پوءِ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ فاشسٽ حڪومتون ٺاهينديون. مان ڪڏهن ڪڏهن ايم. اين. راءِ جي دور رس نگاهہ تي سوچي حيران ٿي ويندو آهيان.

ورهاڱي کان پوءِ سارو پنجاب، سک، هندو، مسلمان لهولهان ٿي ويا. ريل گاڏيون يا تہ لاشن سان ڀريل يا بنهہ خالي اسٽيشنن تي اينديون هيون ۽ لاش رستي تي لاهي ڦٽي ڪندا ها ۽ انهن کي ڳجهن جو ڳاهہ ٿيڻ ڏيندا ها. جنهن چمن لال جو انگريزي ناول 'آزادي'، خشونت سنگهہ جو ناول 'ٽرين ٽو پاڪستان' ۽ ڪرشن چندر جا ناولٽ، 'هم وحشي هين' ۽ 'غدار' پڙهيا هوندا، اهو ڳوڙها روڪي نہ سگهيو هوندو. بنگال ۽ بهار ۾ بي تحاشا خونريزي، ٻارن عورتن، پيرن ۽ جوانن جا قافلا، بي سرو سامان، لڄون لٽائي، لڏپلاڻ ڪري، سرحد جي هڪ پار کان ٻئي پار ويا. مهاتما گانڌيءَ کي گاڌسي گولي هنئين، چاڪاڻ جو هو اهنسا جو اوتار هو. قائداعظم، جنهن اسان کي پاڪستان تحفي ۾ ڏنو ان جو لاش جڏهن زيارت کان ڪراچيءَ پهتو تہ ايئرپورٽ تي فقط هڪ نرس هن تان مکيون هڪلي رهي هئي. وزيراعظم لياقت علي خان جو قتل، جنهن جي قاتلن جو سراغ اڄان تائين نہ لڳايو ويو آهي، پنجاب ۾ قادياني مخالف فساد، هڪ بيمار ذهن واري گورنر جو اسيمبليءَ کي برطرف ڪرڻ، سڪندر مرزا جو اقتدار تي زبردستي قبضو، ايوب خان جي آمريت، پاڪستان جي عوام جون هن جي آمريت تي خوشيون، نهروءَ جو دلشڪستہ ٿي مرڻ، پنچ شيلا جي سپني جو ٽڪرا

ٽڪرا ٿيڻ، 1965ع واري هندوستان ۽ پاڪستان جي جنگ لڳڻ، 1970ع ۾ اوير پاڪستان ۾ قتل و غارت، يحيٰ خان جي آمريت ڪجهہ عرصي لاءِ، شهيد ڀٽي جو اقتدار ۾ اچڻ، جنرل ضياءُ الحق جو اقتدار تي قبضو، ڀٽي جي دارو رسن تي شهادت ۽ هاڻي ڪشمير، ڪراچي ۽ ڪابل جي مسجدن ۾ نمازي شهيد، امام بارگاهن ۾ گوليون ۽ تخريب ڪاري، وجي ايتري چوٽ تي پهتي آهي، جو مولانا حاليءَ جي دعا تي ياد اچي.

اے خاصۂ خاصان رسل وقت دعا ھے

امت پہ تيري آن عجب وقت پڑا ھے-

اسان سوچي بہ نہ ٿا سگهون تہ آمريڪا، يورپ، چين، وچ اوير ڪٿي پهتو آهي. محترمہ بينظير صحيح چيو آهي تہ اٺويهين صدي يورپ جي هئي، ويهين صدي آمريڪا ۽ ايڪويهين صدي جپان ۽ ايشيا جي ۽ ٻين ملڪن جي ٿيندي. افسوس جي ڳالهہ اها آهي تہ سنڌ ۾ جيڪڏهن اڄ ڪنهن کان پڇيو ويندو هو تہ، ”ڇا حال آهي؟ تہ هو جواب ڏيندو هو تہ: ”خدا جو شڪر آهي. دال ماني تہ ملي پئي.“ پر هاڻي ڇڻن جي دال چاليهين رپئي هڪ ڪلو آهي ۽ ڪڻڪ جو اٽو اسي رپئي ڏهہ سير آهي. اسان وٽ ويهينءَ صديءَ ڪو تہ گناهہ ڪيو آهي، جنهن جو ڪيتو اڄان تائين ڏئي رهي آهي. جي شاعري مون کي نہ بچائي ها تہ تاريخ ۾ ايترو اضطراب هيو جو مان گهٽو اڄي مري وڃان ها. مون ۽ زرينا اِن دؤر ۾ ڇا سَٺو آهي، اهو بيان کان ٻاهر آهي.

مون کي ڇڻن ڏينهن کان کنگهہ، زڪام ۽ بخار آهي. جو معلوم نہ آهي ڇو مون کي هر ڊسمبر جي مهيني ۾ ٿيندو آهي. مان ڪاڌي پيتي ۾ ڏاڍو احتياط ڪندو آهيان ۽ فقط جيئڻ لاءِ کائيندو آهيان. بيماريءَ جي باوجود مان مسلسل لکندو رهيو آهيان، ڇو تہ آءُ ڄاڻان ٿو تہ موت جي هٿ ۾ قئنچي هوندي آهي، سڀ ڌاڳو نہ هوندو آهي. مون کي اهڙي درزيءَ کان نفرت آهي ۽ ان جون درزان اڌائڻ چاهيان ٿو. هو بہ ڇا ياد ڪندو تہ هن سان ڪوئي پهڳو آهي!

جذبات مون کي ويهينءَ صديءَ جي توڙ تائين پهچايو آهي. پر مون تہ اڄان سنڌيءَ جي پنجن ڪلاسن جي تعليم جو احوال بہ پورو نہ ڪيو آهي. مان موٽان ٿو اسڪول ڏانهن. بابا ڪاٺ جي ڦرهي، ڪلڪ ۽ ڪاري مس جي ڪپڙي ڏئي، مون کي هڪ اسڪول ۾ داخل ڪرايو هو، جيڪو لکيدر جي پرسان هو. مون تمام ٿوري وقت ۾ صورتخطي سکي ورتي ۽ منهنجا اکر

استاد کي ڏاڍا پسند هوندا هئا. ٽئين درجي سنڌيءَ تائين مون کي پنهنجي مادري زبان تي ايتري مهارت ٿي وئي هئي، جو مون مٿي ذڪر ڪيل سنڌي ناول پڙهي پورا ڪيا ها ۽ اردو ڪتاب بہ پڙهڻ شروع ڪيا ها. تن ڏينهن ۾ شڪارپور ۾ بہ سئنيمائون هيون، هڪ لکي در تي ڪئپيٽال سئنيما ۽ ٻي هري ولڀ سئنيما، اسان جي گهر کان بہ اڍائي سؤ قدم پري هوندي هئي. جن ۾ گونگا فلم ايندا هئا. مون کي زيبو ۽ جئراج جا فلم ڏاڍا وڻندا هئا. هر فلم ۾ هيٺان اردوءَ ۾ لکيل هوندو هو تہ ڪردار ڇا ڳالهايو آهي. اهو پڙهي، مون اردو زبان تي وڏيڪ عبور حاصل ڪيو. هري ولڀ سئنيما جي پرسان 'نوجوان برادر منڊل لئبريري' هوندي هئي، جنهن ۾ مون چوٿين سنڌيءَ ۾ داخلا ورتي هئي. اتي مان سکر واري پبلشر هري سنگهہ جون ڇپايل سنڌي ڪافين جون چوپڙيون وٺي پڙهيون، جي ايتريون ننڍيون هونديون هيون، جيتريون 1976ع ۾ تاشقند رائيٽر يونين جي سيڪريٽري جنرل مومنوف مومن جي رباعيات جي چوپڙي هئي. جا هن مون کي تحفي ۾ ڏني هئي ۽ جا هن جي نالي جي تحرير سان مون وٽ موجود آهي. مون ان وقت ٿي مسلم يو. ايس. آر جي ڪسمپرسي محسوس ڪئي هئي ۽ يقين ٿي ويو هو تہ مسلم ملڪ روس کان ڇڄي ويندا. جيئن مون کي بنگلاديش جي الڳ ٿيڻ جو ڍاڪا ۾ يقين ٿي ويو هو. جنهن جو ذڪر مان 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي' ۾ ڪري چڪو آهيان. مان ادبي هاءِ جمپ جو ماهر ٿي چڪو آهيان. اڌ صديءَ کان مٿي ٽپو ڏنو اٿم. مون ڳالهہ ٿي ڪئي جڏهن چوٿين سنڌيءَ ۾ پڙهندو هوس. ۽ نوجوان برادر منڊليءَ مان هري سنگهہ جا ڇپايل ڪافين ۽ بيتن جا ڪتاب ميمبر جي حيثيت ۾ ورتا هئم. جن مان مون کي ڪجهہ سٽون اڃان ياد آهن.

ڪُنيءَ وٽ ڪَٽِي رات نہ ڪيچين ريءَ
ميهر تان نہ مَٽي، جا جي لوڪ مٽيندو.

سهڻي - ميهار جي ڪهاڻيءَ مان مٿيون سِٽون ڪنهن سنڌي داستان گو جي واتان الف شاهہ جي پڙ ۾ ٻڌي هئي. جتي هو ايندو هو ۽ هڪ ڪهاڻي ٻڌائي، ڌرتيءَ تي چادر وڇائي چوندو هو تہ الله جي نالي ڪجهہ سِڪا ڦٽي ڪيو. ۽ هن جي چادر پائين، پئسن، آنڪين، ٻي آنين ۽ پائلين سان پرجي ويندي هئي. انهيءَ ۾ تامي جا ڏاڍا پراڻا سِڪا بہ هوندا هئا. جي هن دؤر ۾ هجن ها تہ نادر سِڪا سمجهي ڪنا ڪيا وڃن ها. ڪافين جون سٽون مون

ڪي ايڏيون وڻيون هيون، جو اهي مون بار بار پڙهيون هيون ۽ مون کي اڃان ڪي سٽون ياد آهن. هڪ ڪافي تہ هيمنداس نالي شاعر جي هئي.

اٿي جاڳ تون ننڊ نهوڙي
ننڊ نپاڳي دوست وڇوڙي
ڇڏ گمراهي گينوار -

چوٿين سنڌيءَ جون بہ ٽي ڳالهيون، مون کي اڃان ياد اچن ٿيون. پهرين تہ اسان کي ڪلاس ۾ چيو ويو هو تہ جيڪو ڦڙڪي تي پکين جا ڪنب چنبڙائي، انهن تي پکين جا نالا لکي ايندو، ان کي امتحان ۾ ويهہ سيڪڙو مارڪون وڌيڪ ڏنيون وينديون. ان ڳالهہ تي گهڻن چوڪرن توجهہ ڏنو، پر اسان ٻن ٽِنُ هر - ڪلاسين ان ڪم کي تڪميل ڏيڻ لاءِ شڪارپور جا سارا باغ ڇڪاريا ها ۽ جڏهن ڪوئي نئون ڪنب ڳولي لهندا هئاسين تہ باغائيءَ کان ان پکيءَ جو نالو پڇندا هئاسين. جنهن جو اهو ڪنب ڪِريو هوندو هو. اهي ڪنا ڪيل ڪنب ڪبوترن، ڪانوَن، طوطن، هيڙهن، سانهن (جا پاڻيءَ جي تلاؤن تي ايندي هئي.) چانهہ، پٽ تتر، ڪارڙي تتر، هِل، ڳجهہ، ڪاٺ ڪٽي، باز، جهرڪي، ڳيري، ڪهڪهہ، ڪويل، چاپاڪي، هُد هُد، چيهي، چبري، چڙيءَ، متاع، بانشي، ٻٽير، ٽيٽيهر وغيره جا هوندا هئا. جي اسان ڦڙڪي جي پاڻن تي لئيءَ سان چنبڙائي، هيٺان انهن جا نالا لکي، ويهہ في صد مارڪون کنيون هيون. باغائي ڪنهن ڪنهن وقت اهي پکي ڏيکاريندا بہ هئا. پر اسان انهن جي ويجهو ويندا هئاسين تہ اهي پڙڪو ڏئي اڏامي ويندا هئا. ڪڏهن انهن جا ولر هوا ۾ گهمرا ڏيندا نظر ايندا هئا. انهن جي چين چين ۽ چانگارءَ مٺي تنوار ٻڌي اسان ونجي ويندا هئاسين. مون کي ڏٺي ٻڌو هو تہ باغ باغ ۾ ايندڙ پکين جي ٻوليءَ ۾ ٿورڙو فرق هوندو هو، جيئن شهر شهر جي ماڻهن جي ٻوليءَ جو فرق آهي. مون تيستائين تہ شهر فقط شڪارپور، ڳڙهي ياسين، سلطان ڪوٽ ۽ سکر ڏٺا هئا. هڪ پيري بابا يلي ڏني آباد، ضلعي جيڪب آباد بہ وٺي هليو هو. جتي هو پنهنجي ڪن اصيلن وٽ مهمان ٿي رهيل هو جي ذات جا اُستا هئا.

منهنجو الفاظ جو ذخيرو نهايت تيزيءَ سان وڌي رهيو هو. سياري ۾ مستونگ جون پٺاڻيون يا بروچاڻيون اسان وٽ سڪل ميوو، توت، ڳاڙها سڪل ٻير، سڪل انجير، پستا، باداميون کڻي ايندريون هيون. ڪنهن ڪنهن

وقت هٿ واٽين وٽان، مان امان جي چوڻ تي، مگڻ، چٽن ۽ مهريءَ جي دال وٺي ايندو هوس. ڪنهن وقت ٿري زالون ڪرنگهہ کڻي ايندڙيون هيون ۽ جوڳياڻيون نڪر جون ڏاند گاڏيون، ڪَپڙا، نڪر جون گڏيون، ڏويون، چلهيون، گهگهيون، وڏا ڪَپڙا جنهن کي ديڳيون چونديون هيون، اسان کي اتي لپ تي وڪڻي ويندڙيون هيون. انهن کي هٿ ۾ لٽ ۽ مٽي تي ڪٽڪ جي تيلين جي ڪاري هوندي هئي. پڙو ۽ گج جي اڌ ٻانهن سان، ڪاون سان پيريل، اگهاڙي پٺيءَ واري چولي هوندي هئي ۽ ڪليوپيٽرا ڪٽ وار هوندا هُئا، جي سندن نرڙ تي وينڊي وانگر لڙڪندا هئا. اڳيان نرڙ مٿان سينڌ ڪڍي بہ چوٽيون ڪنديون هيون ۽ ٻانهن ۾ ٻڪن جي مٿان ڪافور جا چوڙا ۽ وچ ۾ ڪيٺوڙو چوڙو پائينديون هيون، جن تي نيريون ڀَڙيون هونديون هيون. انهن جي مردن کي چٽين سان ڳنڍيل ڳوتريون هونديون هيون، هنن کي ڳچيءَ وٽ چيپ لڳل هوندي هئي. انهن کي ڳچيءَ ۾ ڳاڙهي سنگ مرمر جا داڻا پويل ۽ ڪچ ڪوڏيون بہ پيون هونديون هيون. اهڙيون ڪچ ڪوڏيون، سندن ڳوترين تي بہ لڳل هونديون هيون. هنن جي ڳوترين ۾ پيرَ مٽيا هوندا ها جي چؤڪندا هوندا هئا ۽ جن کي سوراخ ۾ ڏاڳو پوتل هوندو هو ۽ اهو پير ۾ ٻڌبو هو تہ وائي سور لهي ويندو هو. ممڪن آهي تہ اهو اعتقاد جي علاج (Faith Cure) جو نمونو هجي. هنن کي سائي سنگ مرمر جو دل پاڪ بہ هوندو هو، جنهن کي مسجد جي قبن وانگر اُڪر تيل هوندي هئي، جو ٻئي هندو ۽ مسلمان ڳچيءَ ۾ پائيندا ها. هنن کي روهيءَ جي ٻُونبيءَ وانگر مٽيو بہ هوندو هو، جنهن ۾ بہ ٽنگڙا هوندا هئا، جو ڏند ڪرٽڻ کي روڪڻ لاءِ پائيندا ها. هنن وٽ اڇو جند مٽيو بہ هوندو هو، جنهن تي اڌ چنڊ وانگر نشان هوندا ها، جيئن ٻار تي چاندوڪيءَ جو اثر نہ ٿئي. هو ملَيءَ لاءِ مرمر جو داڻو آڻيندا ها جو پائبو هو تہ سَڄيل ڳل لهي ويندا ها. هو ٽامون ۽ ٽامي جون ننڍيون ميخون بہ کڻي ايندا ها ۽ پڳلِ ٽامي جي ڪٽورين ۽ تسرين کي هٿندا ها تہ اهي ڳنڍجي سُڪ تي ويندڙيون هيون.

ٻيا جوڳي شب برات جو ايندا ها ۽ چيين ۾ نانگ ۽ مرليون ۽ ڍارو کڻي ايندا ها. هو ڍارو اڇلي قسمت ٻڌائيندا ها ۽ شب برات جو جيڪو حلوو ٺهندو هو، اهو وٺي ويندا ها.

هاڻ گهر ۾ اسان جون ڌيئيون، پڪيٽڙن جيان چون چون ڪنديون اچي

نڪتيون آهن ۽ ڏاڏيءَ اڪير مان نانا نانا ۽ ناني امان چنگي اچي مليون آهن. مان پنهنجي آتم ڪٿا اتي روڪيان ٿو. ڪجهہ ڏينهن ڪان منهنجو پٽ سليم ۽ هن جا ٻار لاهور ويل آهن ۽ ڪجهہ ڏينهن ڪان گهر ٻسو ٻسو ٿو لڳي. ٽئي ڇوڪريون ڪنول، ماه رخ ۽ بشريٰ، منهنجي ڌيءَ ياسمين جون ڌيئر آهن. ڪنول فرسٽ ايئر ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿي آهي. ماهہ رخ ڇهين ڪلاس جي فرسٽ ٽرم ۾ اسي سيڪڙو مارڪون ڪنيون آهن. بشريٰ، جنهن کي اسين بشن چوندا آهيون، جا هاڻي ڪان ئي پاڻ کي ڊاڪٽر بشريٰ چوندي آهي، اها ڪي. جي -2 ۾ پڙهندي آهي. هو پيءُ سان گڏجي آيون هيون، جو حيدرآباد ۾ انجنيئر آهي، ۽ زال سوڌو عمري لاءِ ويڻ ٿو چاهي ۽ ان لاءِ موڪل منظور ڪرائڻ لاءِ سنڌ سيڪريٽريٽ ويٺو هو. هن جي وڏي ڌيءُ پري سا انٽرميڊيئيٽ سائنس ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ آئي آهي ۽ سندس سيني ڪان وڏي ڌيءَ روماسا فرسٽ ييئر ايم. بي. بي. ايس ۾ آهي. ڪيس ٻئي سال ڪئو امتحان ڏيئو آهي. ڪنول ڪان ننڍي سونيا ائين درجي ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿي آهي ۽ هاڻ نائين ڪلاس ۾ وئي آهي.

منهنجي ٻيءَ ڌيءَ ڊاڪٽر روحي، ڊاڪٽر الطاف ڪيڙي سان شادي ڪئي آهي ۽ اها بہ جلد اچڻي آهي. هن جي وڏي ڌيءَ رابيل بہ ڇهين ڪلاس ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿي آهي. هاڻي ستين ڪلاس ۾ وئي آهي. هن جو وڏو پٽ روهيل ڪلاس چوٿين ۾ آهي، ان ڪان ننڍو سرمد ڪلاس ون ۾ آهي ۽ هن جي ننڍي ڌيءَ ڪومل ڪي. جي. ون ۾ آهي. هوءَ ڏاڍي چيڙاڪ آهي ۽ مون هن تي چٽنگ نالو رکيو آهي.

منهنجو ننڍو پٽ سليم، جيڪو ڊاڪٽر آهي، مون سان گڏ رهندو آهي. هو ويانا مان ڊپلوما وٺي آيو آهي ۽ هن کي پنهنجي پنجابي زال لبنا مان بہ ڌيئر آهن. نين تارا ۽ پرهہ آهن. نين تارا ڇهين ۽ پرهہ پهرين ڪلاس ۾ آهي.

منهنجي ٽين ڌيءَ نگهت کي ٽي ٻار هئا. پر هن جي فرشتي صفت ڌيءَ شفق اوچتو گذاري وئي، ۽ هن کي بہ پٽ جهان زيب ۽ شاهہ زيب آهن. سندن پيءُ جو نالو اورنگزيب آهي، جو ڪراچيءَ ۾ باغات جو ڊائريڪٽر آهي. منهنجي ٻئي پٽ انيس کي بہ پٽ شهريار ۽ شاه رخ آهن، جي بہ انگريزي اسڪول ۾ پڙهندا آهن ۽ هڪ ڌيءَ نِينا نالي آهي جا بہ پڙهندي آهي.

Gul Hayat Institute

قطع ڪلامي معاف، مون کي وقت سارو پنهنجي ٻارن جو تعارف ڪرائڻ لازمي ٿي لڳو. منهنجي طلاق ڏنل گهر واري اقبال مان مون کي ٽي ٻار آهن. مونس، جو آمريڪا ۾ پڙهندو آهي. تنهن جو ذڪر مان ڪجهه وقت پوءِ ٿو ڪيان. وينگس جا ڪراچيءَ ۾ ڊاڪٽر آهي ۽ سرمد جو نئشنل بئنڪ ۾ آفيسر آهي. پر اڳينءَ ٻهاج جو ذڪر زرينا کي نہ ٿو وڻي، جنهن سان شاديءَ جي اجازت بہ مون زرينا کان نہ ورتي هئي؛ ان ڪري هن حصي ۾ ان جو ذڪر نہ ٿو ڪريان.

هونءَ تہ شاعر جي صحيح معنيٰ ۾ تخليق شاعري آهي. جنهن جي محرڪ جذبي ۽ هن جي ماحول سان آشنائي ضروري آهي. مون کي هر ٻار لاءِ محبت ۽ شفقت آهي. پر ٻاڻ کان وڏيڪ پنهنجو ماحول وڏيڪ پيارو اٿم. سو موٽي ٿا هلون، ان مٽيءَ ڏانهن، جنهن مٽيءَ مون کي ۽ منهنجي وڏن کي جنم ڏنو هو. ايتري عرصي جي جدائيءَ جي باوجود جا منهنجي روح ۾ ايتري رچيل آهي، جو منهنجي سٽ سٽ ۾ موجود آهي. هر شهر ۽ ديس، ڪنهن نہ ڪنهن فاتح ہڏو آهي. اصل حقيقت ٻاڙو اوڙو آهي جو ماڻهوءَ جي نفسيات ۾ آهي. ماڻهوءَ کي ٻاڙي اوڙي کي آغوش ۾ آڻي ۽ پوءِ شهر، ديس، ۽ ساري ڪائنات کي آغوش ۾ آڻڻ گهرجي. اسان جون تصوراتي طبيعتون اسان جي نفسيات جي خلاف آهن.

هر آرٽسٽ هر ہئي ماڻهوءَ وانگر آخر ۾ مٽي آهي ۽ غالب وانگر ڪنهن کي يقين نہ آهي تہ اها صورت جا خاڪ ۾ ڇپي وئي لالہ و گل ۾ نمايان ٿيندي بہ يا نہ؟

هاڻي مون جڏهن پنهنجا نوٽ بوڪ کوليا آهن تہ ائين پيو لڳي تہ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ لکڻ جي لاءِ مون ڏهہ ٻيرا ڪوشش ڪئي هئي، ۽ اُهي لوٽيائيون ڇميون ياد ڪيون هيون جن کي اڪين مان وهندڙ ڳوڙهن منهنجن ڇپن کي کارو ڪري ڇڏيو هو. باقي نوٽ بوڪ جي حصي تي نظم لکيل آهن. انهن ۾ هينيون نثري نظم بہ آهي جو پتو نٿو پوي تہ منهنجو آهي يا ترجمو آهي:

ڪنهن پرڏيهي پکيءَ وانگر
مان پنهنجي ڳوٺ ۾ بہ
مسافر وانگر ننڊ ڪندو آهيان.

Gul Hayat Institute

دراصل شاعر جي حيثيت ۾ منهنجي شاعري ئي منهنجي سوانح عمري آهي. پر شاعريءَ جي فدائيءَ جي شاعر جي زندگيءَ ۾ دلچسپي ٿئي ٿي ۽ هو ڄاڻڻ چاهي ٿو تہ هن جي شاعريءَ جي پس منظر ۾ ڇا آهي؟ جي شاعر پنهنجي باري ۾ ڪجهہ لکڻ نہ ٿو چاهي تہ ٻيا هن جي موت کان پوءِ لکڻ تا چاهين، ۽ڇتي ڇتي ڳنڊي رلهي تا ڏاهن. ماڻهو پنهنجي آپ - بيتي پاڻ لکي تہ اها هن جي زندگيءَ جي مُاثر تصوير ٺيندي. غالب جا خط، هن جا بهترين آئينہ دار آهن. بنسبت مولانا حاليءَ جي 'يادگار غالب' جي يا عبدالرحمان بجنوريءَ ۽ ٻين جي ڪتابن جي، جيڪي غالب جي باري ۾ لکيا ويا آهن. ٽئگور، ٽالسٽاءِ، گورڪي وغيره جون يادگيريون ان ڪري ئي دلچسپ آهن ڇو تہ هو پنهنجي دؤر جا عيني گواهہ هئا. اِها ٻي ڳالهہ آهي تہ ڪي شاعر ڪبير وانگر چوندا ها.

بيد موا، روڳي موا، موا سڀ سنسار
ايڪ ڪبيرا نا موا، جنهن ناهين روئڻهار.
ترجمو: (ويڄ مئو، روڳي مئو، مئو سڀ سنسار،
هڪ ڪبير نہ مئو، جنهن جو ڪونهي روئڻهار.)

اهي اهڙا شاعر ها جن کي پاڻ کان پوءِ ڪنهن بہ روئڻهار جي ضرورت ڪانہ هئي ۽ جن لاءِ پنهنجي ذات جي تڪميل ئي انهن جي منتها هئي.

مون کي ساري زندگي اهو احساس رهيو آهي، تہ جڏهن مان ٻين مصروفيتن جي ڪڌ ڀچان ٿو تہ شعر منهنجو انتظار ڪن ٿا. شاعري گهٽيءَ جي موڙ وٽان ليئو پائي ڏسي ٿي ۽ ان لاءِ منتظر آهي تہ هي ڪڏهن ٿو مڙي ۽ دنيا جا ڌنڌا هن لاءِ بي معنيٰ ٿي وڃن.

مان پنهنجي 1982ع جي ڊائريءَ جي وچ تان لکان ٿو تہ 31 آڪٽوبر تي لکيل هيٺينءَ تحرير تي نظر پوي ٿي. "انسان کي ڏاڍي دير سان معلوم ٿئي ٿو تہ زندگيءَ جي اهم ترين حقيقت موت آهي. هن جي زندگيءَ ۾ اهڙو وقت بہ اچڻو آهي، جڏهن امير غريبي، بورجوازي، پرولتاري، اوچائي نيچائيءَ جو فرق ڪائي معنيٰ نہ ٿو رکي ۽ جي ڪوئي فرق معنيٰ رکي ٿو تہ اهو اگهائي ۽ سگهائيءَ جو آهي. ڏس! هُو لينن فالج ۾ بستري تي پيو آهي ۽ ڳالهائي نہ ٿو سگهي ۽ پنهنجي زال ڪروپسڪايا (Krupskaya) کي اکين جي اشاري سان پنهنجي ڪنهن ضرورت ڏانهن ڌيان ڇڪائي ٿو. شايد هن کي ياد ٿو اچي تہ

زار جو موت هن کان گهڻو آسان هو. جنهن جي ڇاتيءَ تي گولي پوري دم جو نشان ڇڏي وئي هئي ۽ هن جي زندگيءَ کي هڪ اڌوريءَ سڻ وانگر بي معنيٰ ڪري نہ وئي هئي."

اوچتو منهنجي نظر هڪ ڪتاب تي پئي تي، جو ڪافي وقت کان بوڪ شيلف تي پيو آهي، جيڪو منهنجي پٽ مونس آمريڪا مان مون کي موڪليو هو. مون کي شاهہ لطيف يونيورسٽي خيرپور جي اڳئين وائيس چانسلر حميد سنڌيءَ ٻڌايو هو تہ هن مونس ڏانهن ڏنل ايڊريس تي خط موڪليو هو. خط موٽي آيو هو ڇو تہ هو اتان هليو ويو هو. مون هن جي ماءُ کي 1965ع ۾ طلاق ڏني هئي ۽ مونس زياده تر زندگي مون کان الڳ گذاري آهي. هو نهايت چڱو ادبي ذوق رکندو آهي. هن کي انگريزيءَ تي ايتري دسترس آهي جو هن منهنجي شاعريءَ جا ڪجهہ ترجما ڪيا ها، جي مشهور ٽرنسڪائيٽ طارق عليءَ جي پيءُ مظهر علي خان لاهور مان نڪرندڙ پنهنجي هفتيوار ويو پوائنٽ (View Point) ۾ پهرين صفحي تي ڇاپيا ها. هن جي ادب سان دلچسپي، دوريءَ جي باوجود مون ۾ هن لاءِ دلچسپي برقرار رکي آهي.

جنهن ڪتاب جو مون ذڪر پئي ڪيو، ان جو نالو آهي Things I meant to say to you when we were old (اهي ڳالهيون جي مون توکي ٻڌائڻ ٿي چاهيون، جڏهن اسان پيرسن تي چڪا هياسين.) ان ڪتاب جي مصنف ميرٽ مئلاءِ (Merrt Malloy) آهي ۽ ان ڪتاب جي پهرين صفحي تي لکيل آهي:

Not only because we may not grow old together
But because we may not grow old at all.

(نہ فقط ان ڪري تہ متان اسان گڏجي پوڙها نہ ٿيون.
متان انڪري تہ اسان پوڙها ٿي نہ ٿيون.)

زرينا ۽ مان جڏهن نڌيڻ ياد تا ڪريون تہ ائين تو لڳي تہ اسان پوڙها نہ ٿيا آهيون. غالب جو هڪ شعر آهي:

ہے رَو میں ہے رخش عمر کہاں دیکھئے تھمے
نے ہاتھ باگ پر ہے نہ پا ہے رکاب میں۔

ترجمو: (عمر جو گهوڙو ڊوڙي رهيو آهي، ڏسجي تہ ڪٿي تو تڪجي بيهي، نہ هٿ واڳ ۾ آهي ۽ نہ پير رڪاب ۾ آهي.)

في الحال تہ پنهنجو هٿ واڳ تي ۽ پير رڪاب ۾ پيل آهي. خدا جو

Gul Hayat Institute

شڪر آهي جو مان ۽ زرينا گڏ پوڙها ٿيا آهيون يا پوڙها ٿي نہ ٿيا آهيون ۽ پنهنجيءَ ننڍيءَ وهيءَ کي ترو تازه گلاب وانگر سنگهي ٿا سگهون. هاڻي مان ٻنهي جي گڏيل آتم ڪهاڻي جاري رکان ٿو.

اسان جي گهرن ويجهو يا اسان جي گهرن جي ڪجھ پنڌ تي، نيرولي، ٻاٽولي، ڪهنباتي، ٽاٽارا، ڪوري، پيجارا، ڏکڻ، ڪنير، حجام، لوهار، بهشتي، ڪمانگر، اُستا، پساري، وينجهر، سونارا، صراف، چوڙيگر، باغائي، ميجاري، ساڳائي، ڪتاڻ وارا، قيمائي، حلوائي، لنگها، دهلاري، دايا، جوڳي، سوچي، قلعي گر، ڪٽي، ڏوبي، پوڳڙي، تيلي، راندا، واڍا، راڳي، شرنايا، مولودي، ويج ۽ طبيب رهندا هئا. دراصل مون کي ٻنائيءَ وارو گهما گهميءَ ۽ تنوع وارو ماحول ميسر ٿيو. اسان جي گهر کان ٻہ سؤ قدم پري هڪ پوڳڙيءَ جو دڪان هو، جتي هو تئي ۾ وارِي وجهي پڳڙا پُچندو هو، جهڙا اسان کي جڻوير الهاس ننگر ۾ ڪارايا ها ۽ چاڪاڻ جو اهي زرينا کي ڏاڍا وڻيا ها تہ ڪيس هڪ ڪلو پڳڙا تحفي طور ڏئي ويو هو، جي ڪيس پنجاھ رپئي مليا ها. زرينا پڳڙا چاھ سان کائيندي آهي، سو مان ڪلفٽن جي گهر هيٺان ريڙهيءَ واري کان سورهين رپئي سير پڳڙا وٺي ڏيندو آهيان. جن ۾ ٿي حصا تہ رڙا هوندا آهن جي اسان ڦٽي ڪندا آهيون. شڪارپور ۾ پڳڙن ۽ ترن، چانورن جون لايون بہ پوڳڙين وٽ ملنديون هيون، جي اسان وري تڏهن کاڌيون، جڏهن پوني ۾ زرينا ريٽا شاهاڻيءَ جي سس کان طبيعت پڇڻ هلي، جنهن جي تنگ حادثي ۾ پيچي ڀڳي هئي ۽ اجان سڌي نہ ٿي هئي. ريٽا شاهاڻيءَ جي سس (نالو وسري ٿو وڃي.) ريٽا جي مڙس وشنو شاهاڻيءَ جي سڳي ماءُ هئي، پر هن جو الڳ گهر هو، جتي نوڪرياڻي هن جي ٽهل ٽڪور ڪندي هئي. هوءَ ويل چيئر ۾ ويٺي هئي ۽ زرينا سان بيحد پيار سان ملي هئي. هن زرينا کي چيو تہ: "جڏهن کان تنهنجي اچڻ جي خبر پئي آهي، تڏهن کان مان تنهنجو انتظار ڪندي رهي آهيان." ۽ پوءِ نوڪرياڻيءَ کي چيائين تہ: "مهمانن لاءِ ڪجھ مٺائي ڪٽي اچ."

مٺائيءَ ۾ تل شڪڙي (پڳڙن جي لائي) دندان گيري حلوو ۽ پستن جي مٺائي هئي. تل شڪڙي سچي گيھ جي هئي ۽ اسان کي شڪارپور ياد اچي وئي. زرينا تڏو ساھ پيري چيو: "ڪراچيءَ ۾ گريس جي ٽهيل مٺائي ٿي ملي. هڪ ديوان جو شڪارپور ۾ لکيدر تي دوڪان هو، جيڪو پوءِ

ڪراچيءَ ۾ مٺائي ٺاهي وڪڻندو هو، ان کي بہ ڪنهن شاهينگ گولي هڻي ماري وڌو هو.“

مونکي هن کي چيو: تاريخ اسان جي مخصوص ڪلچر سان گڏ اسان جو ماضي بہ اسان کان کسي ورتو آهي.“ علامہ اقبال تہ چٽي سگهندو هو:

”دوڑ پیچھے کی طرف اے گردش ایام تو.“

(اي ايام جي گردش، پٺ تي ڊوڙ.)

اسان تہ جڏهن ساروڻين (Nostalgia) وقت اها ڳالهہ سوچي تہ گردن زدني سمجهيا وياسون. ريتا شاهاڻيءَ وٽ پوني ۾ رهائش جو ذڪر مون ’ڏيٺا ڏيٺا لاٽ اسان‘ جي مهاڳ ۾ ڪيو آهي.

هڪ ڳالهہ ان ۾ مون نہ لکي هئي تہ شهاڻي فئمليءَ جو دوست عطر سنگتياڻي وڏو مالدار شخص هو. هن پوني کان سٺ ميل پري، سرڪار لاءِ هڪ پاڻيءَ جو ڊئم ستر ڪروڙ رپين ۾ ٺهرايو هو. ان ڊئم جي پرسان هن هڪ ڪالوني ٺهرائي هئي. جنهن ۾ هن جا مزدور، ڪارندا ۽ انجنيئر رهندا هئا. اتي کلي هوا، نيرو آسمان، چوڌاري پهاڙيءَ تي سرسبز زمين ڏسي، منهنجو زندگيءَ جو ٿڪ لهي ويو هو. هن ڊائيننگ هال ۾ اسان لاءِ ڪافي سوادي لنچ ڪئي هئي. مان پانيان ٿو تہ پوني ڏانهن موٽندي هن مون کي شيواجيءَ جو قلعو ڏيکاريو هو، جو پهاڙيءَ تي ٺهيل هو. شيواجيءَ جو مجسمو بمبئيءَ جي شاهراهہ تي ڪتل آهي. ان وقت سج لهي رهيو هو ۽ ان جا ڪرڻا ائين ٿي لڳا ڄڻ شيواجيءَ جا واگهہ - نک افضل خان جي پٺيءَ ۾ کپي ويا ها. جنهن مان خون ڏارون ڪري نڪري رهيو هو. مون خوشونت سنگهہ ۽ روميلا ٿپر جا ۽ ٻيا ڪيئي انديا جي تاريخ تي ڪتاب پڙهيا آهن. پر ڇا اسان وٽ ڪو اهڙو مؤرخ ٿيندو جو انهيءَ خونچڪان تاريخ جي ديانتداريءَ سان عڪاسي ڪري.

وشنو شهاڻيءَ کي پوني ۾ ڪتاب گهر آهي. هن مون کي (The Future Experiences of Nostredames) ناسٽريڊمس جا مستقبل جي باري ۾ محسوسات، جا بہ جلد ڏنا ها. جن ۾ 15هين صديءَ ۾، مستقبل جي باري ۾ هن جون ڪيل ساري دنيا جي باري ۾ پيشنگوئيون هيون. مون ڪراچيءَ مان هن جي زندگيءَ تي ويگاباند پرافٽ (Vegabond Prophet) نالي ناول بہ خريد ڪري پڙهيو هو. ناسٽريڊيمس جي آخري پيشن گوئي هئي تہ هيءَ

دنيا ويهين صديءَ جي آخر ۾ ختم ٿيندي. ڪيئن چئجي؟ پر حالتون تہ اهڙيون ٿيون نظر اچن. چون ٿا تہ هن جون ٻيون پيشن گوئيون تہ صحيح نڪتيون آهن. گذريل مختصر عرصي ۾ نيوڪلائي سائنس، جيتري ترقي ڪئي آهي، اوتري ترقي ڪنهن بہ وقت ڪنهن سائنس نہ ڪئي هئي.

ڪٿي شڪارپور ڪٿي پونو! ٻنهي کي ٽُل - شڪرپيءَ جي ياد ملايو. جا هندو پوڙهي ٿاهيندا هئا. اسان مٿي ذڪر ڪيل پوڙهيءَ وٽان مڪئيءَ جي داڻن جا ڦلا، مرملا، آيون ۽ ستون بہ. هڪ ٻن آنڪين ۾ پاند پري وٺندا هئاسين. هو مڪئيءَ کي گرم تئي تي ڦولاريندا ها ۽ انهن جي ياد ڪيئي سال پوءِ منهنجي هڪ گيت ۾ ايري آئي هئي.

جت سج ڦلا ٿي نڪري ٿو
۽ آڳ الا ٿي نڪري ٿو
جت ڏينهن ڪڙهائيءَ جيئن ڪڙهن
سو ديس مسافر منهنجو ڙي -

شانتيءَ نالي هڪ ڇوڪري جا ڪنهن پوڙهيءَ جي ڌيءَ هئي، نيو ايرا اسڪول ۾ مون سان گڏ پهرئين ڪان چوٿين انگريزيءَ ۾ پڙهندي هئي. سندس پيءُ ڪٽر ڪانگريسي هوندو هو. هڪ پيري رسيس دوران، جڏهن ٻيا ڇوڪرا ماني يا ٻيون شيون کائڻ لاءِ ڪلاس کان ٻاهر هليا ويا، تڏهن هوءَ مون سان بئنچ تي اڪيلي گڏجي ويٺي هئي. هن نهايت معصوميت سان مون کان پڇيو: "مبو (منهنجو ڇر جو نالو مبارڪ آهي، ۽ پيار مان مون کي مَبو ڪوٺيندا ها) توکي ڄاڻ آهي تہ ڇوڪرو ڇوڪري شادي ڇو ڪندا آهن؟" مون بہ نهايت معصوميت سان جواب ڏنو تہ: "نہ، توکي خبر آهي؟" هن چيو: "هائو." ۽ پوءِ هوءَ منهنجي ويجهو وڌي آئي ۽ سس پس ڪري، ڪجهہ اسرار ۽ رمزون سمجهائيندي رهي، جيستائين اسڪول جو گهنڊ وڳو ۽ هوءَ سُري ويٺي ۽ ڇوڪرا ڪلاس روم ۾ هڪٻئي پٺيان داخل ٿيا.

شڪارپور ڪجهہ ٻين محنت مزدوري ڪندڙن جي باري ۾ مون زرينا کان ڳالهيون پڇيون، تڏهن چڻ علي بابا چيو: 'ڪل جا سم سم.' زرينا وڏيڪ ياد ڏياريو تہ اسان جي پرسان ڪنير رهندا هئا. جي آويءَ ۾ دلا، گهگيون، مٽ، ڪونرا، پاٽيون، دڪيون، چلمون، حقا، ڦل، مشعلان (جنهن کي عوام الناس مشالان چوندا آهن) ڏيئا، ڪونڊا، جمنيون، پاٽڙا،

Gul Hayat Institute

دانگيون، چلهيون، ڪُپڙا، ڍڪڻ، ڍڪڻيون، ڪمرا، پنڊارا، پٽهلا وغيره پچائيندا هئا. مون جيڪي ڏٺو هو اهو حافظ ۽ خيام به نہ ڏٺو هو. جن صرف ڪوزي ۽ صراحيءَ جو شاعريءَ ۾ ذڪر ڪيو هو. هن ڪتاب ۾ مون ٿورا شعر فارسيءَ ۾ ڏنا آهن، جو تہ اڄڪلهہ نوجوان فارسي پڙهي نہ ٿا سگهن ۽ نہ پريس ڪمپازيٽر ان ڪي صحيح طور ڇاپي ٿا سگهن. مون جڏهن اها ڳالهہ پنهنجي دوست محمد ابراهيم جوئي سان ڪئي هئي، تڏهن هن چيو هو تہ: "تنهنجي نثر ۾ قندِ فارسيءَ جي ملاوت حيرت انگيز آهي، ان ڪري ضرور ڪئي وڃي." هونءَ تہ مون ڪنڀارڪيءَ ڪار جي باري ۾ فقط پٽائيءَ جو هيٺيون بيت پئي ڏيڻ چاهيو:

"نهائينءَ کان نينهن، سک منهن جا سپرين،
سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري."

پٽائي بہ پٽائي آهي، پر حافظ ۽ خيام بہ حافظ ۽ خيام آهن. پٽائيءَ وانگر مون بہ ڪنير جو سارو ڪاروبار ڏٺو هو. مان تہ هنن جي دڪانن تي، مٽي ذڪر ڪيل شيون بہ تفصيل سان ڏسندو رهيو هوس. هاڻ حافظ جو هڪ شعر ۽ خيام جي هڪ رباعي ذاتي مٽائڻ لاءِ لکان ٿو. جيتوڻيڪ اهي حسب حال آهن.

در اين زمانه رفيقي كه خالي از خلل است،
صراحي و مئہ ناب و سفينہء غزل است.

ترجمو: (هن زماني ۾ اهو رفيق جنهن ۾ خلل نہ آهي،
صراحي، مئي ناب (خالص شراب) ۽ غزل جو ٻيڙو آهي.)

صراحي ۽ مئي ناب تہ پاڻ ڇڏي ڏني آهي، ۽ غالب وانگر 'روز ابر ۽ شب ماهتاب' ۾ بہ نصيب نہ آهي. پر غزل جو سفينو (ٻيڙو) اڃان روان دوان آهي. اهو حافظ جو شعر موجوده دؤر ۾ وڌيڪ بامعنيٰ ٿو لڳي. صبح جو اخبار پڙهڻ کان دل ڪيبائي ٿو. دهشتگردن جي هٿان، بي درديءَ سان خون، دهشت گردن جا خون باهيون، بسون، موٽرون ڪنهن آتش نمرود ۾ جلندا نظر اچن ٿا. ٻار، ٻيدا، زالون، گولين جو ڪاچ تي رهيا آهن. چوڌاري موت مينهن وانگر وسي رهيو آهي. ڏوٺو، خون سان رستا ڏوٺو، جيئن ٿاڪ منجهند جو ڏرتي شفق رنگ ٿي وڃي! پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ ڪنهن ڇاتو هو تہ هيئن رت جون پچڪارون هنيون وينديون. انسان جي خون سان

Gul Hayat Institute

هولي ڪيڏي ويندي ۽ مملڪت خدا پاڪستان ڪي خدا اتي پهچائيندو جتي اها آتش و آهن ۾ هن وقت نظر اچي رهي آهي ۽ تاريخ ۾ هڪ وڏي سواليہ نشانيءَ وانگر ايري اچي ٿي. هي هڪ ٻئي ڪي ناس ڇو ٿا ڪن؟ امام بارگاهون ۽ مسجدون بہ خون ريزيءَ کان آجيون نہ آهن! ڪهڙي گناهہ جي اسان ڪي سزا ملي رهي آهي؟ نہ رڳو اسان وٽ پر پوري دنيا ۾ انسان جو رت رائيگان وڃي رهيو آهي.

اين چہ شوري ست کہ دوُر قمر مي بينم
همه آفاق پراز فتنہ و شر مي بينم -
حافظ

ترجمو: (هي ڪهڙو شور آهي جو مان چنڊ جي ڦيري ۾ ڏسي رهيو آهيان.
۽ پوري آفاق ۾ مون کي فتنو ۽ شر نظر اچي رهيو آهي.)

ڇا ناسٽرڊيمس جي پيشن گوئي سچي ٿي رهي آهي. ڇا قيامت ويجهي آهي، ۽ هيءَ ڌرتي تڏي وانگر ويڙهبي؟ دل چوي ٿي تہ شاهي باغ ويجهو هجي، ۽ ان جي ڇپر تي ليٽي لهندڙ سج کي ڏسان، هي قلم پري اڇلائي ڇڏيان، ڪجهہ نہ ڪيان، ڪجهہ بہ نہ سوچيان، جيستائين ڌرتي اوندهہ ۾ ٻڏي وڃي.

ڪنير جي ڳالهہ نڪتي تہ خيام جي هڪ رباعي ياد آئي:

اين ڪوزه چون من عاشق زاري بوده است
در بند سر زلف نگاري بوده است
اين دسته کہ در گردن اسود بيني
دستي ست کہ در گردنِ ياري بوده است.
خيام

ترجمو: (هي ڪوزو جو مون وانگر عاشق زار رهيو آهي.
محبوب جي زلف ۾ گرفتار رهيو آهي
هن جي ڪاريءَ ڳچيءَ ۾ جيڪو هٿيو ڏسين ٿو
اهو ساڳيو هٿ آهي جو ڪنهن وقت يار جي ڳچيءَ ۾ پيل رهيو آهي.)

ظاهر آهي، عاشق هجي يا معشوق، فنا ٿيڻي جو مقدر آهي ۽ هر خاڪي انسان خاڪ سان ملي ويٺو آهي. جنهن مان ڪوزه گر (ڪنير) ڪوزا ٺاهي ٿو.

Gul Hayat Institute

مون ڪنيارڪي ڪار ڪي غور سان ڏٺو آهي. هو مٽيءَ کي اول ڪٽيندا ها ۽ ان مان گندگاهہ ڪڍي، ڳوهي پنوڙا ٺاهيندا ها. جن جو مقدار انهيءَ ٿانءَ جيترو هوندو هو، جيڪو هنن کي جوڙڻو هوندو هو. پوءِ چڪيءَ جي مٿين پڙ تي اهو چاٽو رکندا ها ۽ هيٺين پڙ کي پيرن سان ڦيرائي، پنوڙي کي هٿن سان گهربل شڪل ڏيندا ها ۽ ان کي ٽپٽي هٿي، اندر هٿ وجهي ٽپٽيءَ سان وڌائيندا ها ۽ وري وجي اس تي رکندا ها ۽ جڏهن اهي سُڪي ويندا ها تہ انهن کي الڳ الڳ رنگ ڏيندا ها ۽ چٽسالي ڪندا ها ۽ پوءِ آوي يا نهائينءَ جي تياريءَ ۾ لڳي ويندا ها. ٻڪرين جي ٻاهہ ڪٽان ڪٽان ڪٺي ڪري اچي آويءَ پرسان ڍير ڪندا ها. آويءَ اندر ٻاهہ ٻٽاري ڪچن ٿانون کي ترتيب ڏئي وري انهن مٿان ٻاهہ ٻٽاريندا ها ۽ ٻارڻ جو تهہ ڏئي، آويءَ مٿان مٽيءَ جو تهہ ورائي، ٻاهہ ڏيندا ها. آويءَ هيٺان ننڍڙي سرنگهہ هوندي هئي، جنهن ۾ ٻاهہ ٻاريندا ها. جي ٿوري ٻاهہ ۽ ٻارڻ وڌيڪ هوندو هو تہ دِلو يا ٿانوَ ڪاراٽجي ويندا ها ۽ اهو ٿانءُ ڀيلو ٿي پوندو هو ۽ وڇائڻ ۾ ڍانڊو لڳندو هو ۽ جيڪڏهن ٻاهہ پوري نہ هوندي هئي تہ ٿانءَ ڪچا رهجي ويندا ها. ڪنير رات جاڳي آويءَ جي نظرداري ڪندا ها ۽ جاچي ڏسندا ها تہ ڪٿي ٻاهہ گهٽ لڳي آهي، ڪٿي وڌيڪ ۽ ان کي گهربل ٻاهہ اندر وڌل ڪاٺين سان گهٽ وڌ ڪري سگهندا ها.

اٿين ٿو لڳي زندگيءَ مان رومان نڪري ويو آهي. اڄڪلهہ مشين ماڻهوءَ جي جاءِ ورتي آهي. ڪارون بہ روبوٽ تيار ڪري رهيا آهن. صنعتي انقلاب انسانن لاءِ رحمت نہ پر زحمت ٿي آيو آهي. نہ گهرجن مون کي اهي پلاسٽڪ جا ٿانوَ! پري ڪريو اهي جنات جيڏيون مشينون ۽ مون کي اڳيون دؤر موٽائي ڏيو. مون کي پنهنجي معصوميت موٽائي ڏيو. نہ گهرجي مون کي اوهان جي ترقي پسندي! آمريڪي مفڪر ٿارو ۽ مهاتما گانڌي ڪيڏو نہ صحيح ها! گانڌيءَ جو چرخو زندگيءَ کي ڪيڏي نہ معنيٰ ڏيندو هو. ٽالسٽاءِ جي هارين سان قربت ۾ ڪيتري نہ انسانيت هوندي هئي؟ هي مشيني دؤر شاعريءَ جو قاتل آهي. آمريڪا جي وليم ڪارلوس وليم کان وٺي روس جي ووزني سينسڪيءَ تائين هر نظم ڄڻ هڪ مشين آهي. جنهن ۾ هر سٽ ڄڻ ڪنهن ڪَل پرزي وانگر لڳي رهي آهي.

مون کي منهنجي ساڳي شڪارپور موٽائي ڏيو جتي ٺانارا ڪٽ جا ٿانءَ،

ٽامي جا وٽا، ٽسريون، پاٽيون، ديڳڙا، ٿالهيون، چرمچيون، بدنا، لوٽا، چؤنريون، ديڳيون، ٿالهہ، ٽيون، ڪنگير، ڪيوٽيون ۽ ڍڪلا ٺاهيندا ها. اهڙا ڪٽ جا ٿانءَ مون هندوستان جي ناسڪ جي برتن بازار ۾ ڏٺا ها. اهڙيءَ طرح مون ٻين ڌنڌي وارن کي غور سان ڏٺو هو. منهنجي دوست نعيم صديقيءَ جو گهر لوهرن جي پاڙي پرسان هو، جتي منهنجو روز وڃڻ ٿيندو هو. لوهرن جي پاڙي ۾ ڌنوٽيون ڌوڪبيون هيون. ڪٽ ڪڙهندي هئي. لوهہ سنداڻ تي رکي وڏاڻ سان ڪٽي رڪ ٺاهيو ويندو هو. پرسان ڪاٺ مڏي هوندي هئي، جتي ڪاٺ جا بنڊ ڪاراين سان چيري، تختا ٺاهيا ويندا ها ۽ ڪاٺ جي ٻوري ۾ اداس خوشبوءِ هوندي هئي ۽ ان کي ساري مون کي هڪ جين شاعر جو نظم ٿو ياد اچي، جو مون پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جي پهرين حصي ۾ ڏنو آهي. اهڙيءَ طرح پاٽولي پٽ جو ڌاڳو ڪتيندا ها تہ مان انهن ڪان سندن ڌنڌي جي باري ۾ معلومات حاصل ڪندو هوس. مون هڪ نظم ۾ پاٽوليءَ جي هٿن سان سپنن کي تشبيهہ ڏني هئي.

"تنهنجا سپنا اهڙا، جهڙا پاٽوليءَ جا هٿ."

اسان جي پاڙي ۾ نانڪائي ۽ جوڳي بہ ايندا ها. انهن کي گيڙوءَ رتا چولا، هيٺان ٻڌل چوٽا، ڪنن ۾ عاج جا والا هوندا ها، انهن کي عاج يا لوهہ جا چوڙا، ڳچيءَ ۾ عقيق يا ڪاراڻ مائل عقيق جي مالها، جٽيو، پيرن ۾ لوهي ڪڙيون ۽ چاڪڙيون هونديون هيون. مرلين ۽ پنڌين جو تفصيل مان طوالت جي ڪري نہ ٿو لکان. قربان وڃان سنڌي سيپتا تان!

مان جيڪڏهن سنڌ ۽ شڪارپور جي ساري سيپتا تي لکان تہ ٻہ سؤ صفحا تہ لکي وڃان ۽ ڪتاب کي قدر وڏو ٿي ويندو. پيار علي الانا جڏهن شهيد ڀٽو جي حڪومت جي دؤر ۾ سنڌ جو وزير تعليم هو، تڏهن مان هن جي گهر چاءِ تي ويو هوس. اتي هن مون کي شڪارپور جي ڪنهن سراءِ مان نڪتل ڪاٺ جو دروازو ڏيکاريو هو، جو هن ڏهين هزارين رپين ورتو هو ۽ ان جي مرمت ڪرائي هٿائين. ان تي ڏهاڪو هندو سنتن، ڪبير، نانڪ وغيره جون نهايت خوبصورت تصويرون اڪريل هيون. مون اهڙي اُڪر جو ڪم بمبئي، دهلي ۽ راجستان جي ميوزم ۾ ڪٿي نہ ڏٺو. هاڻي سنڌ جي هنرن ۽ ڪاريگري کي ڇڏي مان اچان ٿو زرينا تي. جي هوءَ منهنجي زال نہ هجي ها، تہ مان اها شاعري نہ ڪري سگهان ها جا مون هن وقت تائين ڪئي آهي. هن

منهنجي ڪري ڪيئي ڏک ۽ ڏولاوا سٺا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن هن جي نڙي گهٽجي وئي آهي ۽ هوءَ روئي بہ نہ سگهي آهي. ان هر اڻ ڇلڪيل ڳوڙهي ۾ هڪ اٿاهہ سمنڊ سمايل آهي، جو ڏرتيءَ جيترا رومال بہ سڪائي نہ ٿا سگهن. جيڪو منهنجي هر سٺ جي تخليق لاءِ فرصت جو باعث آهي. هن بيماريءَ جي بستري تي ڪيترين راتيون جاڳي منهنجي خدمت ڪئي آهي. پيريءَ ۾ مون کي ڇهہ ڀيرا هارٽ اٽئڪ ٿي آهي ۽ هن ڪارڊيو وئسڪيولر انسٽيٽيوٽ ڪراچيءَ ۾ ۽ مڊايسٽ اسپتال ۾ منهنجي ڀرپور خدمت ڪئي آهي، ۽ موت جون واڇون ڇيري، مون کي سندس وات مان ڪيڏي ورتو اٿائين. انهن واقعن جو مان پوءِ ذڪر تڏهن ڪندس، جڏهن مان اهي پندرنهن سورنهن واقعا لکندس، جڏهن قدرت مون کي تِرتان موت کان بچايو هو. ۾ اول جوانيءَ جو ذڪر ڪيان.

منهنجي ماءُ کي جڏهن ڪئنسر ٿي پيو هو، تڏهن مان هن کي ميو اسپتال لاهور ۾ علاج لاءِ ڪٺائي ويو هوس ۽ اتي منهنجي هڪ پنجابي دوست مونس ۽ هن جي سؤٽين امان جي بيحد خدمت ڪئي هئي ۽ هوءَ صحتياب ٿي آئي هئي. ڊاڪٽر مون کي چيو هو تہ هن کي زندگيءَ جا پنج سال وڌيڪ مليا آهن. بشرطيڪ هن کي ڀي ڪا بيماري نہ ٿئي يا ڪيس اها ڳالهہ نہ ٻڌائي وڃي تہ ڪئنسر ڇا آهي؟ هوءَ سکر ۾ مون سان گڏ رهندي هئي ۽ ست سال جيئري رهي. هن کي ڪئنسر وري اٿلي پئي ۽ مقامي ڊاڪٽرن جو اهو مشورو هو تہ هوءَ هاڻ لاعلاج آهي ۽ هن کي سفر جي زحمت نہ ڏني وڃي. هوءَ منهنجي گهر ۾ گذاري وئي. خدا ڪيس پنهنجي جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي. هن کي شڪارپور ۾ ڏوليءَ ۾ کڻي، منهنجي پيءُ جي قبر پرسان آبائي قبرستان ۾ دفنايو ويو. مون هن جي ڳوري ڪاٺ مان ٺهيل ڏوليءَ کي ڪافي وقت لاءِ ڪلهو ڏنو هو. ايتري قدر جو منهنجو ڦٽيءَ جو هڏو ذري گهٽ ٽٽي پيو هو. مان جڏهن قبرستان مان پاڙي ۾ موٽيو هوس، تڏهن مون کي سخت بخار هو ۽ يڪدم ڪار ۾ چڙهي علاج لاءِ سکر ويو هوس. ٽئين ڏينهن جڏهن بخار مليريا جي گورين سان نہ لٿو تہ منهنجي دوست ڊاڪٽر احسان رايو ڏنو تہ مون کي مُدي جو بخار آهي، ممڪن آهي تہ يارهين ڏينهن لهي وڃي. مون کي سخت پرهيز ڪرائي وئي ۽ مون کي روز رڳو چوزي جي يخني ڏني ويندي هئي. ان ڪري مان ڳري ڪندا ٿي ويو هوس، ۽ جڏهن يارهين ڏينهن کان

Gul Hayat Institute

پوءِ مدي جي بخار (Typhoid) مان اٿيس تہ مان ڪٽ تي ٽنگون لڙڪائي بہ ويهي نہ سگهندو هوس. انهيءَ عرصي ۾ زرينا ڏينهن رات جاڳي منهنجي نرس وانگر خدمت ڪئي هئي ۽ هن کي ان ڳالهہ جو خوف نہ ٿيو هو تہ خود هن جي طبيعت ناساز نہ ٿي وڃي. هوءَ هڪ بيحد صابر ماءُ جي ڌيءَ هئي ۽ هن کي ننڍي هوندي کان اها تربيت هئي تہ چپن تي اُف بہ نہ آڻي.

اها تہ ڳالهہ مان ڳالهہ نڪتي ۽ مان اڳتي نڪري آيس. اسان جي گهر جي پرسان دمينتي ديويءَ جو اسڪول هو. شايد ان جو نالو ميران اسڪول هو، ۽ هيڊ ماستر شايد سرڳواسي جهامنداس جهامر هوندو هو، جو پوءِ سنڌيءَ جو برک اديب ٿيو. اتي زرينا جون هندو ساهيڙيون وديا، ڀاڳي، ساوتري، رُڪي، سرلا، ڪوشليا وغيره پڙهنديون هيون. اسڪول ۾ اڪثريت هندو ڇوڪرين جي هئي. مان ان اسڪول جي ٻاهران بيهي ميران ٻائيءَ جا گيت ٻڌندو هوس ۽ هيٺيون گيت بار بار ٻڌي مون کي ياد ٿي ويو هو:

پگ پگ گهنگهرو باندي، ميران ناچي ري
ساس ڪهي ميران ڪُل ناسي
ميران ڪهي مئن پيُون داسي
ميرا درد نہ جاني ڪوءِ.

ترجمو: (وک وک تي گهنگهرو ٻڌي ميران نچي ٿي،
سَسُ چوي ٿي تہ ميران ڪُل کي ٻوڙيو آهي،
ميران چوي ٿي تہ مان پيُوان جي داسي آهيان،
منهنجو درد ڪوبہ نہ ٿو ڄاڻي.)

زرينا اتي ست درجا سنڌي پڙهي هئي ۽ فائينل جي امتحان ۾ پاس ٿي هئي. ورهاڱي کان پوءِ هڪ وڏو طوفان آيو. نہ صرف جهونا ٻڙ ٻاڙوُن پٽجي اونڌا ٿي ڪِرياپر نرم نازڪ وليون بہ اکڙجي ويون. ماڻهو ائين طوفان ۾ اڏامي ويا جيئن سڪل پن اڏامي ويندا آهن. هوا جا گهوگهات ٿي رهيا هئا ۽ پکي آکيرا ڇڏي اڏامي ويا ها. رکو چمڙا غارن ۾ اونڌا لڙڪيا پيا هئا.

وچ ۾ قطع ڪلامي ٿي وئي. مان ميران جي گيت "ميرا درد نہ جاني ڪوءِ." جي ڳالهہ ڪري رهيو هوس. جڏهن مان ڪاليج ۾ آيس تہ منهنجي هندي - اردو گيت ۾ دلچسپي وڌي وئي. مون کي ميراجيءَ جا گيت ڏاڍا وڻيا، هن جا وديا پتيءَ ۽ چنڊي داس جا ترجما ان وقت اردو رسالي 'ادبي

دنيا‘ ۾“ ڇپيا ها جي پوءِ هن جي ڪتاب ’ديس ديس ڪي نظمين‘ ۾ ڇپيا. اردو ۾ گيت جو پيارو سرجڻهار تنوير نقوي منهنجي دوست رئيس ڪريم بخش نظاماڻيءَ جو گهرو دوست هو. تنوير جڏهن لاهور ۾ عشق ۾ شڪست کاڌي هئي، جنهن جو سجاد ظهير پنهنجي مشهور ڪتاب ’روشنائي‘ ۾ بہ اشارتاً ذڪر ڪيو آهي، تڏهن هن ماتليءَ ۾ رئيس ڪريم بخش نظاماڻيءَ وٽ اچي پناهہ ورتي هئي. رئيس ساري رات محفل ۾ شراب پيئندو هو، ۽ تنوير نقويءَ جا گيت ڳائيندو هو ۽ دف تي ايتري زور سان ٿاڦ هڻندو هو جو آسمان ۾ ستارا ڇرڪي ويندا ها ۽ پکي وڻن تي جاڳي پوندا ها.

رئيس نظاماڻي مرحوم، سائين جي. ايم. سيد جو دادلو هوندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هن وٽ حاضري ڀريندو هو. مان هن کي هڪ صاحب ذوق انسان سمجهندو هوس جو هو واقعي هيو بہ. هن ڀهرين ايڪتا ۾ ميل (Male) آرٽسٽن ۾ پارٽ ورتو. جنهن جو ذڪر هن پنهنجي ڪتاب، ”ڪيئي ڪتاب“ جي جلد ڀهرين ۾ ’ايڪتا فلم، واڊيا اسٽوڊيو ۽ اسين‘ جي سري هيٺ ڪيو آهي. افسوس سان چوڻو ٿو پوي تہ هن جي ساڳئي ڪتاب ۾ صفحي 311 تي ’ڏيپلائي، جوئي، اياز ۽ ٻين اديبن سان سڱ‘ جي سري هيٺ لکيل باب آهي. ان ۾ هن منهنجي شڪايت ڪئي آهي تہ ڪشتيءَ ۾ ماتليءَ ڏانهن ويندي مون پنهنجن دوستن سان گفتگو تي ڪئي، جڏهن اسان قليليءَ مان وڃي رهيا هئاسين تڏهن اسان هن جي چوڻ جي باوجود آسمان ۾ چنڊ ۽ پاڻيءَ ۾ ان جي پاڇي ڏانهن ڌيان نہ تي ڏنو ۽ ان کي هن بدذوقي ڪوٺيو آهي. مون پاڻ تي تنقيد تي (جا بي تحاشا ڪئي وئي آهي.) جيئرن ڪي ئي ڪڏهن جواب نہ ڏنو آهي تہ مئي کي ڇا ڏيان! پر مون کي رئيس لاءِ عزت هئي ۽ ان ڪري هن جي وفات کان پوءِ سندس مشوري سان نااتفاقي ڏيکارڻ تي مان معافي تو گهران.

دراصل مون وانگر دنيا ۾ ٻيو شاعر ليوپارڊي (Leo Pardy) ٿيو هو، جنهن چنڊ سان شديد محبت ڪئي هئي. پر چنڊ سان محبت ۽ ان جو علامت طور اظهار مون ليوپارڊيءَ کان بہ وڌيڪ پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيو آهي. اها ڳالهہ مون کي منهنجي اديب دوست گني سامتاڻيءَ بہ بمبئيءَ ۾ چئي هئي، جنهن جو ذڪر مون ’هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن‘ جي مهاڳ ۾ ڪيو آهي. مان جڏهن سکر ۾ هوس، تڏهن ليفٽ بئنڪ تي ٻن فيڊر واهن جي وچ تي

ڪار بيهاري اڌ رات تائين ڪنهن جي آغوش ۾ ويٺو هوندو هوس ۽ چنڊ ڪي لهرين ۾ لڙهندو ڏسندو هوس. ڪڏهن رات جو سکر ۾ ستين جي استان وٽان چنڊ ڪي سنڌوءَ جي سِير ۾ ايترو وقت وهنجندو ڏسندو هوس، جيترو وقت روهڙيءَ جي شاعر 'بيڪس'، هندو استرين ڪي سنان ڪندي بہ نہ ڏٺو هو. ان ڪري ئي اهڙي خوشگوار ماحول ۾ مون نہ صرف ٻاهريون منظر پئي ڏٺو، پر دوستن سان گفتگو بہ پئي ڪئي، جن سان مان ڇنيءَ ڇهہ ماهيءَ ملندو هوس. ائين برابر آهي تہ رئيس نظاماڻي، گوتم ٻڌ وانگر پنهنجي انتر ڌيان ۾ ويٺو هو، ۽ جرمن ناول نويس هربرٽ هيس جي مشهور ناول 'سڌارت' ۾ ذڪر آيل ٻيڙيءَ ۾ پنهنجي نرواڻ لاءِ ويچي رهيو هو. دوست نظر انداز ڪري فقط چنڊ ڏانهن تڪ ٻڌي نهارڻ مون کي مضحڪہ خيز لڳندو آهي.

مون کي ميراجي ۽ تنوير نقويءَ جي گيتن کان سواءِ مقبول حسين احمد پوريءَ جا گيت بہ وڻندا ها، جي مان اردو رسالن ۾ پڙهندو هوس. مون کي نواب واجد علي شاهہ جي ناٽڪ 'اندر سڀا' ۾ شامل ڪيل امانت لکنويءَ جا گيت بہ ڏاڍا وڻيا ها. حفيظ جالنڌريءَ جو، 'ڪاهن مرلي والي نند ڪي لال بنسري بجائي جا.' بہ ڏاڍو وڻيو هو. مجيد امجد جو هڪ خاموش طبع شاعر هو، انهيءَ جا گيت بہ دلچسپ ها. قتيل شفائي، عبدالمجيد ڀٽي، تاج سعيد، ساحر لڌيانوي، احمد راهي، عادل پرديپ، جميل الدين عالي، قيوم نظر، طفيل هوشيارپوري، ناصر شهزاد ۽ نگار صهبائيءَ جا گيت بہ مون پڙهيا آهن. سنڌيءَ ۾ گيت صحيح معنيٰ ۾ مون ٻهريون پيرو لکيا. جيتوڻيڪ مون کان اڳ هوند راج دکايل ڪجهہ گيت لکي چڪو هو، ۽ ڪجهہ هري دلگير بہ گيت لکي چڪو هو. مون پهريون گيت "هاءِ پرين ياد آيا." ڪراچيءَ جي سنڌي سرڪل جي ڪنهن محفل ۾ پڙهيو هو. لعل چند امرڏنو مل، جو ميڙ جي صدارت ڪري رهيو هو، جهومي اٿيو ۽ توري وقت کان پوءِ اهو گيت سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي 'مهراڻ' ۾ ڇپيو، ڇو تہ هو پاڻ تن ڏينهن ۾ مهراڻ جو ايڊيٽر هو. جنهن وقت عثمان علي انصاري بورڊ جو سيڪريٽري هو.

ٻالهہ ميران ٻائيءَ جي گيت تان نڪتي جو ميران اسڪول ۾ ڳائيندا ها، جنهن ۾ زرينا پڙهندي هئي ۽ جنهن ۾ اڄان تائين پروفيسر جهامنداس جو پٽ لچيت راءِ رهندو آهي. زرينا جون ساهيڙيون ورهاڱي کا[illegible]ءِ ڪک پن

ٿي اڏامي ويون. انهن مان هن سان ’شاهہ سچل سامي‘ سيمينار تي فقط رُڪي ملي هئي، جا مشهور سنڌي اديب ٻلديو گاجرا جي ڀاڄائي هئي ۽ ٻلديو گاجرا منهنجي ۽ زرينا جي ماني جهلي هئي. تڏهن هوءِ به آئي هئي، ۽ زرينا سان ڳالهيون ڪندي نہ ٿي ڍاپي. ٻلديو گاجرا سنڌي ٻوليءَ لاءِ هندي لپيءَ جو حامي هو، جيتوڻيڪ منهنجا ڪيترا دوست عربي رسم الخط جا حامي هئا ۽ پنهنجو سنڌي تشخص قائم رکڻ ٿي چاهيائون، ۽ سنڌ جي سنڌي ادب سان ناتو نہ ٿي ڇنڻ چاهيائون.

ٻلديو گاجرا، ڪشن چند بيوس جو وڏو مداح هو. هن مون کان پڇيو: ”ڪير وڏو شاعر هو، ڪشن چند بيوس يا ليکراج عزيز؟“ مون جواب ڏنو: ”بيوس. عزيز تہ بحر وزن تي تڪبندي ڪندو هو. هن ترقي پسند اديبن لاءِ رشوت طور ڪجهہ شعر لکيا هئا. ان ڪري هو ڪيس اهميت ڏيندا ها.“

دراصل ’بيوس‘، جنهن جو ’شيرين شعر‘ ڪتاب اسان جي ٽئين درجي انگريزيءَ تي درسي ڪتاب طور هوندو هو. ٽئين شاعريءَ جو باني هو:

”ڪر دنيا ۾ دل وڏيري، تون بہ رهہ مان پيو رهان،
آڻ من ورتيءَ ۾ ڦيري، تون بہ رهہ مان پيو رهان.“
يا، ”الا جهري مَ شال غريبن جي جهوپڙي.“

يا، ”هاءِ اڄ هند مٿان، ڏنڌ ٿو ڪارو ڏسجي.“

هن اسان جي شاعريءَ لاءِ نوان افق کولي ڇڏيا. ڪنهن بيوقوف نقاد هن جي سلوڪن، ”چنتا چڪيا ڪان ٻُري، هوءِ ٻري هيءَ ٻاري.“ تي تنقيد ڪندي لکيو آهي تہ ’بيوس، ساميءَ جي نقالي ڪئي آهي ۽ انهن سلوڪن هن جي ساک کي ڇيهو رسايو آهي.‘ دراصل ساميءَ جي پوري شاعريءَ کان اها سِٽ ڀاري آهي، ان ۾ جهول نہ آهي ۽ روايتي ويدانتي شاعريءَ جو ورجاءُ بہ نہ آهي. انهيءَ سٽ مون کي اتساهيو هو تہ پنهنجا سلوڪ ساميءَ جي نالي لکان، جي ’ڪپر ٿو ڪُن ڪري‘ ۾ ڇپيا ها. ٻيا سلوڪ مون ٻوڏي پستڪ ’ڏمپد‘ کان متاثر ٿي ڇپيا ها. سنڌ جي سيتا تي سوچي سنڌ جي سورهيہ ٻداماڻي پنري، جنهن مغلن سان جنگ ڪئي هئي، ان تي ٻہ بيت پنهنجا ٿا ياد اچن.

اڄ گهر جين يار، ٻداماڻي پُنرا،
ڪاڇي ٻنهي پار، ويرين واتون لائيون.

اڄ گهرجين تون، بداماٽي پُنرا،
مٿان اچي مون، ويرين لاٽون لائيون.

-

اڄ گهرجين هت، بداماٽي پُنرا،
ڪاڇي پکي پت، ويرين واٽون لائيون.

(ڇا ڪوئي صوفي يا ويدانتي بہ بداماٽي پنرو ٿي سگهندو آهي؟ يا مان واٽ ڀلي ويو آهيان؟)

اياز، هاڻي ڍيرو ويڙهہ! پتنگ ڏاڍو ڏور وڃي نڪتو آهي. ساروٽيون سميت ۽ پنهنجي پاڙي ۾ شڪارپور موٽي آءُ! زرينا مون کي ڪيتري بہ پياري آهي، پر پوءِ بہ مون کي روسي افسانہ نويس چيخوف جا لفظ ڪن ۾ گونجن پيا.

"هن لاءِ عورت ڪهڙي اهميت رکندي هئي. پرواهہ ناهي تہ هن کي ان جي ڪهڙي بہ ضرورت هجي، جو تہ هن جي ساري زندگي قلم ۽ ڪاغذ هئي."

زرينا! مون توتي ايتري توجهہ نہ ڏني، جنهن جي تون مستحق هئينءَ.

گهر ۾ رهي بہ مون تي سارو وقت شاعريءَ جي ڪيفيت ڇانئي رهي. ان تي مون کي فرانسيسي شاعر پال ورلين (Paul Verleine) جي هڪ نظم ياد آئي:

"ڳاڙهہ سُري اڱڻ ۾، ڏياٽيءَ جي جهڪي لاٽ، ڏيان جو سپني جهڙو هوندو آهي، نهار جا ٻيءَ اڪنديءَ نهار ۾ لين تي ويندي آهي. چاءِ جي ٻاڦ ۾ لوڏيل ڪتابن جي ويلا، سانجهيءَ جي مٺيءَ ماٺ جو انت، من پانوٽو ٽڪ، ۽ جوڳي آرام جي خواهش ۽ رات جي عبادت جهڙي آرزو. ووءِ! منهنجو سپنو انهن جي ڪيئن نہ ڪڍ لڳو اچي. ايتري دير ۽ انڌير هوندي بہ ڪيئن نہ ڏينهن ٻي چٽنيءَ سان گذريو، ۽ مهين تي پاڳلن جيان پوسربو ٿو رهي." اهو مٿيون منظر مون 'پڳت سنگهہ کي ڦاسي' ۾ سَڪديو جي واتان چوايو هو.

هي چوٿين درجي سنڌيءَ ۾ منهنجو ماستر شير علي خان آهي. اهو مون کان سوال ٿو پڇي: "فاتح ڪير هو پورس يا سڪندر؟"

مون جواب ڏنو، "پورس." هَن ڪلي جواب ڏنو، "نہ سڪندر." جڏهن مان ٽئين درجي انگريزيءَ ۾ آيس تہ مون مهاتما گانڌيءَ جي باري ۾ مطالعو ڪيو. مون کي ان وقت شير علي خان سُجهي آيو. ۽ مون ڀانيو تہ مان صحيح هوس. رڳو امن جا پيامبر فاتح هوندا آهن. اهي دليون فتح ڪندا آهن. فاتح ۽ جنگجو فقط سر لٽندا آهن. هاڻي تہ مان ان خيال جو آهيان تہ تاريخ ۾

چنگيز، هلاڪو، تيمور لنگ، لارڊ ڪلائيو، نيپولين، هٽلر، مسوليني، فرانڪو، اسٽالن وغيره جا نالا حرفِ غلط وانگر ڪاٽيا وڃن. اهي فقط رهزن ۽ قاتل ها ۽ تاريخ نويسن جي هڪ سٽ جا بہ مستحق نہ هئا. مون کي لڳي ٿو تہ ٻي مهاڀارت جي لڙائي اچي رهي آهي،جنهن ۾ ارجن ۽ ڪرشن، ٻئي هڪ ٻئي کي ماريندا ۽ ڌرتي دروپديءَ وانگر اوچنگارون ڏئي روئندي. تاريخ ۾ سومنات جي ٻت جون انڌيون اکيون پنهنجا تارا ڳولي رهيون آهن، جي هيرن مان ٺاهيا ويا ها.

نيو ايرا انگلش اسڪول، ڪورڪي پاڙي ۾ منهنجي گهر کان ٻہ سؤ قدم پري هو. ۽ منهنجي دوست هوند راج داس جي گهر کان ويهارو قدم پري هو. اسان جو پهرين درجي انگريزيءَ ۾ استاد، ان دؤر جو مشهور شاعر ڪيئل داس فاني هو. جنهن جا نظم ماهوار 'سندو' رسالي ۾ ڇپيا ها. جيڪو بولچند راجپال ميان جي ڳوٺ مان ڪيندو هو، جتي فاني پاڻ بہ رهندو هو. شڪارپور ۾ ٻہ شاعر نام ڪٺيا هوندا هئا. ڪيئل داس فاني ۽ لطف الله جوڻڪي، جنهن جي فارسي آميز شاعري علامہ اقبال کان متاثر هوندي هئي ۽ "فاني" 'بيوس' جو ذهني طور تي شاگرد هو. 'جوڻڪي' جنهن جو گهر هاٿي در کان ڪجهہ پنڌ تي مسرور فقير جي گهر جي ويجهو هو، ان جي باري ۾ مان 'جڳ مڙيوئي سپنو' ۾ اڳيئي ذڪر ڪري چڪو آهيان. فاني نيو ايرا اسڪول ۾ ماستر هو ۽ ڪيس ويهارو رپيا پگهار ملندي هئي، جنهن مان هو پنهنجي ۽ گهر جي پورت ڪندو هو. فاني هڪ خدا مست انسان هو، جيڪو مال و دولت جي هوس کان پري هو. فانيءَ تي سوچي مون کي سرمد جي هڪ فارسي رباعي ياد آئي.

آل ڪس ڪہ ڪباب مِي خورد، در گذرد
آل ڪس ڪہ شراب مِي خورد، در گذرد
سرمد ڪہ بہ ڪاسہ، گدائي نان را،
تر ڪرده بہ آب، مِي خورد در گزرد.

ترجمو: (جيڪو ڪباب کائي ٿو، اهو بہ گذاري وڃي ٿو،
جيڪو شراب پيئي ٿو، اهو بہ گذاري وڃي ٿو،
سرمد جنهن پنهنجي فقيراڻي ڪشتي ۾ نان
پاڻيءَ سان آلو ڪري کاڌو، اهو بہ گذاري ويو -)

Gul Hayat Institute

فانيءَ ڪي مون آخري ڀيرو، ”شاھہ سچل ۽ سامي“ سيمينار تي ڏٺو. هُو مون لاءِ ڀوپال مان بمبئيءَ ڪهي آيو هو، ۽ ٻياسي سالن جو ٿي چڪو هو، پر ابراهيم جويي وانگر ڪڙو تڙو هو، جويو بہ لڳ ڀڳ ساڳيءَ عمر جو آهي. مون منتظمين کي چيو تہ ڪيئل داس فانيءَ کان صدارت ڪرائين، ۽ مون کي مهمان خاص ڪن، نہ تہ هو ان جي ابتڙ ڪن ها.

فاني ڏاڍي سادي طبيعت وارو ماڻهو هو. هن اسٽيج تي مون کي ڪن ۾ چيو: ”پٽ مون ٻڌو آهي تہ تو ويريہ وڃائين ٿو. ويريہ ۾ تہ ماڻهوءَ جي سکھہ ۽ تندرستيءَ جو راز آهي.“ مون مرڪي دل ۾ چيو: ”سائين، ڪوھہ ڳڙندو رهي ۽ نيسر وهندي رهي تہ بهتر آهي.“ پر هن کي چيم: ”هائو سائين، اوهين صحيح آهيو.“

فانيءَ ڪي مون پهرين درجي انگريزيءَ ۾ پنهنجو هڪ غزل ڊيڪاريو هو، جيڪو مون هڪ اردو غزل جي تتبع تي لکيو هو ۽ جو سوامي رام تيرٿ جي اردو ڊائريءَ ۾ شامل هيو، جا مون جماڻي هال لائبريريءَ مان ورتي هئي. اهو غزل هاڻي شڪارپور تي پنهنجي ڪتاب ۾ خليل مورياڻيءَ ڇاپيو آهي. فانيءَ جي تربيت هيٺ منهنجي ذات وچ واءُ ۽ طوفان وانگر ترقي ڪري رهي هئي ۽ هفتي ۾ مان ٻہ ٽي ڀيرا هن وٽ شعر جي درستيءَ لاءِ ويندو هوس. جيڪڏهن فاني منهنجي تربيت ۽ همت افزائي نہ ڪري ها تہ اڄ مان شاعر نہ هجان ها.

هو هڪ سال اڳ گذاري ويو، پر ان کان اڳ ۾ انور فگار هڪڙي فانيءَ جي ڪلام جي ترتيب ڏني هئي ۽ اهو ڇپائيءَ لاءِ سنڌي ادبي بورڊ کي ڏنو هو ۽ مون انور فگار هڪڙي جي چوڻ تي، ان ڪتاب تي پيش لفظ خوشيءَ سان لکيو هو. نهايت خوشيءَ جي ڳالھہ آهي تہ شڪارپور ۾ انور فگار هڪڙي، خليل مورياڻي ۽ ٻيا نوجوان پيدا ٿيا آهن ۽ لعل محمد لعل جهڙا بزرگ انهن کي همٿائي رهيا آهن ۽ هنن شڪارپور جي ماضي ۽ حال تي سيمينار ڪرائي ٻہ ديده زيب ڪتاب ڇپايا آهن. نند جويريءَ جو شڪارپور تي لکيل نظم مون کي ايترو وڻيو هو، جو مون هن کي ڪتاب تي بمبئيءَ ۾ مهاڳ لکي ڏنو هو. سندس اهو ڪتاب ڇپيو آهي.

فانيءَ جي شاعريءَ جو تجزيو ائين هو، جيئن مون پوءِ پڪاسو جا لفظ آرٽ جي باري ۾ پڙهيا ها. ”آرٽ سچ نہ آهي، آرٽ اها ڳالھہ آهي جا سچ

محسوس ڪرائي ٿي.“ هن شاهہ سچل سامي کان بيوس تائين گهرو مطالعو ڪيو هو. ڪي تعصب پرست انهيءَ ماضيءَ جي تجزئي کي شڪ سان ڏسندا ها، پر ’حقيقت، حقيقت آهي. جنهن کي انجير جو پن بہ لڪائي نہ سگهندو آهي.‘ فاني سنڪ پل جي پرسان هڪ ڪلب ۾ رهندو هو. جا ڪجهہ ماسترن گڏجي ٺاهي هئي، جنهن ۾ سائين هاسانند بہ رهندو هو، جيڪو ورهاڱي کان پوءِ الهاس ننگر ۾ گذاري ويو. انهيءَ مون ۾ انگريزي ادب لاءِ محبت پيدا ڪئي. هن نہ رڳو مون کي ڪجهہ سستا ڪتاب ڪلڪتي مان گهرائي ڏنا، پر هو اتان انڊين رِويو بہ گهرائيندو هو ۽ رسالي ۾ جيڪي مضمون منهنجي سمجهہ ۾ نہ ايندا ها، اهي سمجهائيندو هو. مون ان وقت هر ساهہ سنڌ جي ڪلچر ۽ ادب جي فضا ۾ ڪنيو. گهر پرسان نوجوان برادر منڊل لئبريريءَ ۾ رتن، سندر ساهتيہ رسالن ۾ گجراتي، مراٺي، بنگالي ادب جا قومپرست ناول ۽ هند جي تاريخ تي ڪتاب وٺي پڙهيا. مان لائبريريءَ مان روز بہ ڪتاب وٺي ايندو هوس ۽ ٽئين چئين وڳي رات تائين پڙهي پورا ڪندو هوس ۽ ٻئي ڏينهن تي موٽائي ٻيا ڪتاب وٺي ايندو هوس. مشاهدو ۽ مطالعو اهڙيءَ حد تي پهتو جو پاڻ کان وڏن کي انهن جي قد ڪاٺ کان ننڍو سمجهڻ لڳس. جماٽي هال لائبريريءَ ۾ ماستر حبيب الله پنو، مشتاق ابڙو (جو پوءِ ’جدوجهد‘ نالي ڪاٺي اخبار ڪراچيءَ مان ڪيندو هو.) ۽ ماستر عبدالله، واقف ٿيا جو جماٽي هال جي سامهون ميونسپالٽيءَ جي پاڻيءَ جي مشين سنڀاليندو هو. هن وٽ هڪ ڪٽ ۽ بہ ڪرسيون هونديون هيون، جنهن تي ويهي ادب تي ڳالهائيندا هئاسين. ان دؤر ۾ منهنجو هڪ شعر مفاعيلن مفاعيلن وزن تي سنڌو رسالي ۾ ڇپيو هو، جو مون ٻين وزنن سان گڏ حاجي محمود خادم جي ڪتاب ’رهنمائي شاعري‘ مان سکيو هو. فارسي وزن تي عبور منهنجي طبع روان لاءِ مشڪل نہ هو. مشتاق ابڙو نوڪري لاڙڪاڻي ۾ ڪندو هو ۽ جمعيت الشعراءِ جي مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندو هو ۽ جڏهن هو شڪارپور موٽندو هو تہ اسان ادبي ڪچهريون ڪندا هئاسين. هڪ هندو شاعر جنهن جو ’غمگين‘ تخلص هوندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هوند راج داس بہ اسان سان شريڪ ٿيندو هو. پر هوند راج آريہ سماجي هو ۽ مشتاق مسلم ليگي، تنهن ڪري هنن جي طبيعت نہ ملندي هئي. لاڙڪاڻي مان محمود خادم انهن شعرن جو انتخاب بہ ڇاپيندو هو، جي مشاعرن ۾ پڙهيا ويندا ها. هن

Gul Hayat Institute

جي ماهوار رسالي جو نالو شايد 'اديب سنڌ' هوندو هو. مشتاق اسان کي پڪ سان چوندو هو تہ: "لاڙڪاڻي جا شاعر بحر وزن نہ ڄاڻندا آهن." هڪ ڀيري مون کي الحقيقت اخبار هٿ ۾ هئي، جنهن ۾ واصف جو غزل 'خدا جا بندا، خدا خدا ڪر، خدا جا بندا، خدا خدا ڪر.' ڇپيو هو. مون مشتاق کي آزمائڻ لاءِ چيو تہ: "ڇا هيءَ سٽ وزن تي پوري آهي؟" هن وراڻيو، "بلڪل نہ." مون چيو تہ: "سائين مون رهنمائي شاعري پڙهيو آهي ۽ ان سٽ جي تقطيع ڪري سگهان ٿو. اها بہ ڀيرا 'مفاعلاتن' جي وزن تي آهي. هو خار ۾ اٿيو، شربت جو بل ڀريائين ۽ چيائين تہ: "هاڻي هلون ٿا." اسان شربت جا ٽي گلاس گهرايا ها ۽ تن ڏينهن ۾ شربت جو گلاس ٽڪي ۾ ملندو هو. مشتاق ابڙو انهن ڏينهن ۾ بہ ايتري ڊگهي قميص پائيندو هو، جيتري هاڻ اسان وٽ پائي ويندي آهي. هندو جيڪي لنڍي قميص پينٽ مان ٻاهر ڪيدي ڇڏيندا ها ۽ پينٽ تي چمپل پائيندا ها، اهي ڪيس حيرانيءَ سان ڏسندا ها. مشتاق ابڙو پنهنجي شلوار قميص ۾ هڪ رعبدار شخصيت لڳندو هو ۽ پنهنجي لا اُبالي طبيعت جي مظاهري لاءِ نيل تي هاريل پاڻي پنهنجي قميص جي پلاند سان اگهي ڇڏيندو هو. ماستر عبدالله مسدس حالي پڙهيو هو ۽ چوندو هو تہ تجارت عين اسلام آهي ۽ هو ڏاڍي پڪائيءَ سان، ڪجهہ پئسا بچائي ڪٿي سيڙائيندو هو. ماستر حبيب الله جو منهنجي مائٽ ثناءُ الله شيخ جو دوست هوندو هو، فاعلاتن فاعلات کان وڌي نہ سگهيو. دراصل هو رائيٽرس گلڊ جي بنگالي ميمبر ڪوي غلام مصطفيٰ کان بهتر هو، جو جڏهن سکر آيو هو تہ اسان کي ٻڌايو هئائين تہ هن چار ڀيرا فعولن واري وزن تي شعر لکيو آهي. جيئن: 'ڪريما ببخشاءِ بر حال ما.' لکيل آهي. دراصل اوڀر پاڪستان (هاڻ بنگلاديش) جا سڀ مسلمان ڪوي اڌ مغزي هوندا هئا. مان تہ شاعر انقلاب نذرالسلام کي بہ انهن کان بهتر نہ ٿو سمجهان، جو تہ هن ساڳئي نظم ۾ مهاديو ۽ حضرت عليءَ جو گڏي ذڪر ڪيو آهي، جيڪو بلڪل بي معنيٰ ٿو لڳي. هو غالباً هيڊ ڪنسٽيبل هو ۽ ٽئگور جي پيٽ ۾ اڌ اکري شاعر هو ۽ هندو هن کي ان ڪري ٽيڪر ڏيندا ها جو هو قوم پرستيءَ جي شاعري ڪندو هو. اردوءَ جي شاعر انقلاب جوش مليح آبادي هڪ پنهنجي ڪتاب 'شعلہ و شبنم' ۾ هڪ ڀنگياڻيءَ تي نظم لکيو هو ۽ آخر ۾ چيو هو تہ: 'جنهن جي هٿ ۾ ٻهارو آهي.'

اس ڪلائي ميں تہ ڪنگن جگمگانا چاهئے
(هن ڪرائيءَ ۾ تہ ڪنگڻ ڪي چمڪڻ گهرجي.)

ڇا نہ انقلاب جو تصور هو ۽ انسان جي محنت جي قدر و قيمت هئي! دراصل فيض جهڙي انقلابي شاعر کي بہ پنهنجي عوام پسنديءَ جو صحيح شعور نہ هو ۽ هن ’نقش فريادي‘ ۾ هندوستان جي عوام لاءِ ’آوارا، بيڪار ڪتا‘ لفظن ۾ عوام جي ڪيتري نہ تذليل ڪئي آهي! غالب جهڙا شاعر هر لفظ ڳڻي ڳوتي ڪم آڻيندا ها ۽ پنهنجي اظهار جي مقصد ۾ نهايت ڪامياب هئا. افسوس جي ڳالهہ آهي تہ سنڌي ڪمپيوٽر اردو صورت خطيءَ ۾ شعر ڇپي نہ ٿا سگهن، ان ڪري اهي سنڌي صورت خطيءَ ۾ ڏيئا ٿا پون. چڱو هاڻ موٽي چوٿين ڪلاس ۾ ٿو هلان. اتي يوسف ڪتيءَ نالي بہ هڪ ڇوڪرو مون سان گڏ پڙهندو هو. تڏهن مان روز روز ڪتين جي پاڙي ۾ ويندو هوس، اسان اسڪول جي باري ۾ ڳالهہ ٻولهہ ڪندا هئاسين. اسان جي گهران هڪ ڪتياڻي ڌوئڻ لاءِ ڪپڙا کڻي ويندي هئي، سندس نالو جندان هو. هوءَ ڪنبي تي چاڙهيل ململ، شلوار يا پاپلين جي سؤ ڪپڙن جي لاءِ هڪ رپيو وٺندي هئي. پر سوسيون، مونڙا، ڪيس، ڪتا، لونگيون، اڪٽ وغيره هوءَ صابڻ سان ڌوئي استري ڪري ڏيندي هئي. انهن ڪپڙن جي سؤ لاءِ ٻہ رپيا وٺندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن مان هن وٽان اسڪول لاءِ ڪجهہ ڪپڙا کڻڻ ويندو هوس تہ هن جي ڌيءَ لالان سوسي وغيره ڌوئيندي نظر ايندي هئي. هڪ ڀيري لالان اڪيلي گهر ۾ ويٺي هئي. هن منهنجا ڪجهہ استري ٿيل ڪپڙا تهہ ڪري مون کي ڏنا تہ وٺڻ وقت هن جي هٿن هيٺان مون پنهنجا هٿ نہ ڪڍيا ۽ انهن کي هلڪو زور ڏنو تہ هن مون ڏانهن آڪير مان ڏسي ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو. ٻئي ڀيري مان يوسف وٽان ٿي لالان جي گهر ويس. ان ڏينهن بہ هوءَ اڪيلي هئي، ڇو تہ هن جي ماءُ ڌوتل ڪپڙا گهرن ۾ پهچائڻ وئي هئي. هن وري ڪجهہ استري ٿيل ڪپڙا مون کي ڏنا. ڪپڙا وٺندي مون پنهنجي هٿن سان هن جي هٿن کي زور ڏنو. هن هرڻيءَ جهڙين ڇيروين ۽ ڪنبي تي ڌوتل، ململ جهڙن اکين سان مون ڏانهن ڏٺو ۽ وري اکيون جهڪائي ڇڏيائين. پوءِ هن آهستي آواز ۾ چيو: ”تون پنهنجي ماءُ کي چو نہ ٿو چوين تہ منهنجي ماءُ کان سڱ گهري.“ مان وري جڏهن يوسف ڏانهن ويندو هوس، تہ هوءَ در جي چائنٺ تي ويٺل نظر ايندي هئي ۽ هن جون اکيون چونديون هيون: ”تون

Gul Hayat Institute

پنهنجي ماءُ کي چو نہ ٿو چوين تہ منهنجي ماءُ ڪان سگھ گھري." ڪيئي انسان پٽڙ تي ليڪ وانگر دل تي اُڪرجي ويندا آهن. ڪيئي ڀيرا منهنجي ڪنن ۾ هن جو آواز ٻُريو آهي. "تون پنهنجي ماءُ کي چو نہ ٿو چئين."

ڪهڙا ڪهڙا انسان ۽ واقعا منهنجي زندگيءَ ۾ آيا! هيءَ تڏهن جي ڳالهہ آهي جڏهن مان فرسٽ ييئر ۾ پڙهندو هوس. محرم نالي هڪ غريب شاگرد مون سان گڏ پنج درجا سنڌي پڙهي تعليم ڇڏي ڏني ۽ زمين ٽڪرو وڪڻي، هن هڪ خوبصورت گھوڙي گاڏي ورتي. شڪارپور ۾ اِها سيني گاڏين کان وڌيڪ ٺاهوڪي ۽ مهانگي گاڏي هوندي هئي. هو گھوڙا بدلائيندو وتندو هو. ڪڏهن اُن ۾ ڪُميت، ڪڏهن سُرخو، ڪڏهن مشڪي ڪڏهن سنجاف گھوڙو هوندو هوس. انهن جا لغام، هنا، ڏاڍا سهڻي ڀرت سان ڀريل هوندا ها، جن ۾ شيشي جون ٽڪيون بہ هونديون هيون ۽ جن جي ڪنڌ ڏوڻ ۽ هٽڪار ٻڌي سارو لکيدر بيهجي ويندو هو. محرم هزاري در تي رهندو هو ۽ هاٿيدر تي هڪ لالواڻي ڇوڪري رهندي هئي. هُن کي هڪ ڀيري ڪائي سستي بگي نہ ملي ۽ محرم واريءَ بگيءَ تي چڙهي ويئي. ٻئي ڪٽڪ رنگا هئا، جن جو رنگ ڪنهن جي سفيد رنگ کي مات ڏئي وجي ها. جيستائين بگي اسڪول پهچي، محرم ڪيسي مان ٻاجو ڪڍي وڄايو. ان جون وچتون ٻڌي هوءَ گھائجي وئي ۽ چيائينس تہ: "موٽندي هو ڪيس ڏيڍ وڳي گھر ڪٺي هلي." جڏهن محرم ڪيس گھر موٽائي آيو تہ ڇوڪريءَ رپيو ڪڍي ڀاڙو ڏنس. محرم وٺڻ کان انڪار ڪيو. شام جو هو پستن جي مٺائي ۽ موتيءَ جون ڪلڻيون ڪٺي هن جي گھر آيو ۽ ڪڙو ڪڙڪايائين تہ هوءَ ٻاهر نڪتي. جڏهن محرم مٺيون شيون هن کي ڏنيون تڏهن هُن مرڪي پڇيو، "هي ڇالاءِ؟"

هن جي مُرڪ ۽ هن جو سوال ڄڻ محبت جي موٽ هئي. محرم ڪيس چيو تہ، "اڄ سرخو گھوڙو ورتو اٿم. چيم تہ سيني پاسينجرن جو منهن مٺو ڪرايان."

"پر مان تہ رڳو اڄ تنهنجيءَ گاڏيءَ تي چڙهي آهيان." ڇوڪريءَ جواب ڏنو.

محرم چيس تہ، "ائين لڳو تہ تون تڏهن کان بگيءَ ۾ هيٺئين جڏهن کان مون اُها خريد ڪئي هئي، مان صبح سان توکي اسڪول ڪٺي ويندس. توسانِ بگيءَ جي رونق وڌي ٿي وڃي." ڇوڪريءَ محرم ڏانهن ڏٺو ۽ ٻنهي جون اکيون جڪڙجي ويون. ائين روز محرم هن کي ڪٺي ويندو هو ۽ وقت

Gul Hayat Institute

تي موٽائي وٺي ايندو هو ۽ شام جو ڪجهہ نہ ڪجهہ تحفي طور وٺي ويندو هوس. هن جون ڀينر هن کي ڇيڙينديون هيون تہ، ”هاڻي تہ پيٽ ڇٽي تي پئي آهين.“ ڪين خبر نہ هئي تہ مٽائي ڪير ٿو آڻي.

هڪ ڀيري محرم ڇوڪريءَ کي هٿ وڌو تہ هن ڇڏ ڇڏاءُ نہ ڪيو. ان تي محرم ڪيس چيو تہ، ”جڏهن هڪ ٻي ڀيري رات جو تنهنجين ڀينرن کي ننڊ اچي وڃي تہ تون ڏاڪڻ جو در کولجانءِ مان ان جي ٻاهران بيٺو هوندس.“

ٻي ورڪي رات جو در کليو تيستائين محرم کي هر گهڙي قيامت جي گهڙي تي لڳي. ڇوڪري هن کي آهستي پنهنجي ڪمري ۾ وٺي وئي، جتي هن ساڻس رات بسر ڪئي. ٻئي ڏينهن جڏهن هن کي صبح جو ڪڻڪ ويو تہ هن جو منهن ماڪ سان ڌوتل گلاب وانگر ٿي لڳو ۽ محرم کان پڇيائين، ”واچو آندو اٿئي؟“ محرم جڏهن واچو هلايو تہ ڄڻ ساري ڪائنات جهومي اٿي ۽ ڄڻ ٻنهي تي گلن جي ورکا ٿي وئي. هونءَ تہ ايندڙ ويندڙ محرم جي باجي تي هريل ها، پر اڄ تہ هن ڪمال ڪري ڏيکاريو، ڄڻ سانوڻ جو گهنگهور گهٽائون هيٺ لهي آيون. انهن روز محرم هن وٽ ويندو هو. هڪ ڀيري ڇوڪريءَ جي ڪمري ۾ پيٽس ڪٽ جو ڇيڪٽ ٻڌي آئي ۽ هن جي اکين کي اعتبار نہ آيو تہ هي ڇا پيو ٿئي. محرم کي جيئن هن جي سٽس پئي تہ هو شلوار ٻڌي تڪڙو نڪري ويو.

ان کان پوءِ محرم سندس گهر ويندو هو تہ هوءَ کيس نہ ملندي هئي. هن کي ڪراچيءَ مامي وٽ موڪلي ڇڏيو هيائون. محرم ڪراچي سوڌي سڄي سنڌ ڳولي ٿڪو، پر هوءَ کيس ڪٿي بہ نہ ملي. هن ايتري سفر خرچ لاءِ گهوڙو گاڏي وڪڻي ڇڏيو ۽ هڪ معمولي ڪرائي جي گاڏي هلائيندو هو. جڏهن مان هن جي گاڏيءَ تي چڙهيس تہ هن مون کي سڄي واردات ٻڌائي ۽ پڇيو تہ، ”اهڙي ڇوڪري تو ڏٺي آهي.“ مون کي معلوم هو تہ ڇوڪري ڪير آهي، پر مون کي هڪ خطرناڪ الميو اکين ۾ اڀري آيو ۽ مون کيس جواب نہ ڏنو. محرم ٿڌو ساهہ ڀري چيو، ”مون سان موڪلائي تہ وڃي ها. جيڪي بہ چئي ها مان هن لاءِ ڪيان ها.“

”جيڪي بہ،“ مون پڇيو.

”هائو جيڪي بہ،“ هن جواب ڏنو.

”مذهب بہ بدلائين ها؟“

" هائو، مذهب بہ!"

منهنجي ڪتابن جي ٿيلهي ۾ ڪورس جي ڪتابن سان علامہ اقبال جا ٻہ ڪتاب، 'بال جبريل' ۽ 'ضرب ڪليم' بہ آهن. مان 'بانگ درا' اڳ ئي پڙهي چڪو آهيان. رسيس ۾ 'بال جبريل' پورو ڪري ٿو وجان ۽ رات جي ماني کائي 'ضرب ڪليم' ختم ٿو ڪيان. پنهي ۾ هن جي عروض تي ايتري مهارت آهي، جيتري ڪنهن بہ سنڌي شاعر کي نہ آهي، جن فارسي بحر وزن تي لکيو آهي. مون کي ان وقت بہ سانگي ۽ گدا ڪان وٺي فاضل تائين سڀ نيم خوانده لڳا ها. ڪلاس پوري ٿيڻ کان پوءِ سائين هاسانند مون کي ٽئگور جو ڪتاب 'باغبان' (The Gardener) پڙهڻ لاءِ ڏنو. ڪجهہ سال پوءِ مون ٽئگور جا اڪثر ڪتاب ڪاليج جي پهرين سال ۾ پڙهي پورا ڪيا. لعل محمد لعل مون کي ٻڌايو هو تہ ڪاليج جي لئبريريءَ ۾، 'گيتا نجليءَ' جي انگريزيءَ تي منهنجا نوٽ لکيل ها، جيڪي منهنجي انگريزيءَ تي دسترس ڏيکاري رهيا ها. انهن ڏينهن ۾ ادا اختر، ميري ڪاريليءَ (Marry Corelie) جا ڏکيا ناول پاڻ پڙهي، مون کي پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو. ڪيئي سال پوءِ مان پنهنجي دوست عزيز الله، سکر جي سيشن جج سان ڳالهائي رهيو هوس تہ هن ميري ڪاريليءَ جي ناولن جي ڏاڍي ساراهہ پئي ڪئي.

مون هن کي حيرت سان ڏسي چيو: "آهي تہ مون پنجين درجي ۾ پڙهيا ها." اهو ٻڌي هن منهن گهنجائي چيو: "ميري ڪاريليءَ جي ناولن ۾ انگريزي تہ ڏاڍي چڱي هئي." مون هن کي چيو تہ: "مان هاڻ سارتر ۽ سمون دي بوار پڙهندو آهيان." مون عزيزالله کي چوڻ نہ ٿي چاهيو تہ، 'ميري ڪاريلي' انگريزيءَ ۾، هتان جي ايم. اسلم هئي. ناول انگريزي پراڻ لاءِ تہ نہ پڙهبا آهن، پر اهو سوچي چپ رهيس تہ اهو جواب ٻڌي هو ڪاوڙجي پوندو. دراصل ادا اختر جو ذوق چڱو هو. پر هو وقت گذارڻ لاءِ پڙهندو هو. هن مون کي ٿامس هارڊيءَ جا ناول ٽيس (Tess) وغيره ڏنا ها، جي ان وقت مون کي ڏاڍا وڻيا ها. جڏهن مون ايف. اي تي پڙهي تہ مان انگريزيءَ ۽ اردوءَ جا ڪيئي ڪتاب پڙهي چڪو هوس. مان وري اڳتي نڪري آيو آهيان ۽ تسلسل رکي نہ سگهيو آهيان. اسان جي گهر جي پرسان گارگيءَ جي گهر جي پاسي هڪ برهمو سماجي هندو رهندو هو، جنهن جي هال ۾ هڪ گئلري هئي. جتي راجا راءِ موهن راءِ، ديوندرا ناٿ ٽئگور، ڪيشب چندرسين، مهاتما

گانڌي، ديانند سرسوتي، رام ڪرشن، پرم هنس، سوامي وويڪ آنند، راناڊي، گوکلي، دادا ڀائي نوروز جي، بنڪم چئٽرجي، بال گنگاڌر تلڪ، اربندو گهوش، لالا لجپت راءِ جا شيشي سان فريم ۾ فوٽو ٽنگيل هوندا ها، جن جي آدرش ۽ جيوٽيءَ جي باري ۾ هو اسان کي ٻڌائيندو هو. هڪ ڀيري برهمو سماجين، ڪيشب چندرسين تي سي ائنڊ ايس ڪاليج ۾ سيمينار ڪرائي هئي. جنهن ۾ بي. اي تائين ڊي. جي سنڌ آرٽس ڪاليج مان، 20-30 ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين ڀهرو ورتو هو. مون برهمو سماجي پاڙيسريءَ کان ڪيشب چندرسين ۽ برهمو سماج تحريڪ تي ٻہ ٽي انگريزي ۽ اردوءَ ۾ ڪتاب ورتا هئا. جيڪي پڙهي، مون پنهنجي تقرير تيار ڪئي هئي ۽ مقابلي ۾ ٻيو نمبر آيو هوس ۽ مون کي انعام بہ مليو هو. پهريون نمبر هڪ ڊي. جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ جو بي. اي جو شاگرد آيو هو، جنهن جو نالو ياد نہ ٿو اچي. اُن وقت مان پنجين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس. تازو جسارت ماهوار جي هڪ چئن چئن جو پئنل، منهنجو انٽرويو وٺڻ آيو ۽ جڏهن مون کين مٿين ڳالهہ ٻڌائي ۽ کانئن پڇيم تہ: ”اوهان مان ڪنهن ڪيشب چندرسين جو نالو ٻڌو آهي؟“ تہ هنن نابري واري. برهمو سماج تحريڪ اسلام جي وڌ ۾ وڌ ويجهو هئي، ۽ اصنام پرستيءَ کان انڪاري ۽ خدا جي وحدانيت ۾ اعتبار ڪندڙ هئي. مان چاهيان تہ انهن سڀني برهمو سماجي ۽ ٻين هندو سنتن ۽ مفڪرن تي هڪ ڀرپور ڪتاب لکي سگهان ٿو. ڇوتہ جوانيءَ ۾ مون برصغير جي مذهب، سياست، سماجي ۽ ادبي شخصيتن جو مطالعو ڪيو هو. نہ رڳو رام ڪرشن پر هنس سان گفتگو هن جي چيلي جي لکيل ضخيم ڪتاب جو مطالعو ڪيو هو. پر هن تي نوبل پرائيز ونر ناول نويس ژان ڪرسٽاف جي مصنف رومين رولان جي لکيل ڪتاب جو مطالعو بہ ڪيو هو جو نهايت دلچسپ هو.

اسان جي برادريءَ ۾ ٻہ شخص ڪٽر مسلم ليگي ها. زرينا جو مامون شيخ واجد علي، جيڪو علي ڳڙهہ جو لا گريجوئيٽ هو، ۽ شڪارپور مسلم ليگ جو پريزيڊنٽ هو ۽ ادا اختر جو بہ علي ڳڙهہ جو انڊر گريجوئيٽ هو ۽ ساري عمر تظيع اوقات لاءِ ڪتاب پڙهندو هو، جن مان هن کي ڪوئي فائدو نہ ٿيندو هو.

ادا اختر وٽ علي ڳڙهہ جون مخزنون، اردو رسالا نيرنگ خيال،

Gul Hayat Institute

عالمگير، ادبي دنيا، ساقي، خيام ۽ مولانا آزاد جي الهلال ايندا ها. هو اڪثر اسد ملتانيءَ جي شاعري، اسلم جيراج پوريءَ جي تحريرن ۽ چوڌري پرويز جا ڪتاب بہ مون کي ڏيندو هو. جن ۾ مصنف سائنس جي هر نئين ايجاد کي ڪنهن نہ ڪنهن قرآني آيت ۾ ڳولي لهندو هو.

مان متثرڪ ڪان پوءِ تہ فيض احمد فيض جو 'نقش فريادي' ۽ ن. م. راشد جو 'ماورا' پڙهي چڪو هوس ۽ انهن ڪان ڪافي متاثر ٿيو هوس، ۽ اسلامي ڪتاب مون کي وقت جو زيان لڳندا هئا.

جيتوڻيڪ ٻيا مسلم ليگي بہ اسان جي پاڙي ۾ ايندا ها ۽ رات جو ميڙو لڳندو هو، جو 'مسلم هو تو مسلم ليگ ۾ آ.' ترانې سان ختم ٿيندو هو. هو علامہ اقبال، چوڌري رحمت علي، قائداعظم محمد علي جناح ۽ مولانا آزاد جي باري ۾ ڳالهائيندا ها. جو مان دلچسپيءَ سان ٻڌندو هوس. پاڙي جي ماحول جي باري ۾ مون هڪ پورو ڪتاب لکيو هو، جو 1965ع ۾ سندري اتم چنداڻيءَ کي ڏيکاريو هو ۽ هن کي پسند آيو هو، پر ايوب خان جي مارشل لا کان پوءِ ان جا ڪيترائي صفحا مون ڦاڙي ڇڏيا ها، جيئن هر آمريت جي دؤر ۾ ڪيترن ئي نوٽ بوڪن مان صفحا ڦاڙي ڇڏيا آهن. جو تہ اهي اعتراض جوڳا آهن.

وڪالت ڪان پوءِ مان 24 ئي ڪلاڪ سي. آءِ. ڊيءَ جي پهري هيٺ رهندو هوس. ڪنهن وقت بہ منهنجي گهر ۽ آفيس جي تلاشيءَ جو خطرو هوندو هو. مون کي جوانيءَ ۾ قدرت رڳ جون رڳون ڏنيون هيون، نہ تہ منهنجي جاءِ تي چڱو ڀلو ماڻهو ڊهي پوي ها. شاعرن سان آمرن ۽ عوام کهڙا نہ ويل وهايا آهن. ان جا ڪيئي مثال مون ان تقرير ۾ ڏنا آهن. جڏهن طارق اشرف، سهڻي رسالي جو شيخ اياز نمبر ڀاڱو -2 جو مهورت ڪرايو هو. مان ساريءَ جڪ جو تجزيو بي. اي تائين چڱيءَ طرح ڪري سگهندو هوس. پر انهيءَ ڪتاب مان جو مون سندريءَ کي ڏيکاريو هو، ڪجهہ منتشر صفحا جي رهجي ويا ها سي هيٺ ڏيان ٿو:

پهرين صفحي تي لکيل آهي.

"متي تڙ رهي، گذاري ويا ڏينهڙا،
ڪڏهن ڪونہ آئيو، تن پنوهارن پهي،
ويڙا سي وهي، جنہ گذاريم جن سين."

اهو وقت گذري ويو، جڏهن شاعريءَ مان ڪفن ۽ ڪافور جي بوءِ ايندي هئي.

جڏهن لکنو ۽ دهلي جي بوسيده روايات کان متاثر ٿي شاعر قافيہ پئمائي ڪندا ها ۽ پنهنجو غزل پينوءَ جي پاند جيئن ڦهلائي داد جي طلب ڪندا ها. ان ۾ نہ ڪوئي زندگيءَ جو شعور هوندو هو ۽ نہ ڪائي مطالعي جي وسعت. انهيءَ اردو غزل لاءِ ذوق بہ نہ هوندو هو. جنهن جون بہ چار مناسبتون هئن لاءِ ڪوهہ ۾ ڏيڏر جي ڪائنات تي چڪيون هيون. شاعر زندگيءَ جي موج و تلاطم سان ناآشنا آهن. گذريل هڪ سؤ سال جي سنڌي شاعريءَ ڪي ڪي تڪ بند شاعر ڇوڙ وانگر چنبڙيا پيا آهن. فارسيءَ ۽ اردو شاعريءَ جي تتبع ۽ تقليد سنڌي شاعريءَ ۾ جمود پيدا ڪيو، ۽ ٻئي طرف اسان جي ڪلاسيڪي شاعريءَ ڪافي، وائي، بيت، ڏوهيڙي ۾ ڪا نئين جدت نظر نہ آئي. اوهان گذريل صديءَ جون ڪافيون، بيت ۽ وائيون ڏسو. انهن ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ سٽ ملندي، جا ادبي معيار تي پوري اچي ٿي، نہ تہ انهن ۾ ڪجهہ عربيءَ جا جملا، ڪجهہ صوفياڻيون روايتون، ڪجهہ پير جي پراڻي پڙ وانگي پٿي بي معنيٰ روحانيت ۽ ساڳي ساڳي لفظن جي الٽ ڦير آهي. گذريل صدي يا انهيءَ کان وڏيڪ عرصو سنڌي شاعريءَ ۾ اها مئي متي مهراڻ واري مستي ختم ٿي وئي هئي جا ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ هئي. انهيءَ جي انحطاط جو سبب سياسي ۽ سماجي بہ هو ۽ انهن شخصيتن جي کوٽ بہ هئي، جن جي گهري نگاهہ ۽ اعليٰ حوصلو زندگيءَ جا قدر طئہ ڪندو آهي."

هاڻي تہ پيريءَ، بيماريءَ، دوستيءَ، دغا ۽ منافقيءَ ڏسي مون ۾ ڪافي ڦيرو آيو آهي. پر بنيادي طرح مان ساڳيو ماڻهو آهيان جو سمجهندو آهي تہ انسان جو مٿو ڌرتيءَ جي گولي کان وڏو آهي. سکر ۾ منهنجي گهر جي ڊرائينگ روم ۾ رومانيا جي هڪ تصوير ٽنگيل هوندي هئي، جنهن ۾ هڪ ڏاڙهيءَ سان مفڪر پنهنجي ميز تي ڌرتيءَ جي گولي ۽ ماڻهوءَ جي کوپريءَ ۾ ڇا نہ سمايل آهي. ان تي سوچيندو نظر ايندو هو. افسوس جو سکر کان منهنجي عدم موجودگيءَ ۾ بجليءَ بل جي غير ادائگيءَ ڪري بجلي ڪاٽي ڇڏي هئائون ۽ دهشت گرد ان تصوير سوڌو سارو سرو سامان کڻي ويا ها ۽ ڇاڪاڻ جو گهر ۾ بجلي نہ هئي تہ منهنجن ڪتابن ۽ رڪارڊ ڪي باهہ ڏئي روشني ڪندا ها ۽ ان ۾ چوريءَ لاءِ مال جي تلاش ڪندا ها. اسان جي پاڙي

جي چوڌاري دهشت گرد رهندا آهن، جن منهنجا پنج سئو ڪتاب ۽ پنجاهہ اخبارن جي تراشن وغيره جا فائيل ۽ سوين انگريزي، اردو ۽ سنڌيءَ جا رسالا ڪجهہ سال اڳ ساڙيا ها. جيڪڏهن تاريخ هنن کي تهس نهس ڪيو تہ چئڻ منهنجي علم جو انتقام وٺندي.

اردوءَ جي شاعره فاطمہ حسن هڪ ڀيري آسٽريليا جي انگريز شاعره اسٽيلا ڊراءِ ووڊ سان منهنجي ملاقات ڪرائي هئي. ان ڪان پوءِ اسٽيلا منهنجي ڪيترن ئي نظمن جا انگريزيءَ ۾ ترجما ڪيا ها ۽ آسٽريليا ۾ مون تي مضمون بہ ڇپايا ها، جي پوءِ مون کي ڏياري مُڪا هئائين ۽ اڄان مون وٽ آهن.

فاطمہ حسن ڳالهين دوران مون کان پڇيو، ”تو خوشونت سنگهہ جو ناول ’دهلي‘ پڙهيو آهي. مون پنهنجي لائبريريءَ ۾ ڏٺو تہ اهو ڪتاب موجود هو. پر مون هن کي چيو تہ: ”مون وٽ آهي تہ سهي، پر مون پڙهيو ناهي.“ جڏهن مون اهو ناول پڙهي پورو ڪيو تہ مون سمجهيو تہ هوءَ سنڌين تي طنز ڪري رهي هئي. هوءَ مون سان ٻيهر جيڪڏهن ملي وئي تہ ڪائنس پڇندس تہ: ”تو خوشونت سنگهہ جو ”منهنجو رت ڳاڙيندڙ پنجاب“ (My Bleeding Punjab) ناول پڙهيو آهي؟“

عمر خيام جي رصدگاهہ جي تباهيءَ کان پوءِ منهنجي ڪتابي ذخيري جي تباهيءَ جو، علم و ادب جي تباهيءَ جو ٻيو وڏو واقعو هو. ڪنهن وقت غالب جو هيٺيون شعر ياد ايندو آهي.

زندگي اپني جب اس ڈھب سے گذري غالب
هم بهي کيا ياد کرين گے کہ خدا رکھتے تھے.

پر اها ڳالهہ گهڻو پوءِ جي آهي. مان هي ڦاٽل نوٽ بوڪ اتاري وٺان تہ وري پنجين درجي انگريزيءَ نيو ايرا اسڪول ڏانهن موٽي ٿو وڃان. ڦاٽل نوٽ بوڪ ۾ ڪجهہ سالم پنا بہ آهن. مان اهي ئي ڪنهن جاءِ تي ڏئي سگهان ها، پر ان سانڍيل نوٽ بوڪ ۾ ڪيترن ئي ڦاٽل صفحن کان پوءِ منهنجي پاڙي جو حال احوال بہ آهي. پنجاهہ کن ڦاٽل صفحن کان پوءِ هڪ هنڌ لکيل آهي.

”شاعريءَ جي اهميت ان ڪري آهي جو هڪ عظيم شاعر پنهنجي دؤر ۾ سڀ کان وڌيڪ حساس انسان آهي، جو تہ هن جي احساس ۾ اها زندگي آهي، جا هن جي ماحول ۾ نہ ٿي ملي، ۽ ماحول جو روح هن جي مُٺ ۾ آهي. هو سوچي سمجهي، پرکي، پروڙي انهيءَ نتيجي تي پهچي ٿو تہ ڀنڀور

جون پٽيون ڏسي رهيون آهن تہ ڪيچ ڪان ڪيترو پري آهن. شاعر اهو يڪدم هانءَ سان هنڊائي سگهندو آهي، جو ڪجهہ ماحول جي سيني ۾ هرڪندو آهي. سياست کي جيستائين منزل جو احساس ٿئي، اتهاس جو قافلو ڏاڍو ڪري ٽڪجي ويهي ۽ جيستائين اتي، ان ڪان اڳ ۾ شاعر جو ڇهون حِس سمجهي ويندو آهي تہ ڪانءُ ڪنهن لاءِ لنوين رهيو آهي ۽ واءُ ڪهڙي طرفان گهلي رهيو آهي. آءِ. اي. رچرڊس (I. A. Richards) پنهنجي ڪتاب 'ادبي تنقيد جا اصول' (The principles of Literary Criticism) ۾ ڪهڙو نہ چڱو لکيو آهي:

"He is a point at which the growth of mind shows it self"

ترجمو: (هُو (شاعر) اهو نقطو آهي، جتي ذهن جي ارتقا اظهار پذير ٿئي ٿي."

هر عظيم شاعر ۾ احساس جي اظهار جي قوت غير معمولي ٿئي ٿي، ۽ هن ڪان وڌيڪ شايد ڪوئي پنهنجي پاڻ جي پروڙ رکي ٿو. هو شاعر ان ڪري آهي، جو هن جي پنهنجي آزمودي ۾ دلچسپي، هن جي ٻوليءَ ۾ دلچسپيءَ ڪان جدا نہ آهي. اها هن جي فطرت هوندي آهي تہ هو ٻوليءَ کي سراڻ وانگر ڪم آڻيندو آهي. جيئن ان تي تکو ڪيل چاقو ٻئي جي هانءَ ۾ کپي وڃي. پر شاعري ۽ ان جي دؤر جي ذهانت ۾ ويڇو وڌي ويو تہ ان جو لطيف شعور ختم ٿي ويندو."

ڪيئي ستون ڪٽي ڇڏيل آهن، جن ڪان پوءِ آهي: "اهو ادب خوش نصيب آهي، جنهن کي پنهنجي لوڪ ڪٿا ۽ ديومالا آهي. جنهن جي سورمين ۽ سورمن جي آنند مانڌ. پيار، پيڙا ۽ پڇتاءُ. آشا نراشا. جيابي، جاکوڙ، هار ۽ جيت. نئين ڪان نئين ادب ۾ رنگ روپ مٽائي اچن ٿيون. انهيءَ ادب جون قوم جي جيءَ ۾ جڙون آهن. اڄ بہ جڏهن جديد شاعر مومل ۽ راڻي، سورٺ ۽ راءِ ڏياچ، ليلا چنيسر، سسئي پنهون ۽ عمر مارئيءَ کي پنهنجن جديد ڪان جديد تر موضوعن ۾ آڻي ٿو تہ شاعريءَ تي مينهن ڦڙيون وسن ٿيون ۽ اها گلاب جي گل وانگر ٽڙي پوي ٿي.

اردو ادب جڏهن ليلا مجنون، شيرين - فرهاد، وامق عذرا، دارا ۽ سڪندر کي تمثيل ڪري پيش ڪري ٿو تہ ڏهن هو پان جي اڳاري لڳل ڏندن وانگر لڳي ٿو. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ غالب جهڙو جينيس ڪٽ ڇڙهيل لوهہ کي ڇهي، سون بڻائي ڇڏي ٿو.

Gul Hayat Institute

هم نے مجنون پہ لڑکپن ہر اسد
سنگ اٹھایا تھا کہ سر یاد آیا-

•

تیشے بغیر مر نہ سکا کوھکن اسد
سرگشتہء خمار رسوم و قیود تھا-

ترجمو: (اي اسد اسان ٻالاپڻ ۾ مجنونءَ تي
پٿر هٿ ۾ کنيو هو تہ پنهنجو مٿو ياد آيو.

•

تيشيءَ کان سواءِ فرهاد جبل ٽڪيندڙ نہ مري سگهيو اي اسد.
هو رسمن جي قيد ۾ قاتل هو. (فقط ٽڏو ساھ پيري ها تہ مري وڃي ها.)
غالب جو نالو اسد هو.

اردو ادب ۾ اهو اتفاق آهي تہ فراق جهڙي شاعر زندگيءَ کي رام جي بنواس سان تشبيهہ ڏني آهي. (مون ان تي هڪ مضمون روزاني برسات ۾ لکيو هو.) مغربي تهذيب، پنهنجي مقامي انفراديت جي باوجود ڪافي يڪرنگي اختيار ڪئي آهي. جڏهن رلڪي (Rilky)، يسينن (Yasinean)، ازرا پائونڊ ۽ وٽليريءَ جهڙا شاعر بہ يوناني - لاطيني (Greco - Roman) ديومالا سان پنهنجي تصور جي سجاوٽ ڪن ٿا، اها تڏهن ادبي ذوق کي ڳوري لڳي ٿي."

ان کان پوءِ ڪيئي صفحا قاتل آهن، جي جڻ فاشي ڪتا چيرڙي ويا. نيم - خواندهہ ڪانسٽيبل ۽ اي. ايس. آءِ مون تي رپورٽون ڪندا ها ۽ انهن رپورٽن تي نالائق بيوروڪريٽس تحرڪ ۾ اچي ويندا ها. شايد وقت کي زوردار ٿڦ هڻي، شهيد ڀٽي مون کي وائيس چانسلر مقرر ڪيو هو. ۽ محترمہ بينظير ڀٽو مون کي 'هلال امتياز' جو تمغو ڏنو هو.

هاڻي اچان ٿو انهن صفحن تي جي وڏيڪ چاليهہ پنجاهہ قاتل صفحن کان پوءِ آهن ۽ جن ۾ منهنجي ننڍپڻ ۽ منهنجي پاڙي جو احوال آهي، "اسان جو سارو محلو مسلم ليگي هو ۽ شڪارپور ۾ مسلم ليگ جا سيئي ڪارڪن منهنجا مائٽ هئا. جڏهن سانوڻ ۽ بدي جي ٻُٽ ٿيندي هئي ۽ اسان جون وڏڙيون "گهل اڙي ڏکڻ، نيڻ تا نندِ گهرن." لوڪ گيت بہ ڳائينديون هيون ۽ ٻارن جي ٻت تان آرايون بہ مارينديون هيون. تڏهن منهنجا ڪيئي مائٽ پاڙي جي پڊر ۾ ڪتون وجهي ويهندا هئا ۽ جيسين لڙي اڌ رات جو ڏکڻ

گهلندو هو. تيسين سياست ۽ ادب تي بحث بہ هلندو هو ۽ چرچو يوڳ بہ ٿيندو هو. انهن مان ڪي علي ڳڙهہ جا گريجويٽ هئا ۽ علامہ اقبال، مولانا حالي ۽ اڪبر الله آباديءَ کي پڙهيو هئائون ۽ انگريزيءَ ۾ محمد اسد جو 'اسلام جي چوراهي تي' (Islam at Cross Roads) ۽ محمد علي جوهر جي 'ڪامريڊ' جا پراڻا شمارا پڙهندا ها. هنن پاڻ سان گڏ علي ڳڙهہ مخزن جا ڪجهہ نمبر بہ آندا ها. پاڙي ۾ ڪجهہ هيٺينءَ ريت گفتگو بہ ٿيندي هئي:

"اڙي ڀنگي، او مهاجن! هيڏي تہ آءُ، گانڌيءَ جي اولاد! تنگن کي ڪجهہ زور ڏي!"

"گانڌي ڀنگي - واد تو آٿي."

"رام - راج بدران سيتا - راج ڪري تہ اسان هندوستان ۾ شامل ٿيون."

"دال کائوءَ جي دل تہ ڏسو!"

"الائي اهي نعره تڪبير وارا مجاهد مرد ڪيڏانهن ويا جي بحر ظلمات ۾ گهوڙا ڊوڙائيندا ها ؟ فقط اٿويهہ مجاهد تہ هئا، جن بينگال فتح ڪيو هو!"

"تو 'شڪوه' ۽ 'جواب - شڪوه' پڙهيو آهي؟"

"پڙهيو آهي، مون کي سارو بر زبان ياد آهي."

"ڏيڏر کي بہ زڪام ٿيو آهي. حيدر بخش جتوئيءَ بہ 'شڪوه' لکيو آهي."

"جواب تہ لکي ڏيکاري!"

"چون ٿا تہ علامہ اقبال جڏهن فرانس ۾ برگسان سان مليو هو تہ هن جون متيون منجهائي ڇڏيون هئائين."

"مان تہ ٻانيان ٿو تہ جي برگسان، خوديءَ جو فلسفو چڱيءَ طرح سمجهي وڃي ها تہ مسلمان ٿي وڃي ها."

"برگسان ڪهڙو ڪتاب لکيو آهي؟"

"خبر نہ آهي، پر علامہ اقبال کان ڪافي متاثر ٿيو هو."

"ڀلا نتشي کان تہ علامہ اقبال اثر ورتو آهي؟"

"نہ روميءَ کان، روميءَ انسان ڪامل (Super Man) جو تخيل نتشي کان اڳ ۾ ڏنو هو."

دي شيخ با چراغ همي گشت گرد شهر
کز دامر و دد ملولمر و انسانمر آرزوست-

ترجمو: (ڪالهہ شيخ ڏيئو کڻي شهر ۾ چڪر ٿي ڏنو (چيو پئي)

Gul Hayat Institute

ڊور ڏڪا ڏسي ملول ٿي پيو آهيان، منهنجي آرزو تہ انسان آهي.)
”اهو ڪير ٿو چوي؟“
”مان پانيان ٿو تہ اهو مون چوڌري پرويز جي ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو آهي؟“
”ڪهڙو چوڌري پرويز؟ اهو نہ جيڪو لکي ٿو تہ جيڪا بہ ترقي سائنس ڪئي آهي، اها اڳ ئي قرآن ۾ آهي.“
”غلام جيلاني برق بہ واهہ جو قرآن تي لکي ٿو!“
”اسلم جيراجپوري بہ. تو اسد ملتانيءَ جو ڪلام پڙهيو آهي؟ مطلع کان مقطع تائين اسلام ئي اسلام آهي.“
”سنڌ ۾ ’پيام مشرق‘ ڪنهن بہ ڪتاب گهر تي نہ ٿو ملي.“
”نہ. دهلي ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جي ڪانفرنس ٿي رهي آهي. مان ويندس تہ ’پيامِ مشرق‘ وٺي ايندس.“
”اهو جوش مليح آبادي بہ ڪٽو ڪافر آهي. مون هن جو رسالو ’ڪليم‘ ساڙي ڇڏيو آهي. تو هن جو نظم ”پير زن ليگ“ پڙهيو آهي.“
”جوش مليح آبادي ۽ مولانا آزاد جهڙن جي بولتي جلد ئي بند ٿي ويندي. اسلام طوفان وانگر ايري رهيو آهي. قائدِاعظم سيني سان نبري وٺندو.“
”تون مسلم ليگ ۾ نہ آهين ڇا؟“
”نہ يار، مان رڳو مختيارڪار آهيان.“
”هاٺي تہ توکي ڪپري بدلي ڪيو اٿائون. ڪپرو تہ ڪاٺ آهي. ڪجهہ ڏاليون اسان ڏانهن بہ موڪلجانءِ.“
”توکي پروموشن ڪيئن مليو؟ واٺي ڊپٽيءَ تہ تنهن جي ڏاڍي مخالفت ٿي ڪئي.“
”هٽ ڪوسو ڪيومانس.“
”هو لسو ڪراچيءَ هليو ويو ڇا؟“
”ڪهڙو لسو؟“
”هو سوناري جو ڇورو!“
”ڇورو تہ نہ هو پتاشو انب هو، انب!“
”رَءِ هُيوزءِ! ڏس تہ سهڻن واڻين جي ٻوليءَ ۾ بہ دال ۽ پاپڙ جي ڏپ آهي.“
”سنڌي صوفين بہ واڻيا تہ دلبر ڦاسايا ها، پر انهن سان گڏ، هنن پنهنجي ٻولي بہ بگاڙي ڇڏي.“

Gul Hayat Institute

"راجا يوج ۽ گنگو تيليءَ جي ٻولي لکي اٿائون."

"اها هندوستاني ڪهڙي بلا آهي؟"

"آهي تہ سنڌي، پر پوءِ بہ اردوءَ جي پهاج آهي."

"اردو اسلامي ٻولي آهي. ان ڪري هندن کي ڏنيي ٿي. دراصل اردو، اسلام ۽ پاڪستان لازم ملزوم آهن. سنڌيءَ ۾ اسلامي سنڌي فقط علامہ دائودپوٽو لکي رهيو آهي."

"انهيءَ کي علامہ ڪنهن ڪيو آهي؟"

"عربيءَ جو وڏو ماهر آهي."

"ڪنهن ٻالهہ تان ڇڪتاڻ ٿئي ٿي تہ گفتگو ٻيو روپ وٺي ٿي."

"تون احمق آهين."

"احمق ڇو آهيان. بمبئيءَ جو گريجويٽ آهيان. تو وانگر علي ڳڙهہ ۾ گنل ۽ گولر کائي ڊگري تہ نہ وٺي آيو آهيان."

"علي ڳڙهہ اسلامي احياءَ جو مرڪز آهي."

"هل ڙي هل، ٻہ چار اردوءَ جا شعر ياد ڪري آيو آهين، پاڻ کي وڏو عالم ٿو سمجهين. اهڙا شعر تہ لکنوءَ جي هر لوُنڊي کي اينڊا آهن."

انهيءَ اسلامي چڙيا - گهر جي چون چون ۾ رات لڙندي هئي ۽ ڏکڻ واءَ جا ڪجهہ جهلڪا ايندا ها، ۽ سڀ ننڌ جي گهيرٽ ۾ اچي ويندا ها. هوا ۾ نم جي ڪچي ٻور جي خوشبو ڦهلجي ويندي هئي ۽ آڪاس جي ٿڌي نيراڻ ڏسندي نيڻ ٻوٽجي ويندا ها، ۽ پوءِ هرڪو پنهنجي گهر هليو ويندو هو."

وري هڪ ٻيو نوٽ بوڪ منهنجي هٿ چڙهيو، جنهن جا ٻہ ڪجهہ پنا قاتل آهن ۽ پوءِ هي بہ لکيل آهي.

"ٽئگور جا نثري نظم بہ منهنجي من تي ڪهاتي جهڙ وانگر ڇانئجي ويا هئا. جيتوڻيڪ منظوم شاعري هن تي سانوڻ جي مينهن وانگر لهندي هئي، اوهيڙا ڪري وسندي هئي ۽ هن جا نظم ائين ڪاغذ پيري ڇڏيندا ها. جيئن ننگر پارڪر وٽان، نديون ارڙاٽا ڪري وهنديون آهن. مون ٽئگور جي پوئين شاعريءَ ۾ ڏٺو تہ ٻہ جلد نثري نظمن جا لکيل هئا. مان جڏهن 1963ع ۾ هندوستان مان آيو هوس تہ پاڻ سان ڪيترائي ٽئگور جا ۽ ٽئگور تي ڪتاب آندا هئم. ٽئگور جي مطالعي مون کي ان نتيجي تي پهچايو هو تہ ٽئگور کي نہ پتنجلي جي چوٽين تي پرکي ٿو سگهجي، نہ مارڪسي جدليات ۽ فرائڊ جي

Gul Hayat Institute

نظرئي جي روشنيءَ ۾ هن جي شاعريءَ جو يا انهن محرڪات جو تجزيو ڪري سگهجي ٿو، جن هن جي شاعريءَ کي اتساهيو هو.“

ٽئگور انقلابي تہ هو پر هن قلب و نظر جي انقلاب جو پرچار تي ڪيو ۽ نہ تشدد سان ڪنهن حڪومت جي تختي جي اونڌي ڪرڻ جو. نثري نظم ۾ هو اهي بلنديون ڇُهي نہ سگهيو هو، جن جي هن کي تمنا هئي، پر پوءِ بہ انهن کي پنهنجي مهانتا هئي، ۽ ڪوبہ ائين نہ چوندو هو تہ اهي اجايون هيون. پر اهي هن پوءِ پاڻ ئي لکڻ ڇڏي ڏنا. تڏهن بہ انهن نہ رڳو بنگالي ٻوليءَ پر پوري ڀارت جي شاعريءَ ۾، نثري شاعريءَ جي روايت قائم ڪئي. نہ رڳو، انهن مان ڪي نثري نظم منفرد هيا، پر منظوم شاعريءَ ڪان بہ زياده مؤثر هيا، ۽ نئين ٿهيءَ کي موهي ڇڏيو هئائون.

مون وانگر ٽئگور جو طبقاتي جدوجهد سان نراجوادي سمجهوتو بہ تہ نہ هو. ’نراجوادي سمجهوتو‘، اهي لفظ مون ڪٿي پڙهيا هئا؟ شايد ڪرسٽا فرڪاڊ ويل جي ڪتاب ’شاعري ۽ حقيقت‘ (Poetry & Reality) ۾ پڙهيا هئم. ’نراجوادي سمجهوتي تي سوچي‘ (Anarchic Alloyance) منهنجو ڌيان ڪاڊويل ڏانهن ويو. پوءِ جارج آرويل ڏانهن، پوءِ، آندري مارلو، پوءِ اسٽيفن اسپينڊر ڏانهن ۽ پوءِ هيمنگ وي ڏانهن، ۽ خاص ڪري هيمنگ وي جي ڏکي ڪهاڻي ”ڪلمنجارو جي برف ڏانهن“ ڪهڙا ڪهڙا نہ مڙس شريڪ ٿيا ها، اسپين جي آزاديءَ جي بين الاقوامي تحريڪ ۾. ڪيترو نہ ان تحريڪ ادب کي اتساهيو هو. آرويل، مارلو، هيمنگ وي جا ناول، ’ڪنهن لاءِ گهنڊ گڙي پيو‘ (For whom the bell tolls) اسپينڊر جي شاعري، جا مون ڪاليج جي دؤر ۾ پڙهي هئي. جڏهن مون اها پڪچر ڏٺي هئي. هوءَ گئري ڪوپر (Garry Cooper) جي قدآور شخصيت ۽ هوءَ ان فلم جي هيروئن، ڇا نالو هو ان جو؟ بيٽي ڊيوس. هن جي مٽي تي ننڍڙا وار ڪهڙا نہ خوبصورت ٿي لڳا. مون اها پڪچر ٽي ڀيرا ڏٺي هئي. ان جي صورت ڪنهن سان ملي ٿي؟ گرم ۽ گداز جسم ياد ڪري، مون ۾ جواني موٽي آئي. مون سوچيو تہ منهنجي جسم ۾ ساڳي گرمي نہ رهي آهي ۽ مان پيريءَ ڏانهن تيزيءَ سان وڌي رهيو آهيان. تڏهن تہ مون کي ٽئگور جا آخري نظم جي هن جي ڪتابن ’پرانتڪ‘، ’سنجوتي‘ (سنجها جو ڏيئو) ۽ ’آڪاش پرديپ‘ (اڀ جو اهاءُ) ۾ هئا، ڏاڍا وڻيا ها. هو شخص ويدانتي هو. شايد سمرسيٽ ماهام چيو هو تہ: ”ويدانتي

Gul Hayat Institute

ناستڪ جو نهنو نانءُ آهي.“ هي ويدانتي پنهنجي پوئينءَ وهيءَ ۾ پنهنجي سپني واري استري نہ ٿو وساري سگهي. استري جنهن جي پالڪيءَ جو رستو هن جي رڳ رڳ مان آهي. ’نبودني‘ وانگر، ڪير ڪير آيون هيون منهنجي جيون ۾! هن نندي ڪنڌ ۾ عورت ۽ مرد جي تعلقات جي باري ۾ ڪيترا نہ وسوسا آهن! ڪنهن بہ مها ڪويءَ لاءِ اهو چوڻ تہ هن جو ڪنهن سرير سان پيار هو، جڻ تہ هن جي مهانتا ۾ ڏار وجهي ٿو ڇڏي. ٽئگور هجي يا پٽائي يا ٻيو ڪوئي، سڀئي اهڙي پيار کان مٿاهان آهن! ڇا سنت جي معنيٰ ’نپوسنڪ‘ آهي؟

ڇا وديا پتيءَ وانگر پنهنجي واسنا جي اظهار ۾ ڪا برائي آهي؟ مون تہ ميراجيءَ تي بہ ميار نہ ٿي ڏني، جنهن جي زندگيءَ ۾ ميراسين رڳو هڪ پيرو آئي هئي ۽ ساري زندگي ان جي رويا سان عياشي ڪندو رهيو هو.

نہ ئي وري مون کي ماڌو لال حسين تي ڪوئي اعتراض آهي. جيتوڻيڪ اُمرد پرستي منهنجي ڪمزوري نہ رهي آهي ۽ ساڳئي سبب ڪري نہ مير تقي مير تي، نہ آسڪر وائيلڊ، نہ آندري بيد تي مون کي اعتراض آهي. عورت ڇا ڇُوئي مُوئي نہ هجي، شرم ٻوٽي نہ هجي، ڇا ’مينائي زر نگار‘ ۾ شراب ناب وانگر هجي، مون کي وڻندي آهي. مون کي ايراني شاعره سيمين بهيماني جي ڪتاب چلچراغ مان هن جو هڪ نظم ياد اچي رهيو هو.

من چون شراب ناب بمنيائے روزگار
مستي ده و لطيف و فرح بخش و خوشگوار
رنگم برنگ لالئہ خود روئي دشتها
بويم چون بسوئے و حشيءِ گلهائے کوهسار.

ترجمو: (مان مينائي روزگار ۾ شراب وانگر مستي ڏيندڙ، لطيف فرحت بخش ۽ خوشگوار آهيان. منهنجو رنگ ائين آهي، جيئن بيابان ۾ خودرو لالا جا گل ۽ منهنجي خوشبو ائين آهي، جيئن ڪوهسار جي وحشي گلن جي خوشبو.)

ساڳئي نظم ۾ اڳتي چيو اٿائين.

”هن دير نہ ڪئي ۽ مون کي پيتو. ۽ مون کي پنهنجي تارونءَ ۽ گلي جي گرميءَ سان ملائي ڇڏيائين.“

چلچراغ مون کي ايران جي ڪلچرل اتاشي ڊاڪٽر محجوب ٻين ايراني ڪتابن سان گڏ تحفي طورڏنو هو. مون کي ياد آيو تہ اسان ڊاڪٽر محجوب جي بنگلي ۾ ويٺا هئاسين. ڊاڪٽر محجوب ۽ هن جي ايراني زال ايرج مرزا جو

ڪلام پڙهي رهيا ها. ايرج مرزا جڻ اردوءَ جو چرڪين يا جعفر زٽلي يا مرزا جان آهي. چڱو جو منهنجي مصور دوست ۽ هن جي زال کي پارسي نہ ايندي آهي. اسان وسڪي پي رهيا هئاسين ۽ ايران جا لوٽيل پستا ۽ ٻن ٽن قسمن جو پنير (Cheese) کائي رهيا هياسين. اتي ڪلچرل اتاشي بہ شريڪ هو. ٻاهر اسلام آباد ۾ ولهہ وسي رهي هئي. اندر گئس جي سِگري ٻري رهي هئي ۽ شراب جو دؤر هلي رهيو هو. اٽڪل ٻي وڳي رات جو ڊاڪٽر محجوب ماني رڪائي.

اِن ايراني عورت جهڙيون ڪيئي عورتون منهنجي زندگيءَ ۾ آيون هيون، جي نهايت پياريون هيون، خوبصورت هيون ۽ انهن جا جسم پرڪشش هئا. پر مون انهن جي باري ۾ اهو پيار نہ محسوس ڪيو هو، جو بيچين ڪندو آهي. نہ مون سان اهڙي عورت ملي هئي، جا چاهيندي آهي تہ هئي ڪي نہ رکو پنهنجي آغوش ۾ آندو وڃي، پر ان ۾ پاڻ کي ائين سمائي ڇڏجي جو، 'من تو شدم تو من شدي' (تنهنجو من منهنجو آهي ۽ منهنجو من تنهنجو آهي.) واري ڪيفيت پيدا ٿي وڃي. اهڙيون عورتون منهنجي زندگيءَ ۾ دير سان آيون.

وري پُٺ تي نوٽ بُڪ ڏانهن:

"انهيءَ دؤر ۾ لعل محمد لعل ۽ نعيم صديقي منهنجا بهترين دوست ها. لعل محمد لعل سنڌي غزل جي تراش خراش جو ماهر هو. طبيعت جو سادو ۽ سچو انسان، جنهن مون کي ڪراچيءَ ۾ پاڪستان کان اڳ ٻڌايو هو تہ هن پنهنجي خون سان اخوان المسلمين سان وفاداريءَ جو واعدو تحرير ڪيو آهي. مون کي معلوم نہ آهي، اها اخوان المسلمون ڪٿي هئي! بهرصورت اهڙي ڪائي خفيہ تنظيم هئي تہ سهين ۽ اها لعل محمد لعل جي ذهن جي اختراع نہ هئي.

شڪارپور ۾ هوءَ مان مراد علي ڪاظم کان متاثر هوندا هئاسين. ڪاظم دين جي احياءَ جو قائل هو ۽ هو ڪنهن وقت الوحيد جو ايڊيٽر رهيو هو. هڪ ٻيري هو مفتون همايونيءَ جي ڳوٺ ۾. شايد رورل هيلٿ آفيسر ٿي آيو. مان ۽ لعل محمد لعل هن سان ملڻ وياسين. هو نهايت ئي باوضح ۽ پرخلوص ماڻهو هو ۽ شاعر بہ ڏاڍو سٺو ٿئي ها جي ايتري فارسي آميز سنڌي نہ لکي ها. هن جي وفات کان پوءِ هن جو ديوان پراسرار طور گم ٿي ويو. ان رات هن جيڪي شعر ٻڌايا ها، انهن مان مون کي ڪجهہ ياد آهن.

غواصيءِ عميق خرد، ڪجهہ نہ ٿي سگهي،
هي ڪوڏ مون ڪنا ڪيا، ساحل جي آس پاس.

Gul Hayat Institute

صورت تازيانہ آءُ، آ ڇگو يار، آ نہ آءُ.

هو پويون ڀيرو مون کي 1948ع ۾ فريئر روڊ تي اوچتو مليو هو. مون کي صدر جي هڪ سٺي درزي عزيز جو سبيل فل سوٽ پيو هو ۽ فارين ٽاءِ ٻڌل هئي. هن ڀاڪر پائي، منهنجي ريشمي ٽاءِ کي ڇهندي چيو: ”ڇا ڪندو آهين؟“

”خالد اسحاق سان گڏ وڪالت ڪندو آهيان.“

”خالد اسحاق توکي ڇا ڏيندو آهي؟“ هن پڇيو.

”حساب تہ اڃا نہ ڪيو آهي. جيڪي هن کي ملندو آهي، هو رکندو آهي، جيڪي مون کي مليو آهي، مون ڪائي ڪپائي ڇڏيو آهي. بهرصورت هن وقت تائين مون کي هر مهيني پنج ڇهہ هزار ملي ويا آهن. خالد جو پيءُ ڪراچيءَ جو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ آهي، هو ان وقت مختيارڪار هو، جڏهن منهنجو سهرو خان صاحب حسين بخش ڊپٽي ڪليڪٽر هو.“

”بس. ٻيو بہ ڪو پارٽنر اٿو ڇا؟“

”عبدالقادر شيخ بہ آهي، هو پني عاقل جو آهي، ۽ هن جو والد نور محمد طوطل ريهئبليٽيشن ڊپارٽمينٽ جو سيڪريٽري آهي. اوهان هن وقت ڪٿي آهيو؟“

”فشريز ڊپارٽمينٽ ۾ هيڊ ڪلارڪ آهيان.“

”اڃان هيڊ ڪلارڪ آهيو؟“

”ڇا ڪيان. منهنجي صاف گوئي ۽ خودداريءَ ڪي منهنجا بالا آفيسر پسند نہ ڪندا آهن.“

پرسان هڪ هوٽل هو، جنهن ۾ ٽترء ٻٽير ملندا ها، جتي مان بہ ڀيريءَ جي ماني کائڻ آيو هوس. مون ڪاظم کي زور ڪيو تہ هو بہ مون سان گڏجي ماني کائي. جڏهن هوٽل ۾ ميز تي آمهون سامهون ويناسين، تہ ڪاظم ٺڏو ساهہ ڀري فاني بدايونيءَ جي غزل مان ڪجهہ سٽون پڙهيون. جي منهنجون اڄ ٿي پڙهيل هيون.

”اک معمہ ھے سمجھنے کا نہ سمجھانے کا،
زندگي کا ھے کوھےخواب ھے دیوانے کا.
ھر نفس عمر گذشتہ کي ھے میت فاني
زندگي نام ھے مر مر کے جئے جانے گا۔

ترجمو: (هڪ ڳجهارت آهي نہ سمجهڻ جي نہ سمجهائڻ جي
زندگي ڇا لاءِ آهي، ڇڻ هڪ ديواني جو خواب آهي
هر ساهہ گذريل عمر جو لاش آهي
زندگيءَ نانءُ آهي مري جيئڻ جو.)

پوءِ وري ٿڌو ساهہ ڀري پڇيائين: ”اڄان شاعري ڪندو آهين؟“

”ڏاڍي. هاڻي تہ اردوءَ ۾ بہ ڪري رهيو آهيان.“

”مثال طور ڪجهہ سٽون تہ ٻڌاءِ!“

”رات ڪروٽ بدل رهي هے ديکهہ،
تيري زلفون ميں ڈهل رهي هے ديکهہ.“

”مان صلاح ڏيانءِ. يا وڪالت ڪري هاءِ ڪورٽ جو جج ٿيءُ، يا گورنمينٽ ۾ نوڪري ڪري، ڪنهن ڊپارٽمينٽ جو سيڪريٽري ٿيءُ. پئسو ڪماءِ، کاءُ پيءُ، عيش ڪر. شاعري تہ توکي رت جا ڳوڙها پيئاريندي.“

مون هن کي جواب ڏنو، ”مان پيريل پٽونءَ لاءِ تہ نہ ٿو وڙهان. جيئڻ جي حق لاءِ ٿو وڙهان. شاعري بہ جيئڻ جي حق ۾ شامل آهي. مان جسم جي پوئين رت ڦڙي تائين لکندس. جيئڻ منهنجي تخليق ڪاري، منصور جي شهادت کان بہ مٿي ڇاتي وڃي. هي ملڪ وڏي بکواس آهي ۽ مان اها برداشت نہ ٿو ڪري سگهان. مان جيڪي صحيح سمجهندس، سو ضرور لکندس. ان لاءِ دارو رسن جي هر آزمائش لاءِ تيار آهيان. مون کي هتي سياستدان مطلب پرست لڳا آهن. انهن جي تقريرن جو مون تي ابترو اثر ٿيو آهي، جيئن ٻيلي جي باهہ تي التيءَ جو ٿيندو آهي.“

ايتري ۾ بيرو اچي نڪتو. مون هن کي پنهي لاءِ هڪ هڪ تتر ۽ ٻن ٻن پٽيرن جو آرڊر ڏنو. بيري ٽڙ تڪڙ ۾ هوٽل ۾ رڌل ڀين ڪاڏن جا نالا بہ ورتا تہ ڪاظم ڪيس چيو تہ هو ساون مرچن ۾ رڌل قيمي جي هڪ پليٽ بہ ڪٽي اچي ۽ پٽيل جي روٽي بہ ڪٽي اچي. پوءِ مون کي وري چيائين: ”مان هڪ صلاح ڏيانءِ؟“

”ڀلي.“ مون ورائيس.

”شاعريّ ڇڏي ڏي. ان ۾ نحوست آهي. ڏس هن وقت تائين منهنجي پگهار ٽي سؤ رپيا آهي. شاعريءَ منهنجو اهو حال ڪيو آهي. سنڌيءَ ۾ شاعريءَ جي قدر شناسي ٿئي، ناممڪن. تون هڪ هووٿهار نوجوان آهين، ڇو

ٿو اجائي عمر وڃائين؟"

"مون اڳي بہ تي بہ شاعري ڪئي آهي ۽ ساري عمر شاعري ڪندو رهندس، ۽ بہ ڏک مون کي پنهنجي ماڳ تان موٽائي نہ سگهندا."

هن مرڪي چيو: "توکي اڃان زندگيءَ جو تجربو نہ آهي. زندگي ايتري آسان نہ آهي."

"ڪاظم صاحب، زندگي آسان يا مشڪل، پر مان شاعريءَ سان توڙ تائين نڀائيندو رهندس."

هن جي چپن تي هڪ تلخ مرڪ آئي ۽ هو چپ ٿي ويو. هن مرچن ۽ قيمي ڏانهن هٿ وڌايو تہ مون تتر ۽ ٻٽيرن جون پليٽون سوري هن ڏانهن ويجهو ڪيون.

منهنجي هن سان اها آخري ملاقات هئي. ڪجهہ وقت پوءِ هن کي اوندهہ ڳڙڪائي وئي ۽ مون ٻڌو تہ هو گذاري ويو. اِنا ﷲ وَ اِنا اليه راجعون. هو فاني بدايونيءَ وانگر دل شڪستو ٿي مري ويو. ساري زندگي افلاس ۾ گذاريائين ۽ هن جي خودداري هن جي ترقيءَ جي آڏو آئي.

مون ۾ اڃان تائين تہ ڪو فرق نہ آيو آهي. هي سارو سماج ڪوڙ تي ٻڌل آهي. هڪ ڇيڻ جي ڍڳ وانگر آهي، ان ۾ عفونت آهي. پر جيڪڏهن ان کي تيلي ڏجي تہ دونهين تي ميڄر ڀڄي ويندا. ان ۾ ساڳي اقربا پروري، رشوت ستاني، دولت ۽ اقتدار جي نمائش ۽ علم و ادب لاءِ نفرت نہ تہ بہ بي پرواهي ضرور آهي.

هوڏانهن لعل محمد لعل کي قدرت عمر دراز عطا ڪئي آهي ۽ هو شڪارپور لا ڪاليج جو پرنسپال آهي ۽ سکر هاءِ ڪورٽ جي بئنچ جو سٺو وڪيل آهي. هو سال ڏيڍ اڳ ڪراچيءَ ۾ مون وٽ فلئٽ ۾ پنهنجي ڪلام جو ڇپيل مجموعو "گونج" ڪٺي آيو هو. سندس شاعريءَ تي اڳ لکي چڪو آهيان. پنهنجي اڳ لکيل آتم ڪهاڻيءَ جي حصي ۾ مون ڪاظم سان گفتگو جو ذڪر ڪيو هو ۽ ان نوٽ بوڪ مان ڪيترا شدت پسند صفحا مون ڦاڙي ڇڏيا آهن. پوءِ نعيم صديقيءَ جو ذڪر آهي.

نعيم صديقي سان شڪارپور جي اسٽيشن روڊ تي لعل محمد لعل منهنجي واقفيت ڪرائي هئي. هن چيو: "هي نعيم صديقي صاحب آهي، تخلص 'وجدي' ڪندو آهي."

Gul Hayat Institute

مون مرڪي چيو: ”پٽ تہ سعديءَ واري اٿس!“

نعيم هڪ ٿهڪ ڏنو. پوءِ اسين دوست ٿي وياسين.

لعل محمد، جنهن پنهنجو تخلص بدلائي ’احمر‘ ڪيو هو، سڀني آهوجا جو بہ يار هوندو هو. مان لعل محمد احمر ۽ مرحوم نعيم صديقي، شڪارپور ۾ ريل جو پٽو وٺي ٽي چار ميل گڏ پنڌ ڪندا هئاسين. جڏهن ٻوڏ آئي هئي، ۽ جامڙا اسٽيشن ڪان ڪجهہ اوري هڪ ننڍو ڪنڀ ڇڏي ويئي هئي، تڏهن اسان ان ڪنڀ مان گوج مڇي ماريندا هئاسين. نعيم، مرحوم حنيف صديقيءَ جو ننڍو ڀاءُ هو، جو سنڌ جي تهذيب ۽ تاريخ تي اثارتي سمجهيو ويندو هو. حنيف، قاضي فضل الله جو لاڙڪاڻي ۾ پارٽنر هو ۽ جڏهن قاضي فضل الله سنڌ جو چيف منسٽر ٿيو تہ حنيف کي ليگل ريمبرنسر ڪري رکيو هئائين. (جو هاڻ لا سيڪريٽري سڏجي ٿو.)

نعيم جو والد بزرگوار محمد صالح صديقي، سر غلام حسين هدايت الله سنڌ جي گورنر جو دوست هو. سر غلام حسين بہ شڪارپور جو هو. مرحوم محمد صالح صديقي ڪنهن وقت دلچسپ مذاق ڪري وٺندو هو. هڪ ڀيري نعيم ۽ مان هزاري در وٽان پنڌ اچي رهيا هئاسين تہ نعيم اونچي آواز ۾ ڳالهائي رهيو هو. هن رستي تي هڪ خوبصورت ڇوڪري ڏٺي هئي. ”واهہ جو فلاڻيءَ جي ڌيءَ آهي. ريوڙي آهي ريوڙي!“ تيستائين هن جي گهر جي اوطاق اچي وئي. جتي آرام ڪرسيءَ تي مرحوم محمد صالح جاگرافيڪل مئگزين جو ڪوئي پراڻو پرچو ڏسي رهيو هو. هن نعيم جا لفظ ٻڌي، ڪيس چيو: ”نعمن بابا! ننڍي ڌيءَ جي ڳالهہ ٿو ڪرين يا وڏيءَ ڌيءَ جي؟“

هڪ ڀيري مان ۽ نعيم صديقي، حنيف صديقيءَ جي لاڙڪاڻي واري آفيس ۾ هڪ رات گذاري چڪا هئاسين. تن ڏينهن ۾ مون کي پئسي جي تنگي هئي، توڙي جو مون ايل. ايل. بي بہ پاس ڪئي هئي. منهنجي ماءُ جي مرضي هئي تہ ڪائي چڱي نوڪري ڪيان. انهن ڏينهن ۾ مان ڄڻ نعيم جي خاندان جي گهر جو فرد ٿي ويو هوس. مون هن سان ڳالهہ ڪئي تہ نعيم چيو: ”ادا حنيف آهي تہ ڪم سوال ماٺهو، پر مان، بابا ۽ ٻين گهر جي ڀاتين ڪان چئي وٺي توسان گڏجي ادا وٽ ٿو هلان ۽ چوانس ٿو تہ قاضي صاحب کي چئي تہ توکي اسسٽنٽ ڪمشنر ڪري رکي.“

اسان چئيون وٺي: ڪراچيءَ آياسين. شام جو حنيف صديقي گهر ۾

Gul Hayat Institute

ڪونہ هو. گهر ۾ هن جا چائنيز ڪرٽن (پردا) مغل تصويرون ۽ ٻيو آرائشي سامان، هن جي ثقافتي ذوق جي تصديق ڪري رهيو هو. نعيم هن جو ريفريجريٽر کوليو ۽ ان مان ٻہ شيمپئن جون بوتلون ۽ هڪ شيريءَ جي بوتل ڪڍيائين. سارو ريفريجريٽر وسڪي ۽ شراب سان ڀريو پيو هو. پوءِ اهي بوتلون ٿيلهيءَ ۾ وجهي چيائين: ”هل تہ تو واري فليٽ تي ٿا هلي پيئون.“ حقيقت ۾ اها فليٽ منهنجي نہ هئي، پر حشو ڪيولراماڻيءَ جي ڪرائي تي ورتل هئي، جنهن کي ٿورو وقت اڳ جلاوطن ڪيو هئائون. حشو منهنجي عدم موجودگيءَ تي فليٽ تي آيو هو ۽ زرينا کي چيو هئائين: ”ڏيءَ، مان اندر اچان. مون کي ڪجهہ وقت ترسڻو آهي. مان ٻئي ڏينهن هندوستان ٿو وڃان.“ زرينا، حشوءَ جي نالي کان چڱيءَ طرح واقف هئي، هن کيس اندر اچڻ ڏنو. هن ڀرين تہ ڪمري ۾ ڪٽ تي نظر وڌي، جنهن تي هو ان وقت کان سمهندو هو، جنهن وقت مان هن وٽ اڪيلو رهندو هوس.

سرلا غالباً ڊالميا سيمينٽ فئڪٽريءَ ۾ ڪنهن آفيسر جي زال هئي. پر حشوءَ سان 1942ع واري، انگريز سامراج خلاف هلايل هلچل کان وٺي عقيدت ۽ محبت رکندي هئي، ۽ مڙس جي پرواهہ ڪئي بنا، حشوءَ سان ڪلاڪن جا ڪلاڪ گڏ گذاريندي هئي ۽ هن جي ڪٽ جي نوار جو حصو ٿي وئي هئي.

مان جڏهن 1963ع ۾ دهليءَ ويو هوس، تڏهن سرلا جو مڙس مري چڪو هو، ۽ هن حشوءَ سان شادي ڪئي هئي. هن کي اڳئين مڙس مان پاڻ جهڙيون ٻہ خوبصورت ڌيئون هيون ۽ حشوءَ مان هڪ پٽ هوس. جنهن جو نالو ’گل‘ هو. پر حشو هن کي ’گل محمد‘ ۽ پاڻ کي ’حشمت الله خان‘ ڪوٺيندو هو.

’گل‘ کي نهروءَ بهترين چائيلڊ آرٽسٽ جي حيثيت ۾ انعام ڏنو هو ۽ جڏهن مان سيمينار تي ٻئي ڀيري ويو هوس تہ هو جرمنيءَ ۾ آرٽ جي وڌيڪ تعليم ۽ تربيت وٺي رهيو هو.

حشوءَ هڪ تہ ڪمري ۾، متي ذڪر ڪيل ڪٽ ڏانهن ڏنو ۽ ٻيو سنڌ جي نشانيءَ طور، هالا جو نهيل هڪ گل دستو ڪنيو. باقي سڀ ڪتاب، سارو سامان، برتڻ وغيره ڇڏي، زرينا کي چيائين: ”ڏيءَ! هي اوهان وٽ ڇڏيان ٿو. جي مان موٽي آيس تہ مون کي ڏجو، نہ تہ اهي سڀ اوهان جا آهن.“

Gul Hayat Institute

مان ڪراچيءَ ۾ خالد اسحاق ۽ عبدالقادر شيخ سان گڏ، وڪالت ڪندو هوس. جيڪي ٻئي منهنجا ڪلاس فيلو رهيا هئا. مون جڏهن ڏٺو تہ ڪراچيءَ ۾ سنڌي شاعري ناممڪن هئي، تہ اوچتو مون خالد اسحاق کي چيو تہ: ”مان ڪراچيءَ کي ڇڏي ٿو وڃان ۽ سکر ۾ وڪالت ڪندس.“

خالد اسحاق مون کي مرڪي چيو: ”ٽي مهينا منهنجي آفيس ۾ تنهنجي ڪرسي خالي رهندي.“

مان فليٽ، مونس جي حوالي ڪري، سکر هليو ويس. پٺيان مونس، پنهنجي لاآباليءَ طبيعت جي ڪري، حشوءَ جو سارو سامان ۽ سمورا ڪتاب تلف تاراج ڪري ڇڏيا.

مون ڳالهہ ٿي ڪئي نعيم جي. حنيف صديقيءَ جي گهران موٽي، اسان ٻہ ڊزن سيخ ڪباب ۽ نان صدر مان ورتا ۽ آياسين فليٽ تي. ٻئي شئمپئن جون بوتلون ٻہ پيتيونسين ۽ نان سان ڪباب ٻہ کاڌاسين.

نعيم چيو تہ: ”رات جو ادا سان ڳالهہ ڪندس. تون صبح جو ڏهين وڳي اسان وٽ پهچي وڃجانءِ.“

مان ٻئي ڏينهن، ڏنل وقت موجب نعيم جي گهر پهتس. حنيف آفيس لاءِ تيار بيٺو هو ۽ نعيم کي چيائين تہ: ”ڇٹين وڳي قاضي صاحب جي بنگلي تي هلنداسين. تيسين منجهند جي ماني هن کي هتي کاراءِ!“

اسان مرحوم حنيف سان گڏجي قاضي صاحب جي بنگلي تي وياسين تہ اسان کي ويسٽرن پڪچر جو نظارو نظر آيو. قاضي صاحب جي هٿ ۾ ريوالور هو ۽ پرسان بيٺل ڊي. ايس. پي، ان جي لبلبي کي دٻائي رهيو هو تہ گوليون وڃي پِپر جي ٿڙ ۾ ٿي لڳيون. جڏهن ڊي. ايس. پي ريوالور مان هٿ ٿي ڪڍيو تہ قاضي صاحب جو هٿ ڏکي ٿي ويو ۽ لبلبو دٻايائين تہ گولي ڪنهن اونڌي رکيل بالٽيءَ کي وڃي لڳي، جا وڻ جي پرسان رکي هئي. قاضي صاحب ريوالور ڊي. ايس. پيءَ کي موٽائي ڏنو ۽ چيو تہ: ”وري سياڻي ٽارگيٽ شوٽنگ ڪنداسين.“

ان ڪان پوءِ هو، مرحوم حنيف سان اڌ ڪلاڪ ڪمري ۾ ڳالهائيندو رهيو. حنيف جڏهن ڪمري مان ٻاهر نڪتو، تڏهن هن مايوسيءَ واري انداز ۾ چيو: ”قاضي صاحب چوي ٿو تہ اسسٽنٽ ڪمشنر تہ نہ، پر اي. پي. پي (اسسٽنٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر) چوي تہ ڪريانس.“

مون حنيف صاحب کي چيو: ”سائين، مان اهڙو جڏو وڪيل تہ نہ ٿيندس، جو اي. پي. پي ٿيان.“

پاڪستان کان پوءِ مون کي آل پاڪستان ترقي پسند مصنفين جو وائيس پريزيڊنٽ ڪيائون. ڇو تہ ان وقت مان واحد سنڌي هوس، جو اردوءَ ۾ قابل قبول جديد شاعري ڪري سگهندو هوس، ۽ جنهن جي اردوءَ جي ڪلچر ۽ زبان سان ايتري آشنائي هئي، جيتري هنن جي بہ نہ هئي، جي اڃان تائين دهلوي، الله آبادي، گڙگانوي ۽ فتح پوري وغيره هيا. مان نہ رڳو ترقي پسند مصنفين جي ويهڪن ۾ شريڪ ٿيندو هوس ۽ شعر پڙهندو هوس پر حلقہ ارباب ذوق ۾ بہ ويندو هوس. حلقہ ارباب ذوق ۾ الطاف گوهر ۽ ممتاز حسين بہ شامل هئا. جن مان اڳتي هلي الطاف گوهر، ايوب خان جو انفرميشن سيڪريٽري ٿيو ۽ ڇون تا تہ هن جي ڪتاب ’دوست ۽ نہ حاڪم‘ (Friends not Masters) جو مصنف هو ۽ پيو اڳتي هلي اسٽيٽ بئنڪ جو گورنر ٿيو.

مان جڏهن دل جي علاج لاءِ ڪراموبل اسپتال لنڊن ۾، ان سان لڳ هاسٽل ۾ رهيل هوس تہ الطاف گوهر، مرحوم حسن عابديءَ جي بي. سي. سي. آءِ ۾ ڪنهن عهدي تي هو. هن افتخار عارف کي منهنجي مزاج پرسيءَ لاءِ موڪليو هو، ڇو جو هو پاڻ ڪنهن ضروري ڪم ۾ مصروف هو. افتخار عارف، جميل جالبيءَ کان پوءِ مقتدره قومي زبان جو چيئرمين آهي.

قاضي فضل الله سان گفتگو کان ڪيئي سال پوءِ، در محمد اوستي ۽ ٻين تي سنگين جرم جي مبينہ ارتڪاب ڪري، اي. ڊي. ايم جيڪب آباد وٽ فرياد داخل ڪئي وئي هئي ۽ مون کي ۽ قاضي فضل الله کي جوابدارن جو وڪيل ڪيو ويو هو.

جعفر خان جمالي، جيڪو در محمد اوستي جو دوست ۽ سياسي سرپرست هو، ۽ جمالي قوم جو سردار بہ هو، تنهن پيشيءَ کان پوءِ، اسان جي مان ۾ پرتڪلف دعوت ڪئي هئي. مان قاضي صاحب جي ويجهو ويٺو هوس. هن منهنجي آڏي پڇا ۽ سرڪاري وڪيل غوث بخش شيخ سان انگريزيءَ ۾ تند ۽ تيز گفتگو ٻڌي هئي ۽ مون کان متاثر ٿي نظر آيو ۽ مون کي چتائي ڏسي چيو هئائين: ”تون مون وٽ حنيف صديقيءَ سان گڏ نوڪريءَ لاءِ آيو هئين. مون کي افسوس آهي، تہ مون تو جهڙي ذهين ماڻهوءَ کي مايوس ڪيو هو.“

Gul Hayat Institute

مون جواب ڏنو تہ: ”قاضي صاحب! اوهان افسوس نہ ڪيو. افسوس تہ مون کي ڪرڻ گهرجي جو مان نوڪريءَ جو تمنائي ٿيو هوس.“

زندگي خواب وانگر گذري ٿي وڃي. نعيم، ثميرہ زرين جي ياءُ غلام محمد سان گڏ ايم. بي. بي. ايس جي لاءِ علي ڳڙهہ ويو هو. پر هاسٽل ۾ هن کي هڪ اگرو شرط نہ وٺيو هو، جو اتان جي شاگردن هن کي وڌو هو. غلام محمد اهو شرط قبول ڪيو هو. اسان جو هڪ بزرگ سياستدان ان کي اوٽي موٽي چوندو هو.

وقت درياءَ وانگر ڇوليون هڻندو وهندو رهيو. مان وڪالت ۾ چڱيءَ طرح پير ڪوڙي سگهيو هوس. نعيم بمبئيءَ مان ايم. بي. بي. ايس ڪري لنڊن ويو، جتان ستن سالن ۾ ايف. آر. سي. ايس ڪري واپس موٽي آيو. هو اتان هڪ اطالوي ڇوڪريءَ سان شادي ڪري، ڪيس بہ ساڻ وٺيو آيو. مون بنهي تي هڪ نثري نظم لکيو آهي، جو ڪنهن ڪتاب ۾ ڇپيو آهي. اوچتو مون کي نعيم سان آخري ملاقات ياد پئي.

”نعيم، مون کان تنهنجي هڪ غزل جو مطلع وسري نہ ٿو وسري.“

”ڪهڙو؟“

”زندگي پنهنجي خرابات ۾ گذري ويندي،
اجنبي ناله و نغمات ۾ گذري ويندي.“

”خرابات ۾ گذري تہ بهتر. مون کي تو وانگر منصور ٿيڻو ناهي.“

”نعيم توکي شاعريءَ سان ڪيتري نہ محبت هوندي هئي! تون تہ چوندو هئين تہ پٽ - ڪيٽس جي هڪ گهڙي، سابي جي سوَ سالن کان بهتر آهي.“

نعيم جواب ڏنو: ”مان هاڻي بہ ائين ٿو چوان. مون فقط شاعريءَ تان توجهہ پري ڪري، زندگيءَ تي مرڪوز ڪئي آهي. پٽ - ڪيٽس کان بہ پوپٽ بهتر آهي، جيڪو ياڻت ياڻت ڦلواڙيون ڦرندو وتندو آهي. مان چوان ٿو تہ دنيا گهمان، زندگي غزل وانگر گذاريان ۽ موت جي مقطع ۾ ايتري رنگيني پريان جو منهنجو آخري قافيو حافظ ۽ خيام کان وڌيڪ ترنم ريز ٿي وڃي.“

”نعيم، تون مغرب ۾ رهي، ڪيترو نہ بدلجي ويو آهين! مغربيت سان تہ مون کي بہ محبت آهي. جديد تهذيب جو پورو نچوڙ اتي ملي ٿو. پر تون ۽ مان تہ سنڌ جي مٽي آهيون. ڪڏهن تہ انهيءَ ٻٽ تي بوندڙيون وسنديون. ڪڏهن تہ اتي بہ ڦوڳ ڦولاريا!“

Gul Hayat Institute

نعيم ٺهڪ ڏنو.

”سنڌ جي مٽي، پٽائيءَ جي پٽ جي مٽي، درازن جي دز.“

”نہ بابا. مان مٽي نہ آهيان. مان ٻٽ تي ويهي بادل ڏسڻ نہ ٿو چاهيان. آخر انسان ذات جي ساري تهذيب اسان جي تهذيب جو ورثو آهي. جي انسان ويانا ۽ روم جي ڪنهن نائيٽ ڪلب ۾ رات گذاري سگهي، تہ تو وانگر روهڙيءَ ۾ رات ڇو گذاري؟“

”نعيم، تو تہ شاعريءَ کي هميشہ لاءِ ڇڏي ڏنو آهي!“

”ها، ڇو تہ سنڌي ٻوليءَ کي... ...“

(نوٽ بوڪ مان هڪ يا ٻہ صفحا غائب آهن.)

”مان يورپ جون آرٽ گئلريون، آپيرائون، نائيٽ ڪلبون ڇڏي ڏيان ۽ هتان جون پٽيون ۽ پاڻ چا لاءِ پسند ڪريان؟ آخر مان ڪو اردوءَ جو ميراثي شاعر تہ ناهيان، جنهن جي معاش جو ذريعو مشاعرو ٿي سگهي! مان ڊاڪٽر بہ آهيان تہ انسان بہ آهيان. پاڪستان، ۾ نئي جي اسپتال ۾ مون کي رکيو هئائون. اتي هڪ ڏينهن مون هڪ ڳوناٽي ٻيڏڙيءَ جي ملم پٽي پٽي ڪئي، جا ٻيل گاڏيءَ تان ڪِري پئي هئي. مون بيماريءَ ۾ رنگ، قوم، نسل ۽ معاشي حيثيت ۾ فرق جي باوجود، هر مريض کي هڪ جهڙو ڪري ڏٺو آهي. ماڻهو، جو پهاڙ ڏاري سگهندو آهي، بيماريءَ ۾ ڪِنليءَ جهڙو ڪمزور هوندو آهي. مون هن کي رڙيون ڪندي، جبرندي، وقلندي ۽ وٺ ڪائيندي ڏٺو آهي، ۽ مون کي سدائين هن تي رحم آيو آهي. ان ڪري مون کي هيڻي جي دک تي ويتر ٻاجهہ ايندي آهي. مون اڳي ذڪر ڪيل ٻيڏڙيءَ جي ملم پٽي ٿي ڪئي تہ هڪ پٽيوالو آيو ۽ چيائين تہ: ”اسسٽنٽ ڪمشنر صاحب کي ڏينيوءَ ڏنگيو آهي ۽ ڪيس بدن تي چاپاڪو ٿي پيو آهي. اوهان کي گهرايو اٿائين.“

مون هن کي چيو تہ: ”مان هن ٻيڏڙيءَ جي ملم پٽي ڪري ۽ هڪ ٻہ ٻيا مريض، جيڪي ٻهراڙيءَ مان آيا آهن، انهن کي ڏسي اچان ٿو.“

گهڙي مس گذري تہ پٽيوالو ڀڄندو آيو ۽ چيائين تہ: ”صاحب اوهان کي سڏي رهيو آهي، ۽ چيو اٿائين تہ ٻيو سڀ ڪم ڇڏي هليا اچو.“

مون وري بہ هن کي چيو تہ: ”مان ٿوري دير ۾ اچان ٿو.“

جهٽ پلڪ بعد ٽيون ڀيرو آيو تہ مان هن سان گڏجي ويس. ڏٺم تہ صاحب بهادر مُنهون ڀيڪوڙي وقلي رهيو آهي ۽ مون کان دڙڪي سان پڇيائين

تہ: ”ڊاڪٽر تون تہ جيل جيل ٿو ڪرين. مان چاهيان تہ توکي هن وقت گرفتار ڪرائي سگهان ٿو.“

مون هن کي جواب ڏنو تہ: ”تون مريض آهين، تنهن ڪري مان توسان سختيءَ سان ڳالهائي نہ ٿو سگهان. توکي؛ مون کي جيل ۾ وجهڻ جي همٿ آهي تہ وجهي ڏس.“

ان تي هن مون کي گهٽ وڌ ڳالهايو ۽ مڪون اولاريون. مون هن کي ڪوئي جواب نہ ڏنو ۽ رڳو پٽيوالي کي چيم: ”اڄ تہ توکي دوا ڏيان.“ اسسٽنٽ ڪمشنر مون کي آخر ۾ انگريزيءَ ۾ دڙڪو ڏنو: ”مان توکي ڏسي رهندس.“

هو سي. ايس. پي آفيسر هو ۽ هن جي وڏي پهچ هئي. سي. ايس. پي ڪوريئڙي جو چار هو، جنهن ۾ چوٽيءَ تائين پهچڻ ۾ دير نہ لڳندي هئي، مون کي قلات ۾ سول سرجن ڪري موڪليائون. غالباً هن اها سزا سمجهي، جو تہ اتي رشوت جي گنجائش ڪانہ هئي. اياز! اعتبار ڪر، ٻن سالن کان مون کي زال چوندي هئي تہ مون کي فرڪوٽ وٺي ڏي، پر مان ايترا پئسا بچائي نہ سگهيو هوس، جو هن جي طلب پوري ڪري سگهان. آخر پئسا ڪٿان آڻيان؟ سرڪاري دوائون وڪڻان؟ ڪوڙا ميڊيڪو ليگل سرٽيفڪيٽ ڪيان يا ڪوڙيون شاهديون ڏيان؟ پگهار مان تہ گذر اوقات بہ مشڪل سان ٿيندو آهي. مون ادا حنيف جي سامهون، گورنمينٽ سان ٽيل باند قاڙي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڦٽي ڪئي ۽ هن کي چيو تہ: ”مان وچ اوير وچي رهيو آهيان ۽ اتي قسمت آزمائيندس ۽ هن ايگريمنٽ کي ٽڪ هٽي هليو ٿو وڃان، تون پٽ جو خيال رکجانءِ.“ هاڻي مان بحرين ۾ سول سرجن آهيان. سٺ هزار مهينو (هن وقت جي ويهن لکن جي برابر) پگهار ملندي آهي، ٻہ موٽرون آهن. بنگلو آهي. ٻار ڪنوينٽ اسڪول ۾ پڙهندا آهن، وقت شاعريءَ کان سٺو پيو گذري!“

نعيم ڪجهہ سال اڳ دل جي دوري پوڻ سبب گذاري ويو. سندس هڪ بہ نظم ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي ادبي سرڪل پاران ڇپيل ڪتاب ’لهرون‘ ۾ شامل آهن. جنهن ۾ منهنجو نهايت باغيانو نظم ”او باغي، اوراج دروهي،“ ڇپيل آهي. پروفيسر رام پنجواڻي اهو نظم دلي تي ڳائيندو هو ۽ ٻہ پيرا جلسن ۾ چيو هئائين: ”اسان اسيمبليءَ ۾ بہ چوندون فقط انهيءَ نظم جي ڪري ڪٽيون.“

نعيم جو ٻيو بہ ڪيتروئي ڪلام هو، جنهن جي باري ۾ اهو پتو نہ

پئجي سگهيو تہ اهو ضايع ٿي ويو يا هن ڪان ڪٿي وڃائجي ويو يا سندس اطالوي زال ان کي اهميت نہ ڏئي ساڻ ٿي ڪنيو ۽ پنهنجي وطن موٽي وئي. غالب چيو آهي؛

سب کهان کچھ لاله و گل مين نمايان هوگئين
خاک مين کيا صورتين هونگي کہ پنهان هوگئين-

پر افسوس، انهن صورتن تي آهي، جيڪي فقط خاڪ ۾ پنهان ٿيون ۽ لاله و گل ۾ نمايان نہ ٿي سگهيون.

نعيم جي ڳالهہ منهنجي دل ۾ کپي وئي هئي. انسان ڪنهن بہ آدرش لاءِ، پنهنجو چئن ۽ آرام ڇو ڦٽائي؟ هن کي ڪهڙي خبر تہ اهو آدرش صحيح بہ آهي يا نہ؟ ڪير نہ ٿو چاهي تہ ڏينهن جو ڇپر جي ڇانءَ هجي ۽ رات ڪنهن مٺڙي ماڻهوءَ جي چڳ سان ڇنبڙي پوي ۽ پرهہ ڪنهن پرينءَ جون پنبڻيون ڇمندي اچي! سک ڪنهن کي پيارو ناهي؟ ڪنهن ڪيلي جهڙي بدن تي هٿ گهمائيندي مون کي ڪيترو نہ سُرور ايندو آهي! هٿن ۾ عورتن جي ماس جو پرپور ڇهاءُ ڪيترو نہ ليائيندو آهي!

ڪنهن سلوڻي سوادي شيءِ جو سواد ڪيترو نہ وڻندو آهي! هيءَ حياتي، هي ڪن پل جو ميلو، ڪهڙو نہ موهڻو آهي! هي پانت پانت جا ماڻهو، هي روشنين جا شهر، هي تِن جون گوناگون ٻوليون، هي رنگ رنگ جا ڦوڪڻا، جي هوا ۾ اڏامي ڦاٽي ٿا پون. هي طنابون، هي قناتون، هي گهنگهرو، هي ڇم ڇم ڪندڙ رقاصائون، هي جام، هي صراحيون، هي جيئڻ جا سڀ سانگ ڇڏي، اوچتو ڪوئي اجنبي قلندر ان ميلي ۾، واٽڙو گهمندو نظر اچي ٿو ۽ پنهنجي اڪيلائي ۽ اپائڪائيءَ کي ڇوڏاري جهرمر ۾ جرڪندو ڏسي، رلي ڪلهي تي ڪٺي رمندو رهي ٿو. هن کي ڪوئي منڊ نہ ٿو موهي سگهي. ڪوئي سانگ نہ ٿو سرچائي سگهي. هو سوچي ٿو تہ ڦوڪڻا ناپائدار آهن. انهن جي هوا ۾ هستي ئي ڪهڙي آهي! چاندوڪيءَ ۾ هن جي رليءَ جون ڇٽيون ڇمڪي رهيون آهن ۽ ڪوئي اٽائو ڏکر هن جي پيرن کي ڇڪيندو ٿو رهي.

وچ ۾ ويهارو پنا ڦاٽل آهن، پر وڌيڪ مواد منهنجي آتم ڪهاڻيءَ جي تسلسل ۾ کپي وڃي ٿو.

”آهہ! هي تنهائيءَ جي زندگي! ڇوڏاري جيل جون پٽيون، مٽي، چُن ۽ پٿر جون پٽيون، گونگيون، ٻوڙيون، انڌيون پٽيون، جن ۾ نہ پکيءَ جو پڙلاءُ

آهي، نہ وڻ جو پاڇو آهي. جن جي سيخن مان آڪاس ڌرتيءَ جي ٽڌي ساھ وانگر لڳي رهيو آهي. ڪير ڏارا ڪنهن چنڊال جي سنگھ وانگر پڪڙجي وئي آهي. انهيءَ تنهائيءَ ۾ جنسي جذبو ڪهڙو نہ چريو ڪري ڇڏيندو آهي ۽ ڪاري ڪچونءَ جي پنيءَ جهڙي گدلي گدلي ننڊ اچي ويندي آهي. اهو سڀ انسان ڇا لاءِ سهي ٿو؟ ڪنهن آدرش لاءِ؟ آدرش، آدرش، جنهن کي ڪويءَ 'ڪڪريون منهن جو ويس،' چيو آهي.

روسي ناول نويس گوگول جي ناول 'تارس بلبا' (Taras Bulba) جي پوئين حصي ۾ آهي تہ تارس بلبا جو پٽ پنهنجي محبوبہ لاءِ پنهنجيءَ قوم، پنهنجي قبيلي ۽ وطن سان غداريءَ لاءِ تيار ٿي وڃي ٿو تہ هوءَ هُن کي چوي ٿي: "مون کي ڇڏي ڏي، مون لاءِ پنهنجي قوم ۽ وطن ڪيئن ٿو قربان ڪرين!" جنهن تي هو جواب ڏئي ٿو: "منهنجي مٺي! تون ئي تہ منهنجي قوم آهين، قبيلو آهين، وطن آهين." ڪنهن عورت لاءِ آدرش کي ڇڏڻ يا فقط عورت کي آدرش بنائڻ ايترو ڏکيو آهي نہ آهي، جيترو آدرش لاءِ پوري عورت ذات جي صحبت کان محروم رهڻ. (وري اڌ پنو ڦاٽل آهي.)

"جي تون اهو سوال سلين تہ شايد مون کي زندگيءَ جي آدرش جي معنيٰ ملي وڃي."

"ڪهڙو سوال؟"

"ڪوئي بہ زندگيءَ جو عيش ۽ آرام ڪنهن آدرش لاءِ قربان ڇو ڪجي؟"

"مثال طور!"

"تون جي چاهين ها تہ هڪ بهترين آفيسر يا وڪيل ٿي سگهين ها، پنهنجي لاءِ، پنهنجي اولاد لاءِ عيش ۽ آرام پيدا ڪري سگهين ها. پر ان هوندي بہ تو هيءَ زندگي قبولي! تون چوندو آهين تہ ڪيترائي سال تون جنهن ڳوٺ ۾ نظر بند رهيو آهين، اتي سانجهي ڪنهن مساڻ جي ڏائڻ وانگر ايندي آهي ۽ رات ڪنهن گونگي چريءَ وانگر چپ هوندي آهي. تو خود چيو هو تہ جيل جي ڪنهن ڪمري ۾ توکي رکيو ويو هو، اتي ايتري تہ تنهائي ۽ خاموشي هئي، جو جڏهن تو پريان ڪنهن ٻار جي روئڻ جو آواز ٻڌو هو، تڏهن تون ننڍي ڦاڙي رڙيون ڪيون هيون ۽ رنو هئين. ان سڀ جي باوجود، تنهنجو ارادو ۽ عزم ايجان مستحڪم آهي. تون انهيءَ پيڙا کي ڪهڙي پرينءَ جي پار جي مٺائي سمجهي رهيو آهين؟ توکي ٻئي جهان ۾ بہ اعتبار نہ آهي،

Gul Hayat Institute

توڪي اهو بہ يقين نہ آهي تہ تون پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪوئي انقلاب ڏسي سگھندين. مُئي ڪان پوءِ سچ ايري يا نہ ايري! تو اها پيڙا ڇو چونڊي ورتي آهي؟ ٻيو مثال ٻڌ! جيڪڏهن اتفاق سان اهو موقعو اچي جڏهن توڪي جان ڏيڻي پوي يا پاڻ ڪان وڏيڪ ڪارائتي ساٿيءَ يا پنهنجي آدرش ڪي جوکي ۾ وجھڻو پوي تہ مون ڪي يقين آهي تہ تون پنهنجي جان ڏيڻ پسند ڪندين. ڇو، آخر ڇو؟"

"مون ڪي تہ ڇا پر جي منهنجي ساري ڪتنب ڪي جان ڏيڻي پوي تہ مان اهو بہ پسند ڪندس. منهنجو جواب هي آهي تہ پنهنجي آدرش لاءِ جدوجهد کان سواءِ منهنجي زندگي بي معنيٰ آهي."

"پر ڇو؟ منهنجو سوال اتي ئي رهجي ويو جتي اڳ هو." هن ڪوئي جواب نہ ڏنو ۽ مان نظيريءَ جي سٽ جهونگارڻ لڳس.

کسي ڪہ ڪشته نہ شد از قبيلهء ما نيست

ترجمو: (جيڪو ڪُٺو ناهي، اهو اسان جي ڪڙم مان ناهي.)

(مان ڀانيان ٿو تہ مٿيون ڊائلاگ مون سوپيي گيانچندانيءَ سان ڪيو هو. معلوم نہ آهي تہ يو. ايس. ايس. آر جي ٽالان والان ٿيڻ ڪان پوءِ هن جي سوچ ۾ ڪائي ڦير گھير آئي بہ آهي يا نہ!)

(وري ڪيئي صفحا ڦاٽل آهن.)

"ڇُرن ڇٽڪن ڇٽ ۽ هُرن منجھہ هيئن."

مون کي شاهہ جي سُر سهڻيءَ مان سٽ ياد آئي. مون سوچيو:

"اڄ هيئين ۾ ڇا ڇا نہ هُري رهيو آهي! هي منهنجو استاد آهي ڪيئل داس فاني. بدي جي ٽٽهڻ اُس ۾ ڪانوَ جي اک ٽي نڪري. رستي جو ڏامر ٽپي لوهہ ٿي ويو آهي. تتي هوا لڳ سازي رهي آهي ۽ بدن تي پت ٽڙڪي رهي آهي. پگھر اگھي مان سُڪ پل تي هن جي گھر ۾ وڃان ٿو. آڳر ۾ پاٿيءَ جو ڇڙڪاءُ، واڻ جي آلي کٽ تي رلي، چوڌاري ڪچيون ٺڏيون پٽيون، جن مان ٻُهہ جا ڪجھہ ڪک نڪري آيا آهن. هو کٽ تي ويٺو آهي ۽ ڪجھہ لکي رهيو آهي. ڇدڙا، ڪکيرا وار، موڪرو منهن، سانورو رنگ، سپاجھو سياءُ. مان هن جا پير ڇهان ٿو ۽ هُو منهنجي پٺي ٺپي ٿو ۽ مون کي پرسان ويهاري ٿو.

"اڄ سورج تي نظر لڪي رهيو آهيان، تنهنجي هستي، تنهنجي مستي، تنهنجي بستي، بي مثال." مون کي ساڳيءَ سٽ ۾ قافيئي جو تڪراءُ وڻي ٿو ۽

منهنجو منهن تڙي پوي ٿو.

”سائين! مون اڄ هڪ نئون گيت لکيو آهي.“

”ٻڌاءِ.“

مان گيت پڙهان ٿو.

”سڀ آهہ خيال و خواب او ساقي!“

”هاڻي تنهنجي عمر گهڻي آهي؟“

”چوڏنهن سال.“

”تو ڪوئي ساقي ڏٺو آهي؟“

مان لڄي ٿي وڃان ٿو ۽ ڪنڌ ڏوڻي نهڪر ڪيان ٿو.

”ساقي ڪنهن کي چوندا آهن؟“

”جيڪو مَيءِ پياري.“ مان لڄي ٿي وڃان ٿو.

”توکي ڪهڙي خبر تہ مَيءِ ڪهڙي ٿيندي آهي؟ ڪويتا وِهَہ جو ڍڪ آهي. ڪلپنا جو امرت نہ آهي. پهرين چڪي ڏس، پوءِ ان تي لک.“

”سائين گيت جو وزن ٺيڪ آهي.“

”اهو ضروري نہ آهي تہ اسين عربي ۽ فارسيءَ بحر وزن ڪم آڻيون. اسان جا ڪيترائي شاعر عربي ۽ فارسيءَ جا وڏا ماهر هئا، پر پوءِ بہ ٺيٺ سنڌي بيت لکيا اٿائون.“

”پر بيوس سائين بہ تہ فارسي بحر وزن تي لکي ٿو.“

”بيوس جي پارسي بحر وزن جي ڪڏ نہ لڳي ها، تہ ساميءَ ڪان وڏو شاعر ٿئي ها. بيوس جي عظمت انهيءَ ۾ آهي تہ هن صدين جو جمود ٽوڙيو آهي. سونهن سدائين نہ وسندي آهي، اها ڪڏهن ڪڏهن ساوڻ مينهن جيان ايندي آهي ۽ صديون سڪائي ڇڏيندي آهي. جڏهن ٻَٺ ٻنيءَ وانگر پرندو آهي، تڏهن وسڪار ورندي آهي. شاهہ لطيف موسلا ڌار مينهن وانگر ٿي آيو، ۽ جڏهن ويو تہ صديون مينهن ڦڙي نہ وسي. شاهہ لطيف ڪان بيوس تائين سنڌي شاعري، اها وشال واري آهي، جنهن ۾ ڪجهہ ڪانڊيرا نظر اچن ٿا، جن کي اسان درخت چئون ٿا. بيوس ڪانڊيرو تہ نہ آهي، پر هن ۾ اهو تڙ، اهو ڇڻ ۽ اها ڇانوَ ڪٿي آهي! بيوس اها چنتا ۽ چيتنا نہ آهي، جا ڪويتا کي مهان بڻائيندي آهي. اڃان ان ۾ دير آهي، جڏهن وڄڙيون ورنديون ۽ چؤماسي جي ڇڪاچوند ٿيندي.“ هن شفقت سان منهنجي مٿي تي هٿ گهمايو ۽

منهنجي شعر جي اصلاح ڪرڻ لڳو.

(مٿيون اظهار خيال ڪيئل داس فانيءَ جو آهي، ٻولي منهنجي آهي.)

فرانس ۾ ائرسٽوڪريٽ عورتن جا سئلون هوندا هئا، جتي وڏن شاعرن، اديبن ۽ آرٽسٽن جون دعوتون ٿينديون هيون. شڪارپور ۾ حجم جي دڪان کي سئلون چوندا هئا. سئلون ۾ زيبدار ڪرسيون هونديون هيون، جي شهر ۾ ڪنهن جي ٻہ اوطاق ۾ نہ هونديون هيون. نبي بخش حجم، جو منهنجو پاڙيسري هو، انهيءَ جو سئلون ان ڏس ۾ مشهور هوندو هو ۽ اسان ڪجهہ اسڪولي ڇوڪرا، اتي خالي ڪرسين تي ويهندا هئاسين ۽ ادبي گفتگو ڪندا هئاسين. انهيءَ سئلون ۾ منهنجي لاڙڪاڻي جي وڏي شاعر نواز علي نياز سان ملاقات ٿي هئي. لال لوئيءَ جي شام هئي. ٻاهر ولهہ وسي رهي هئي ۽ شڪارپور جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ هندو ٻاهمڻ جا مچ ٻاري رهيا هئا. نبي بخش حجام جي سئلون ۾ سگري ٻري رهي هئي ۽ درين تي شيشن مان ٻاهر ٻرندڙ شعلن جو شعاع ٿي نظر آيو. چوڏاري سرنهن جي تيل سان ڀريل ڪيئي شيشيون رکيون هيون، جن تي وديشي تيل جا ليبل لڳل ها. اهي شيشيون اڻ ڄاڻ گراهڪن تي رعب ڄمائڻ لاءِ رکيون ويون هيون.

سامهون ميز ۾ انگلينڊ جا شيشا ٽنگيل هئا. هڪ آئيني پرسان نبي بخش حجم جو شاگرد، ڪوڙو حجم، ڪنهن جا وار ڪاٽي رهيو هو ۽ هن جو خوبصورت چهرو ۽ وار آئيني ۾ نظر اچي رهيا هئا.

سئلون ۾ لاڙڪاڻي جو مشهور شاعر نواز علي نياز ويٺو هو. هن هڪ ڏينهن اڳ شاهي باغ پرسان هانديءَ ۾ گلاب جو گل هٿ ۾ جهلي، گل تي مسدس جا ٻہ سؤ بند پڙهي، شڪارپور ۾ ٽرٿلو وجهي ڇڏيو هو. هونءَ 'سندو' ماهوار رسالي ۾ رام پنجواڻيءَ جي نواز علي نياز تي لکيل مضمون جي ذريعي اسان ڄاتو هو تہ 'بيوس' ۽ 'نياز'، ان دؤر جا ٻہ ڏاڍا وڏا شاعر آهن.

"سائين، اوهان جي 'گل' تي نظم تہ شڪارپور کي وڃائي وڌو آهي. اسان کي اهو نظم ٻڌائيندا؟" نبوءَ حجم چيو.

"هڪ شرط تي."

نواز علي نياز جواب ڏنو: "ڪالهہ مون کي گل هٿ ۾ هيو، جڏهن مون اهو نظم پڙهيو هو. اڄ اهو گل ڪونہ آهي." هن ڪوڙي حجم ڏانهن اشارو ڪري چيو. "جي اوهان اجازت ڏيو تہ مان هن گل جهڙي ڇوڪري جي زلف

۾ هٽ وجهي اوهان کي اهو نظم ٻڌايان ٿو. هونءَ تہ هُو منهنجي پٽ برابر آهي.“
نبي بخش حجم، ڪوڙي کي چيو تہ: ”گراهڪ جا وار نٿا ٿين، اڃي نياز صاحب جي پير ۾ ويهہ.“
نياز صاحب ڪوڙي جي زلفن کي آڱر تي وٽي نظم پڙهيو.
”گل ۽ بلبل ۾ آ جهيڙو تہ چمن ڪنهن جو آ.“
مون يڪدم نياز صاحب کي چيو تہ: ”سائين، اها سٽ تہ مولانا حاليءَ جي هڪ مطلع تان ورتل آهي.
”گل و بلبل مين هے جهگڑا کہ چمن کس کا هے
کل بتادے گي خزان آکے وطن کس کا هے.“
نياز صاحب منهنجي قد ڪاٺ کي ڏٺو. ان وقت منهنجي عمر تيرنهن سال هئي. هن پڇيو: ”پٽ، تو هن عمر ۾ مولانا حالي پڙهيو آهي؟“
”ها، ڪنهن اردو رسالي ۾ هن جي ڪلام جو انتخاب پڙهيو اٿم.“
”چڱو ٻڌ! پهرين سٽ مون برابر مولانا حاليءَ واري مطلع تان ورتي آهي. پر مسدس/ مخمس جا ٻہ سؤ بند منهنجا آهن. پوءِ هن ڏيڍ ڪلاڪ ۾ پنهنجو نظم پڙهي پورو ڪيو. رڳو وچ ۾ ڪوڙي جي زلفن کي ڪجهہ چڪ اچي رهي هئي تہ هن هلڪي رڙ تي ڪئي. نظم پورو ڪري هن موڪلايو. اسين بہ نبي بخش حجم جي سئلون مان ٻاهر نڪتاسين. ٻاهر ڏاڍو سيءُ هو ۽ هوا پاڪيءَ وانگر منهن تي چهہ ڏئي رهي هئي.
ڪتاب ۾ اڳتي اٺ لکيل پنا بہ آهن، منهنجي زندگيءَ جي ڪتاب وانگر. ان کان پوءِ وري هانڊي بابت بہ لکيل آهي.
شڪارپور ۾ ’هانڊي‘ جو بنياد مهراج رانول داس وڌو. جنهن هوليءَ جي موقعي تي ٽي ڏينهن صبح شام وڏا وڏا هندوستان ۽ پنجاب جا گوئيا، ڪٿڪ ۽ سازيندڙ ايندا هيا، جي پڪي راڳ جو مظاهرو ڪندا هئا. هڪ بہ مهينا اڳ ۾ ٽڪيٽون وڪرو ٿينديون هيون. ماڻهو سيٽيون رزروَ ڪرائيندا ها. پاڪستان ٺهڻ کان بہ ٽي سال اڳ مفت ۾ هانڊو لڳندو هو. شڪارپور ۾ گوئَين کي وڏيون پگهارون ڏئي، هندو سيٺيون راڳ جي تعليم وٺندا ها. سيٺ قيمتراءِ، ڀائي لال کان تعليم ورتي هئي ۽ ٻين ڪيترن بہ اهڙي تعليم ورتي هئي. جن کان شهر جا باشندا راڳ جي تعليم وٺندا هئا. حڪيم سريچند چيتومل چاپي وارو، مهراج نارد ڪندن مل سونارو ۽ ٻيا چڱا ڳائيندڙ هئا.

Gul Hayat Institute

شڪارپور ۾ گامڻ خان ۽ سينڌو خان وڏا گويا بہ رهندا هئا، جي مري بہ هتي ئي ويا. جن ڪان هندن ۽ مسلمانن تعليم ورتي هئي. مسلمانن ۾ ارباب ماڇي، هادي بخش ميمڻ ۽ پيا سنو ڳائيندا هئا. غلام حيدر ميمڻ هندوستان ۽ پنجاب ۾ وڏين ناٽڪ ڪمپنين ۾ زنانو ڪردار ادا ڪندو هو ۽ ان وقت جو مشهور ائڪٽر هو.

حڪيم آغا غلام نبي صوفي مشهور شاعر ۽ ڊراما نويس هيو. سندس ڪتاب سچل سرمست نالي لکيل مشهور آهي. تنهن شڪارپور ۾ 'الهلال سوسائٽيءَ' جو بنياد وڌو ۽ سنا سنا ناٽڪ اسٽيج تي پيش ڪيا. ڪيترائي شوقين ڪردار ڪندا ها، جن ۾ مشهور ڪم ڪندڙ ڪجھ هي آهن. آغا حق نواز خان پٺاڻ، غلام حسين جهلڻ، وڏيرو پيرن جوڙيو، مرحوم حڪيم عبدالرحيم، مرحوم جان محمد عرف گلشن صوفي، جنهن پوءِ ڪيترين فلمن ۾ ڪم بہ ڪيو. عبدالغفار سومرو بہ وقت جو مشهور ائڪٽر هو. (اهو احوال مون کي لعل محمد لعل خط ذريعي موڪليو هو جو مان پنهنجي نوٽ بُڪ ۾ اتاري ڇڏيو هو. مان نوٽ بوڪ رکي زرينا کي چوان ٿو، مون پنهنجي والدين تي لکيو آهي، ڪجھ تنهنجي والدين تي بہ لکڻ چاهيان ٿو ۽ ياد ڪجانءِ. اجان شاهي باغ ۽ بيگاري واهہ تي بہ لکڻو آهي. مون کي ويسر ٿي پئي آهي. توکان سواءِ مان هي ڪتاب جيڪر نہ لکي سگهان ها.

پر مان هاڻي ٻاهران چڪر ڏئي موٽي ٿو اچان. مان پاڻ ۾ پيهي دور ڏسان ٿو. سخت بارش پئجي رهي آهي. اردوءَ جي مشهور افسانہ نويس ۽ ناول نگار ۽ ٽي. وي اسڪرپٽ رائيٽر قدسيہ بانو مون سان گڏ ماسڪو ۾ هئي. اسان جو ٽيون ساٿي خاطر غزنويءَ هو، جو پشاور جو شاعر هو. هُن کي پيڪنگ هوٽل مان ڏهڙ ڏونس ڪري ايمبولينس ۾ ڪڻائي ويا ها، ڇو تہ هن مليريا جي شڪايت ڪئي هئي. مان ۽ قدسيہ بانو سرڪاري ڪار ۾ ان اسپتال ڏانهن وياسين، جتي خاطر غزنويءَ کي علاج لاءِ رکيو هئائون. اسان بنهي کي برساتيون پيون هيون، پر خاطر اسپتال ۾ قيد هو. اسان کي رڳو شيشي مان هن جو منهن ڏسڻ ڏنائون. جنهن تي بارش جون بوندون پئجي رهيون هيون. اسپتال ۾ اجان اهو طئہ نہ ڪيو ويو هو تہ خاطر کي ڪوئي وچڙندڙ مرض آهي يا نہ. تيستائين هن سان ملاقات جي منع ٿيل هئي. قدسيہ ۽ مان سيمينٽ جي چني هيٺان بيٺا هئاسين. بارش اوڙڪون ڪري وسي رهي

Gul Hayat Institute

هئي. اڌ ڪلاڪ گذري ويو. تڏهن بہ اسان کي خاطر سان ملڻ نہ ڏنائون ۽ چيائون، اڃان هن جون مختلف ٽيسٽون ڪرڻيون آهن.

اسان کي ان رات لينن - گراڊ وڃڻو هو. سو پيڪنگ هوٽل ۾ موٽي آياسون ۽ مختصر سامان ساڻ کڻي ۽ باقي ڪلوڪ روم (Cloak Room) ۾ رکيوسون. يارنهين وڳي اسان جو گائيڊ ۽ ٽرانسليٽر (مترجم) سرگي ڪارسوڏا پهتا ۽ اسان کي ماسڪو ريلوي اسٽيشن تي وٺي آيا. ريلوي اسٽيشن تي ڪافي گهما گهمي هئي. اسان بئنچ تي ويهي رهياسون. پرسان هڪ خوبصورت جپسي ڇوڪري ماڻهن کان ڪجهہ پئسا وٺي، سندن هٿ ڏسي رهي هئي. هن کي پيري ۾ هڪ ڇيهو هو جو اسٽرابيريءَ ۾ پڌل جهرڪيءَ وانگر پئي لڳو. مون بہ هن کي ڪجهہ ڪوپيڪ ڏنا ۽ هن کي هٿ ڏيکاريو. هٿ ڏسي هن پڇيو: ”پنيان ڪوئي عشق ڇڏي آيو آهين، جنهن کي ياد ڪري رهيو آهين.“

”هائو.“ مون کي ڪي چيروليون اکيون، ڪچنار جهڙا چپ ۽ اها رقص آميز رفتار ياد آئي جا مورتيءَ ۾ هوندي آهي.

”هتي بہ تنهنجي مقدر ۾ عشق آهي، پر ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ جڏهن تون لينن - گراڊ مان موٽي ايندين.“

مون سوچيو تہ ڏاڍو چڱو. شاعريءَ جي وٽ وسامي نہ وڃي، ڏيئي ۾ لاٽ لاءِ ڪا جسماني ضرورت آهي، ان کان سواءِ زندگي ڪنهن وسيع بيابان وانگر لڳندي آهي. ان عورت کان سواءِ ٻيا بہ جپسي ويٺا ها، جي هن جدلياتي ملڪ ۾ بي معنيٰ ٿي لڳا. اهي رولاڪ ڇڻ روپوش ها، جن کي مايا روپي منهن هيا. سرگيءَ کي پتو نہ هو تہ اهي ڪير ها، ڪٿي رهندا ها ۽ ڪٿان آيا هئا. انهن کي نہ ڪپڙي جون ٽوپيون نہ ڪپڙي جا بوٽ هئا ۽ نہ بنهہ سٺا اوور ڪوٽ هئن. انهن کي فقط مفلوڪ الحاليءَ جي باوجود ڪجهہ بريف ڪيس هيا، جي روس ۾ عوامي انقلاب جي نشاني ها. انهن کي گلي ۾ رنگين اسڪارف ٻڌل ها.

ٽرين ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ هڪ گاڏي ۾ بانو قدسيہ سڀئي ۽ ٻئي گاڏي ۾ مان ۽ سرگي. هر گاڏي ۾ بسترو، مگ، ٽوال، باٿ روم، اليڪٽرڪ شيور لاءِ سئچ، خوشبوءِ دار صابڻ ۽ هر شيءِ صاف سٿري هئي. گاڏي ۾ فرش تي ۽ ڪاريڊار ۾ قالين وڇايل هئا.

Gul Hayat Institute

6 آگسٽ 1967ع جي ڊائريءَ ۾ منھنجو نوٽ آھي تہ اڄ سرگي ننڊ مان ستين بجي اٿيو. مون کي ڇھين بجي جاڳ ٿي ھئي. ننڊ مان جاڳڻ لاءِ تمام مٺڙي ۽ پياري موسيقي ھلي رھي ھئي، مون دريءَ تان پردو پري ڪري ڇڏيو. ريل جي پٽي جي ٻنھي پاسي برچ جا خوبصورت وڻ بيٺا ھئا ۽ ڍاچا. گھر، کيت، گھاٽا جھنگل ھئا. مان اسٽيورڊ کي ڪجھ ڪوپيڪ ڏئي چانھ آڻڻ لاءِ چيو. بسڪوٽ ريل ۾ ڪونہ ھئا. ريل 'ڪوبہ نہ روڪي'، 'ڪوبہ نہ روڪي'، 'ويندس، ويندس، ويندس.' چئي وڃي رھي ھئي.

مون سرگيءَ کان حال احوال ورتو تہ ھن ٻڌايو تہ: "مان پرٿيل آھيان، پر ھاڻ زال کي طلاق ڏيندس. ھوءَ ارڙھين سالن جي خوبصورت ڇوڪري آھي، پر فاحشہ آھي. پھرين تہ منھنجو ھن سان عشق ھو، پر ھاڻ الائجي ڇا ٿيو آھي."

ازابيل نالي ھڪ ڪرڙوڊ عورت، بيورو آف رائيٽرس طرفان اسان کي لينن - گراڊ اسٽيشن تي وٺڻ ڪار ۾ آئي. اسان کي لينن - گراڊ ھوٽل ۾، جو اجنبي مھمانن لاءِ مخصوص ھو، ٻن ڪمرن ۾ ترسايائين. اسان ھوٽل ۾ نوين وڳي پھتا ھئاسون. ازابيل اسان کي ھوٽل ۾ ڇڏي پاڻ ھلي وئي.

ان وقت مشھور آمريڪين ايڪٽر اينٿوني ڪئين (Anthony Quin) ڪنھن خوبصورت ڇوڪريءَ سان گڏ ڪار مان لھي ھوٽل ۾ گھڙيو پئي تہ خوشبوءِ ھوا ۾ ڦھلجي وئي. ڪيئن چئجي تہ اھا خوشبوءِ ان ڇوڪريءَ جي جسم ۾ ھئي يا ھن سينٽ لڳائي ھئي. ناشتو اسان ڊائيننگ روم ۾ ڪيوسي. اتي ناشتو ڪمري ۾ ڪنھن کي بہ نہ ڏيندا ھئا. پوءِ پل تہ ملڪ جو سربراھ ئي ڇو نہ ھجي. ھڪ روبل ۾ ماٺھوءَ کي جيڪي وٺي سو کائي، ڪاڏي ۾ پارج (Porridge) مربو، مٺي ۽ کاري چيز (Cheese)، اوباڙيل آنا، ٿڌي گوشت جا ٽي نمونا، گرم گوشت جا بہ نمونا، آنا، بن، روٽي، اڇي ۽ ڪاري چانھ، مختلف قسمن جي ڪافي، ۽ سلاد ڏيندا ھئا. سرگيءَ تہ ايترو ڪاڌو چڙھ ھن پورو مھينو بک ڪڍي ھجي. ھن ڇھ اوباريل آنا کاڌا، ٽي چار پليٽون گوشت جون، ۽ ٻي ڪافي چيز کائي بہ ڪوپ چانھ جا پيتائين. اسان ايترو ناشتو ڪيون ھا تہ بيمار ٿي پئون ھا. ھو روسٽوف جو ھيو ۽ پھريون ڀيرو اسان سان گڏ لينن گراڊ آيو ھو.

سرگي مون سان گڏ ساڳئي ڪمري ۾ ھو ۽ ناشتو ڪائي اسان اڪ لائي ورتي. مون ھوٽل مان نيپولين برانڊي ۽ ڪجھ عطر جون شيشيون ورتيون

هيون، اٽڪل 12 ڊالر لڳا ها. هتي لينن - گراڊ ۾ ٽين وڳي رات ٽٿي ٿي ۽ نائين وڳي صبح ٿئي. 10 وڳي لينا آئي جنهن انگريزي ڄاتي پئي، اسان ڏانهن مترجم (Translater) جي حيثيت ۾ موڪلي وئي هئي. هن ٻڌايو تہ لينن - گراڊ ۾ چار سؤ نديون ۽ واهہ آهن. ستر پليون آهن. جڏهن ڪار ڪارنووسڪي پراسپيڪٽ مان گذري تہ مون ڏٺو تہ اتي سنڌ ورڪي عاملن جي حيدرآباد ۾ جاين وانگر پٿر جون جايون ٺهيل هيون. ساڳئي پٿر ۾اڪر، ساڳي قسم جا ڪنهڙا وغيره هئا. لينا ٻڌايو تہ انقلاب ڪان اڳ اهي خانگي جايون هيون ۽ 1917ع ۾ اهي قومي ملڪيت ۾ ورتيون ويون هيون.

لينن - گراڊ، ماسڪو ڪان مختلف هئي، هتي جديد بلڊنگون نہ هيون. اسان کي لينا زار جو اهو محل، جيڪو پيٽراعظم ٺهرايو هو ۽ جنهن کي هر متاج (Winter Resort) تي چيائون بہ ڏيکاريو. زار جو حڪم هو تہ هر متاج ڪان ڊگهي ڪابہ جاءِ نہ جوڙي وڃي. لينا اسان کي اندر وٺي هلي ۽ ٻڌايائين تہ: ”ان ۾ ٽي سؤ ملين شيون رکيل آهن. هاڻي اهو ميوزم آهي ۽ ان کي پارڪوءَ وانگر ڏسڻ ۾ پارنهن سال لڳي ويندا. هاڻي اهو عوام لاءِ کليل آهي. هونءَ هر متاج ڪان سواءِ لينن - گراڊ ۾ پيا بہ پنجاهہ ميوزم آهن. لينن ميموريل ميوزم، آڪٽوبر انقلاب جو ميوزم، سينٽرل لينن ميوزم، ميوزم آف هسٽري، ميوزم آف هسٽري آف رليجنس ۽ (Museum of History of Religions and Athiesim) وغيره.

هرمتاج نہ رڳو لينن - گراڊ جو وڏي ۾ وڏو ميوزم هو، پر اهو دنيا جي سيني ميوزمن ڪان وڏو آهي. ان ۾ جدا جدا ملڪن ۽ دؤرن جي ماڻهن جي مصوري، صنم سازيءَ جا شاهڪار، نقاشي، آثار قديمہ جا نوادرات، سڪا، تمغا ۽ مستعمل آرٽ (Applied Art) جا نمونا آهن.

لينن - گراڊ آڪٽوبر انقلاب جو گهوارو آهي ۽ لينن جو شهر آهي، جنهن هڪ نئين پارٽيءَ جو بنياد رکيو هو. انقلابي خلاصين ونٽر پئليس تي قبضو ڪيو هو، جنهن لاءِ سمالني نالي جاءِ ۾ ساري ڪارروائي رٿي وئي هئي. لينن هن شهر ۾ آڪٽوبر 1917ع ڪان مارچ 1918ع تائين رهيو هو ۽ پرولتاري انقلاب جي رهنمائي ڪئي هئائين. جڏهن سپاهي محل ۾ پهتا هئا تہ خلاصي اڳ ئي اتي ڳجهي موريءَ (Sewer) مان پهچي چڪا هئا. ان ڪري انقلاب دشمن چوندا ها تہ انقلاب گٽر مان آيو هو.

اسان ٻہ پهريءَ جي ماني ڪائي هوٽل جي نيوا نديءَ واري در ڪان هرمتاج وياسون. نيوا تي ارورا ڪروز پاڻيءَ جو جهاز بيٺو هو، جنهن ۾ ڏهہ ڏينهن انقلابي ڪنا ٿيا ها، جنهن جو جان ريڊ جي مشهور ڪتاب ”دنيا کي جهنجهوڙيندڙ ڏهہ ڏينهن (Ten days that shook the world) ۾ ذڪر ڪيو آهي. اسان پهريون هرمتاج جي انهن ڪمرن ۾ وياسون، جتي روم ۽ يونان جا بت رکيل هئا. روم ۽ يونان جو يورپ جي ثقافت جو سرچشمو آهي. سرگي هڪ بت تي ڪتبو پڙهي چيو تہ: ”يہ رومن سمرات هي.“ اسان ان ڪري سرگيءَ کي سرگي داس ڪوٺيندا هئاسون جو هو هندوستان ۾ رهي آيو هو ۽ اتي هندوستانيءَ جا ڪافي لفظ سکيا هئائين. پروگرام کي ڪاريہ ڪرم تي چيائين. هن ٻڌايو تہ هندوستان ۾ هر نانگ کي ’شانپ‘ پٽي چيائون. هُن ان جي هر قسم جو الڳ الڳ نالو نہ ٻڌو هو. ٻئي بت هيٺان لکيل لفظ پڙهي چيائين تہ هي يونان جو ڳرو آهي (God of wine dioyinysus). ان بت کي هڪ هٿ ۾ انگور جو ڇڳو ۽ ٻئي هٿ ۾ پيالو هو. ڊايوني سس جو هڪ ٻيو بت بہ هو، جنهن ۾ هن کي هڪ هٿ ۾ پيالو هو ۽ هن جو ٻيو هٿ هڪ خوبصورت عورت جي ڇيلهہ ۾ پيل هو. مون سوچيو تہ مان ڊايوني سس جو پنر جنم آهيان. هيءَ زندگي رابيل جي گل تي ماڪ جي ڦڙي وانگر آهي. اڏامندي ويرم نہ ڪندي. بهتر آهي تہ ان کي ڊايوني سس وانگر ماڻي وڃجي. ڊايوني سس جو ذڪر مون نہ رڳو يوناني ڏند ڪٿائن پر غالباً ڊي. ايچ. لارنس جي ناول ۾ بہ ڪٿي پڙهيو آهي. هن جو فلسفو هو تہ جيڪي بہ هتي آهي، ماڻي آهي، ماڻي وٺ!“ ”تري تائين پيءُ تہ تون موکي ماڻئين.“ جي موت هڪ وهم آهي ۽ زندگيءَ کي بقا آهي تڏهن بہ زندگي ساڳي رنگ روپ، ساڳئي فڪر ۽ احساس جي گهرائيءَ سان نہ ملندي آهي. هنس وانگر موتي چڳي وٺ، سَرَ ڪهڙي وقت بہ سڪي وڃي! ائين برابر آهي تہ هنس ڪان ڪونج جي اتاهين اڏار بهتر آهي، جيڪا آسمان مان تارا چڳندي آهي. يوناني فلسفي اپيي ڪيورس چوندو هو تہ: ”عيش جا طريقا ساڳيا نہ آهن.“ خنزير جي شڪار ۽ شاعريءَ ۾ ساڳيو لطف نہ آهي.“ سون جي زيورن واري ڪمري تي سپاهي بيٺا هئا. خوبصورت واز (Vase) رکيل ها. ڇتين ۾ سونا شاندليئر (جهار) هئا. ليوناردو ڊاونچيءَ جي ميڊونا (Medona)، ان دؤر جا هٿيار، لوهي ٽوپ، وال پليٽون، (يت - تَسريون) جڳ، اڇي ۽ ڪاري سنگ مرمر جا بت،

Gul Hayat Institute

سونا پيالا، صندوقون، طباخ، چِٽيل تي عمده نقش، سونا ڏول ۽ گنديون، چينيءَ، سون، ٽامي، ڪاٺي ۽ پٿر جا نوادرات، زرهون، صليبون، سون جون صراحيون، آرسيون، سينگاردان (Icon) مورتيون، ڪرسيون، صوفا، مُنڊيون، ٽانو، مِهرون، سڪا، ٻلا، تخت تاج، گلدان، شمع دان، فانوس، سنگمرمر جا تلاءَ، مسجما ۽ مجسما، مصر جا، روم جا، يونان جا، روس جا، تصويرون ۽ تصويرون هيون. اسان هڪ ڪمري ۾ ممي (Mummy) بہ ڏٺي ۽ سوچيو تہ هيءَ ممي، لينن جي مميءَ کان وڌيڪ پائدار آهي. پر ٻنهي ۾ فرق ڪهڙو آهي. آهن تہ ٻئي سڪل ماس جا لوٿڙا. لينا ٻڌايو تہ هي اها بہ جاءِ آهي جتي انقلابين خونريزي ڪئي هئي ۽ اتي رت جا سڪل دٻا پيا هئا. مان بخار مان اٿيو هوس، ان ڪري ڪجهہ ڪمرا گهمي موٽياسون. مان هرمتاج مان موٽندي سوچي رهيو هوس تہ روس جي زارن ڪهڙي ڪهڙي ملڪ جي ڦرلٽ ڪئي هئي ۽ ڪريبن ڊالرن جون شيون ڪميونسٽن پاڻ وٽ محفوظ رکيون هيون ۽ انهن ملڪن کي موٽائي نہ ڏنيون هيون، جن جي اهي ملڪيت هيون.

حوري نورانيءَ مون کي هرمتاج تي هڪ ضخيم ڪتاب انگريزيءَ ۾ ڏنو هو جنهن ۾ ڪريبن ڊالرن جي جرمني ۽ رومانيا جي تصويرن جا فوٽا هئا. مان پانيان ٿو تہ ايتريون تصويرون هٽلر جو ڪلچر منسٽر هرمن گوئرنگ بہ ٻي جنگ عظيم ۾ يورپ مان ڦرلٽ ڪري ڪنيون نہ ڪري سگهيو هو. جيئن برطانيا جي ميوزم ۾ ڦرلٽ جو مال اجان تائين آهي ۽ اجان تائين هند و پاڪ کي ڪوهنور ۽ تخت طائوس بہ نہ موٽايو اٿائون. اشتراڪي سامراجي ۾ زر ۽ دولت جو هوس ساڳيو هو. جهڙو سرمائيدار سامراجيءَ ۾! پاهر نڪتاسين تہ سامهون نيوا نديءَ تي سچ پويون ٽيڙڪو ڏٺي راسپوٽين جي زخم آلود سر وانگر ٻڏي ويو ۽ پنيان رتائون پاڻي چڙي ويو.

اسان ٿڪ پٽڻ لاءِ ٿوري دير هڪ پارڪ ۾ ويٺاسون، جتي سوين ڪبوتر ۽ جهرڪيون ماڻهن جي پيرن ۾ ويٺيون هيون ۽ انهن کان نہ ٿي ڊنيون، ڇڻ اهي بہ ماڻهن جي اجتماعيت جو حصو هيون. پوڙهيون زالون انهن کي چوڻو وجهي رهيون هيون. پر ماڻهو ڪي. جي. بيءَ کان عزرائيل وانگر ٿي ڊنا. پارڪ ۾ قدسيہ بانوءَ مون کي چيو: ”مون هڪ سنڌ ۾ سهڻيون عورتون ڏٺيون هيون پيون هتي روس ۾.“ اتان اٿي اسان سينٽ نڪولس جي چرچ ڏانهن وياسين. سرگيءَ پنهنجي هندوستاني ۾ چيو: ”چرچ ڪتني سندر

هئڻ.“ دراصل روس ۾ اسان کي هندوستان يا بنگلاديشي سمجهندا ها، پر جڏهن اسان هنن کي چوندا هئاسون تہ: ”اسان پاڪستان مان ٿا اچون تہ هو چوندا هئا، ”دا، دا، دا، علي پتو، علي پتو.“

”هائو، هائو، هائو، علي پتو، علي پتو.“ اسان کي ڪوئي ثقافتي تشخص نہ آهي ۽ جتي بہ وڃون ٿا تہ هندوستاني سمجهيا وڃون ٿا.

چرچ ۾ سنگمرمر جا حضرت عيسىٰ ۽ بيبي مريم جا بت، ۽ شمع دان، صليبون، در، دريون، قبائون، ڪرسٽ جون مورتيون سڀئي ڪنهن ٽامي جهڙي ڌاتوءَ مان ٺهيل هيون، جن تي سونو پاڻي چڙهيل هو. چرچ ۾ سؤ کن ماڻهو موجود هئا، جن ۾ اڪثر پيرسن هئا ۽ ڪجهہ جوان بہ هئا. سڀئي پاڻ کي واري سان ڪراس ڪري رهيا هئا ۽ انهن جي اکين مان ڳوڙها ڳڙي رهيا هئا ۽ پادري وعظ ڪري رهيو هو. مون کي الائجي ڇو من ۾ آيو تہ هتي ڪنهن وقت عيسائيت ايري ايندي. صليب تي عيسىٰ جي تصوير هڪ فالج زده ۽ شيشي جي قبر ۾ پوريل لينن کان وڌيڪ اتساهہ ڏيندڙ آهي. عيسىٰ کي خدا ابدي زندگي عطا ڪئي هئي، اهڙو وقت ايندو جو لينن کي ڪريملن واري قبر مان ڪڍي ڦٽو ڪندا، جيئن اسٽالن کي ڪڍي ڦٽو ڪيو هئائون ۽ اڄ هن جو نانءُ نشان بہ ڪونہ هو. هر آمر موت جي اڳيان عام ماڻهوءَ وانگر هيڻو هو. قبر شيشي جي هجي يا مٽيءَ جي، آخر قبر ئي تہ آهي!

رات جو مانيءَ جي ڪمري ۾، هوٽل جي مٿينءَ ماڙ تي وياسين. روسي ويٽر دلڪش بو (Bow) ٻڌي، صاف سٿرا، ديده زيب ڪپڙا پائي ٽڌو ۽ مٺو ڳالهائي رهيا هئا. بورجوا ملڪن وانگر اسٽيج تي پاپ ميوزڪ هلي رهي هئي. ٽي سؤ کن مهمان ميزن تي ويٺا هئا. روسي، فِن، پول، مشرقي جرمني، جا ايشيائي روس، آفريڪا ۽ ٻين ملڪن جا ڪافي ماڻهو دعوت تي آيل ها. مون هڪ وهيءَ کان مڙيل آمريڪي ڏٺو، جيڪو هڪ سنهيءَ ڳيرو روسي ڇوڪريءَ سان پي رهيو هو ۽ نچي نچي هن کي ڇڪي ڇاتيءَ سان ٿي لاتائين ۽ هن کان گهري چمي ٿي ورتائين. ڇوڪري ائين ٿي لڳي جڻ هن جو سارو ساهہ ڇڪجي هن جي چپن تي آيو هو ۽ جڻ هن کي غش ٿي آيو.

سامهون ميز تي هڪ آرمينين جوڙو ويٺو هو. مون سرگيءَ کي چيو تہ: هو آرمينين ڇوڪريءَ کي ناچ لاءِ چوي. چيائين تہ: ”تون ڇو نہ ٿو چئينس.“ مون چيو: ”مون کي مغربي ناچ نہ ايندو آهي.“ سرگيءَ مون کان هڪ ڊالر

Gul Hayat Institute

اڏارو وٺي ايڪسپورٽ ڪئالٽي واڊڪا گهرائي. واڊڪا ٻي مون کي چيائين:
”هڪ ڊالر ٻيو بہ ڏي تہ مان فارين سگريٽ گهرايان.“ سگريٽ آيا تہ هن
آمريڪن سگريٽ ڊنهل جو ڪش هڻي چيو: ”هيءَ دنيا ڪيتري نہ خوبصورت
آهي!“ ائين چئي هو اٿيو ۽ آرمينين ڇوڪريءَ کي رقص لاءِ چيائين، جا نهايت
خوبصورت هئي، ڄڻ سنگمرمر مان ٺهيل هئي. رقص ڪندي سرڪي ۽ هن جا
بدن هڪٻئي کي زور سان ڇُهي رهيا هئا، جيئن طوفان ۾ بہ گل لالا هڪ ٻئي
کي زور سان ڇُهن. ناچ ڪندي ڇوڪريءَ کي پٺ جي اوٽ ۾ اسان جي نظر
کان پري وٺي ويو ۽ جڏهن موٽيو تہ ڇوڪريءَ جي ٻانهن پنهنجي ٻانهن ۾
وڌائين جا شاندليئر جي روشنيءَ ۾ ائين ٿي لڳي جيئن ڪوناريءَ ۾ سون رجي
ويندو آهي. قدسيہ ٿورو ڪائي چيو تہ: ”مون کي ننڊ ٿي اچي، مان پنهنجي
ڪمري ۾ ٿي وڃان.“ مان ۽ سرڪي يارهين وڳي تائين ويٺا رهياسون. هن مون
کان هڪ ڊالر ٻيون بہ اڌارو ورتو ۽ ايڪسپورٽ ڪئالٽي بيئر جون ٽي بوتلون
گهرايائين. چيائين: ”هي بيئر اسان کي فقط ڊالرن ۾ ملندو آهي. اسان وٽ
روبل آهن، پر ڊالر لاءِ اسان سڪندا آهيون. ڇو جو اسان کي ايڪسپورٽ
ڪئالٽيءَ جون شيون فقط ڊالرن ۾ ملنديون آهن. اسان وٽ ڊالر نہ آهن، پر
مان توکي ٽن ڊالرن جي عيوض نو روبل ماسڪو ۾ هلي ڏيندس، جو انهن جو
ريٽ بليڪ مارڪيٽ ۾ اهو آهي. ڊالر روبل جو ٽرو ڪڍي وجهندو. اسان کي
اهو گهٽو پوءِ افغانستان جي جنگ مهل پتو پيو. لينن گراڊ ۾ ٻي وڳي رات
تائين ڏينهن هو ۽ مون کي ڪالهوڪيون ڳالهيون هڪ سٽربين وانگر نظر اچي
رهيون هيون.

ٻئي ڏينهن تي ليننا آئي. مون هن کي نيپولين برانڊي، آمريڪن سگريٽ ۽
ڪجهہ سنيڪس (Snacks) آڇيون، جيڪي هوءَ برانڊيءَ جا پيگ پي ڪائي
وئي. غالباً هن ناشتو نہ ڪيو هو. ڪچهري ڪندي هن ٻڌايو تہ: ”هي شهر
پيٽراعظم 1703ع ۾ ٺهرايو هو. هن ماسڪو مان گاديءَ جو هنڌ ڦيرائي
پيٽرس برگ ۾ ڪيو هو. جنهن جو نئون نالو هاڻ لينن گراڊ آهي.“
هن وڌيڪ ٻڌايو تہ پشڪن پنهنجي نظم ”ڪٽ جو گهوڙيسوار“
(Bronze Horseman) ۾ لکيو هو تہ:

”تقدير اسان جو قيام هتي لکيو آهي،
جيئن يورپ ڏانهن اسان دري ناهي سگهون.“

جڏهن پيٽرس برگ نهي راس ٿي هئي تہ پشڪن ہي نظم ۾ چيو هو:

”نئين گاديءَ جي اڳيان

قديم ماسڪو جو منهن پيلو ٿي ويو آهي

جيئن ارغواني لباس پهريل بيوهہ جو منهن

هڪ ڪنواري راڻيءَ اڳيان لهي وڃي.“

تشبيهہ مون کي ڦڪي لڳي. پر چوندا آهن تہ پشڪن کي ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ ناممڪن آهي.

1812ع ۾ نيپولين جي شڪست، روسي فوج جي پئرس ڏانهن فاتحانہ يلغار هڪ حب الوطنيءَ جي بي مثال لهر ڊوڙائي ڇڏي هئي. پئرس جي فتح روس جي بين القوامي عظمت وڌائي ڇڏي هئي. ان دؤر ۾ اوچو ڪلاسيڪي آرٽ تخليق ڪيو ويو هو، جنهن جي پائي جو آرٽ يورپ ۾ ڪٿي نہ آهي. لينن گراڊ ۾ اچي هرمتاج ۾ نہ وڃڻ گناهہ جي برابر آهي. دنيا ۾ اتان جهڙا ميوزم تمام ٿورن ملڪن ۾ آهن. لوور (Louver) پئرس ۾، برٽش ميوزم لنڊن ۾، ۽ نيويارڪ ۾ ميٽرو پوليٽن ميوزم آف آرٽ (Metropoliton Musium of Art) شايد هن جو مقابلو ڪري سگهي. ان ۾ چار سؤ نمائش جا ڪمرا آهن ۽ هر سال ان ۾ ٽيهارو لک ماڻهو ايندا آهن.

لينا ڏهہ سال اسڪول ۾ ۽ ڇهہ سال لينن گراڊ يونيورسٽيءَ ۾ تعليم وٺي لسانيات (Linguistics and Philology) ۾ ڊگري ورتي هئي. هوءَ انگريزي نهايت فصاحت سان ڳالهائي رهي هئي. انگريزيءَ سان گڏ جرمن ۽ لاطيني بہ ڄاڻندي هئي. هن مون کي ٻڌايو تہ: ”هن وقت چاليهہ سيڪڙو سرڪاري نوڪريون عورتن کي مليون ۽ ايندڙ ڏهن سالن ۾ مرد نوڪرين ۾ اقليت ۾ ٿي ويندا.“

پوءِ هن مون کي روس ۾ بازنطيني ۽ روسي ثقافت جي باري ۾ ٻڌايو ۽ اهو بہ ٻڌايو تہ 15 صديءَ ۾ منگولن ڪيئن روس کي تباهہ ڪيو هو. 15 صديءَ ۾ ڪئٿرين اعظم (Catherine the Great) تاتارين کي شڪست ڏئي ڪريميا آزاد ڪرائي هئي ۽ اها روس جو حصو ٿي وئي. ڪئٿرين جرمنيءَ ۾ ڄائي هئي. فرينچ ڳالهائيندي هئي. ڪئٿرين کي پيٽر وانگر ’اعظم‘ جو لقب هو، جيڪو روس ۾ ڪنهن ٻئي کي جيئري يا مئي نہ مليو هو. ڪئٿرين فرينچ دانشور والٽيئر سان خط و ڪتاب ڪندي هئي، والٽيئر جي مطالعي، هن جا سياسي نظريا بلڪل بدلائي ڇڏيا هئا. والٽيئر جي آزادي پسندي، هن جي

Gul Hayat Institute

حاڪميت پسنديءَ سان متضاد هئي، ڇوتہ هن جي سياسي پس منظر ۾ غلامي (Serfdom) اڃان هئي. جنهن هن جي خيالات کي چون چون جو مربو ڪري ڇڏيو هو. پر اهو ڏنو ويو تہ حرص و هوس جي جاءِ تي صنعتي ترقي اڀري رهي هئي. تاريخ نويس ڪليوچي وسڪي (Kliuchevisky) هن جي باري ۾ صحيح چيو آهي؛ ”ائرسٽوڪريسي هن کي قابل محبت سمجهيو ۽ هن آفيسراڻي شان و شوڪت کي قابل نفرت سمجهيو. هوءَ هڪ ٻهراڙيءَ جي سفر تي وئي ۽ اتان جي رهاڪن ڳوٺ کي ڪنوار وانگر سينگاريو ۽ هر ڳوٺ ۾ اهڙا منظر نظر آيس جن تي هوءَ ڪاوڙي. اي ڪاش! اسان جا سياستدان ان مان ڪجهہ سمجهي سگهن.

پوءِ پيٽراعظم جي فتوحات جي باري ۾ ٻڌايائين. ساڍي يارهين وڳي قدسيہ تيار ٿي نڪتي، ۽ اسان گڏجي نيوا ندي تان پيٽرا پئليس (Peter Palace) ڏانهن وياسون. رستي تي لينا مون کي ٻڌايو تہ هتي هڪ ڪئفي آهي، جنهن جو نالو ”رولو ڪتي جو ادبي ڪئفي“ (Stray Dog Literary Cafe) آهي، ان ۾ شاعر بلاڪ (Blok)، مايوڪووسڪي، مينڊالسٽام (Mandelstam) ۽ پاسٽرنڪ (Pasternak)، سا‎ڳئي ڪمري ۾ نظر ايندا هئا. جيتوڻيڪ هو جدا جدا ميزن تي ويهندا هئا ۽ جتي جڳ مشهور مصور شاگال (Chagall) جو اڃان ايترو مشهور مصور نہ ٿيو هو، اهو بہ ايندو هو. مون اهي سڀ شاعر پڙهيا هئا ۽ شاگال جون ڪجهہ تصويرون بہ ڪتابن ۾ ڏٺيون هيون جي هن اٽليءَ ۾ ناهيون هيون. مون آندري بيليءَ جو ناول سينٽ پيٽرس برگ ڪيئي سال اڳ پڙهيو هو، جنهن جهڙو درد انگيز ناول مون اڃان نہ پڙهيو آهي. دراصل انقلاب جي شروعات ٿي هئي ائرسٽوڪريٽس (Aristocrats) جي بورجوا انقلابي حلقي ۾، جي ڊسيمبرسٽ (Decemberist) سڏبا هئا، هو شيمپئن جا ڍڪ پي رهيا ها ۽ فرينچ انقلاب آڻڻ جهڙا خواب پئي لڌائون. مون ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هو تہ جتي آڪٽوبر انقلاب آيو اتي ئي 1930ع ۾ لينن گراڊ جا هزارين رهواسي گرفتار ڪيا ويا هئا ۽ تهس نهس ڪيا ويا هئا. اتي فاشسٽن ماڻهن کي ايتري تہ بک ڏني هئي جو هنن سوٽن جي پَٽن ۽ پراڻي چمڙي يا بوٽن جي چمڙي مان سُوپ ٺاهي پيتو هو. مون لينن گراڊ جا نوَن سؤ ڏينهن، نازي گهيراءَ جي باري ۾ ڪتاب پڙهيو هو، ۽ انسان جي بي مثال اذيت پرستي ۽ هن جي درندگي ڏسي حيرت آئي هئي.

Gul Hayat Institute

ان کان اڳ ۾ 1917ع ۾ جڏهن آڪٽوبر انقلاب آيو هو، تڏهن جيسين بالشيوڪ اسيمبليءَ تي قبضو ڪن تہ هنن ڏنو تہ اورورا ڪروز جا ڪجهہ خلاصي ڪني پاڻيءَ جي ڪسيءَ ذريعي هنن کان اڳ ان محل ۾ پهچي ويا هئا. ان ڪري ڪنهن لکيو هو تہ انقلاب گٽر مان آيو هو. روسي بورجوازي سڀ هڪ جهڙا نہ هئا. ڪجهہ واپاري آرٽ جا سرپرست هئا ۽ روس جي مايہ ناز آرٽسٽن کي امداد ڏيندا هئا. هنن ڪيٽي وان گوگ، گوگين، مٽسي ۽ پڪاسو جون تصويرون خريد ڪيون هيون. ۽ لڪ چوريءَ بالشويڪن جي مدد ڪئي هئائون. جيئن پاڪستان ۾ ميان افتخار الدين وارا ڪندا هئا. پوءِ اسان فنلئنڊ جي ڪاريءَ ڏانهن ويندڙ موٽر بوٽ تي چڙهياسون. هوا ڪافي ٿڌي پئي لڳي، قدسيہ بانو ۽ سرڳي اسٽيمر جي ڇت تي چڙهي ويا ۽ اڌ ڪلاڪ کن کان پوءِ مان ۽ لينا وچي اسٽيمر جي ڪائونٽر تي ويٺاسون ۽ روسي شيمپئن ۽ ڪئويئر (Cavier) مڇيءَ جو آرڊر ڏنوسون. اسان ٻہ ٻہ بوتلون ٿڌي شيمپئن جون پيتيوسين. پوءِ اسين جهاز جي ڊيڪ تي پاسي ۾ ٻن ڪرسين تي ويٺاسون. جيئن نيوا نديءَ جو ان وقت نظارو ڏسي سگهون، جڏهن اتي سج جي جهانجهر چمڪي رهي هئي ۽ جڏهن موٽر بوٽ کي لوڏا اچي رهيا هئا، تڏهن تي پيرا لينا اچي منهنجي هنج ۾ ڪِري. مون جڏهن هن کي اٿاريو تہ هن چيو: ”تون مون کان چمي چو نہ ٿو وٺين.“ پوءِ هن ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي، چپ مون ڏانهن آندا، پوءِ شيئمپين شيئمپين کي ڳيت ڏئي پي ويو، ۽ منهنجي هٿ کي شفتالوءَ جو ڇهاءُ محسوس ٿيو ۽ مون ڏنو تہ شيمپئن جي اثر هيٺ ٿڌي هوا ۾ لينا جو سفيد چهرو چليل ليچيءَ وانگر گلابي ٿي لڳو.

ٻن ڪلاڪن کان پوءِ اسان پٽرا پئليس پهتاسون. پهرين نظر تہ منهنجي آدم ۽ حوا جي بتن تي پئي، جيڪي جدا جدا ڦوهارن وٽ ڪتل هئا. مون سوچيو تہ هنن کي الڳ ڇو ڪيو اٿائون. پاڻي ڏاڍو ٿڌو آهي، هنن کي ٿڌ لڳندي هوندي. اتان ڦري زار جي محل ڏانهن وياسون. محل جي چوٽيءَ تي ٻہ – مٿو باز ڪتل هو ۽ ان جي مٿان سونو تاج هو. لينا جو مڙس صنم ساز هو. مون لينا کان پڇيو تہ: ”ڪير وڌيڪ پائدار آهي. پٿر يا ٻولي؟“ هوءَ کلي ويٺي ۽ چيائين تہ: ”هٽلر بمباري ڪرائي پٽرا پئليس جا ڪيئي مجسما ڀڃي ڀوري ڇڏيا هئا. جي اسان وري نهرائي اڳي جيئن بيهاريا آهن. پر هو پشڪن جي شاعريءَ تي بمباري ڪري نہ سگهيو هو.“

Gul Hayat Institute

مون هن کان خلصتي فرقي ۽ راسپوٽين جي باري ۾ پڇيو ۽ اهو بہ پڇيو تہ ڇا جڏهن زارينا جي پٽ کي هيموفليا (هن بيماريءَ ۾ بدن ۾ ڪٽ بہ جهڪ اچي وڃي تہ رت نہ بيهندو آهي.) ٿي پئي هئي ۽ جڏهن سڀ ماهر ڊاڪٽر هن جو رت بند ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيا هئا، تڏهن راسپوٽين هن کي پانهن کان ونئي، وڏي ٽيڪَ ۾ اچي ويو هو ۽ دعا گهري هئائين تہ زارينا جي پٽ جو رت وهڻ بند ٿي ويو هو." ان تي لينا چيو تہ: "ان موضوع تي يو. ايس. ايس. آر ۾ ڪوئي ڪتاب ناهي." مون لينا کي ٻڌايو: "انگريزيءَ ۾ راسپوٽين تي سو کان وڌيڪ ڪتاب لکيل آهن. جن مان چار تہ مون بہ پڙهيا آهن. موٽندي ڪائونٽ يوسوپوف جي محل ڏانهن هلنداسون، جتي هن کي ايتري سائنائيڊ (زهر) پياري هئائون، جيڪا جيڪڏهن لينن گراڊ جي پاڻيءَ ۾ ملائي وڃي ها تہ سڄو شهر زهر وگهي مري وڃي ها. ۽ پوءِ جڏهن هو اها پچائي ويو تہ هن کي گوليون هنيون هئائون. اڃان هن ۾ ساهہ هو تہ هن جو لاش گهلي نيوا نديءَ ۾ ڦٽو ڪيو هئائون. لينا چيو: "مون ڪائونٽ يوسوپوف جو محل تہ نہ ڏٺو آهي. موٽي هلي رائيٽرس جي فارين بيورو کان پڇنداسون، جي اهڙو ڪوئي محل آهي تہ توکي ضرور ڏيکاريندس."

جڏهن ڦوهارن وٽان لنگهياسون تہ رستي تي پاپلر جي وڻن جون قطارون هيون. مون کي ياد آيو تہ جڏهن مان مياڻيءَ جي جهنگ ۾ ٻن خوبصورت عورتن سان گهمي رهيو هوس، تڏهن مون ڪيئي پاپلر جا وڻ ڏٺا هئا. انهن مان وڏي ساهيڙيءَ چيو تہ: "هنن وڻن ۾ تنهنجا همذات پلجندا آهن."

"ڇا مطلب؟"

"پٽ ڪيڙا (Silk Worms) پاپلر جي پنن تي گذارو ڪندا آهن." لينن گراڊ ۾ اڻبٽ آباد ۽ بالا ڪوٽ کان ديودار ننڍا ٿيندا آهن. پر اهي ديودار ٻوڏي پگوڊا وانگر خوبصورت ٿا لڳن. ديودار کي هتي ايلڪ ٿي چيو ويو. ٻين وڻن جا نالا لينا ۽ سرگيءَ کي بہ نہ ٿي آيا. رستي تي لينا ٻڌايو تہ هوءَ لينن گراڊ کان 3 ڪلوميٽر پري ڊاچا (Dacha) (ننڍو گهر) ۾ رهندي هئي. روس ۾ سڀ زمين سرڪاري آهي. ڪوئي پنهنجو گهر وڪڻڻ چاهي تڏهن بہ وڪڻي نٿو سگهي. چڱي ڊاچا ٺهرائڻ تي 8-10 هزار روبل لڳن ٿا ۽ هوءَ زمين جو ساليانو ڪرايو 8 روبل ڏيندي آهي. هن کي هڪ ننڍو پٽ آهي، جنهن لاءِ هو هڪ آيا (Baby Sitter) کي پنجاهہ روبل ماهوار ڏيندي آهي. اها پگهار آهي

Gul Hayat Institute

تہ گهٽي، پر هوءَ خوش نصيب آهي جو هتي آيا ملڻ مشڪل آهي. هڪ رٽائير ٿيل پوڙهي پورهيت هن وٽ ڪم ڪندي آهي. جن عورتن وٽ ايترو پئسو نہ آهي جو هو آيا رکي سگهن تہ هو ٻار، ٻارڙن جي اسڪول (Kinder Garten) ۾ ڇڏي پورهئي تي وينديون آهن، جتي هنن جي نظرداري ۽ پالنا ڪئي ويندي آهي. ڇا نہ خوبصورت نظام هو، جو آمريڪا روس کي افغانستان جي جنگ ۾ وچڙائي، درهم برهم ڪري ڇڏيو!

ڪميونزم ڇو ناڪام ٿي، ان جو تجزيو مان پوءِ ڪندس.

لينن گراڊ جي گهيراءَ Siege of Lenin Grad ۾ ٻارنهن لک ماڻهو مئا هئا. ڪيڏو نہ سٺو هيو هن ديس، جنهن جا گورباچوف جي ڪتاب پيرسٽريڪا لاهہ ڪيي ڇڏيا.

اسان شام جو موٽياسين. سج جا سونهري ڪرڻا، پاڻيءَ تي ائين پئجي رهيا هئا جيئن سراڻ تي چاقو تکي ڪرڻ وقت چڻنگون نڪرنديون آهن. ان ڏينهن مون ۽ لينا هوٽل ۾ ماني گڏجي کاڌي ۽ اڇو شراب پيئندا رهياسون. تن ڏينهن ۾ منهنجو ڪاڌو پيتو واقعي ڊايوني سس وانگر هو. ٻئي ڏينهن تي اسان اها جاءِ ڏٺي جنهن ۾ لينن روپوش رهيو هو. شاعر ائنا اخمتوفا جا ٽاڪ بہ ڏٺا ۽ ارورا جنگي جهاز، فيوڊور ڊوسٽو وسڪي ۽ پشڪن جا گهر بہ ڏٺا جي ميوزم ۾ بدلايا ويا آهن. ڪائونٽ يوسوپوف جو محل، جتي راسپوٽين کي سائنائيڊ پياري هئائون، ۽ گوليون هنيون هئائون ۽ واهہ جي پرسان اها لئمپ پوسٽ ڏٺي، جتي هن تپو ڏئي هٿ کوڙيا هئا ۽ پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ڪئي هئائين. افسانہ نگار ائنٽن چيخوف (Anton Chekhov) جو گهر، گورڪي پارڪ، ڪارل مارڪس پراسپيڪٽ، مئڪسم گورڪي پراسپيڪٽ، ريپن انسٽيٽيوٽ آف پينٽنگ اسڪلپچر ائنڊ آرڪي ٽيڪچر Repin Institute of Painting and Sculpture and Architecture، موسيقيءَ واري طربيہ جو مرڪز (The Centre of Musical Comedy) شاعر آسپ مينڊا السٽام جا ٽاڪ، نيپولين جي جنگ واري آرٽ گئلري، جتي ائين پئي لڳو تہ اسان ميدان جنگ ۾ بيٺا آهيون وغيره ڏٺاسين. حيرت آهي تہ ان ساري چڪر ۾ اسان کي ٽراٽسڪيءَ جو نالو نشان بہ نظر نہ آيو. ٽراٽسڪي روس جو عظيم دانشور هو، جنهن جي انقلاب جي تاريخ پڙهي ۽ ان ۾ هن جي ڪردار نگاري ڏسي، مان ونجي ويو هوس. هو سرخ فوج جو ڪمانڊر ان چيف هو،

Gul Hayat Institute

ليڻ جو خاص دوست ۽ عظيم مقرر هو. انهن ڳالهين جو مان ٻئي وقت ذڪر ڪندس.

فرار جي ڪا حد ٿيندي آهي! زرينا ڇا چوندي هوندي! سنڌ واهہ جي ٻي ڪناري تي جي پهچندو هوس تہ ٽيهي ڏئي ساهي منجهائي موٽي ايندو هوس، ائين مان موٽي آيو آهيان ۽ زرينا سان وري گفتگو جاري آهي.

جيتري قدر مون کي ياد آهي تہ زرينا جو والد بزرگوار ميرپورخاص، لاڙڪاڻي، جيڪب آباد، سکر، دادو ۽ حيدرآباد ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿي رهيو هو. ان زماني ۾ گهڻو ڪري ڪليڪٽر انگريز هوندا هئا. مان زرينا کي ٻہ ڀاهر چڪر ڏياري ٿو اچان.

جڏهن مان وائيس چانسيلر هوس. تڏهن منهنجي مرحوم دوست شمس الدين شاهہ جو نياڻو نور محمد شاهہ ميرپورخاص ۾ ڊپٽي ڪمشنر هو. هن مون کي ڪنهن دعوت ۾ صدارت لاءِ ڪوٺ ڏني هئي. زرينا کي اهو ياد هو تہ هوءَ نور محمد شاهہ جي بنگلي جيتري ڪنهن بنگلي ۾ رهي هئي. هن جي بنگلي جي اڱڻ ۾ ٽي چار مور ٽلندا هئا. جڏهن گهن گهور ٺڪور جو آواز ٿيندو هو تہ مور ٽهوڪا ڪندا هئا. ائين لڳندو هو تہ مور بادلن کي سڏي رهيا آهن. پر بادل ڪن لاتار ڪندا ويندا رهندا هئا. ”هڪ طرفي عشق جو اهو ئي نتيجو ٿيندو آهي.“ هن مون کي شڪايت ڀريل نگاهن سان ڏسي چيو. ”جيئن بادل مور جي سڏ کي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري رمندا رهندا آهن، تون بہ مون کي ائين ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري رمندو رهندو آهين. پر مان توسان ٻانهن ۾ ٻڌل تعويذ جيان ٻڌل رهي آهيان.“ مون ندامت جي احساس کي لنوائي، هن کان ميرپورخاص جي باري ۾ وڌيڪ پڇيو. هن جواب ڏنو تہ: ”جڏهن ڪتيءَ جو چنڊ چوڏس رات پنهنجي پوري جوڀن تي هوندو هو ۽ هوا ۾ ڪجهہ ٿڌڪار هوندي هئي...“

مون هن کي وچ ۾ جهليندي چيو: ”تون تہ شاعرہ ٿيندي ٿي وڃين!“

هن وراڻيو: ”اسان جي جڏهن شادي ٿي هئي، تڏهن منهنجي ويهارو سال کن عمر هئي. ان کان پوءِ هن وقت تائين، تنهنجي پاڇي وانگر رهي آهيان. ڪنهن وقت اهو پاڇو ننڍو هوندو هو، ڪنهن وقت وڏو ٿي ويندو هو. مون توهان مان ڪجهہ تہ پرايو آهي.“

زرينا گفتگو جاري رکندي چيو: ”انهيءَ مند ۾ بابا شاميانا هڻائيندو هو. ۽ سگهڙ ڳجهارتون ڏيندا ها ۽ پڇندا ها. مارو لوڪ گيت ڳائيندا ها تہ لونءِ

Gul Hayat Institute

لونءُ اُڀي ٿي ويندي هئي. رهاڻ ٿيندي هئي تہ ٿري امل سان پريل ٿري آڇيندا ها. بابا چوندو هو تہ امل سان انسان پؤنٽريءَ وانگر پڙڪو ڏئي اڏاري ڪائي ويندو آهي.“

مون چيو تہ: ”مون آتم ڪهاڻيءَ جي پهرين حصي ۾ ٿر تي ڪافي لکيو آهي.“

”تو اسان جي گهر ۾ ڪٿا ڏٺا ها. ڪيڏا نہ خوبصورت ها. اهو ڪٿو جو بابا توکي بہ تحفي طور ڏنو هو، جڏهن تون فرسٽ ائير ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ آيو هئين.“

”انهيءَ ڪري تو لاءِ وصيت ڪئي هئائين تہ تنهنجو سڱ مون کي ڏنو وڃي.“

”ڪوڙا! بابا اهڙي وصيت نہ ڪئي هئي. لکيو منجهہ نراڙ، قلم ڪياڙيءَ نہ وهي. تون منهنجي ڀاڳ ۾ لکيل هئين. ان ڪري تنهنجي ماءُ، امڙ ڪان سڱ گهريو هو.“

هن ڳالهہ جاري رکندي چيو هو. ”بابا، ٿر ۾ اٺ تي سفر ڪندو هو، تڏهن ان جي چمڙي جي جهلن تي خوبصورت ڀرت ڀريل هوندو هو. ٻيا اچن ليڪن تي نيرن ليڪن وارا ’جاجم‘ هوندا ها.“ هوءَ نالو ياد ڪري چوي ٿي تہ: ”هائو، انهن کي ’جاجم‘ چوندا هئا. جيڪي ويهارو فوٽ ڪن ڊگها هوندا هئا، جي اسان ٻنا چوڙنا ڪري پائينديون هيونسين، جڏهن پوهہ جا پارا پوندا ها. ڪاٺ جي پيٽين تي ڪاوا ڪيڏا نہ خوبصورت لڳندا ها!“

زرينا، مون اجان تنهنجي پيءُ جي حقيقت پوري نہ ڪئي آهي، تہ ٿر جا نانگ ياد ڪري، اچ تہ تاج پور مان چڪر ڏئي اچون.

نواب لغاريءَ اسان جي دعوت پنهنجي زمين تي ڪئي هئي. اتي ڪيڏي نہ من موهڻي فضا هئي!

”اتي تو هڪ فارسي شعر ٻڌايو ۽ ان جي معنيٰ ٻڌائي هئي. اهو ڪهڙو شعر هو؟“

مون چيو:

نسيم خلد مي وزد مگر ز جوئبار ها
کہ بوئے مشک مي دهد هوائے مرغزارها -

ترجمو: (بهشت جي هوا گهلي رهي آهي ۽ جوئبارن تان
گهلندڙ هوا مان مشڪ جي خوشبو اچي رهي آهي.)

تاج پور ۾ هڪ بينڪ هئي، ان جي سامهون ڪيٽي سفيدي جا اوچا ۽

Gul Hayat Institute

سڏا وڻ ها، جن جي پنين ڪيترائي ايڪڙ ڪيلا بيٺل ها. پرسان ٽيوب ويل مان پاڻي ڪسين مان وهي دلفريب فضا پيدا ڪري رهيو هو. نواب لغاري جو نانگائي سؤٽ بہ عجيب ماٺهو هو. ڇا نالو هو هن جو؟ ”مان پانيان ٿو تہ هن جو پورو نالو شايد نواب محمد خان لغاري هو.“ ڪيڏن ڇنڇي هن عمر ۾ ڪي ڳالهيون ياد رهن ٿيون ڪي نہ ٿيون رهن.

هيمنگ وي مڇ ڪي ڇيو هو: ”مڇ تون منهنجو پاءُ آهين، پر مون ڪي توکي مارڻو ضرور آهي.“

پر نواب محمد خان چوندو هو: ”نانگ تون منهنجو پاءُ آهين، مون ڪي توکي پالڻو آهي.“

ڪهڙا ڪهڙا نانگ هيا هن وٽ. ڳڙا، پدم، ڪاريهر، ڊمر، واڇر، لنڊيون، ڪپر، سنگ چور، نانگ بہ هن وٽ هوندا ها جو تمام زهريلو نانگ ٿيندو آهي. اڄان پيا بہ نانگن جا قسم ياد ٿا اچن. سونهري، ڪنياري، ڳهوڙيال، چڙيل، ٻہ منهين، پتنگ، ڪُرنڊ، سُرميل، هن وٽ هر قسم جا زهريلا نانگ ها، سواءِ مار آستين جي. جو منهنجو پسنديده نانگ آهي. اهي نانگ مٺل ڏيڏرءِ کوٺا ڪائيندا ها.

لينن ڪراڊ ۾ منهنجي ڪائيڊ سرڳي ٻڌايو هو تہ هندوستان ۾ نانگ ڪي شانپ پيا چون. نانگائي نانگ ڪي ڳچيءَ تي لٺ ڏئي پڪڙي، منڍيءَ ۾ هٿ وجهي ڳياڙين مان چاقوءَ سان ڏند ڪڍي وٺندا ها ۽ ڏندن ڪڍڻ کان پوءِ چاقوءَ سان نانگ جي زهر جي ڳوٿري بہ ڪڍي وٺندا ها.

منهنجي فطرت ۾ دوستن ڪي نانگن جيان پالڻ واري ڪمزوري آهي. پر مان هنن جا چاقوءَ سان نہ ڏند ڪڍندو آهيان ۽ نہ سندن وات مان زهري لفظن جي ڳوٿري ڪڍي سگهندو آهيان. ان ڪري نيٺ هو مون ڪي ڏنگي وجهندا آهن. مون ڪي تہ سنگ چور نانگ بہ ڏنگيو آهي. پر قدرت مون ڪي اهڙو ڪو اذن ڏنو آهي جو مان هن وقت تائين تہ انهن جي هر زهر کان بچيو ويو آهيان.

نواب محمد خان وڌيڪ ٻڌايو هو. ”سياري جو (ڊسمبر کان فيبروريءَ تائين) نانگ ڪجهہ نہ ڪائيندو آهي. پر مان ٻاهر بہ نہ نڪرندو آهي. ڪيتري نہ ساڃاهہ آهي پَسونءَ ڪي تہ سيءُ سٺي وجهندو! جڏهن هو ٻر مان نڪرندو آهي، ڪنهن انڊر گرائونڊ انقلابيءَ جيان، تڏهن ٻڪ ۾ ڪوئو، چوزو ۽ بيدو

ڪائيندو آهي. جھرڪيءَ کي بہ ڪائي ويندو آهي. بيدي کي مٿي سان ٽيلها ڏئي، پٿر سان ٽڪرائيندو آهي ۽ ان کي پچندو آهي. ڊسمبر ۾ ڪُتيءَ وانگر گانڊوڙ ڪندو آهي. جيڪڏهن هُن جي مادي ڪنهن ماري وڌي تہ ان کي ڳولي لهندو آهي. نانگ جو وير هڪ حقيقت آهي. نانگ کي ماٽڪيءَ ۾ صورت نظر ايندي آهي."

مون ڳالهہ جاري رکندي چيو تہ: "مان نظم ۽ نثر جي تلاش ۾ سنڌ جو چپو چپو ڦريو آهيان ۽ نوٽ ورتا آهن. شايد انهن جي مدد سان مان ڪوئي ناول لکي سنڌ کي امر ڪري سگهان! سنڌ ۾ وچولي طبقي جا انسان نانگ ۽ وڇونءَ کان وڌيڪ زهريلا آهن. ڪارل مارڪس وچولي طبقي سان نفرت ڪرڻ لاءِ صحيح هو. مون وِڇن جي باري ۾ نواب محمد خان کان پڇيو هو تہ هن چيو هو: "جروار وِڇون ڪارو ٿيندو آهي ۽ ڪُتي کي ڪائيندو آهي تہ اهو بنا دانهن مري ويندو آهي. جروار ڪڙ ڪپيتي وانگر چمڪندو آهي. وڇُون هڪ وقت اٽڪل ستر ٻچا ڏيندو آهي. ڄمڻ سان وڇُون ماءُ کي کائڻ شروع ڪندا آهن. هُو ان جي پٺيءَ تي ويهي ان کي کائيندا آهن. ڇا نہ سبق آموز ڳالهہ آهي، هر سياست دان لاءِ جو پنهنجيءَ اڳواڻيءَ تي ٽيڪرندو آهي."

هن نانگن جي باري ۾ وڌيڪ ٻڌايو: "پدم کي ڦڻ تي، نعل وانگر نشان ٿيندو آهي. ڪلاڏاري نانگ کي مڻ، چار انچ ٿولهہ ۽ اک ڳاڙهي ٿيندي آهي. سندس مڻ نانگ جو ٽي ٽڪرو آهي ۽ باداميءَ وانگر ٿيندي آهي. ان کي سنها سوراخ ٿيندا آهن ۽ ڪکيل هنڌ تي لائبي آهي تہ زهر چوسجي ويندو آهي."

منهنجي شاعري اهڙي مڻ وانگر آهي ۽ منهنجي زندگيءَ جو سارو زهر چوسي ورتو اٿائين.

Gul Hayat Institute

نواب محمد خان ساري عمر اهڙي کوجنا ڪئي هئي ۽ جي هُو آمريڪا ۾ ڄمي ها تہ ڪنهن لاڳاپيل اداري جو ڊائريڪٽر هجي ها. پر سنڌ ۾ هن کي نانگائي سڏيندا ها ۽ حقارت سان ڏسندا ها. هن وڌيڪ ٻڌايو تہ: "نانگ ۾ ڄاڳري ۽ ير جيتريون ٽڏي سائي رنگ جون بہ زهر جون ڳوٿريون ٿينديون آهن. جن مان نيش (سنها ڏند) نڪري ايندا آهن، جڏهن انهن کي چاقوءَ جي چهنب سان تيز ڏيندا آهن." ڇا نہ هڪ سياستدان لاءِ تشبيهہ آهي جو فوجي آمريت جي چڪر ۾ ايندو آهي. جوڳي نانگ جي ڳوٿريءَ ۾ سوراخ ڪري، هر هفتي زهر ڪڍي ڇڏيندا آهن. نيش ۾ انجيڪشن جي نيڊل وانگر سوراخ

ٿئي ٿو. پر گرنار وارا، نيش تي چانديءَ يا سون جو ريهو تا ڏين، جنهن ڪري ان جا سوراخ بند ٿيو وڃن. آمر بہ عام سياستدانن سان ائين ڪندا آهن. هر ايم. پي. اي ۽ ايم. اين. اي ۽ مجلسِ شوريٰ جي ميمبر تي ريهو هڻي ڇڏيندا آهن.

”ڊمر، واڇر، لنڊي، ڪپر، ۽ منهين، ڪُرنڊ نانگ بہ پنجن ڪان ستن تائين ٻچا ڏيندا آهن ۽ ٻچن ڄمڻ ڪان پوءِ انهن مان آني وانگر اور نڪري ايندي آهي ۽ هو پنهنجا ٻچا مهينو ڪن پيا کائيندا آهن. جيئن سنڌ جو هڪ انقلابي رهنما ڪندو آهي. باقي نانگ آنا ڏيندا آهن. ماپ جي لحاظ کان نانگ جو آنو هڪ انچ کان ساڍا چار انچ ٿيندو آهي.“ ان ڪان پوءِ هن ڳالهہ ڪتائيندي چيو: ”ڪي نانگ غير زهريلا بہ ٿيندا آهن. ڳوراهو ست فوٽ ڪن ڊگهو ٿيندو آهي. ڪارو سائو 4 يا 5 انچ ٿيندو آهي، ۽ منهين رنگ جي ناسي ٿيندي آهي. ارڙ وڪڙ وجهندو آهي ۽ لاڙ ۾ پاڻيءَ واتڙو بہ ٿيندو آهي، جيڪو پاڻيءَ ۾ رهندو آهي. ڪارو علم بہ ٿيندو آهي، ان جو هن انگريزيءَ ۾ ترجمو (Black Magic) ٻڌايو.“

نواب محمد خان انسانن ڪان وڌيڪ نانگن ۾ دلچسپي وٺندو هو ۽ انهن جي چڪ سان ڪئنسر جو علاج ڪندو هو. هن تي اخبارن ۾ مضمون ايندا ها جي پڙهي خوش ٿيندو هو. قضا الاهي، ڪنهن ڀيري هن نانگ کان ڪنهن مريض کي ڏنگايو، جو مري ويو. هن تي قتل جو ڪيس ٿيو، پر هو ان مان ڇٽو يا نہ ۽ جيل ۾ مري ويو يا ٻاهر، مون کي معلوم نہ آهي. هيءَ ڳالهہ جا منهنجي نوٽ بوڪ ۾ لکي پئي آهي، ڏيکاري ٿي تہ منهنجي سنڌ جي عوامي زندگيءَ ۾ ڪيتري دلچسپي هوندي هئي. سنڌ جي چپي چپي کي ڄاڻڻ لاءِ مون ساري سنڌ گهمي هئي، پر ان تي مان پوءِ ٿو اچان. في الحال تہ مان نيو ايرا ايوي اسڪول جي پنجين درجي ۾ ڀهريون نمبر اچان ٿو ۽ شڪارپور هاءِ اسڪول ۾ داخلا ٿو وٺان. ڇهين درجي ۾ مان پنهنجي ڪلاس فيلو مُنوءَ کي ڏسي غالب جو شعر جهونگاريندو هوس:

ڪوئي ميرے دل سے پوچهے تيرے تير نيم ڪش ڪو
يہ خلش ڪهان سے هوتي جو جگر ڪے پار هوتا-

ترجمو: (تنهنجي اڌ تاڻيل تير جي باري ۾ ڪوئي مون کان پڇي، هيءَ خلش ڪٿي هجي ها جي جگر مان پار ٿئي ها.)

Gul Hayat Institute

مان ٽيسٽائين نہ رڳو بي خود دهلويءَ جي تشريح جي مدد سان سارو ديوانِ غالب پڙهيو هو، پر ان مان اڪثر غزلن جا غزل مون کي ياد هوندا هئا. مون کي غالب سان ايتري محبت ٿي وئي هئي، جو ڪيئي سال پوءِ، جڏهن دهليءَ ويو هوس، تڏهن پنهنجي ٽري پيس فل سوٽ سان غالب جي مزار جي ڏاکڻ تي ويهي، پنهنجو فوٽو ڪيرايو هو. اهو فوٽو پوءِ مولوي عبدالله پنهنجي رسالي 'نئين زندگي' ۾ ڇپيو هو. شايد انسان جي جسم ۾ ڪائي برقي روُ آهي، جا ٻئي انسان کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿي، جيئن چقمق جا ٻہ ٽڪرا هڪٻئي کي ڇڪيندا آهن.

منوءَ کي ڪاريهر وانگر ٻہ ڪاريون چوٽيون هونديون هيون، جي هن جي ڇاتيءَ تي لڙڪنديون هيون. هن کي اتي ٻہ ڪٽوريون نڪتيون هيون، جي نيٺ ڪير ڪٽوريون ٿيئيون هيون. عورت ڇا هي؟ ٻور جي خوشبو، انبڙيون، وڻ پڪو انب، جو نيٺ ڇٽي پوي ٿو. ڇهن مهينن کان پوءِ هوءَ ائين ٿي لڳي، ڇڻ ڪنير ڇڪيءَ تي ٻہ پيالا چاڙهيا ها. گورو رنگ، ٽِل نموريءَ مان نڪتل کير وانگر ۽ هن جا چپ ڏاڙهونءَ جي ڪچين مڪڙين وانگر. ها، هوءَ نيلوفر جي ول وانگر، وڌي رهي هئي. جنهن کي سنڌيءَ ۾ پٻڻ جو گل چوندا آهن. هن جوگهر شڪارپور ۾ ڪاري مياتيءَ وٽ هوندو هو. مان روز هن جي گهر وٽان لنگهندو هوس. جيئن هن کي هڪ نظر ڏسي وٺان. هڪ ڀيري مان جڏهن هن جي در وٽ پهتس، تڏهن هن اوچتو در کوليو ۽ اتي لپ ڪڻهن پينوءَ کي ڏنائين، جيڪو در تي سئن هٽي رهيو هو. هن جون ٻانهون چانورن جي اٽي کان بہ وڌيڪ اڇيون هيون. هوءَ مون کي ڏسي وائڙي ٿي وئي. مون بہ ائين لپ وڌائي، ڇڻ هن کان ڀکيا گهرندو هجان، پر هوءَ اوچتو در بند ڪري هلي وئي. ان کان پوءِ هوءَ رات ۽ ڏينهن جي سپنن ۾ ايري ايندي هئي. انهيءَ عشق ۾ فقط اکيون ملوث هيون. مون کي ياد ٿو اچي تہ بسنت هال حيدرآباد ۾ مون پنهنجو غزل پڙهيو هو:

> "هيءَ سَئن نہ ڏيندي ڇئن، اتي ڏس ڪوئي آيو آ پيارا،
> هي شايد ساڳيو رمتو آ، اڳ جيئن آجايو آ پيارا-"

چوڏاري واهہ واهہ ٿي وئي هئي، پر ڪنهن بہ نہ ٿي ڄاتو تہ منهنجي تحت الشعور ۾ ڇا هو؟ هن تاڙيون تہ وڄايون ٿي، پر پوپٽ ڪسڪي ٿي ويو. جنهن وقت منهنجي ڦوهہ جواني هئي، تنهن وقت ڪيئي محبوبائون

Gul Hayat Institute

منهنجي زندگيءَ ۾ آيون هيون. پر ڪابہ انهيءَ رابيل جي گل جهڙي نہ هئي، جهڙي مَنو هئي. جنهن جي ٿاريءَ تائين منهنجو هٿ نہ پهچي سگهيو هو.

هوءَ رسيس ۾ اسڪول ۾ ورانڊي ۾ ٽهلندي هئي. چمونءَ جي وڻ هيٺان، ساهيڙين سان بيٺي هوندي هئي. ڪلاس ۾ ويٺي هوندي هئي تہ منهنجون اکيون هن تي ڪتل هونديون هيون. اکين جي ٻولي اکيون سمجهنديون آهن. هوءَ همہ تن هائو هئي. هُن مون کي ايترو اتساهيو هو. جو صرف هن کي ڏيکارڻ لاءِ مان ڪيمسٽري، فزڪس، جاميٽري ۽ ٽرگناميٽريءَ ۾ پهريون نمبر ايندو هوس. جن سان هونءَ منهنجي ڪائي دلچسپي نہ هئي. انگريزي، سنڌي، فارسي تہ مان پنهنجن استادن کان بہ وڌيڪ ڄاڻندو هوس. جڏهن ڪوئي ماستر سوال پڇندو هو. تہ مان پهرين هٿ مٿي ڪندو هوس ۽ صحيح جواب ڏيندو هوس. تڏهن مَنو مون ڏانهن ڪنڌ ورائي ڏسندي هئي اي حسن! تون مون کي ايترو مُنڌي ڇو ڇڏيندو آهين؟ دنيا ۽ مافيها کان بي خبر ڇا لاءِ ڪري ڇڏيندو آهين؟ تون ئي تہ موت جي مات آهين؟ تو ئي پڙيءَ تائين، منهنجي تحرير کي جوان رکيو آهي. اهڙي ڪهڙي موميا آهي، جا نو ۾ آهي ۽ جا جذبات کي جوان رکيو اچي!

مون ڪهڙيءَ لاءِ نہ لکايو آهي تہ منهنجي وهي مڙي چڪي آهي، هميشہ لاءِ اک ٻوٽ جو وقت ويجهو آهي. مان اهو سڀ ڪجهہ لکڻ ٿو چاهيان، جنهن منهنجيَ شاعريءَ کي اتساهيو آهي. هوءَ سرسوتي جنهن جو گهر سُڪي تلاءَ کان ٿورو پري هو ۽ جا شام جو پنجين وڳي پنهنجي بالڪنيءَ ۾ ويهي، منهنجو انتظار ڪندي هئي ۽ هن وٿان وڃي، ڪنهن هرڻ وانگر ترسي، هن ڏانهن منهن ورائي ڏسندو هوس. اها رڃ وانگر منهنجيءَ زندگيءَ مان گم ٿي وئي، پر ازل جي اڄ جي ڇڏي وئي. هوءَ چندا ۽ چمپا جي سُڪ - پُل جي پرسان فانيءَ جي ڪلب جي سامهون رهنديون هيون، اهي سڀ منهنجا معصوم عشق هيون. اهي سڀ ڪيڏانهن ويون، هڪ وڏو واچوڙو آيو ۽ انهن کي ڪک پن وانگر اڏائي ويو. هاڻي تہ پتو نہ آهي تہ ڪهڙو پن ڪٿي ڪِريو. ڪهڙو ڪٿي ڪِريو. ائين ٿو لڳي تہ اهي ڇوڪريون مون کي جڳ جڳانتر کان اڳي ڪٿي مليون هيون، ڪٿي؟ ڪهڙي جاءِ تي؟ سو ياد نہ آهي، پر پهرينءَ نظر ۾ منهنجي دل ۾ ڪپي ويون هيون ۽ ڪائي اڌوري ڪهاڻي ٻيهر اڌوري رهڻي هئي.

مير تقي مير چيو آهي:

Gul Hayat Institute

ياد اس کي اتني خوب نهين مير باز آ
نادان پهر وه جي سے بهلايا نہ جائے گا-
پر اجان بہ پٽائيءَ چا تہ چيو آهي؛
ڪٿا منجهہ قرار، هٿا هيڪاندا سنگ ۾،
ڳاهي ڳاهہ فراق جي، ڪيا ڏارئون ڏار،
نہ چاتان ٻيهار، وري ملندا ڪن سين.

عالباً هن بہ ساڳي ڪيفيت محسوس ڪئي هئي؟ مون پٽ شاهہ تي ڪنهن واقف عورت کان پڇيو هو: ”تون ڪير آهين؟“

”مغليائي.“

جواب منهنجي هانءَ ۾ ٻرڇيءَ وانگر لڳو هو، ۽ اسان ڪنهن اڻوٽ رشتي جو حصو بڻجي ويا هئاسين. عشق جو معصوم آهي، دل تي ماڪ جي قطري جيان ترو تازه رهي ٿو ۽ جنهن ۾ معصيت آهي، سڄي عمر ڪنڊي وانگر چڀندو رهي ٿو.

ڇا پوپٽ يا ڀؤنر جو گل سان عشق ڪمتر درجي جو آهي؟ طوطو زيتون جي موجودگيءَ مان وڏيڪ لطف اندوز ٿئي ٿو، پر ٽڪيل زيتون ٽاريءَ تي ڪهڙا نہ برا لڳندا آهن!

’معصوم گنهگار‘ جوش مليح آبادي جي هڪ ترڪيب ڪهڙي نہ پياري هئي! مان بہ يقين سان چئي سگهان ٿو تہ هر گناهہ جي باوجود مان معصوم رهيو آهيان. منهنجي دل ۾ گناهہ جو احساس ائين رهيو آهي، جيئن تڙيل گلاب جي گل ۾ ماڪيءَ جي مک هوندي جا هن کي ڏنگيندي نہ آهي. جڏهن مان ٻي. اي ۾ پڙهندو هوس، تڏهن پنڪج ملڪ جو اهو راڳ:

پنڇي بانورا چاند سي پريت لڳائي
چايا ديکهہ ندي مين مورکهہ پهولا نهين سمائي.

ڏاڍو وڻندو هو ۽ جڏهن اهو ڪنهن هوٽل تي وڄندو هو تہ مان ٻيهي رهندو هوس ۽ جيستائين اهو پورو نہ ٿيندو هو، ڪيڏانهن نہ ويندو هوس. فلمي گانا تن ڏينهن ۾ ديوانگيءَ جي حد تائين مقبول هوندا هئا. مون کي ياد آهي تہ موهني ڪيسوانيءَ کي (جنهن جو پيءُ هولا رام پوءِ منهنجو سکر ۾ سينئر هو.) جڏهن ڪلفٽن تي وهنجندي ٻلو باٽل چڪ پاتو هو تہ هوءَ نيم بيهوش ٿي وئي هئي ۽ جڏهن ڪيس پرتي نهيل هوٽل جي پڊر ۾ ليٽايو هئائون

تہ هڪ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي ڇوڪريءَ، ان دؤر جو مشهور گانو. "اي چاند ڇهپ نہ جانا" ڳاتو هو. ان وقت ڪجهہ انگريز سپاهي موجود ها، جي ٿوري هندوستاني ڄاڻندا ها، تن اهو گانو ٻڌي وڏا ٺهڪ ڏنا ها. ان دؤر ۾ آرزو لکنويءَ جو لکيل گانو، "جگ مين چلين پون کي چال" جيڪو ڪي. سي. ڊي ڳاتو هو، اهو بہ مون کي ڏاڍو وڻندو هو. سهگل مون کي ورلي وڻندو هو. هن جا، 'اڪ بنگلا بني نيارا' جهڙا گانا مون کي بور ڪندا ها. جيسين گيت جا ٻول پيارا نہ آهن، تيسين ڳائڻي جو آواز ڪيڏو بہ پيارو هجي، مون کي نہ وڻندو آهي. مان ڪيترو دور اڳي نڪتو آهيان. زندگي آبشار وانگر، مون کي ڪيترو نہ لوڙهي وئي آهي!

مون ڳالهہ ٿي ڪئي زرينا جي والد بزرگوار جي. هن مون کي گربخشاڻيءَ واري شاهہ جي رسالي جا ٽي جلد بہ تحفي طور ڏنا ها، جڏهن مان فرسٽ ييئر ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ آيو هوس.

مان انگريز سرڪار خلاف تحريڪ ۾ ايترو ملوث ٿي چڪو هوس ۽ رتن ۽ سندر ساهتيہ ۾ ڇپيل گجراتي، بنگالي، هندي ناولن مون کي ايترو اتساهيو هو، جو هڪ پيري مان انگريزن خلاف زوردار تقرير ڪري رهيو هوس، جا اسٽوئرٽ گنج لڳ زرينا جو پيءُ پاسيرو بيهي ٻڌي رهيو هو. مون پنجابيءَ جو هڪ لوڪ گيت پڙهي تقرير ختم ڪئي.

بازار وڪاندي ڏوڪي
انگريز پرايا لوڪي
سمجهہ نہ ڄاڻان.

خانصاحب منهنجي ڪلهي تي هٿ رکي پڇيو، "پٽ تون انگريزن کي ڪيئن سگهندين؟"

"ڇو نہ." مون جواب ڏنو. "اسان هندوستاني ٽيٽيهہ ڪروڙ آهيون." منهنجي ڪم عمريءَ کي ڏسي هو فقط مرڪيو هو.

خانصاحب هڪ خدا ترس ماڻهو هو ۽ صوم صلوات جو پابند هو. زرينا جا پيءُ جو ذڪر ڪندي نہ ڊاپندي آهي، هن کي ياد ڪري روئي ويندي. ڇا نہ آتشبازي ٿيندي هئي شڪارپور ۾ شب برات تي! زرينا جن جي گهٽيءَ ۾! ڦٽاڪا، ٽنڊٽيون، ڏنگ، هوايون، بم گولا، وچون، ٺوٺڪا، رنگين ماچيس، چٽڪائي سيون، ڦرٽيون ٻرنديون هيون. اهي ناﻻ تہ منهنجي ڏيءُ

ڊاڪٽر روحيءَ جي ٻارن رابيل، روهيل (اهو لفظ روهہ مان نڪتل آهي.) سرمد ۽ ڪومل ٻہ نہ ٻڌا آهن، جي ڪجھ وقت اڳ هتي رهيل هئا. پر اهي مستقل طور دادوءَ ۾ رهندا آهن. نہ وري اهي روماسا، پري سا، سونيا، ماهہ رخ ۽ بشريٰ ٻڌا آهن، جي منهنجي ڌيءَ ياسمين جون ڌيئر آهن، جيڪا مڙس سان گڏجي عمري تي وئي آهي ۽ 11 ڊسمبر 1995ع تي موٽڻي آهي. هن جون ڌيئر اسان وٽ ٿي ڏينهن اڳي اچي رهيون آهن، جيئن هو پيءَ ۽ ماءُ جي آجيان ڪري سگهن. جدي ۾ منهنجو پٽ انيس، پي. آءِ. اي جو مئنيجر آهي، جيڪو سندن خيال رکي رهيو آهي. انهيءَ جا ٽيئي ٻار شهر يار، شاهہ رخ، ۽ نينا ٻہ انهيءَ شڪارپور جي تهذيب کان غير واقف آهن. نہ وري منهنجي پٽ ڊاڪٽر سليم جون ڌيئر نين تارا ۽ پريہ يا منهنجي ڌيءُ نگهت جا پٽ شاهہ زيب ۽ جهان زيب، جن جا نالا منهنجي نياڻي اورنگ زيب رکيا ها. افسوس جو هن جي فرشتہ صفت ڌيءُ شفق گذاري وئي. مان هن جي وفات تي ڏاڍو رنو هوس. ائين معصوم ٻار خدا ڇو ٿو گهرائي وٺي؟ هن جي مصلحت ڪير ٿو ڄاڻي؟ ڇا اهي صور اسرافيل تائين ٻار ٿي رهن ٿا ۽ انهن کي جواني ۽ پيري نصيب نہ ٿي ٿئي؟ ڇا اهي ٻار قيامت ۾ ٻہ ٻار ٿي اٿندا ۽ ڪوثر ۽ سلسبيل جي ڪناري ڪنهن وڻ ۾ ميوي وانگر لڳندا. خدا جو اسرار ڪيترو بعيد از فهم آهي!

جڏهن مان ننڍو هوندو هوس تہ ڪونجان نالي هڪ عورت پنهنجي خوبصورت ڌيءُ سان اسان جي گهر ايندي هئي. مان هن کان روز پيرون وٺندو هوس، جيڪي هو ڪنگريءَ ۾ کڻي، وڪڻڻ ايندي هئي. پيرون منهنجو وات چلي ڇڏيندا ها، پر پوءِ بہ مان هن کي چوندو هوس، تہ هوءَ روز اچي. ڇو تہ هن جي خوبصورت ڌيءُ نازان مون کي ڏاڍي وڻندي هئي. ٻہ چار ڏينهن هو نہ آيون ۽ مون هنن جو ڏاڍو انتظار ڪيو. هڪ ڏينهن هن جي ڌيءُ اڪيلي ڪنگريءَ ۾ پيرون کڻي آئي. جڏهن مون هن کان هن جي ماءُ لاءِ پڇيو تہ چيائين: "بابا امان کي ڪاري ڪري ماري ڇڏيو آهي."

مان حيرت مان هن ڏانهن ڏٺو، ڇو تہ هن جي ماءُ تہ هن وانگر گوري هئي. گهڻ ۾ گهٽ هن جو رنگ ڪنگريءَ ۾ پيل پيرن جهڙو تہ هو.

مون رڙ ڪري هن کي چيو: "تنهنجي ماءُ تہ ڪاري نہ هئي."

هن جواب ڏنو: "بابا هن کي هڪ ڪتوهڙ (ذات) سان ڪاري ڪري ماريو."

Gul Hayat Institute

"ڪھڙو ڪتوھڙ؟"

"پوکي کيتي ڪندو ھو."

ايتري ۾ منھنجي ماءُ اچي نڪتي، جنھن کي ھن ساڳي ڳالھہ ٻڌائي. ۽ جنھن مون کي سمجھايو تہ ڪاري ڇا ٿيندي آھي، ڇٽ زالن کي ڪاري ڪري ماريندا آھن. اميءَ انھيءَ ڇوڪريءَ جا ڳوڙھا اکيا جا اوچنگارون ڏئي رھي ھئي ۽ ھن کي مون سان گڏجي ترپل پٽاٽا ۽ سرنھن جو ساڳ ڪارايو. پوءِ مون ھن جو ساندھہ ھڪ ھفتو انتظار ڪيو. پر ھوءَ پيرون.ڪٿي نہ آئي. ھاڻ جڏھن ڪَتيءَ جون مينھن ڦڙيون پونديون آھن، تڏھن مون کي اھو مھانڊو ياد ايندو آھي، جنھن تان ٿُاھہ تاھہ ڳوڙھا ڳڙي رھيا ھئا. جنھن جا چوليءَ مان ٻہ پيرون نظر ايندا ھا. الائي ڇو کي کي مھانڊا دل تي اُڪرجي ويندا آھن ۽ مِٽجي نہ مِٽبا آھن.

اسان جي گھر پرسان گھگراٽين جو پاڙو ھو، جتي ڇيلو ڪتاڻ وارو رھندو ھو. ڇيلو ڦارون، گجر جي ڪرٽين، بصرن جي ڳوندين، ۽ ڪُتر، انب، ڪريلن، واڱڻن، مرچن، ڇھارن، ميھن، متيرن، گوبي، ڏوٿرن، ليمن، ٿوم، ادرڪ، ڪشمڪش ۽ تر مغزيءَ جي ڪتاڻ ٺاھيندو ھو. ننڍي بازار ۾ ٻہ ڪتو ڪتاڻ وارو ٻہ ساڳئي قسم جي ڪتاڻ ٺاھيندو ھو. ننڍي بازار جي ڪنڊ تي نيوند حلوائيءَ جو دڪان ھو، جنھن کان اسان ناشتي لاءِ سيرو، پڙيون ۽ پٽاٽن جي ڀاڄي وٺي ايندا ھئاسين ۽ شام جو مانيءَ سان کائڻ لاءِ ڪچوريون ۽ پڪوڙا وٺي ايندا ھئاسين. نيوند سيني کان سٺي مٺائي رکندو ھو ۽ جنھن وٽ مٺائيءَ جا وڏ کان وڏ قسم ھوندا ھئا. ھن وٽ کوھيو، مانھن جي مٺائي، ڪور جو مائو، جنھن ۾ پستا پيل ھوندا ھا، جليبيون، مگيريون، ڏندان گيري حلوو، سائو مائو، ٻجن، ناريل ۽ پيني جون مٺايون، اڇي برفي، نختي (بوندي) ترپل سگر، ترپل دال، ڇمون، ڪارا ۽ ڳاڙھا، ڏوٿيون، تسمئي وغيرہ ٺاھيون وينديون ھيون. ھولو ۽ پوڄو حلوائي ٻہ گھڻو ڪري ساڳيون مٺايون ٺاھيندا ھا. جن جون ڏياريءَ تي اسان وٽ ھندو پنڊيون پري موڪليندا ھا. نيوند جي پرسان ھڪ قيمائي ھوندو ھو، جيڪو ڪاري مرچ ۾ قيمو پچائيندو ھو، ۽ قيمو ڇمچي سان ڪڍي، وڏيءَ ديڳڙيءَ تي ڇمچي سان ٺڪ ٺڪ ڪري ڏيان ڇڪائيندو ھو. ڪنڊي جي ڪُھيءَ کان ڪجھہ پنڌ تي پوڳڙي ھو. جو پڳڙا تتل واريءَ ۾ ڦلاريندو ھو ۽ جوئر ۽ مڪئي جا ڦلا ٻہ ڦلاريندو ھو.

مرملا، ڦلا، آپون، پيپل ستون، چانورن، پڳڙن ۽ ترن جا بوٽيندا ۽ لايون بہ وڪندو هو. جي اسان پاند پري وٺي ايندا هئاسين. نيڊي بازار ۾ حلوائي، جوهري، ويرو لغڙائي بہ هوندا هئا. جنهن وٽ شمن گڏي، ڏندي دار، لوٽڻ دار، ڏنگي دار، لغڙيون وڪامنديون هيون، جي وٺي اسان شام جو ڪوٺن تي اڏائيندا هئاسين. انساني روح وانگر ڪنهن پتنگ جي اڏام ٿوري ۽ ڪنهن جي گهڻي هوندي هئي. ڪو وچ تي ڪاٽا ٿي ويندو هو ۽ ڪو ڏاڍي ڏور وجي ٽِڪ پڌي بيهي رهندو هو. پر پوءِ بہ ان جي ڏور ہي ڪنهن جي وس ۾ هوندي هئي. پر اها تڏهن جي ڳالهہ آهي، جڏهن مان پنجين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس. انهن ڪان سواءِ تصويرن جو هڪ دڪان هوندو هو، جنهن ۾ دنيا جي بهترين آرٽ جا فوٽو هوندا ها، جتي مان ڪلاڪن جا ڪلاڪ وڃي ويهندو هوس.

مون کي هاڻي ياد ٿو اچي انهن ۾ ايل. گريڪو، بوتيچلي، رفائيل، گويا وغيره جي تصويرن جا فوٽو هوندا هئا. گويا جي ’ننگي ماجا‘ مون کي چٽيءَ طرح ياد اچي ٿي. چو تہ ان کي مون ڏسي پهريون ڀيرو تصور ڪيو هو تہ منو ڪپڙن اندران ڇا هوندي!

گهہ جا واپاري، بجاج، سونارا، فوني وارا بہ هوندا ها. اتي هڪ سک جو دڪان هوندو هو، جنهن جي وچ تي ڪپڙي جو پردو ڏنل هو ۽ هو ڪجهہ هندو ڇوڪرا پردي پويان وٺي ويندو هو ۽ جڏهن ٻاهر ايندو هو تہ پنهنجي ڌوتيءَ سان نرڙ تان پگهر ڦڙا اگهندو ايندو هو، ۽ انهن اسڪولي ڇوڪرن کي پينسلون، سانچا، نوٽ بوڪ ۽ جپاني رنگ مفت ۾ ڏيندو هو. مون ڪانوَ جو گوشت فقط هڪ ڪلاس فيلو سنڌي سک کي کائيندي ڏٺو هو، جيڪو هو شاهي باغ جي پٺيان ڇيرن واري بندوق سان ماري آيو هو. مون کي اهو ڏسي جڏهن نفرت آئي تہ هن چيو: ”اوهان مسلمان بيوقوف آهيو. ڪانوَ، طوطو، ڪبوتر، جهرڪيون سڀ هڪجهڙا آهن. ڪوئي پکي حلال يا حرام ناهي. هو نوريڙا بہ رڌي کائيندو هو. ہي نيڊي بازار، جتي شيخن جي حويلي بہ هئي، هڪ دڪاندار ڏاڍا مزيدار دهي بڙا، ڪاڪڙن جي ٽلهي کان پري بزار جي ڪنڊ تي ٺاهيندو هو، جا ڊِڪ بزار ۾ پوندي هئي

دهي بڙن جي دڪان جي پرسان، مٺين شين جا دڪان هوندا هئا، جن ۾ مصريءَ جا سنگ، نيدا وڏا پتاشا، گبت، نيدا وڏا پستن، پڳڙن، بوهي مگن، ۽

بادامين وارا نقل ۾ ريوڙيون ملنديون هيون. اسان جي پاڙي ۾ نارائڻ حڪيم جو دڪان هو، جو ڪتا ليما پائيندو هو. جي ڪڏهن ڪڏهن اسان چانورن سان ڪائيندا هئاسين تہ مليريا جو بخار لهي ويندو هو. اهي سڀ ڳالهيون اسان جي پونيئرن جي خواب خيال ۾ بہ ناهن. مون کي پنهنجي نديڻ واري شڪارپور ساري غالب جو هيئيون شعر ياد ايندو آهي.

الاهي ميرے لبون پر يہ ڪس ڪا نام آيا
ڪہ ميرے نطق نے بوسے ميرے زبان ڪے لئے.

ترجمو: (يا الاهي منهنجي چپن تي هي ڪنهن جو نالو آيو،
جو منهنجي تارونءِ منهنجي چپ کان چميون ورتيون.)

اتفاق سان منهنجو نندو سالو سرفراز، جنهن کي منهنجون ڏوهٽيون ماما سڏن ڪري ڪوٺينديون آهن. اڄ اچي نڪتو آهي ۽ مان زرينا جي موجودگيءِ ۾ هن کان شڪارپور جا وڏيڪ تفصيل ٿو وٺان.

هن کان وڏيڪ معلوم ٿيو تہ اسان جي پاڙي ۾ ڪُپڙين واريون ايندو هيون، جن کي ڪليوپيٽرا ڪٽ نرڙ تي ڪنيل وار ۽ لونڊڙين وٽ ڪُنڊڙا ڪاڪل هوندا ها ۽ منهن تي ڏينيوڙيون ڪيڏنديون هيون. ڪن کي ڏينيوڙين سان نرڙ تي چنڊ تارو نهيل هوندو هو. هٿن جي پٺيءَ تي ست ست ڏينيوڙيون هونديون هين، ۽ پانهن جي ٻڪن تي بہ هوءَ نڪر جون بيل گاڏيون، پينگها، ڳڏيون، ڪپڙا، کهکهيون بہ آتينديون هيون. اهي شيون ائين لڳنديون هيون، چڻ موهن جي دڙي جي ميوزم مان آنديون اٿائون. اهڙيون صورتون مون مصري ڪتابن ۾ ڏٺيون آهن.

تهہ اونهاري ۾ جڏهن ڇڙيو پاڻي واهن ۾ ايندو هو، ۽ ٽاڪ منجهند جو جڏهن ڪانو جي اک نڪرندي هئي، ٿو اسان جي گهرن ۾ گهڙي ايندو هيون ۽ نڪر جي ڪنگرين مان پيرون ڪڍي وڪنديون هيون، جي اسان چاهہ سان ڪائيندا هئاسين.

ڇا دنيا جي ڪابہ طاقت اسان کي انهن ساروڻين کان روڪي سگهي ٿي؟ ڇا ساروڻين تي زنجير پئجي سگهن ٿا؟ اها ئي ڳالهہ آهي جو اسان جو نئون نسل ويسر جي انڌي کوهہ ۾ ڪِريو آهي، ۽ دنيا ۾ اڄ ڇا وڃايو آهي، ان جو هن کي ڪوبہ احساس ڪونهي. ڇا مان پنهنجي تحرير ۾ اها دنيا بچائي سگهان ٿو: ڇا برصغير جي تاريخ جو حسين ترين خواب هئي. ڇا پبلو نرودا

Gul Hayat Institute

جي شاعري ميڪسيڪو ۽ لاطيني آمريڪا جي جهوني تهذيب کي بچائي سگهي هئي؟ ڇا برصغير ۾ ڪوئي اهڙو شاعر يا اديب آهي؟

مان سرفراز جي گفتگوءَ جي تسلسل کي ٽوڙڻ نہ ٿو چاهيان ۽ جيئن هو چوي ٿو لکندو ٿو وڃان. ”اسان ڇتين ۾ ڪاٺ جا پينگها ٻہ ٽنگيندا هئاسين ۽ جنڊيءَ لٽل ڪاٺ جي پاون سان هندورا ٻہ هوندا ها. جي ڪشمور ۽ هالا جا نهيل هوندا ها. اونهاري ۾ اسان هالا جي هندوري ۾ لڏندا هئاسين. ڏنومل، پمن مل، گندومل پرسان رهندا هئا. پرسان راڏا نالي هڪ بنگالي عورت بہ رهندي هئي جا هڪ سنڌي هندو خريد ڪري آيو هو. هوءَ جڏهن وهنجندي هئي تہ مان نم جي ڏار تان پنن ۾ لِڪي، هن جي در مٿان ڪٽل لوهي سيخن اندر ڏسندو هوس. هوءَ سانوري هئي ۽ ڪچي زيتون وانگر لڳندي هئي. گهر جي سامهون ٽِڪي رهندي هئي، جنهن جو ڪرڙوڊ پڻ هڪ ننڍي نيٺيءَ سان شادي ڪري آيو هو. اها ٽڪي ڪي ڏاڍا پاسا ڏيندي هئي، جڏهن مان فرسٽ ايئر ۾ پڙهندو هوس ۽ بلوغت تي پهتو هوس. ڪرڙوڊ مڙس مان هن کي رڃ نہ ٿيندو هو. ڏني جي گهر ۾ هن ڪان اڳ وشنا رهندي هئي، جنهن جو مڙس ڪوئيٽا ۾ زلزلي ۾ مري ويو هو. زلزلي جي خبر جڏهن شڪارپور ۾ پهتي هئي، تڏهن ماڻهو ڊِڪرا ڪري روئي رهيا ها ۽ مٿو پِٽي رهيا هئا. ڇوتہ اونهاري ۾ غريب شڪارپوري هندو بہ ڪوئيٽا وڃي ڌرمشالائن ۾ رهندا ها ۽ انهن مان ڪيئي مري ويا ها وشنا کي هڪ ٻار هو. جوان وڌوا هڪ پَٽ تي ڪِريل پڪي انب وانگر لڳندي هئي. ان ٻال وڌوا کي ڏسي مون کي ٽئگور ۽ شرت چندر چٽرجي جا ناول ياد ايندا ها.

اي هومر ڪان هاڻيءَ تائين شاعرو! اي. ٽي. ايس. ايليٽ، ازرا پائونڊ، اي سُوريلي شاعرؤ! لوئي آراگون پال، اليوار، اي. ليو پارڊي، اي تاريخ نويسؤ! ٽوئن بي، ول ڊيورانٽ، ابن خلدون، خفي خان ۽ ٻيا سڀ اهم شاعرو، اديبو، آرٽسٽو! جن کي مون راتين جون راتيون جاڳي پڙهيو آهي ۽ دوستي رکي آهي. مون لاءِ ايتري معنيٰ نہ ٿا رکو، جيتري اهي عام ماڻهو، اهي گمنام ماڻهو، پنهنجي گذران لاءِ پريشان ماڻهو، آرٽ ۽ ادب کان بي بهره ماڻهو رکن ٿا. مون لاءِ پنهنجي ڌرتيءَ جي ڪند ڪند ڏاڍي وسيع آهي. ڪريملن، مير شاهہ جي قبي ۽ لينن گراڊ، لکي در کان ننڍا آهن. نہ گهرجن مون کي اهي ميوزيڪل ڪنسرٽ، مون لاءِ مسرور فقير جي سِتار ڪافي آهي. اي دنيا جا

Gul Hayat Institute

اهر ماٺهؤ! اوهان ناراض نہ ٿيو. مان اوهان مان ڪن تي اڳي ئي لکيو آهي. ۽ ٻين تي بہ ڪنهن وقت لکندس. قدرت مون کي ايتري وٿي ڏيندي جو سڀ سان ليکو چوکو لاهي وڃان! مون کي واري واري سان خدا بچائي ان ڪري ورتو آهي جيئن مان هن ڌرتيءَ جو قرض موڪي وڃان.

شڪارپور ميونسپالٽيءَ ۾ هڪ ڊريو صاحب نالي هڪ انگريز ايڊمنسٽريٽر ٿي آيو، جو هڪ هندو طوائف نونا سان عشق ڪندو هو، جيڪا هاٿي در لڳ رهندي هئي. مون اها نونا ڏٺي هئي. ڪافي سال اڳ مون کي امراؤ جان ادا ۾ راڻيءَ جو ڪردار ڏسي اها عورت ياد آئي هئي. هوءَ شڪارپوري هندياڻي هئي ۽ ريشمي پڙو ۽ گج پائيندي هئي ۽ ڪيس پيرن ۾ سونا گهنگهرو ٻڌل هوندا هئا ۽ هاٿي در تي ايندي ويندي وچ وانگر لشڪارا ڏيندي هئي. تن ڏينهن ۾ مون لاءِ هوءَ طلسم هوشربا هئي جا مون ٻئي يا ٽئين درجي سنڌيءَ ۾ پڙهي هئي. پوءِ تہ جوانيءَ ۾ ايتريون طلسم هوشربائون منهنجي آغوش ۾ آيون جو ڪٺسانووا مون کي ڏسي ها تہ مون سان رشڪ ڪري ها! ڇا هي مان پاڻ ۽ پنهنجي خاندان سان زيادتي ڪري رهيو آهيان؟ عيسائيت ۾ تہ اعتراف ۽ اقبال جرم (Confession) ماڻهوءَ جي هر گناهہ کي ڌوئي، هن کي اڇو اجرو ڪري ڇڏيندو آهي؟ ڇا روسو کي اولاد نہ هئي، جنهن پنهنجا اعتراف لکيا ها. ڇا هيمنگ وي کي اولاد نہ هئي؟ جنهن ڪلمنجارو جي برف (Snow of Kilmanjoro) ۽ ٻين ناولن فيسٽا (Fiesta) وغيره ۾ پنهنجا معاشقا لکيا آهن. هيمنگ وي جي تہ پٽ پيءُ جي سوانح حيات لکي آهي. سعادت حسن منٽو جو لاهور ۾ رهندو هو ۽ ترقي پسند هو، سو تہ پنهنجي جاءِ تي پر شورش ڪاشميريءَ جهڙي اسلام پسند اديب بہ 'اس بازار ۾' ڪتاب لکيو آهي.

عيسائيت ۾ اعترافِ گناهہ ارتدادِ گناهہ آهي، ۽ منهنجا ڪتاب ئي تہ منهنجا خطبہ گاهہ (Pulpit) آهن.

مون ۾ عيب اپار جو اعتراف اهو ڪنيو آهي، جنهن جو ڪٿي صرف خدا جي ذات آهي. مان پنهنجي شاعريءَ جي سٽ، 'سڀ سانگ سجايو آ پيارا'، موٽائي ٿو وٺان. پر پوءِ بہ پنهنجي ذات جي تڪميل لاءِ اهو تفصيل ضروري آهي. جڏهن عارض و لب اٿين لهلهائيندا ها، جو منهنجي زندگيءَ لاله زار ٿي ويندي هئي.

Gul Hayat Institute

هاڻي وري موٽان ٿو پنهنجي سالي سرفراز ڏانهن. هو سَتي جَتي رهيو آهي ۽ هن مهل تائين شادي نہ ڪئي اٿس ۽ انهيءَ اميد تي آهي تہ ڪنهن وقت حوران هن جي هنج ۾ هونديون. هو ٻين بہ ڪيترن هندو مسلمان پاڙي وارن جو ذڪر ڪري ٿو. اسان جي پاڙي ۾ هڪ آچر اپاهج رهندو هو. جنهن کي نہ ٻانهون، نہ ٽنگون هونديون هيون ۽ جنهن کي هڪ گاڏيڙي ۾ هيٺان رلهي وجهي ليٽائي ڇڏيو هئائون. ۽ هن کي هٿ سان ماني کارائيندا هئا. هن جي ڳالهہ مون ان ڪري ڪئي آهي تہ اهو ڏيکاريان تہ جنسي ناآسودگي هڪ اپاهج کي بہ ڪيترو بيچين بڻائي ٿي، ۽ جنسي آسودگيءَ کان پوءِ، هن جو منهن ائين ٿو ٽڙي پوي جيئن برسات ۾ پتر جو گل ٽڙي پوندو آهي.

هڪ ڀيري مان شڪارپور ۾ سکي تلاءَ وٽان نعيم صديقيءَ جي گهر ڏانهن وڃي رهيو هوس. جتان تلاءُ شروع ٿئي ٿو، اتي هڪ وئشيا رهندي هئي. اچان مان موڙ وٽان لنگهيس تہ ڇا ڏسان تہ اها وئشيا ان اپاهج آچر کي هنج تي کڻي پنهنجي گهر وڃي رهي آهي. آچر هن کي چيو تہ هن رلهيءَ هيٺان بہ رپيا رکيا آهن. وئشيا رلهي مٿي کڻي پائليون ۽ آڌيون ڳڻي بہ رپيا ڪنيا. آچر ائين هشاش بشاش لڳي رهيو هو، ڄڻ سڪندراعظم مئسي ڊونا فتح ڪئي هئي. آچر کي ياد ڪري مون کي وڪٽر هيوگو جو ناول ”ناٽرڊيم جو ڪُبو (Hunchback of Notredam) ۽ مغرب جو عظيم مصور تلوس لوترڪ (Tolouse Lautric) ياد آيا، پر اهي ٻئي ايترا اپاهج نہ هئا. ڇا آچر ڪنهن عورت سان شادي ڪري سگهي ها؟ اهو سوال آسمان جي ڪنگري ۾ ڪنهن ڪمند وانگر وڃي اٽڪي ٿو.

Gul Hayat Institute

هن جي تقدير ائين چوَ ٿي، ان جو ڪوئي غيب جو ڄاڻو ئي جواب ڏئي سگهي ٿو. هو اهي بہ رپيا هفتي ۾ بيک وٺي ڪٺا ڪندو هو ۽ رتيءَ جي رهاڻ تي گهوري ڇڏيندو هو. مان جڏهن موٽي آيس تڏهن ڏٺم تہ اها وئشيا آچر کي ڪچ ۾ گاڏيڙي ۾ ليٽائي رهي هئي.

مون کي ڪنهن دوست ٻڌايو هو تہ هو ڪنهن پناڻي طوائف وٽ شب باشيءَ لاءِ ويٺو هو، ۽ اچان ڪپڙا لاهي رهيو هو تہ هڪ فقير وئشيا جو در ڪڙڪائي سڏ هنيئن. وئشيا در کولي هن کي چيو تہ، پرواري ڪمري جي در وٽ اچي، چو تہ هن جا پئسا اتي پيا آهن. مُنهنجو دوست کٽ تي ويٺو رهيو، پر پورو ڪلاڪ هوءَ نہ آئي. جڏهن واپس آئي تڏهن، هن کان معافي

ورتائين، ۽ چيائينس تہ: ”فقير بابا ڏاڏو چرس پيتو هو ۽ گھڻي دير لاتائين.“

”فقير توکي ٿي خيرات ڏني يا تو فقير کي خيرات ٿي ڏني.“ منهنجي دوست پڇيس. ”چرس پيتو هٿائين يانہ، هڪ رپئي ڏيڻ ۾ ڪيتري دير ٿئي ها؟“

طوائف جواب ڏنس: ”رپئي جو سوال نہ آهي، فقير خيرات ۾ تو وانگر شب باشي گھرندو آهي، ۽ جي مان هن کي انڪار ڪندي آهيان تہ هو هليو ويندو آهي، مون کي پٽ جو ڏاڏو يڻ ٿيندو آهي.“

اي شرت چندر چٽرجي، توکان چترليکا وسري وڃي، جي آنءُ توکي اهي سڀ مشاهدا ٻڌايان، جيڪي مون تائين پهتا آهن. اي هينري ملر! اي. ڊي. ايچ. لارينس! اي سعادت حسن منٽو! اي عصمت چغتائي! اي ڪرشن چندر! اي راجندر سنگھہ بيدي! اي موهن ڪلپنا! ڇا اوهان معاشري جي ناسور جي پوري جراحت ڪري رهيا هئو يا ان کي لاعلاج ڪري رهيا هئو؟

اوهان کي معلوم آهي تہ منهنجي ڪتاب ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي“ تي بندش وقت هڪ الزام اهو بہ هو تہ ان ۾ فحاشي آهي. ڇا سچ بہ فحش ٿي سگھندو آهي؟

سرفراز کان نيو ايرا اسڪول وسري نہ ٿو وسري. هو بہ مون سان ساڳئي اسڪول ۾ پڙهندو هو ۽ مون کان هڪ سال سينيئر هو. نيو ايرا اسڪول جي باغ ۾ هڪ کوھ هو. جنهن جي پرسان ڄمون، توت ۽ زيتون جا وڻ هوندا هئا. کوھ جون ڪنگريون مون کي جنم جنم جي چڪر وانگر لڳنديون هيون ۽ پنهنجو پاڻي اوتي ڦرنديون رهنديون هيون. طوطا ۽ بربليون، توت ٽڪي اڏامي ويندا ها. بربلين ۽ طوطن تي ڪابہ پابندي نہ هوندي هئي تہ هڪ ئي توت يا زيتون کي ٽڪين. نيو ايرا اسڪول جو مالڪ مينگھراج هو، جنهن جي ڌيءُ شانتي، اڃان تائين الهاس ننگر ۾ رهندي آهي. هو اسان کان سڏ پنڌ تي رهندا هئا.

نيو ايرا اسڪول ۾ ماسٽر ڪيئل داس فاني، پيتامبر داس، بودا رام، يوڳراج، پريم چند گانڌي، لڇي رام ۽ ڦتي چند هوندا ها. انهن مان ڪيئل داس بچيو هو ۽ مون سان پارت ۾ سيمينار تي ڀوپال مان ڪھي ملڻ آيو هو، ۽ ان تي فخر محسوس ڪري رهيو هو تہ هو منهنجو استاد آهي. هو ڏيڍ بہ سال کن اڳ گذاري ويو. هن وقت تائين سندس رک گنگا مان لڙهي وڃي

سمنڊ تائين پهتي هوندي. ڪيڏا نہ اهي هڏ ڏوکي استاد هئا! انهن مان ڦٽي چند ڪلاس مان ڇٽي ٽيڻ ڪان پوءِ، ڏهن ڇوڪرن جو اسپيشل ڪلاس ونندو هو. ۽ ان لاءِ هو ڪائي وڏيڪ في نہ ونندو هو. ايتريءَ ننڍيءَ عمر ۾ هن اسان کي 1857ع واري بلوي تي ڪافي ليڪچر ڏنا ها، ۽ سمجهايو هو تہ آزاديءَ جي بيک نہ ملندي آهي، نہ اها گهہ ڳڙندي ڳتي آهي جا ڳيرو ڪائي سگهن. آزادي ڪاليءَ وانگر خون جي پيتا گهرندي آهي ۽ جڏهن ڌرتيءَ جي خون سان آبياري ٿيندي آهي، ان مان اهي سدا گلاب ٽڙندا آهن، جي ڪڏهن بہ نہ مرجهائبا آهن. ڌرتي ماتا آهي، ان جي مٽيءَ مان مٽي تي تلڪ ڏيندؤ تہ اهو اوهان جي ماٿي تي چنڊ وانگر چمڪندو. ڪيترن قوم پرستن هندن ۽ مسلمانن کي انگريزن جنم ٽيپ ڏئي انڊمان ۽ نڪوبار ٻيٽن تي قيد ڪري رکيو هو. جتي هنن جا هڏا بہ ڳري ويا هوندا. جن کي سج ۽ چنڊ جا ڪِرڻا روز چمندا هوندا. اوهان کي انگريز سامراج کي تهس نهس ڪرڻو آهي. ان لاءِ گانڌي ۽ نهرو جيان مزاحمت ڪريو. آزادي ڏني نہ ويندي آهي، ڇني ونبي آهي، بيک ۾ فقط اوبر جا ٽڪر ملندا آهن.

هُو 1857ع جو پس منظر بہ ٻڌائيندو هو تہ ڪيئن روٽيون ورهائي پيغام ڏنو ويو تہ انقلاب آڻو آهي. هن وير ساورڪر جو ان موضوع تي ڪتاب بہ پڙهيو هو. جڏهن ساورڪر کي انگريزن پاڻيءَ جي جهاز ۾ انگلنڊ ٽي وڻي ويا تہ هو جهاز مان سئيز ڪئنال ۾ ٽپو ڏئي مصر جي ڪِهتين ۾ گم ٿي ويو، جتان هو فرانس پهتو هو، جتي هن اهو ڪتاب '1857ع' غالباً فرينچ ۾ لکيو هو، جو پوءِ انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيو هو. ماستر ڦٽي چند پوءِ انقلاب جي ڪارڻن تي ٻڌائيندو هو. جيئڪي دهلي، ڪانپور، اوڌ، بهار، جهانسي، راجپوتانہ، مڌيہ پرديش ۾ ٿيو هو، ان جي باري ۾ ٻڌائيندو هو. انگريزن بهادر شاهہ ظفر جي ٻن پٽن کي قتل ڪيو هو ۽ پوڙهي بادشاهہ کي نظربنديءَ ۾ رنگون موڪليو هئائون. جهانسيءَ جي راڻي ۽ تانتيا ٽوپي انگريزن کي خوب ٽوتا ڇپايا، پر آخر هو بہ ماريا ويا ها. هندو ۽ مسلمانن جو گڏجي خون وهيو هو ۽ مذهب جي فرق جي باوجود رت جو رنگ ساڳيو ٿيندو آهي.

پوءِ هن ٻڌايو تہ 16 صديءَ عيسويءَ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي خاص تجارتي پروانو ڏنو ويو هو، پر آهستي آهستي ڪمپني ديس تي قبضو

Gul Hayat Institute

ڇمائيندي وٺي هئي. 1639ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ مدراس فتح ڪيو ۽ 1668ع ۾ ممبئي حاصل ڪيائين، جو هڪ ننڍو ڳوٺ هو. جيستائين 17 صدي پوري ٿي، انگريز سورت کان ممبئي تائين ۽ مدراس کان ڪلڪتي تائين قبضو ڪري ويا هئا. فرينچ قوم جي قبضي ۾ فقط پانڊيچري رهي هئي ۽ پورچوگيزن جي قبضي ۾ گوا‍ڊمن ۽ ڊيو. 1676ع ۾ پهريون ڊڪ ڪمپنيءَ کي بنگال ۾ هنيو ويو، جتي نواب سراج الدولہ ڪجهہ انگريز مزد ۽ زالون جيل ۾ وجهي ڇڏيا. پوري تفصيل تي انگريز ۽ هندوستاني تاريخدان متضاد رايا ڏين ٿا. 1646ع ۾ انگريز جن ۾ 123 انگريز مرد ۽ عورتون هيون، رڳهہ ۽ ٻوساٽ ۾ مري ويون. انگريزن ان ڪاري پلڪڙي جو پورو پورو فائدو ورتو.

رابرٽ ڪلائيو ڪجهہ سوَن سپاهين سان گڏجي نواب سراج الدولہ کي پلاسيءَ جي جنگ ۾ شڪست ڏني. ان کان پوءِ بهانا ڳولي ڪلائيو بهار ۽ اوڙيسا هٿ ڪئي. ان ڪري انعام طور هن کي بہ پيرا گورنري ملي. مغلن کي پئسا ڏئي، ڪانئن انهن تي هن قبضي جي اجازت ورتي، جا ڪيس ستن سالن تائين ڏني وئي. جڏهن 1921ع ۾ اهي ست سال ختم ٿيا تڏهن ڪمپنيءَ انهن صوبن تي پنهنجي سلطنت قائم ڪري ڇڏي. هندوستان ڦري لٽي ڪلائيو گهر موٽي ويو. هن تي سندس ضمير ايتري ملامت ڪئي، جو هن خودڪشي ڪئي. ان وچ ۾ انگريزن مدراس جي چوڌاري پنهنجي حڪومت مضبوط ڪئي. هنن مرهٽن سان معاهدو ڪيو هو، جو ختم ڪيو ويو ۽ 1782ع ۾ هنن کي وعدہ خلافيءَ جي سزا ڏني وئي. 1767ع، 84-1780، 94-1790ع ۾ حيدر علي ۽ ٽيپو سلطان انگريزن کي ٽوٽا چٻايا ها. مون ٽيپو سلطان جو پنهنجي نظمن ۾ ذڪر ڪيو آهي. تازو مون ٽيپو سلطان جي تلوار (The Sword of Tipu) انگريزيءَ ۾ هڪ عاليشان ناول پڙهيو، جو تحفي طور منهنجي دوست لڇمڻ ڀاٽيا مون کي جئپور ۾ ڏنو هو. اهو ناول ڀڳوان گدواڻيءَ لکيو آهي. جو 1923ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڄائو هو، ۽ چوئٿرام گدواڻيءَ جو ڀائٽيو آهي، جيڪو انڊين نئشنل ڪانگريس آف سنڌ جو صدر هو ۽ جي. ايم. سيد جو دوست هو ۽ جنهن سان ۽ جي. ايم. سيد جي منظور نظر جيئي سپاهي ملاڻي سان منهنجي ملاقات پروفيسر رام پنجواڻيءَ جي ڪراچيءَ واري فلئٽ ۾ ٿي هئي. تڏهن مان بي. اي. جو شاگرد هوس. ان ڪتاب تي ڪافي محنت ۽ ريسرچ ٿيل آهي. ان ۾ لکيل آهي تہ جڏهن لارڊ ويلسليءَ ميسور تي گهيرو

Gul Hayat Institute

ڪيو. تڏهن ٽيپو سلطان نيپولين بونا پارٽ کي مدد لاءِ خط لکيو هو. نيپولين خط جو جواب لکيو، جيڪو ناول جي صفحي 313 تي ڏنل آهي. نيپولين اهو جواب مڪي جي امير ذريعي موڪليو، جيڪو جدي ۾ پڪڙجي پيو هو. ٽيپو فرينچ انقلاب ۽ نيپولين جو مداح هو. پوءِ انگريزن مرهٽن جي ٻڌيءَ ڪي ڏانو ۽ هڪ هندو راجا کي ميسور جي تخت تي ويهاريو. مون جنگ آزاديءَ جي عظيم هيرو نانا صاحب تي منوهر مال گونڪر جو ناول "شيطاني طوفان" (The Devil's Wind) بہ پڙهيو آهي.

برما 1814ع کان ڪجهہ سال پوءِ فتح ڪئي وئي. افغانن جو 1842ع تائين زور ٽٽو، پر هنن کان حڪومت کسي نہ وئي.

1839ع کان 1842ع تائين سنڌ کي فتح ڪيو ويو، جيڪي بہ محب وطن ان جنگ ۾ ماريا ويا، انهن مان هوشو شيديءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي بہ قبر جو نشان نہ مليو آهي. آخر ۾ 1849ع ۾ سکن کي شڪست ڏني وئي. ۽ انهن کان اڌ سلطنت کسي وئي. ٿتي چند پوءِ 1857ع تي بلوي جي باري ۾ ٻڌائيندو هو ۽ چوندو هو تہ اهو انقلاب ۽ آزاديءَ لاءِ پهرين جنگ هئي، جيڪا ناڪامياب ٿي هئي. انگريز ڪهڙي بہ جڪ مارين، پر اها جنگ آزاديءَ لاءِ هئي. اهڙيءَ جنگ ۾ ليڪا چوڪا نہ ٿيندا آهن تہ ڪير ڏوهي ۽ ڪير بيڏوهي ماريا ويا. باهہ اهو نہ ڄاڻندي آهي تہ ڪهڙو ڪانو سڪو آهي ۽ ڪهڙو ڪانو آلو آهي! ڪاليءَ جي تلوار کي رت جي پياس آهي. رت، رت آهي. پوءِ بي گناهہ جو هجي يا گنهگار جو. ٿتي چند 1857ع کان وٺي 1931ع تائين اسان جي تاريخ ۾ ڇا ٿيو آهي، اسان کي ٻڌائي چوندو هو تہ اها خوني جنگ اينديءَ، جنهن ۾ رت جا درياهہ وهندا ۽ جن ۾ انگريزن جا ايترا لاش هوندا جو انهن کي ڪائڻ لاءِ مانگر مڇ بہ نہ ملندا. هن کي اها خبر نہ هئي تہ انگريز تہ ڦرلٽ جو مال ڪٺي وٺي لنڊن وسائيندا، نهرو جنهن ڪرپس مشن پلان نہ پئي قبوليو، ليڊي مائونٽ بيٽن جي عشق ۾ ورهاڱو قبول ڪندو ۽ هندو مسلمان ۽ سک هڪ ٻئي کي ڪپي ماريندا ۽ ايترو رت وهندو جو هيءَ ڌرتي گهٽ ۾ گهٽ ويهين صديءَ جي خاتمي تائين ڌوئي نہ سگهندي.

ڪيئل داس فاني، جيئن مون اڳ چيو هو، منهنجي شاعري درست ڪندو هو ۽ مون کي بحر وزن بہ سيکاريندو هو، جو مون ڪجهہ مهينن ۾ سکي ورتو.

سائين هاسانند مون کي ٽئين درجي ۾ انگريزيءَ ۾ پڙهائيندو هو ۽ هن ئي مون کي انگريزي ادب سان روشناس ڪرايو هو. ان وقت مون کي شيلي جي نظم جو هڪ بند هر هر ياد ايندو هو، جيڪو هاسانند مون کي لکايو هو:

The desire of the moth for the star
Of the night for the morrow
The devotion to some thing afar
•From the sphere of our sorrow.

ترجمو: (پرواني جي ستاري لاءِ تمنا
رات جي ڏينهن لاءِ
ڪنهن ڏورانهين شيءِ لاءِ پنهنجي عقيدت
پنهنجي غم جي دائري مان.)

مان شيلي کان تہ گهڻو اڳتي نڪري چڪو آهيان. پر اهو شعر منهنجي روح ۾ واسو ڪري ويو آهي. مصحفيءَ جو هڪ شعر ياد اچي رهيو آهي:

”چلي بهي جا جرس غنچه کي صدا پہ نسيم
کهين تو قافلهء نو بهار ٹهرے گا.“

ترجمو: (اي هوا! ان سنک جي آواز تي هلندي رهہ
ڪٿي تہ نئين بسنت جا پانڌيڙا ترسندا.)

هاڻي وري نيو ايرا اسڪول ڏانهن، اسان جا پيا ماستر ڏني چند، بودارام پوڄراج، پريم چند هوندا.

ڪَبوءَ نالي هڪ ڇوڪري هوندي هئي، جنهن جو گهر سائينءَ جي اوتاري ۽ لکي در جي وچ تي هو. هن کي اڇا ڪبوترائي ڳل هوندا هئا. مان جڏهن بہ هن جي گهر وٽان لنگهندو هوس تہ هوءَ ۽ هن جي وڏي ڀيڻ واٽ لاءِ ڏاڪڻ مٿان نهيل چبوتري تي، ڪرسيون وجهي ويٺيون هونديون هيون. سن ستيتاليهہ جي شروعات ۾ پاڪستان ٺهڻ جون ڳالهيون ٿي رهيون هيون تہ مون کي ۽ هڪ ٻئي ڇوڪري کي ماستر پوڄراج چيو تہ: هيد ماستر مينگهراج جي گهر ويجو ۽ اندر وڃي سڌو هن جي ڪمري ۾ هليا وڃو، هن جي گهر جو ٻاهريون دروازو کليل هو ۽ پهرين ماڙ تي سندس زال ماني پچائي رهي هئي ۽ سيخن واري ڪٽهڙي مان نظر اچي رهي هئي. انهيءَ جا ساري عمر، ڦلڪا ويلڻيندي، وار اڇا ٿي ويا ها، جڻ انهن تي ڪنهن اٽ ڳوٿل اٿو هاريو هو. اسان سڌو اندر ڪمري ۾ هليا وياسين، جيڪو هال وانگر هو.

Gul Hayat Institute

ڏنوسين تہ ڪبوءَ جي وڏي پيٽ، جا ڀرپور جوانيءَ تي رسي چڪي هئي ۽ جنهن جو اجان ڪنهن سگھ نہ ورتو هو، مينگھراج جي ڪڇ ۾ پئي هئي ۽ مينگھراج هن مان سيتا ڦل پٽيندو، ٽوڪرو ڀريندو ٿي ويو. اسان کي ڏسي پئي چرڪي ويا، ۽ جيئن پٽر لڳڻ سان ڪبوتر ۽ ڪبوتريءَ جي گُٽ گُٽ بند ٿي ويندي آهي ۽ هو ڇڄهري تان پٽ تي لهي ايندا آهن، هو پئي چپ ٿي ويا. مون کي وڏيڪ ڏڏڪو آيو ۽ پنهنجي ماستر ٻوجراج تي ڪاوڙ آئي.

مان مينگھراج وٽ ويندو هوس ۽ شانتيءَ سان منهنجي ڏيٽ ويٽ هئي. هڪ ڀيري هوءَ اسٽيشن تان موٽي آئي تہ زار زار روئي رهي هئي ۽ چيائين تہ: "بابا، هاڻي اسان هتي رهي نہ سگھنداسون. مان ساهيڙيءَ کي ٽرين تي چڙهڻ وئي هئس جو هوءَ ۽ هن جو ڪٽنب مدراس پئي لڏي ويا. جڏهن ٽرين هلي تہ مان پليٽ فارم تي اڪيلي رهجي ويس. اتي ٻن مسلمان غنڊن اچي مون ۾ هٿ وڌا ۽ مون رڙيون ڪري پاڻ ڇڏايو. پر اها ڳالھ 1947ع کان پوءِ جي ڳالھ آهي، جڏهن مان ايل. ايل. بي پاس ڪري چڪو هوس ، ۽ ابراهيم جويو جي سفارش تي، هڪ ڊپٽي سيڪريٽريءَ مون کي سيڪريٽريٽ ۾ نوڪري ڏني هئي. مان موڪل تي شڪارپور ۾ آيو هوس. تڏهن مان مينگھراج جي گھر ويو هوس ۽ منهنجي موجودگيءَ ۾ هن جي ڌيءَ مٿين شڪايت ڪئي هئي.

ان تي مينگھراج چيو: "پٽ هن کي ڪراچيءَ وٺي وڃ ۽ اتي پاڻ جھڙي ڪا نوڪري وٺي ڏينس. مان چاهيان ٿو تہ پنهنجي پُٽ آنند کي بہ ڪنهن مسلمان ڇوڪريءَ سان شادي ڪرايان ۽ پاڻ بہ مسلمان ٿي وڃان."

تيستائين مان پڪو انقلابي ٿي چڪو هوس. مون کي هن تي رحم اچي ويو ۽ خاموش ٿي ويس. پئي ڏينهن مان ڪراچيءَ واپس موٽي آيس. جڏهن وري ڪجھ ڏينهن کان پوءِ شڪارپور آيس تہ خبر پئي تہ مينگھراج، آنند ۽ شانتيءَ سميت هندوستان جي ڪنهن شهر ڏانهن هليا ويا ها. مون ڏٺو تہ ڏاڍو زور سان طوفان ٿو لڳي ۽ ساوا ۽ ڪڪا پن اڏامن ٿا. ڪجھ ٻوٽا جھڪي وڃي ڌرتيءَ سان لڳا آهن ۽ اڌ مان ٽٽي پيا آهن. پر اها ڪجھ وقت پوءِ جي ڳالھ آهي.

مان پنجين درجي ۾ ٻھريون نمبر پاس ٿيو هوس، ۽ نيو ايرا اسڪول ڇڏي گورنمينٽ هاءِ اسڪول شڪارپور ۾ ڇهين درجي ۾ شامل ٿيو هوس.

Gul Hayat Institute

نيو ايرا جهڙو اسڪول پوري برصغير ۾ ورلي ٿيو هوندو. مان جڏهن چوٿين درجي ۾ هوس، تڏهن اسان ڪنهن هندو سيٺ جي باغ ۾، جيڪو سنڌ واهہ ڏانهن ويندڙ رستي تي هوندو هو، ماڪ (Mock) پارليامينٽ ڪندا هئاسين. جنهن ۾ رام چينملاڻي پرائيم منسٽر ٿيندو هو ۽ هري يا پڳوان آپوزيشن جا ليڊر ٿيندا ها. (انهن جي ذات وسري وئي آهي) ۽ ٻيا ڪئبنيٽ جا ميمبر ٿيندا ها. رام اتويهين ورهين ۾ ڪراچيءَ مان ايل. ايل. ايم ڪئي هئي، ۽ اي. ڪي. بروهيءَ جو جونيئر هوندو هو. مون پاڻ اي. ڪي. بروهيءَ جي بئنڪ آف انڊيا بلڊنگ واري آفيس ۾ هن جي ميز جي شيشي هيٺان رام جوفوٽو رکيل ڏٺو هو. جڏهن مان 1963ع ۾ ممبئي ويو هوس تہ هن کي تاج محل هوٽل ۾ چار ڪمرا هوندا ها، جن مان ٻن ۾ هو پاڻ رهندو هو ۽ ٻن ۾ آفيس ڪندو هو. هن مون کي مانيءَ تي بہ گهرايو هو، پر ان ڏينهن منهنجي دهليءَ لاءِ رزرويشن ٿيل هئي، جنهن ڪري هن جي دعوت تي وڃي نہ سگهيو هوس. ان کان پوءِ هو آل انڊيا بار ڪائونسل جو پريزيڊنٽ ٿيو هو. ڪجهہ وقت پوءِ وزيراعظم اندرا گانڌيءَ سان تڪرار ٿيڻ ڪري آمريڪا هليو ويو هو. هن پارٽ جي پريزيڊنٽ لاءِ بہ گياني ذيل سنگهہ خلاف چونڊ وڙهي هئي.

جڏهن 27 سالن کان پوءِ مان هندوستان ۾ 'شاهہ سچل سامي' سيمينار تي ويو هوس، تڏهن هو پرائيم منسٽر وي. پي. سنگهہ جي پارٽيءَ جو وائيس پريزيڊنٽ هو، ۽ ڪيسن جي سلسلي ۾ دهليءَ ويل هو. وقت چهرا بہ مٽائي ٿو ڇڏي. نہ ڄاڻان تہ هو، هن وقت منهنجي صورت بہ سڃاڻي سگهندو يا نہ ۽ نہ ئي مون کان هن جي صورت سڃاتي ويندي! اصغر گونڊويءَ جو هڪ شعر آهي، جيڪو نندي هوندي کان مون کي پسند آهي:

جو نقش هے هستي کا دهوکا نظر آتا هے،
پردے پہ مصور هي تنها نظر آتا هے.
لو شمع حقيقت کي اپني هي جگہ پر هے،
فانوس کي گردش مين کيا کيا نظر آتا هے.
ترجمو: (جو بہ هستيءَ جو نقش آهي، نظر جو ڏوکو لڳي رهيو آهي،
پردي تي مصور ئي هيڪلو نظر اچي ٿو.
ڏسو حقيقت جي شمع پنهنجي ئي جاءِ تي آهي.
فانوس جي گردش ۾ڇا ڇا نہ نظر اچي ٿو.)

Gul Hayat Institute

وري ٻہ سال پُٺ تي. ٻئي درجي انگريزيءَ ۾، مون هوند راج داس ۽ ٻهاري ڇاٻڙيا، جيڪي ڳڏ ساڳئي اسڪول ۾ پڙهندا هئاسين. گڏجي هڪڙو رسالو 'سدرشن' جي نالي سان ڪڍيو هو. هوند راج داس، جو افسانہ نويس هو، تنهن کي رسالي جي ايڊيٽرشپ جو شوق هو. ان ڪتاب ۾ منهنجو پهريون نظم شايع ٿيو هو. اهو خليل مورياڻيءَ جي ڪتاب 'شڪارپور' ۾ پيهر ڏنو اٿائون. هوندراج داس، ايسرداس جو پٽ هوندو هو ۽ ذات جو چگهہ هوندو هو. هن جي اباڻي جاءِ سائينءَ جي اوتاري ڪان ٻن چئن قدمن تي هوندي هئي. هو ڪنهن هيڊ ماستر جي ڌيءَ ديا وٽ مون کي وٺي هلندو هو جا مون کي ڏاڍي وڻندي هئي. هو اوچتو شڪارپور مان ڪراچيءَ هليو ويو، ۽ اتان روزاني "سنسار سماچار" ۾ 'ڪڙڪهيتي' جي نالي سان مزاحيہ ڪالم لکندو هو. هن جو پٽ مون سان ممبئيءَ ۾ سيمينار تي مليو هو، ۽ هن تي لکيل ڪتاب 'گپ شپ' ڏنو هئائين. هوندراج کي مزاح جو چڱو حِسُ هوندو هو. ٻهاري ڇاٻڙيا 1947ع ۾ 'زندگي' رسالي جو ايڊيٽر هو ۽ 1948ع ۾ هندوستان هليو ويو. هُن ان وقت 'زندگي' ۾ منهنجا ڪجهہ نظم ڇپيا ها. هو اڳئين پيري بمبئيءَ ۾ مون سان ملڻ لاءِ هوٽل ۾ آيو هو. هو دنيا جي ارب پتي هندوجا جو سوٽ يا ڀاڻيو هو. مون ڏنو تہ هو ٿي چڪو آهي. هو فيدر باٽل مان ٻار وانگر کير پي رهيو هو. هن زار زار روئندي مون کي چيو تہ: "مون کي تنهنجو اهو شعر اڃان ياد ٿو اچي، جو مون 'زندگي' جي پوئين پرچي ۾ ڇپيو هو."

"ڪهڙو شعر؟"

"نہ وسام، وسام، وسام نہ تون
اي لنوَ جي لاٽ، وسام نہ تون."

"اسان تہ هندوستان ۾ اچي رلي ويا آهيون. تو تہ اسان جي پريس ۽ لکيدر جي ونگ وٽ چوماڙ جاءِ ڏني هئي؟ هتي منهنجي چاچي هندوجا جهڙا ماٿهو ارب پتي ٿي ويا ۽ اسان عام شرنارٿي ٿي رلي وياسين." هن چيو. مون کي لفظ نہ هئا جو هن کي دلجاءِ ڏيان.

سمنڊ جون ڇوليون مون کي ڪيترو پري ٿيون ڌڪي وڃن ۽ ورائي پير پوڙ پاڻيءَ تي ٿيون ڦٽو ڪن!

13 ورهين جي عمر ۾ زرينا ٻہ اسان جي پاڙي جي ٻين ڇوڪرين وانگر پردو ڪندي هئي ۽ گهر کان ٻاهر نہ نڪرندي هئي.

Gul Hayat Institute

مون هاءِ اسڪول ۾ داخلا ورتي، ڏاڍا عشق ڪيا. جن پوءِ منهنجي شاعري ڪيتري وقت تائين اتساهي. عشق شاعريءَ جي وڻ لاءِ ڪاڏ وانگر ٿيندو آهي. هاڻي مون کي شاعريءَ تي ايترو عبور هيو، جو ڪنهن جي مدد جي ضرورت نہ هئي. مان علامہ اقبال جا اردوءَ ۾ ڪتاب 'بانگ درا'، 'بال جبريل'، 'ضرب ڪليم' ۽ سندس فارسيءَ جا ڪتاب، 'پيام مشرق'، 'ارمغان حجاز'، 'اسرار خودي'، 'رموز بيخودي'، 'پس چہ بايد ڪرد اي اقوام مشرق' ۽ 'جاويد نامہ' پڙهي چڪو هوس. زرينا جي مامي واجد عليءَ مون کي هن جو انگريزيءَ ۾ ڪتاب Reconstruction of Religious Thought in Islam بہ ڏنو هو.

مون جوش مليح آباديءَ جو 'شعلہ و شبنم' بہ پڙهيو هو جو تن ڏينهن ۾ مون کي شيخ واجد عليءَ آل انڊيا مسلم ليگ جي ڪانفرنس تان موٽندي دهليءَ مان آڻي ڏنو هو. تن ڏينهن ۾ مون داغ دهلويءَ جو ديوان، ديوان ذوق، ديوانِ غالب، ديوان ظفر وغيره اردوءَ جا ڪلاسڪ پڙهيا ها. منهنجن مائٽن وٽ اردو رسالا، عالمگير، نيرنگ خيال، دين و دنيا، ادبي دنيا، ساقي وغيره ايندا ها، جن ۾ ان وقت جي چوٽيءَ جا اردو شاعر لکندا ها. گڏوگڏ مون سنڌيءَ ۾ ديوانِ سانگي، ديوانِ فاضل، ديوانِ قاسم، ديوانِ خاڪي ۽ ديوانِ واصف وغيره بہ پڙهيا ها ۽ ائين لڳندو هو تہ اهي اردو شاعريءَ جا نقال ها. جمعيت الشعراءِ سنڌ جي ماهوار رسالي 'اديبِ سنڌ' ۾ مشاعرن ۾ پڙهيل ڪلام جو انتخاب پڙهي مون کي قيءَ ايندي هئي. ان ۾ مصرع طرح سان گڏ قافيو ۽ رديف بہ ڏيندا ها. مثلاً جوابِ خالص، ڪباب خالص، شراب خالص، جلاب خالص ۽ سڄو وقت ان تي ضايع ڪندا ها تہ هن شعر ۾ بندش آهي يا نہ.

مون کي 'بيوس' جي هيٺين شعر جهڙا شعر وڻندا ها.

"ڪر دنيا ۾ دل وڏيري، تون بہ رهہ مان پي رهان،

آڻ من ورتيءَ ۾ ڦيري، تون بہ رهہ مان پي رهان."

لطف الله جوڻيجيءَ جي باري ۾ تہ مان اڳ ئي، "جڳ مڙيوئي سپنو" ۾ لکي چڪو آهيان، ان ڪري هن تي وڌيڪ نہ ٿو لکان. هڪ ڀيري غلام حسين جهلڻ جي هاٿيدر واري پريس ۾ ويٺا هئاسين تہ هو مجتهد ۽ مجدد ۾ فرق سمجهائي رهيو هو. "مار تون تہ..." مون دل ۾ سوچيو. جڏهن ڪاليج ۾ پڙهندا هئاسين تہ لعل محمد احمر مون کي هن سان ملائڻ لاءِ وٺي هليو

Gul Hayat Institute

هو ۽ هن 'اسرار خودي' جي طرز تي فارسيءَ ۾ پنهنجي مثنوي مون کي ڪلاڪ ڪن پڙهي ٻڌائي هئي تہ علامہ اقبال تان ٿي ارواح ڪڇي ويو هو.

مون زيب لاڙڪاڻوي ۽ صنعت شڪارپوري جا فارسي ديوان بہ پڙهيا ها، اهي چڱ مشهور فارسي شعراءَ تان قافيہ، رديف وٺي لکيا ويا ها. مشهور ايراني شاعر شهر يار کان ڪنهن هندوستان ۾ پڇيو هو تہ: ”تنهنجو غالب جي فارسي شاعريءَ جي باري ۾ ڪهڙو خيال آهي؟“ جواب ڏنو هئائين: ”بوءِ دال مي آيد.“ (دال جي بوءِ ٿي اچي.) اهو جواب غالب جي باري ۾ تہ غلط ٿي تو سگهي. پر زيب لاڙڪاڻوي ۽ صنعت شڪارپوريءَ جي باري ۾ صحيح آهي.

اهو ڪاليج جو دؤر هو. مان وري پٽ تي اوپارو ٿو تران. ڇهين درجي ۾ مَنوءَ ڏانهن ويندڙ گهٽيءَ جي سِر سِرِ منهنجي بوٽ جي چاتو سڄاتو ٿي وئي هئي. ان تي مون کي والٽ وٽمٽن جون ڪجهہ سٽون ياد اچن ٿيون.

”ڪامريڊو! هي ڪتاب نہ آهي،

هن کي جيڪو ڇُهي ٿو، انسان کي ڇُهي ٿو.“

والٽ وِٽمٽن جي دخل در معقولات کي پاسي رکي، مان پنهنجي دوست عبدالقادر مطلباڻيءَ کي ياد ڪيان ٿو. جيڪو مون سان گڏ پڙهندو هو. مَنوءَ جي گهر وٽان لنگهندي، منهنجو پنڌ هاٿي در اندران، ساميءَ جي پاڙي جي پٺي پاسي عبدالقادر جي گهر تي ڪتندو هو. سامي انهيءَ خيالات جو تسلسل هو، جي هندوستان ۾ ڀڳتي تحريڪ سان شروع ٿيا ها. هندوستان ۾ بجرياني سڏ ۽ نات پنتي، مذهبي رسمن ريتن کان بيزار ٿي چڪا ها. هَو تيرٿ ياترا، اشنان، بت پرستي، مندرن جي ياترا، کي فضول سمجهندا ها. ان تحريڪ ويشنو ڌرم جي بنياد ساري تاجي پيٽي کي ڏاڳا ڏاڳا ڪري ڇڏيو هو. ويدانيت جو اثر عام ٿي ويو هو. گيتا، اپنشدن ۽ ٻين ڌرمي پستڪن تي ٽيڪا ٽپڻيون لکيون ويون هيون. پر عوام جن جي سمجهہ ۾ اهي نہ ٿي آيون، دانشور طبقي کان دور ٿي چڪا ها.

فٽز جيرالڊ جي لفظن ۾:

”هڪ دروازو هيو، جنهن جي ڪنجي مون کي ڪانہ هئي،

هڪ دروازو هو، جنهن جي پٺيان مان ڏسي نہ ٿي سگهيس.“

ڀڳتي تحريڪ ۾ مخالف قوتن کي للڪارڻ جي همت نہ هئي. هندو ان وقت مسلمانن جي يلغارن جو مقابلو ڪري نہ ٿي سگهيا. ڀڳتي تحريڪ

جيتوڻيڪ انهن کي پنهنجي حالتن کي برداشت ڪرڻ جي طاقت ڏني، پر غور سان ڏسبو تہ اها روحاني فرار ۽ گريز جي تحريڪ هئي.

ڀڳتيءَ جو فلسفو رامانند سان سنبت 1073ع ۾ شروع ٿئي ٿو. رامانند جي مشهور چيلي رامانج وري ويشنو تحريڪ کي اپاريو ۽ پوءِ ڪرشن ڀڳتي ۽ رام ڀڳتيءَ جون تحريڪون شروع ٿيون. ڀڳتي تحريڪ جو مقصد عوام ۾ روحانيت ۽ مذهب جي باري ۾ عقيدت کي اتساهڻو هو، جو تہ اها عقيدت عوام جي اندر ۾ لڪل هئي. ڀڳتي تحريڪ جا ٻہ حصا هئا. هڪ اهو جو نرگن ۽ نرآڪار ۾ ويساهہ ڪندو هو ۽ ان کي نرگن واد چيو ويو. جنهن تي اسلامي تعليم جو اثر هو. ڪبير ڀڳت ۽ ملڪ محمد جائسيءَ جي شاعريءَ ۾ انهيءَ سوچ جون جهلڪيون آهن. نرگن ڀڳتيءَ جي پس منظر ۾ ويدانيت، تصوف ۽ اسلام جي خدا جو تصور آهي. رامانند جي ويشنو خيالن ۾ جي اصطلاح ۽ علامتون آهن، اهي تانترڪ يوگين سان ملن ٿيون.

ٻيو حصو انهن جو هو جي مورتي پوڄا ۾ ويساهہ ڪندا ها ۽ انهن جي تحريڪ کي رام ڀڳتي ۽ ڪرشن ڀڳتي چيو ويو هو. مهاراشٽرا، بينگال ۽ ڪشمير ۾ ڀڳتي تحريڪ عام ٿي. ڪرشن ڀڳتيءَ ۾ خاص ڪري چيتنيہ جو نالو بنگال ۾ مشهور ٿيو، ۽ هن جي ڪيرتن ۾ ڪرشن سان بيپناهہ عقيدت هئي. مون ڪافي سال اڳ هن تي فرانسيسي اديب رومين رولان جو ڪتاب پڙهيو هو. رامانج اتر هندوستان ۾ رام ڀڳتي ۽ ڪرشن ڀڳتيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. شنڪر آچاريہ دنيا کي مايا ڪوٺيو هو، جنهن جو اثر ساميءَ تي بہ گهڻو هو. پر رامانند بہ دنيا کي مايا ڪوٺيو ۽ ان پنيان سچ کي ايشور چيو. هو ان خيال جو هو تہ ڀڳتيءَ وسيلي ماڻهوءَ جي انتي (نجات) تائين رسائي ٿي سگهي ٿي. ساميءَ جي دؤر ۾ ڀڳتي تحريڪ سنڌ تائين پهچي چڪي هئي. ساميءَ چيو هو تہ: ”ڪيٽي ۽ ڪنچر ۾، پسي هڪ ڏٺي.“ هنديءَ ۾ ڪيٽي ڪِٽليءَ کي ۽ ڪنچر، هاٿيءَ کي چوندا آهن. شنڪر آچاريہ، ايشور کي مختلف صورتن ۾ ڏسڻ جي هدايت ڪئي هئي ۽ هُو بت پرستيءَ جي خلاف هو. جيتوڻيڪ رامانند جي تعليم هندو ڌرم جي پراڻين ريتن رسمن تي ٻڌل آهي، پر ان بہ ذات پات جي مخالفت ڪئي آهي.

پربلپ آچاريہ چيو تہ: ”رام ۽ ڪرشن، ايشور جو اصل روپ آهن.“
شنڪر آچاريہ چيو تہ: ”ايشور جي اصل روپ کي ڪائي شڪل ناهي.“

پربلپ آچاريہ جي پرچار جي اثر هيٺ ڪيئي ديوداسيون بہ هن جي ٽولي ۾ شامل ٿي ويون. اهي ڪافي عالم فاضل هيون. انهن مان هڪ ديوداسي اندل هڪ هنڌ لکيو آهي: ”هاٿي مان پوري جوين تي آهيان. پر ڪرشن جيءَ ڪان سواءِ ٻئي ڪنهن کي پٽي نٿي ميجيان.“

اهائي روايت اسان کي ميران ٻائيءَ ۾ ملي ٿي.

عيسائيت ۾ بہ سينٽ ٽيريسيا ۽ ٻيون راهبائون هيون. جي مسيح سان ساڳيءَ طرح عشق ڪنديون هيون. ان ڪان پوءِ نرگن واد تحريڪ ڪبير شروع ڪئي. سردار جعفريءَ جو چوڻ آهي تہ ڪبير مسلمان هو ۽ ذات جو جولاهو (ڪوري) هو. ڪبير خدا جي وحدت جو قائل هو. سردار جعفريءَ وڏيڪ لکيو آهي، ”روميءَ دولت کي هڪ ڪُلاهہ سان تشبيهہ ڏني، جنهن ۾ گنجو پنهنجو مٿو لڪائيندو آ.“ اڳتي هلي هن لکيو آهي: ”ڪبير چيو آهي تہ: مايا سورنهن سينگار ڪري، پنهنجي مست اکين جي لال تلوار سامهون آئي ٿي. هوءَ شاعرڪي پنهنجو ڀتار (پوتار) ڪوني مخاطب ٿئي ٿي تہ ڪبير طنز سان چوي ٿو: ”اسان جي ذات جولاها آهي ۽ نانءُ ڪبير آهي. تو اسان ڪان ڪڏهن بہ پڇيو ناهي. تون اتي وچ جتي تخت وڇايل آهي، باغ تڙيل آهن، اناج جون ڀوريون ڀريل آهن. ريشم جي ڪوٺ نہ آهي ۽ اگربتيون چندن جون آهن، تون اسان وٽ ڇا ڪندينءَ؟“

”مايا مها ٺڳي آهي، ڪنور شڪاري آهي... ڪپڙن لاهي ڇڏڻ سان يا پنهنجا پنج ئي حواس قتل ڪرڻ سان يا ٻهاڙن ۾ ويهڻ سان ۽ جهنگ ۾ ڀٽڪڻ سان ڀڳوان نہ ٿو ملي، ڀڳوان تہ ان تي ريجهي ٿو جنهن جي دل ۾ دَيا آهي. ڌرم آهي ۽ جو پاپ ڪان پاسو ڪري ٿو. جو جڳ ۾ رهي، جڳ ڪان اداس آهي ۽ سردار جعفريءَ جي اردو ٻوليءَ ۾: ”جو هر ذي حيات ڪو اپني طرح جانتا هئي، اسي ڪو حيُ اور قيوم ملتا هئي.“

نرگن واد اسلام جي ڪيڏو ويجهو اچي چڪو هو، اهو ڪبير جي دوهن مان صاف ظاهر آهي. ”ڪبير، منصور وانگر ’اناالحق‘ تہ نہ ٿو چوي، پر ’اناالحق‘ جو پورو جذبو هن ۾ موجود آهي.“ هو چوي ٿو:

’نرگن ڪي آگي سَرگن ناچي، باجي سُونهنگ تورا.‘

يعني، ”ذات جي سامهون صفات نچي رهي آهي ۽ اناالحق جو ساز وڄي رهيو آهي.“

Gul Hayat Institute

سامي ۽ ٻہ مايا لاءِ، ’مايا ڏائڻ ڏندري‘ يا ’مايا ڏوتي‘ چيو آهي، ۽ وحدت جو اپديش ڏنو آهي. ان ڪري هو شاهہ لطيف ۽ سچل سرمست کان پوءِ سنڌ جي ادبي تہ – مورتي ۾ ڪپي اچي ٿو.

سامي ۽ جي گهر وٽان ٿي مان پنهنجي دوست غلام قادر جي گهر وڃان ٿو. جنهن لاءِ زيبو گهر جو تاڪ کولي واجهائي رهي آهي. زيبو هڪ زيتوني رنگ واري پرٽيل ڇوڪري آهي، جا پنهنجي مڙس سان ناراض آهي. هن جو مڙس ڪم تي ويندو آهي تہ عبدالقادر ساڻس ملاقات ڪري ايندو آهي. هن جو قد وچولو ۽ ڳلن تي ڪنڌڙا ڪاڪل آهن. هٿن پيرن کي ميندي ۽ چپن تي مساڳ لڳل اٿس. هوءَ هيڏانهن هوڏانهن ڏسي ڪري، سڏ ٿي ڪري، ’قادر‘ تہ ڄڻ بنسريءَ مان آواز اچي ٿو. مون کي ايندو ڏسي هوءَ در جو تاڪ ڀوني ڇڏي ٿي. مان قادر کي گهران سڏي چوان ٿو تہ، ”زيبو سڏئي ٿي.“

”تو زيبو چڱيءَ طرح ڏٺي. هن کي بمبئيءَ جي ڪيلي جهڙو بدن ۽ ناگپور جي نارنگيءَ جهڙا مٺا چپ آهن. تون هن کان ڇمي وٺندين؟“

مان لڄي ٿي هن کي چوان ٿو تہ: ”مون هن وقت تائين ڪنهن کان ڇمي نہ ورتي آهي.“

”تون بالغ ٿيو آهين!“

”بالغ ڇا هي؟“

هن ٽهڪ ڏئي چيو: ”پاڻ ئي اوچتو پتو پوندئي.“ ڇهين مهيني کان پوءِ مون کي محسوس ٿيو تہ منهنجي پڪل ليارن جي ڇڳي تي لت اچي وئي آهي.

مون زيبوءَ جهڙيون ٽي چار ڇوڪريون ڏٺيون آهن. ساڳيو وچولو قد، اهڙو بدن. جنهن منهنجا هٿ ريشمي ڪري ڇڏيا ها. ڪٿيءَ جي ڪنپ تي ڪيڙي وانگر منهنجي لونءَ لونءَ ڪڙي ٿي وئي هئي. هڪ هاٽي در جي پريان سنڌ جي پهرين جديد شاعره، ٻي مستري عبدالله جي پاڙي ۾، ٽين هڪ حجمياڻيءَ جي ڌنهن. جا اسان جي پاڙي ۾ رهندي هئي ۽ چوٿين منهنجي هڪ مرحوم دوست جي سنگ ۾ هئي ۽ جا ضرورت سبب جسم فروشي ڪري رهي هئي. ڇا اهي سڀ ئي هڪ ئي ڪالب ۾ ڍاهيون ويون هيون؟ ڇا اهي سڀ هڪ ٻيءَ جون ڏيٺرون هيون؟ مون کي ان تي آرٿر ڪوئسلر جي ڪتاب، ’ڪار تخليق‘ (The Act of Creation) مان هڪ لطيفو ٿو ياد اچي: تفريح ڪندي روس جي زار جي هڪ شخص تي نظر پئي جو هوبهو هن جهڙو ٿي ۽

لڳو. هن ان شخص کان پڇيو: ”تنهنجي ماءُ اسان جي محل سرا ۾ ڪم ڪندي هئي؟“ ”نہ.“ هن وراڻيو، ”منهنجو پيءُ ڪم ڪندو هو.“ شايد اهي چارئي عورتون، ڪنهن حملي آور مغل جي جينيات جو چئن عورتن سان جماع جو نتيجو هيون ۽ پيڙهي بہ پيڙهي ساڳي صورت ۾ وري وري ٿي پيدا ٿيون.

مٿيون آرٿر ڪوئسلر جو لطيفو پڙهي، مون کي ڏاڍا ٿهڪ آيا ها. ائين تہ مان ورلي ٿهڪ ڏيندو آهيان، پر ڪالهہ عبدالستار پيرزادو منهنجو ڪتاب، ’ڪٿي نہ پيچبو ٽڪ مسافر‘ نقل ڪري رهيو هو تہ پرک رسالي جو ايڊيٽر نثار منصور ۽ جناب عبدالحميد ابڙو اچي نڪتا. (عبدالحميد ابڙو نہ صرف سيشن جج آهي، پر منهنجو ۽ اي. ڪي. بروهيءَ جو مداح بہ آهي. هو وسيع مطالعي وارو شخص آهي.) ڳالهين ڪندي نثار منصور چيو تہ: ”سائين مون بہ سنڌي ڪتاب جيڪي اوهان کان ورتا ها، فوٽو اسٽيٽ ڪرائي رکيا آهن. هاڻ ستيش روهڙا جو ڪوئي ڪتاب هجيوَ تہ ڏيوم.“ مون هن کي چيو، ”پهرين اڳيان ڪتاب موٽاءِ.“ ان تي عبدالحميد ابڙي هڪ لطيفو حڪيم رازيءَ جو ٻڌايو: ”هڪ شخص حڪيم رازيءَ وٽ آيو ۽ پڇيائينس تہ: ”اوهان وٽ ماکي آهي؟،

هن هڪدم وراڻيو: ”هائو، چاليهہ سال پراڻي.“

ان شخص چيس تہ: ”مون کي ڏهہ ڦڙا ماکي گهرجي، اوهان ڏيوم.“

ان تي حڪيم رازيءَ وراڻيس: ”جي مان ڏهہ ڏهہ قطرا ماکي جا هر سواليءَ کي ڏيان ها تہ هيءَ ماکي چاليهہ سال پراڻي ڪيئن هجي ها!“

اسان سڀني کي بيساختہ کل اچي وئي، جا بدمزگيءَ جي هر امڪان کي ريٽي وئي. ائين تہ ڪيئي لطيفا منهنجي زندگيءَ ۾ آيا آهن. جي موقعي ۽ محل تي ڏيندس. پر عبدالحميد ابڙي چيو تہ: ”ائين جي اياز صاحب ڪتاب ڏيندو اچي ها تہ ايترا ڪتاب ڪيئن ڪٺا ٿين ها!“

هاڻي رات جا ٻارنهن وڳا آهن. ڪوشش سان بہ ننڊ نہ ٿي اچي.

اي خدا! تو مون کي سونهن لاءِ ايتري ڪمزوري ڇو ڏني آهي؟ ڇا سونهن شاعريءَ جي سوڻ آهي؟ شاعريءَ کي دنيا ماتيلي سوڻ جيان ڇو ٿي لڳي. منهنجي دل بہ هڪ وڊيو ڪئسٽ وانگر آهي، جنهن ۾ ڪيئي پيارا چهرا ۽ سندن گفتگو محفوظ آهي. مان ننڊ مان اٿي، اول پنهنجي ذهن جو وڊيو ڪئسيٽ هلائيندو آهيان تہ مٺي ننڊ ٻيهر اچي ويندي آهي. الائجي ڇو

مون تي اها ساڳي ڪيفيت ڇو طاري ٿيندي آهي، جڏهن مان رجنيش جا ڪبير ۽ ميران تي وڊيو ڪئسيٽ هلائيندو آهيان. 1963ع ۾ هندوستان ۾ هڪ مهينو رهيو هوس ۽ ٻہ ڪلاڪ روز ننڊ ڪئي هئم. راج، گيتا ۽ رشيد پٽي دهليءَ ۾ هڪ سئنيما ۾ ديوداس فلم ڏسي رهيا هئاسين. جيئن ريل هليو، مون کي گهري ننڊ اچي وئي، ۽ جڏهن فلم پوري ٿي تڏهن مون کي ننڊ مان جاڳايائون. هونءَ هن وقت تائين مون ننڊ کي پري رکيو آهي ۽ ساري زندگي ائين ننڊ ڪئي آهي، جيئن روس تي ڪاهہ وقت نئپولين گهوڙي تي گهڙيءَ لاءِ اک لائي وٺندو هو. پر هاڻ تہ مون کان ننڊ بہ رُسي وئي آهي ۽ مون کان پڄي ٿي وڃي، جيستائين ننڊ جون ٻہ گوريون نہ ٿو کانوان تيستائين ننڊ ئي نہ ٿي اچي.

سونهن لاءِ ڪمزوريءَ جي ڳالهہ ڪندي مون کي وليم ورڊسورٿ جي نظم مان هڪ بند ياد ٿو اچي.

A prim rose by a river's brim
Was one and six lines to him
And nothing more

(هڪ بسنتي گل نديءَ جي ڪنڌي تي
هڪ سٺ ۽ ڇهہ سٽون هيون هن لاءِ
۽ ان کان وڌيڪ ڪجهہ نہ هو.)

مون زندگيءَ ۾ ائين محسوس نہ ڪيو آهي. عورت بسنتي گلاب وانگر آهي، پر ان جي خوشبو شاعريءَ ۾ رچي بسي وڃي ٿي.

ڪيئي سال ٿيا تہ منهنجا ٻہ دوست ۽ انهن مان هڪ جي زال معصوم شاهہ جي مناري جي ڏاڪڻ تان چڙهي رهيا هئاسون. منهنجا دوست تہ اڳ ۾ چڙهي ويا پر مان ساهي پٽڻ جو بهانو ڪري وچ تي ويهي رهيس. منهنجي دوست جي زال کي ڪجهہ شڪ پيو ۽ هوءَ مون کان ٽي ڏاڪا هيٺ ويهي رهي. ان کان پوءِ هڪ چُمي اچان تائين معصوم شاهہ جي مناري جي پهرين ڏاڪي کان پوئين ڏاڪي تائين چڙهندي ۽ لهندي رهي آهي ۽ اهي چپ تلاش ڪندي آهي، جي ملڻ چاهيندي بہ ملي نہ سگهيا، ۽ هڪٻئي کان دور هليا ويا.

مان هن کي ٻيهر بہ مليو آهيان ۽ اسان جي اکين هڪٻئي کي پيار جا انوکا سنيها ڏنا آهن، پر ڇپن ڪوئي اظهار نہ ڪيو آهي. هوءَ منهنجي شاعريءَ ۾ اڃان تائين سدا گلاب وانگر پنهنجي خوشبو ڦهلائي رهي آهي. مان اڳي ساري رات لکندو هوس، هاڻ صبح جو پنجين وڳي اٿي لکندو آهيان.

Gul Hayat Institute

فارسيءَ جو هڪ شعر آهي:

علي الصباح کہ مردان بہ کارکار رَوند
بلا کشان محبت بہ کوئے یار رَوند

ترجمو: (صبح سويري جڏهن ماڻهو، پنهنجن جدا جدا ڪمن سان وڃن ٿا.

پريت جا جاکوڙي پنهنجي پرينءَ جي گهٽيءَ ۾ وڃن ٿا.)

افسوس ڪوئے يار هن وقت ڪيترو نہ پري آهي!

وچ ۾ ويزا جي ديوار آهي، نہ تہ اڏامي هن وٽ پهچان!

هيءَ آتم ڪهاڻي هن وقت جي ڊائري بہ آهي، جنهن وقت مان اها لکان ٿو. اهو ادب ۾ هڪ نئون تجربو بہ آهي.

اڄ 15 جنوري 1996ع آهي، هي حيدرآباد ۾ سنڌ جي ورهاڱي جي باري ۾ ڪهڙي سازش جو انڪشاف ٿيو آهي؟

مون کي ياد آيو تہ برصغير جي تاريخ ۾ اهڙي سازش سان شروع ٿئي ٿي. پانڊوَن، ڪورون کي چيو هو تہ اسان سان حڪومت ورهايو ۽ اسان کي پاڻي پٽ، سوني پٽ، اندرا پٽ، ٻاڳ پٽ ۽ تل پٽ ڏيو. ڪوروَن انڪار ڪيو. تنهن ڪري جنگ لڳي. فيصلہ ڪُن جنگ ڪُر ڪيتر ۾ ٿي، جو دهليءَ کان ستر ميل پري هو.

مان سياست کي هڪ وَبا سمجهي، اخبار ويڙهي ٿو رکان. ويهين صديءَ جا انسان چِتي ڪُتي کان بہ بدتر آهن ۽ ڀهريون چڪ ٿي مالڪ کي پائيندا آهن. مون کي ڪنهن پنهنجي دوست جي باري ۾ ٿي ٻڌايو تہ هو چوندو آهي: ”نہ ماڻهوءَ جو ڪو سدائين دوست نہ آهي ۽ نہ ماڻهوءَ جو ڪو سدائين دشمن آهي. فقط هن جا مفاد سدائين آهن.“

اڄڪلهہ دوست دشمن کان بدتر آهن، هُو تنهنجا همراز ٿي، تو خلاف ساز باز ڪن ٿا. توکي بانس جي ڏاڪڻ وانگر استعمال ڪري، ڪوٺي تي پهچي ڏاڪڻ کي ٺيڙ ڏين ٿا.

الائي ڇو منهنجي پُٺيءَ کي ڪنهن بروٽس جي مسلسل تلاش آهي. ڪيترو نہ ويساهي آهيان مان! مان ٻاکر جو آدرياءُ ڪندو آهيان ۽ اهو نہ سوچيندو آهيان تہ متان ان ٻهاني ڪوئي واڳهہ نڪ مون ۾ چپائي ڇڏي. اڄ ڪلهہ دوستيءَ ۾ مروت ۽ وفا اڻ لڀ شيءِ آهي.

ٻئي ڪنهن سان اها ايمرسن جي سٽ نہ لڳي پر مون سان تہ ضرور لڳي ٿي؛

”دوست افسانا آهن، جن جو بنياد هڪ پل جي عارضي تجربي تي رکيو ويندو آهي.“

ٽيپو سلطان کي مير صادق مارايو، سراج الدولہ کي مير جعفر مارايو. منهنجي زندگيءَ ۾ بہ ڪيترائي مير جعفر ۽ مير صادق آيا، انهن جي وڇوڙ اجائي آهي. حضرت عيسىٰ جو ڏاس کي پهرين نظر ۾ سڃاتو هو ۽ پنهنجي هڪ ساٿي پيٽر کي چيو هئائين؛ ”جڏهن عصر جو ڪڪڙ ٽي ڀيرا ٻانگ ڏيندو، تڏهن هي مون کان ڦري ويندو.“ پر حضرت عيسىٰ تہ خدا جو پيغمبر هو، اها ٻئي ڪنهن جي وس جي ڳالهہ نہ آهي تہ بري دوست جي اندر جي ايڪسري ڪري سگهي.

بهرصورت ايتري قنوطيت سان دنيا نہ هلندي. دوست تي اعتبار ڪرڻو پوي ٿو، جيستائين هو غدار ثابت نہ ٿئي. انگريزيءَ جو هڪ پهاڪو صحيح آهي تہ دوستي سِتار جي تار وانگر آهي، ان کي گهڻو تاڻبو تہ اها ٽٽي پوندي. ڪڏهن ڪڏهن مون اها تار ايترو تاڻي آهي جو اها ڇڄي پئي آهي. پر گهڻو ڪري اها بروٽس جي خنجر وانگر منهنجي پٺيءَ ۾ اهڙو گهاءُ ڇڏي وئي آهي جو ڇٽي نہ ٿو ڇٽي. ٻئي کي ڪهڙي ميار ڏيان! گلا آهي تہ پاڻ سان آهي، جو مون ۾ بري ڀلي جي پرک نہ آهي. هاڻي پنهنجي استغراق مان نڪري زرينا سان هن جي والد جي باري ۾ گفتگو جاري ٿو رکان.

ڪولرج چيو آهي؛ ”وقت پاڪيزه بنائي ٿو ۽ جنهن ڳالهہ جا وار عمر اڇا ڪيا آهن، اها مذهب تي وڃي ٿي.“

Gul Hayat Institute

هن جي والدين ۽ زرينا جيڪي پرڻيءَ مرڻي جون رسمون پاڻ پاڙي ۾ ڏٺيون هيون، اهي سندس لفظن ۾ ڏيان ٿو.

شاديءَ کان اول مڱڻو ڪندا ها. مرد مڱڻو پڪو ڪري پتاشا ورهائيندا ها. عورتون ڍولڪيون وڄائينديون هيون، ۽ سهرا ڳائينديون هيون. ’اڪيون ادل جون پرن مشالا، ٻنسر جوڙ ٻڌايو.‘ مان ڄاڻان ٿو تہ ڪيئن پرڻي رات اڪين جون مشالان ٻرنديون آهن. آنڊ مانڊ ۽ اڻ تڻ، تن کي ڪٽ جي ٽانگهہ وانگر ڇڪي ڇڏينديون آهي. باک مهل ڪنوار لاءِ وڇايل چادر تي ڪارن گلابن جي ڇُر نظر ايندي آهي.

مون وٽ مصر جي قديم تهذيب جا چار ضخيم جلد آهن، مون انهن ۾ بربط نواز جي گيتن ۾ پڙهيو هو:

”اڄ جي رات عيش ۽ طرب ۾ گذار،
بهترين ۽ فرحت ڏيندڙ خوشبوئن جو مزو وٺ!
مَهوَ جا گل ۽ ڪنول جا هار
پنهنجي ڪنوار جي ڳچيءَ ۽ ٻانهن ۾ سجاءِ
تنهنجي زال، تنهنجي دل جي پياري
ان کي پنهنجي ڪڇ ۾ ويهار
نغما ٻڌ، ساز ٻڌ
اڄ جو ڏينهن مسرت ۽ شادمانيءَ ۾ بسر ڪر،
سوچ ۽ وهم ويچار کي پچائي ڇڏ
رڳو خوشين کي ڌيان ۾ رک.“

ائين صحيح آهي تہ جنسي ڪشش لاءِ جنسي تعلقات ضروري ناهن. ردیارڊ ڪلپنگ هڪ هنڌ چيو آهي: ”حُسن لاءِ ضروري نہ آهي تہ ان سان گفتگو ڪئي وڃي. ڪي عورتون تنهنجي ياد ۾ رهجي ٿيون وڃن، جن سان تون فقط گهٽيءَ جي ڇيڙي تائين گهميو آهين!“

شيڪسپيئر صحيح چيو آهي: ”منهنجا دلڪش دوست، تون ڪڏهن بہ پوڙهو ٿي نہ سگهندين، ڇو تہ تنهنجي اکين ۾ جا چمڪ ٻهريون پيرو ڏٺي هئم، اها اڃان تائين تو ۾ موجود آهي، ۽ تنهنجو حُسن وڌائي ٿي.“

پرپرٿي رات، مرد جي اکين ۾ چمڪ نئي اور ٿيندي آهي.

ائين لڳي ٿو صديون اڳي بہ انسان جا سک ڏک ساڳيا ها. صديون اڳي بہ پرٿي رات، من ۾ طوفان اٿاريندي هئي. جديد ٽيڪنالوجي اسان کي ريڊيو، ٽي. وي، وڊيو ۽ آڊيو ڪئسٽ، ڊش اينٽيانا وغيره ڏنا آهن. پر اها خوشي ڪٿي، جا سنڌي ڳيچ ۽ مصري بربط نواز جي گيت ۾ هئي. جا مسرت، خوشي ۽ اعصاب لاءِ توانائي ۽ تازگي هئي، اها ڳالهہ جديد دنيا ۾ ناپيد ٿي چڪي آهي. زرينا وڏيڪ چيو: ”شاديءَ کان هڪ ڏينهن اڳ گهوٽ کي مُري وٽ ڳاڙهو ڳانو ٻڌندا ها. شاديءَ کان ست ڏينهن اڳ ڪنوار کي ونواهہ ۾ ويهاريندا ها ۽ ونواهہ ۾ ڪنوار کي پيلا ڪپڙا پارايا ويندا ها. ڪنوار کي ونواهہ ۾ ويهارڻ کان اڳ تڙ ڪرائي ويهاريندیون هيون ۽ ستين ڏينهن وري

Gul Hayat Institute

شاديءَ واري ڏينهن تڙ ڪرائينديون هيون. جنهن ۾ هيٺ وجهي ست سهاڳڻيون ڪنوار کي جنهن پيهرائينديون هيون. ڪنوار کي ڪنهنبي ۾ ڏکي ماءُ جنهن وٽ وٺي ايندي هئي. ان جي ٻاري ۾ چيو ويندو هو تہ هِن کي ستن سهاڳڻين سڳن ڪرايو آهي. اهڙو سڳن ڪرائي ڪنوار کي اندر موڪلينديون هيون. پوءِ برادريءَ جي وڏي ڪراڙي ڪٽوليءَ تي ويهي ٻين کي نڪر جي ڪُني مان ٽويو ٽويو ڪنهن جو ڏيندي هئي. دائي ونواهہ جا ست ڏينهن ڪنوار جو بدن اٽي سان مهٽيندي هئي، جنهن کي اٽو لائڻ چونديون هيون ۽ اردوءَ ۾ ان کي ابٽن چوندا آهن.

شاديءَ واري ڏينهن ڪنوار کي تڙ ڪرائي، ڳاڙهو پڙو ۽ ڳاڙهي انگي پارائينديون هيون، جنهن کي ادرنگي چونديون آهن، ۽ ڪنهنبي جو رئو بہ پارائينديون هيون. نڪر جي ڍڪڻ تي نڪر جو ڏيئو ٻاري، مٽان ڪڻڪ جي تيلين جي ڪاري رکنديون هيون، ان تي ست پيرا اتارينديون ۽ ويهارينديون هيون، جنهن کي ڪاري تي ويهارڻ چونديون هيون. پوءِ ڪنوار کي انهيءَ ڍڪڻ کي لت سان پڃڻ لاءِ چونديون هيون. پوءِ ڪنوار کي ڪونيءَ ۾ وجهي ويهارينديون هيون. جڏهن گهوٽ جي ڄڃ ايندي هئي، تڏهن ڊکي، سهيليون ڪنوار کي اها ڄڃ ڏيکارينديون هيون ۽ پوءِ ڪيس سيج تي ويهارينديون هيون. ڪنگڻيون، ڪنگڻ، منڊيون، چندن هار يا نندو سڳو، ڌهري، نڪ جو ڪوڪو، جهومڪ، پيرن ۾ نورا ۽ پٽيون پارائينديون هيون. ڪنوار کي مٿي تي اڇي بوڇڻي پائينديون هيون، جنهن جي تر تي پڪي پرت جا گل پريل هوندا هئا ۽ وٽين ۾ پَٽ جا گل پڌل هوندا هئا. لونگ ۽ ڦوڻا پويل هوندا هئا. ڪنوار کي پيرن هٿن تي ميندي لائينديون هيون ۽ هٿن جي پٺيءَ تي مينديءَ جا پٽا ڪڍنديون هيون. هاڻ تہ ڪنوار کي بيوٽي پارلر مان ڪار تي وٺي اچي شادي هال ۾ گهوٽ سان گڏ صوفا سيٽ تي ويهارن ٿيون. ڇا نہ ڪوڪلي تهذيب آهي، جنهن جون پاڙون ڌرتيءَ مان پٽجي ويون آهن.

شاديءَ جي ٽئين ڏينهن تي ڪنوار پنهنجي پيءُ ماءُ ڏانهن ويندي هئي، جنهن کي ستاواڙو چوندا آهن.

ٻار جي ڄمڻ کان پوءِ ڇهين ڏينهن سندس نالو رکنديون آهن. جنهن کي ڇٽي چونديون آهن. ان ڏينهن يعني ڇٽيءَ تي کير ۽ چانور پسائي رکنديون هيون ۽ رات وقت عزيز اقربا کير مان ڍءُ ٿي آڱريون پري ٻار جي

نرڙ تي رکندا ها. پوءِ ڏاڏو يا ڏاڏي، نانو يا ناني، جو بہ هجي ٻار جي مٿي تي ٽوپي ۽ بدن تي چولو پائيندا ها ۽ آگر ۾ سونو يا روپو ويڙهہ پائيندي هيون. ٽلها ڪنيلا، جن ۾ چنڊ مٽيو، چراخ جو ڏند، عودِ سليم جو داڻو ۽ ننڍڙو چاقون پوتل هوندا ها. اهو بہ ٻار کي پائينديون هيون. اهين ٿيندي هئي هڪ نئين زندگيءَ جي ابتدا.

چنڊ مٽيو ان ڪري پائينديون هئس تہ جيڪڏهن ٻار چانڊوڪيءَ ۾ سمهي تہ هن تي چنڊ جو ڪو اثر نہ ٿئي.

ڇٽيءَ جي رسم کان پوءِ هرڪو مائٽ پنج پنج رپيا رکندو هو ۽ ڪُنو مصريءَ ۽ دونون لڏن جو وٺي ويندو هو. ٻار تي نالو ڏاڏو، نانو يا چاچو رکندو هو. ٻار جي ماءُ کي ڪنهنبو رئو پارائي، ٻار کي سينگاري، ماءُ کي ڪچ ۾ ڏينديون هيون. اتي ۾ ڪنڊ، وڏف، جيرو، ڪارا مرچ، ننڍا ڦوٽا ۽ مکڻ جو گيهہ ملائي، لولا پچائي، سس ننهن کي ڏيندي هئي.

ٻار کي جيڪڏهن ڏيڄڙو ٿيندو هو تہ بگهڙ جي کل تعويذ ۾ پوئي ٻڌندا هئا ۽ ننڍڙو قرآن بہ پوئي ٻِڇيءَ ۾ پائينديون هيون. ٻار کي پهرين ٺکر يا ڪاٺ جي گاڏيڙي ۾ پير پير ۾ پنڌ سيکارينديون هيون. پنڌ سيکارڻ مهل ڏيءُ کي گجريون ۽ پٽ کي پير ۾ ڇير ٻڌنديون هيون.

جڏهن ٻار قرآن شريف پورو ڪندو هو تہ ايمي ڪندا ها، برادريءَ جي زالن کي سڏيندا ها، ملان کي جوڙو پهرائيندا ها. پوءِ پاڙي وارن کي ماني کارائيندا ها ۽ جڏهن ٻار جي ماءُ کي نڙان يا ڏيراڻي وٺڻ ايندي هئي تہ هوءَ اتان ماءُ تان پتر گهوري اڇلائيندي هئي. پاچايون جڏهن نڙاڻ ڏانهن وينديون هيون، ڪڏهن ڪيت، پاپڙ، وڙيون، مصري ۽ پڪوڙن جو دونو دسترخوان ۾ هڙ ٻڌي ڪٽي اينديون هيون.

پهرين ٻار ڄمڻ کان پوءِ جڏهن ڇوڪري ماءُ ڏانهن ويندي هئي تہ انهن کي اڊائي جوڙا ملندا ها يعني بہ جوڙا ۽ رئو، چولو ملندو هيو ۽ ٻار لاءِ ٽوپيون، چولا، سٿڻان ۽ رلڪا ڇوڪريءَ جي ماءُ وٽان ملندا ها. انهن کان سواءِ ٻار لاءِ سوني منڊي، پنج ست ڪيڏوڻا، ننڍڙي وٽي، ننڍڙو گلاس ۽ ننڍي ديگڙي بہ ڏني ويندي هئي. ان ساري ڏيب کي ڦلا ڇيو ويندو هو. ٻار جي پيءُ لاءِ قميص ۽ رومال بہ ڏنو ويندو هو. چاليهارو لولا ڳڙ جا ۽ لولي تي منڊيءَ جا گول نشان ۽ ڪنڊ وجهي، ٿلهو لولو پچائي ڏيندا ها. هن کي چاب

ڦلن جي، لوڻ جي پُڙي ۽ سڄي هيڊ جي پڙي ڏيندا ها ۽ هن جي نڙان ڪي ڏوري پَٽ يا خاني پٽ جو رئو بہ ڏيندا ها. جڏهن ڇوڪريءَ کي نائون مهينو پيٽ هوندو هو تہ دائي هن جي بدن کي تيل هڻندي هئي. دائي پنهنجن پٽسن سان ڇهارا وٺي ايندي هئي. ڇوڪريءَ جي سس دائيءَ کي پنج رپيا ڏيندي هئي، جنهن کي موڪا ڇيو ويندو هو ۽ هڪ هڪ ڇوهارو ساري برادريءَ ۾ ورهايو ويندو هو.

هي هيو هڪ نئين جنم جو استقبال جو سنڌ جي ثقافت جو حصو ٿي چڪو هو. اهڙيءَ ثقافت کي ڪنهن نهوڙي نيو هو. ڪنهن ان جو ڳلو گهٽي، ان کي خاموش ڪري ڇڏيو هو؟ جا شيءِ دنيا ۾ بي مثال هئي، ائين ڇو لتن هيٺان لتاڙجي وئي؟ ڇا جديد دؤر جي يلغار سبب هو يا ان جا اسباب ڪي ٻيا هئا؟ ڇا ان جو ڪارڻ ٽي. ايس. ايليٽ وارا ’ڪوڪلا ماڻهو‘ (Hollowmen) ها. اي سنڌ جي ڌرتي! تون ڪيتري لوئي لتاڙي وئي آهين. تاريخ جي سنبن هيٺان ڪچلي وئي آهين؟ ڇا تنهنجو وجود بہ ائين مٽجي ويندو، جيئن بابل ۽ نينوا جي تهذيبن جو مٽجي ويو هو ۽ ڇا نارائڻ شيام جي پيشن گوئي پوري ٿيندي:

”الا! اِيئن نہ ٿئي جو ڪتابن ۾ پڙهجي،

تہ هئي سنڌ ۽ سنڌ وارن جي ٻولي.“

وس پڇي تہ تاريخ جي دون ۾، اهو لونشو هتان، جو ان جي ناسن مان رت ٽيندڙيون ڪري نڪري اچي.

اسان جون مرڻي جون رسمون گهڻو ڪري اسلامي روايات موجب هيون. موت ڪان پوءِ ٽي ڏينهن تڏو وڇائيندا ها. پر پرائي تڏي هرڪو پنهنجا سور روئندو آهي. ٽيجهو ڪندا ها. مون رجنيش جي نانڪ تي ڪنسٽ پڙي هئي تہ سک بہ ٽيجهو ڪندا ها، ڇوتہ انهن جو ان ڳالهہ تي اعتبار هوندو هو تہ ٽئين ڏينهن ماڻهو نئون جنم وٺي ٿو. جڏهن ڪوئي مري ويندو هو تہ ڪڻڪ جو ٿالهہ هن جي مٿن ڪان رکندا ها ۽ مسجد ۾ پورو سال ڏيئو ٻاريندا ها تہ جيئن مُئي لاءِ اوندهہ ۾ روشني ڪندو رهي ۽ ست ملان گهرائي انهن کي ماني کارائيندا ها ۽ جوڙا ڏئي دعا گهرائيندا ها. چاليهي تي ساري برادريءَ کي ۽ ملان کي ماني کارائيندا ها ۽ ملان کي جوڙو پارائيندا ها ۽ مُئي جي حق ۾ دعا گهرائيندا ها. مُئي ڪان پوءِ قرآن شريف بخشائيندا ها. ڪي جيئري ئي پنهنجا لتا پنهنجي نانءَ تي ڏئي، ماني کارائي قرآن بخشائي ڇڏيندا هئا تہ مٿان موت

ڪان پوءِ ڪوئي قرآن بخشائڻ وارو نہ هجي. هر عيد تي وڏن جي قبرن تي پٿھي وجھندا ھا، جنھن ۾ انب جا پن، دال ۽گلاب جا گل هوندا ھا. ايئر. مجيب هندوستاني ڪلچر تي هڪ ڪتاب ۾ ڏيکاريو آهي تہ هر صوبي جي مسلمانن ۾ جدا جدا رسمون رواج هوندا هئا. فقط وهابي ڪنهن قبر وغيره کي تسليم نہ ڪندا ها ۽ نہ پيرن ۽ شهيدن کي زنده جاويد تسليم ڪندا ها.

جمال ابڙي مون کي ٻڌايو هو تہ جڏهن هو جج هو تڏهن هن وٽ هڪ وهابيءَ تي مذهب جي توهين لاءِ 294 الف. پ. پ. ڪ هيٺ ڪيس هليو هو. هن ڪي قبرون مسمار ڪري ڇڏيون هيون. جڏهن سرڪاري ڌر جي شاهدي ختم ٿي تہ جمال هن کي چيو تہ: ”توکي ڪوئي بچاءَ ۾ شاهد ڏيڻو آهي؟“ هن جواب ڏنو تہ: ”شاهد تہ ڪيئي آهن، پر تون فقط ٽي نالا لک. قلندر شهباز، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ جھوڪ وارو شاهہ عنايت.“

جمال ان تي ڪيس چڙي چيو: ”تون ڪورٽ سان مذاق ٿو ڪرين!“ هن وراڻيو: ”مذاق نہ ٿو ڪريان. جي پير زندهہ جاويد آهن تہ شاهديءَ ۾ اچي سگھن ٿا.“

خير، مرڻي جي رسم ۾ هر اسلامي ملڪ يا صوبي ۾ ڦيرگھير ٿي سگھي ٿي. پر هڪ شيءِ انسان ذات ۾ ساڳي آهي، يعني موت کان اڳ مايوسيءَ جي ڪيفيت، جا مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ’مصر جي قديم ادب‘ ۾ڏنل آهي.

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
پاڙ ڪميڻا ٿي ويا آهن،
۽ اڄ دوستن ۾ محبت باقي نہ رهي آهي.

•

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
دليون لالچي ٿي ويون آهن،
۽ هرڪوئي پنهنجي ساٿيءَ جو سامان ٽِڳائي ٿو.

•

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
شرافت ختم ٿي وئي آهي،
۽ هر تشدد وارو شخص ٻئي تي تشدد ڪري رهيو آهي.

•

Gul Hayat Institute

اڄ مان ڪنھن سان ڳالھايان،
ماڻھو برائيءَ تي آماده آھن،
۽ چڱَ مڙسيءَ جي ھر طرف ڪل لاٿي ٿي وڃي.

●

اڄ مان ڪنھن سان ڳالھايان،
ماڻھو لٽي رھيا آھن،
ھر ڪوئي پنھنجي پاڙيسريءَ کي لٽي رھيو آھي.

●

اڄ مان ڪنھن سان ڳالھايان،
بداعمال سان تہ دوستي ڪري سگھجي ٿي،
پر گڏ ڪم ڪندڙ ڀاءُ دشمن ٿي پيو آھي.

●

اڄ مان ڪنھن سان ڳالھايان،
ڪوئي گذريل وقت کي ياد نہ ٿو ڪري،
جنھن مدد ڪئي ھئي، ان جي ڪوئي مدد نہ ٿو ڪري.

●

اڄ مان ڪنھن سان ڳالھايان،
پنھنجا بدڪردار ٿي ويا آھن،
۽ محبت لاءِ پراون جو سھارو وٺڻو ٿو پوي.

Gul Hayat Institute

●

اڄ مان ڪنھن سان ڳالھايان،
ماڻھو منھن ڦيري ٿا وڃن،
۽ ھر شخص پنھنجي ڀاءُ کي شڪ جي نظرن سان ٿو ڏسي.

●

اڄ مان ڪنھن سان ڳالھايان،
دليون حِريص ٿي ويون آھن،
ڪنھن شخص تي ڀروسو نہ ٿو ڪري سگھجي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
سچائي ماڻهن مان گم ٿيندي ٿي وڃي،
۽ ملڪ بدڪردار ماڻهن جي هٿ چڙهي ويو آهي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
اعتبار جوڳا دوست ڳوليا نہ ٿا لڀن،
ماڻهوءَ کي اجنبين کي دانهن ڏيڻي ٿي پوي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
ڪوئي بہ مطمئن نہ آهي،
سات ڏيڻ وارو ڪوئي نہ رهيو آهي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
مان ڏکارو آهيان،
منهنجو ڪوبہ دوست نہ آهي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
ڌرتيءَ تي برائيءَ جو دؤر دؤرو آهي،
ان جي (برائيءَ جي) ڪائي انتها ناهي.

●

Gul Hayat Institute

چاليهہ پنجاهہ صديون پراڻو مصري گيت ڪھڙو نہ صحيح آهي! جڏهن انت ويجهو اچي ٿو، تڏهن ماڻهوءَ جي ساڳي نفسيات ڇو ٿي ٿي وڃي؟ منهنجو هڪ دهريو دوست هو، جنهن سان گفتگوءَ بعد مون کي مغربي فلسفي ڊيوڊ هيوم (David Hume) جي باري ۾ هڪ خط ياد آيو. هڪ ماهر معاشيات ايڊم سمٿ، ڊيوڊ هيوم جي موت تي پنهنجي ڪنهن دوست کي هيٺيون خط لکيو هو، جيڪو ڪنهن ڪتاب ۾ شامل آهي، مون کي ياد آهي:

”مون هن کي چيو تہ جيڪڏهن ائين آهي تہ موت ناگزير
آهي، تڏهن بہ توکي ڪيئي دوست آهن. توکي خاندان
آهي ۽ توکي ڪافي مال و منال آهي.“

هن جواب ڏنو تہ: مون اهو اطمينان چڱيءَ طرح محسوس ڪيو آهي. مون جڏهن ڪجهہ ڏينهن اڳ ليوسن (Lucian) جو ڪتاب موت سان گفتگو پڙهيو هو، تڏهن مون اهي سڀ دليل پڙهيا ها، جي هن چارون (Charon) کي ڏنا ها. تہ هُو، هُن جي موت جي ٻيڙي ۾ چڙهڻ نہ چڙهي. پر اهڙا دليل هن کي دل سان نہ لڳا تہ هن جو ڪوئي گهر زير تعمير آهي يا هن کي ڪنهن ڌيءَ کي اخراجات ڏيڻا آهن يا هن جو ڪوئي دشمن آهي، جنهن سان هو پلؤ ڪرڻ ٿو چاهي. هن چيو تہ: "مان تصور بہ نہ ٿي ڪري سگهيس تہ مان چارون (موت جو يوناني ديوتا) کي ڪهڙو بهانو ڏيان جو هو مون کي ڪجهہ مهلت ڏئي. مون هر اها ڳالهہ ڪئي، جا مون ڪرڻ ٿي چاهي تہ مان پنهنجي مائٽن ۽ دوستن کي ابتر حالت ۾ هن وقت ڇڏي نہ ٿو وڃڻ چاهيان، جنهن وقت مان کين ڇڏي رهيو آهيان. مون کي مطمئن ٿي مرڻ لاءِ هر سبب هو."

هن پوءِ بہ ڪيترائي مضحڪہ خيز بهانا ڳوليا،جيڪي هن جي نظر ۾ چارون کي اطمينان ڏيارڻ لاءِ ڪافي ها. نيٺ هن ڪيس چيو تہ: "مون وڌيڪ سوچيو آهي تہ مون کي نئين اشاعت لاءِ پنهنجا ڪجهہ ڪتاب درست ڪرڻا آهن. مون کي ٿوري مهلت ڏي، جيئن مان ڏسان تہ اهي درستيون منهنجي پڙهندڙن کي ڪيئن ٿيون لڳن." پر چارون هن کي جواب ڏنو تہ: "تو جڏهن انهن درستين جو تاثر ڏٺو، تڏهن وڌيڪ درستيون ڪرڻ چاهيندين. تنهنجا بهانا ختم نہ ٿيندا. سو منهنجا ديانتدار دوست، منهنجي ٻيڙيءَ ۾ قدم رک." ان تي هن چيس: "اي نيڪ خصلت چارون! ٿورو صبر ڪر! مان عوام جي اکين کولڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان. جيڪڏهن مان ڪجهہ سال وڌيڪ جيئندس تہ هن وهم ۽ وسوسي تي ٻڌل دنيا کي ڊانوان ڊول ٿيندو ڏسندس." چارون کي غصو اچي ويو ۽ هن ڳالهائڻ جو ٻهريون طريقو ڇڏي ڏنو ۽ چيائين: "رولو، حرامزادا، اها ڳالهہ تہ سوين سال نہ ٿيندي. تون ڇا ٿو سمجهين تہ مان توکي ايتري مهلت ڏيندس. يڪدم منهنجي ٻيڙيءَ ۾ چڙهہ. ڪاهل، رولو، حرامزادا!"

شڪارپور ۾ جانو ڪوري هڪ مشهور چور بہ هوندو هو. جانو مڙس بہ هو. هڪ ڀيري سٽي مئجسٽريٽ وٽ جانوءَ تي هڪ وزني لوهہ جي گارڊر جي چوريءَ جو ڪيس هليو. سٽي مئجسٽريٽ جانوءَ کي چيو تہ: "جانو جيڪڏهن تون هي لوهي گارڊر ڪلهي تي کڻي ڏيکارين تہ مان نہ صرف

ڪنهن بهاني توکي ڇڏي ڏيندس پر اهو گاربر بہ توکي ڏيندس.“ جانوءِ گاربر کي ڪلهو ڏنو ۽ سڌو پنهنجي گهر کڻي ويو. جانو ڪوري اسان جي پاڙي ۾ ڏند ڪتا وانگر هوندو هو.

هڪ ڀيري هو چوريءَ خاطر هڪ هندو سيٺ جي گهر ٽپيو. سيٺ کي ڪوٺي تي ڪڙڪ پئجي وئي ۽ هن ڪڏ تان چور چور ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. جانوءِ دريءَ جي انچ ٿلهين شيخن کي بسم الله چئي زور ڏنو تہ اهي ايترو مڙي ويون، جو هُو ان ۾ لڪڙي مان ٽپي ڀڄي ويو.

هڪ ڀيري مان ۽ مشتاق ابڙو ڇهل قدميءَ لاءِ وڃي رهيا هئاسين تہ رستي تي هڪ فقير هٿ ڊگهو ڪري خيرات گهري رهيو هو. هن جي هٿن، پيرن ۽ منهن تي ڦرڙيون هيون. مشتاق کيسي مان آڌي ڪڍي فقير جي ٻُڪ ۾ مٿان ڦٽي ڪئي هئي. هن کيس دعا ڪئي تہ مشتاق مون کان پڇيو، ”سڃاتئہ، تہ ڪير آهي؟“

”مون چيو؛ ”نہ.“

مشتاق چيو تہ؛ ”اهو جانو ڪوري هو، جنهن جي جانئن هڏن کان لوهہ بہ ڊڄندو هو. هاڻ هُن کي باد فرنگ کائي ويو آهي ۽ هو پني پورت ٿو ڪري.“

هفتي کان پوءِ اسان ساڳئي رستي تان وڃي رهيا هئاسين تہ جانو نظر نہ آيو. مشتاق ٻڌايو تہ هو هڪ ڏينهن اڳ مري ويو هو. هاڻ لوهہ تہ ڇا، مٽيءَ مان بہ نڪري نہ سگهندو. هر ڏاڍي ۽ ان جي ڏاڍ کي فنا آهي. انسان جيڪڏهن اهو ڄاڻن تہ هُو اهي زيادتيون نہ ڪن، جي هو روز ڪن ٿا. موت ڪنهن وقت بہ ڪنهن کي ڪن کان وٺي چئي ٿو سگهي تہ؛ ”هاڻي هل!“

زرينا جو مامون علي احمد ڏاڍو مڙس هوندو هو. جنهن کي اسان علڻ چوندا هئاسين. هڪ ڀيري هڪ ڇتي ڪتي هن تي رومڙ ڪئي تہ هن ڪتي جي ڄاڙين کان وٺي، سندس وات چيري ٻہ اڌ ڪري ڇڏيو هو. ان کان پوءِ علڻ کي هائڊروفوبيا (Hydrophobia) ٿي پئي هئي. جڏهن هو ڪوهہ جي نيسر هيٺان وهنجيو تہ هن کي پاڻيءَ ۾ ڪتڙيون نظر اچڻ لڳيون، هن کي پيٽ ۾ سُيون هنيون ويون، جي هن کي ڏاڍو سور ڪنديون هيون ۽ هُو وهلور ويندو هو ۽ وٺ نہ ڏيندو هو. نيٺ هو گذاري ويو. هو اسان جي پاڙي ۾ سڀني کان ڏاڍو مڙس هوندو هو. مون هن جي ڪيفيت کي تڏهن سمجهيو جڏهن سئٽزرلينڊ جي مشهور مصنف ايڪزل منٿي جو شاهڪار ’سينٽ مائيڪل جي

Gul Hayat Institute

ڪهاڻي' (Story of St: Michle) پڙهيو هو، جنهن ۾ هن ڏيکاريو آهي تہ هن موت کي پنجن ئي حواسن سان ڪيئن محسوس ڪيو آهي، ان ۾ نہ رڳو هُن هڪ ڪتي جي ڪاڏل جي ڪيفيت ڏيکاري آهي، پر ڇپن سان موت کي ڇُهڻ جي بہ هڪ عجيب واردات بيان ڪئي آهي. هن پليگ ۾ مري ويل هڪ خوبصورت راهبہ کي ڇپن تي چمي ڏني هئي ۽ ان ڳالهہ جو فڪر نہ ڪيو هو تہ پليگ هڪ وچڙندڙ بيماري آهي ۽ ڪيترن ئي کي ٽي چُڪي آهي. اهو ڪتاب مون وٽان ٿيهارو سال اڳ ڪوئي دوست کڻي ويو هو، جنهن واپس نہ ڪيو هو. هي مان يادگيريءَ مان لکي رهيو آهيان.

ڪنهن بہ انسان کي موت مان فرار نہ آهي. اريانا فلاچيءَ جنهن ذوالفقار علي ڀٽي کان انٽرويو ورتو هو، تنهن اردن جي شاهہ حسين کان بہ انٽرويو ورتو هو، جو هن جي انٽرويوز ڪتاب ۾ ڇپيل آهي. ڪيئي سوال پڇي هن شاهہ حسين کان آخري سوال پڇيو تہ: "موت جي باري ۾ تنهنجو ڇا خيال آهي؟" هي بہ مان پنهنجي حافظي مان لکي رهيو آهيان. اهو ترجمو نہ ڪيو آهي. شاهہ حسين جواب ڏنو هوس: "هڪ شخص پنهنجي بيٺڪ ۾ ويٺو هو تہ هن جو دروازو ڪڙڪيو. جڏهن مهمان اندر آيو تہ ڪانئس خير عافيت پڇي، نالو ۽ اچڻ جو سبب پڇيائينس. هن جواب ڏنس تہ: "مان تنهنجو موت آهيان ۽ توکي وٺڻ آيو آهيان." اهو شخص حراسجي ويو ۽ وڦلڻ لڳو. "هاڻي تہ ڇڏ." هن چيس. "مون کي ڪيئي ڪم پورا ڪرڻا آهن. ڪجهہ سال رکي پوءِ اچجانءِ." ان تي موت هن کان موڪلائي هليو ويو. اوچتو هن شخص کي اچي پوَ ورتو ۽ گهوڙي تي زين وجهي ٽپو ڏنائين ۽ گهوڙي کي هوا وانگر ڊوڙائيندو اچي تاشقند ۾ پهتو. اتي گهوڙي تان لهي، ان جي واڳ هڪ وڻ سان ٻڌي، اطمينان سان سراء ۾ ڪمرو ڀاڙي تي ورتائين. جڏهن هن ڪمري جو در کوليو تہ اهو شخص، جنهن پنهنجو نالو موت ٻڌايو هو، هڪ مُوڙي تي ٽيڪ ڏئي ويٺو هو ۽ هن کي يڪدم چيائين: "مرحبا! مون تنهنجو انتظار ٿي ڪيو. توکي هتي ئي مرڻو هو."

مون کي ن. م. راشد جو هڪ خوبصورت نظم، 'حسن ڪوزه گر' ٿو ياد اچي. موت هڪ ڪوزه گر وانگر آهي جو ڪوزا ناهيندو آهي ۽ انت ۾ انهن جي ٺڪري ٺڪري وجهندو آهي. مون کي ياد آيو تہ مون سان ڪجهہ دوست منصور آباد گهمي رهيا ها. جنهن کي اڳ برهمڻ آباد چيو ويندو هو.

برهمڻ، منصور ڪيئن ٿيو، اهو منهنجي سمجهہ ۾ نہ آيو. شايد هن ڪي بہ ڪنهن وقت دارو رسن جي آزمائش مان گذرڻو پيو هجي! شام ٿي رهي هئي، سج ڪنهن ازلي ڪنيار جي تازي دلي وانگر چڪيءَ تي ڦري رهيو هو. مون اتي انساني کوپريون، هڏا، پڱل ٽٽل مٽيءَ جا ٿانءَ ڏٺا ۽ سوچيو، ’آخر ٺڪريءَ ۽ کوپريءَ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟‘ ماڻهوءَ جي ساري آڏ وڏائي نيٺ مٽي آهي. ڪوزي سان ڪنهن امير جو ارغواني جام ڀريو وڃي يا ڪنهن فقير جي آب خوري لاءِ پاڻي ڍڪ وڏو وڃي. وقت گذارڻ سان ٺڪر ڀڄي ڀُري ٿو وڃي. فنا، فنا، سرشتيءَ ڪي فنا آهي. بقا آخر ڇا کي چوندا آهن؟

ساڳيءَ طرح مان ۽ مرحوم رشيد ڀٽي اروڙ جي ٽڪريءَ ۽ ان جي هيٺان گهمي رهيا هياسين. سنڌو پنهنجو وهڪرو هميشہ جيان ڦيرائي وئي هئي ۽ پنيان ڀٽ ۽ ويران شهر ڇڏي وئي هئي. نادان سي. آءِ. ڊي وارن رپورٽ ڪئي هئي تہ اسان اروڙ ۾ ڪائي خفيہ گڏجاڻي ڪري رهيا هئاسين. اسان تہ اتي ڀڳل هڏا ڪٺي سوچي رهيا هئاسين: ”ڇا هي ڏاهر جو هڏو آهي؟ ڇا هي لاڏيءَ جو هڏو آهي؟ ڇا اهي وري ڀيهر ڳنڍبا ۽ شهنائيءَ وانگر وڄندا! تاريخ جي لس ليٽ ڪي ڪائي ڪنڌي ڪنارو ناهي. جنهن کي چاهي ٻوڙي، جنهن کي چاهي تاري. جنهن کي چاهي ميڪسيڪو جي ازٽيڪ، مايانڪا ۽ مچو پچو تهذيب وانگر تباهہ ڪري ڇڏي ۽ محققن جي رحم ڪرم تي ڇڏي ڏئي، تہ اهي ويهي ٺڪر جا ٽڪرا ڳنڍين! تاريخ جون واڳون زور سان ڇڪڻ سان گهوڙي جون واڇون نہ چيربيون. تنهنجا هٿ ڇلجي پوندا. تاريخ دارا شڪوہ جو سر لاهي اورنگ زيب اڳيان پيش ڪري ٿي ۽ سرمد کي دليءَ جي جامع مسجد جي ڏاڪي تان ڇڪي اتاري ٿي ۽ هن جو سر جلاد اڳيان جهڪائي ٿي. موت تاريخ تي رحم نہ ٿو ڪري. استالن دماغ جي رڳ ڦاٽڻ ڪري مري وڃي ٿو ۽ روز ويلٽ ويل چيئر (Wheel Chair) تي ريڙهيون پائي مري وڃي ٿو. ٻي جنگ عظيم جا هيرو هڪ عام سپاهيءَ کان بہ واهيات موت مرن ٿا.

منهنجي ڪمري ۾ بہ تصويرون منهنجي بستري جي سامهون ٽنگيل آهن، جي منهنجي ڌيءَ نگهت سينگاپور مان وٺي آئي آهي. هڪ ۾ گوتم ٻڌ، ٻوڏي وڻ هيٺان ڌيان گيان ۾ گم آهي ۽ مارا (ٻڌ ڌرم ۾ موت جي ديوتا کي مارا چوندا آهن.) کي پٺ ڏئي ويٺو آهي، جيڪو پشيمان ٿي ڀڄي رهيو آهي. ٻي تصوير ۾ بہ نوجوان رقاصائون آهن، جي ڪوئي اجنبي ناچ نچي رهيون

آهن. اهي نچڻيون بہ اڇڻيون آهن موت جي ڦندي ۾ ۽ گوتم ٻڌ کي بہ هڪ ڏينهن مارا نهوڙي نيندو. پلي ڪري وٺي اهو جپ تپ. ڏٺي وٺي اهي وياڪياڻ. اها ئي ڳالهہ آهي تہ گوتم ٻڌ، جيڪو ڪنهن خدا ۾ اعتبار نہ ڪندو هو، سو مرڻ کان پوءِ خود خدا ٿي ويو، ۽ دنيا ۾ هن جون ايتريون مورتيون رکيون ويون آهن، جيتريون ڪنهن بہ ديوتا جون نہ رکيون ويون آهن!

زرينا، مون من ساگر ۾ اونهي ٽٻي ڏني، ان جي تري کي ڇهيو آهي. تون منهنجي ماڻ تي هري وٺي آهي ۽ ان آئيني کي ٻڙڪ ٻاقي ڪڏهن بہ نہ تڙڪايو اٿئي.

مون تنهنجي والد صاحب جي ڳالهہ اڌ ۾ ڇڏي هئي. هن ئي تہ مون کي گربخشاڻيءَ واري شاهہ جي رسالي جا ٽي جلد آڻي ڏنا ها، جي پڙهي مون سنڌي ٻوليءَ جي وسعت ۽ سنڌي استعاري ۽ تشبيهہ جو حسن ۽ نزاڪت محسوس ڪئي هئي. ٻڌائيءَ لفظ ائين استعمال ڪيا آهن، جيئن مون ترڪيءَ ۾ ڏٺو هو تہ هڪ باغبان ڊاک جا ڇڳا پٽي ٽوڪريءَ ۾ وجهندو ٿي ويو. ٻولي هڪ وڏي ول آهي، جنهن ۾ لفظ ڊاک جي ڇڳن وانگر لڙڪندا آهن.

هاڻي اچ تہ تنهنجي والد بزرگوار جي ڪهاڻي پوري ڪيون. هو تهجد گذار ۽ صوم و صلوات جو پابند هو ۽ پرهيزگار شخص هو، ۽ ڪاڌي پيتي ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جو سادو شخص هو. پاڙي ۾ جوا هلندي هئي تہ هو ان کي نفرت سان ڏسندو هو ۽ نہ ڪنهن جي گلا ڪندو هو ۽ نہ ٻڌندو هو. هو اڃان سٺ ورهين جو ٿيو هو، جو سخت بيمار ٿي پيو ۽ شڪارپور جي سول اسپتال ۾ گذاري ويو. مان هن جي وفات کان هڪ ڏينهن اڳ هن وٽ ويو هوس. هن شفقت سان منهنجي مٿي تي هٿ رکيو هو ۽ مون کي دعا ڪئي هئائين.

منهنجو پيءُ دنيا جي فنا پزيريءَ تي سوچي چوندو هو، ”ڪاڏي ويو پٺهين ماڻهين، اڃان نہ تو ڄاڻين.“ عام عبادت جي ڪتاب (Book of Common Prayer) ۾ چيو ويو آهي؛ ”زندگيءَ جي وچ ۾ اسان موت ۾ آهيون، اها ئي ڳالهہ آهي تہ جيتوڻيڪ سڀ ماڻهو مرڻا آهن، هُو اها ڳالهہ پنهنجي باري ۾ نہ سوچيندا آهن.“

زرينا جي ماءُ بہ هڪ نيڪ ۽ پرهيزگار عورت هئي. مرڻي پرڻي تي هن کي وڏو ڪري ويهاريندا ها. هڪ يهودي پهاڪو آهي. ’خدا جتي ڪٿي تہ ٿي نہ ٿو سگهي، ان ڪري هُن ماءُ تخليق ڪئي.‘ اسان جو مسلم عقيدو آهي

Gul Hayat Institute

تہ خدا هر جاءِ تي حاضر ناظر آهي. پر مان ڀانيان ٿو تہ هن جو سڀ کان درخشان جلوو ماءُ جي صورت ۾ آهي.

جيمس بٽريءَ چيو هو: ”ٻار جڏهن عبادت ڪندا آهن تہ هنن جو معصوم منهن ماءُ جي منهن وانگر هوندو آهي.“ اسان جي نبي اڪرم جيڪي والدين جي لاءِ چيو آهي، ان جو مثال تہ ڪٿي نہ آهي.

زرينا کان جي تي سؤ ڀيرا پڇيو وڃي ها تہ دنيا ۾ توکي عزيز ترين شيءِ ڪهڙي آهي؟ تہ هوءَ چوي ها، ’ماءُ.‘ زرينا جي ماءُ کي زرينا سان ايتري محبت هئي جو جڏهن هوءَ بيمار ٿي پئي تہ اسان وٽ اچي رهي. زرينا راتيون جاڳي هن جي خدمت ڪئي هئي. سڪر ۾ ان وقت چڱا ڊاڪٽر ڪونہ ها ۽ هن کي جيري جي سوڄ لاءِ دوائون ٿي ڏنائون ۽ ڪنهن کي خبر نہ پئي تہ هن کي جيري جي ڪئنسر آهي. ڏاڍو دير سان معلوم ٿيو تہ هن کي ڪهڙي بيماري آهي. پٺي ڏينهن ٿي هوءَ گذاري وئي.

هن جي ڪِنجهہ، ڪُرڪيءَ درد ۾ بہ جڻ عبادت هئي. زرينا بہ پنهنجي ماءُ تي وئي آهي ۽ هن ۾ بيحد صبر آهي. هوءَ بيماريءَ ۾ بہ ڀيرا جڏهن اٿي ويهي نہ سگهندي هئي تڏهن اشارن سان پنج وقت نماز پڙهندي هئي ۽ جڏهن ڊاڪٽر جواب ڏئي بيٺا، تہ ڪيس پنهنجي يقين ۽ عبادت صحتياب ڪيو.

لنڊن جي رايل شيڪسپيئر ٿيئٽر ۾ (Royal Shakespere Theater) هئمليٽ ۾ مون ڪنگ ڪلاڊيس کي چوندي ٻڌو هو. ”جُهڪو ضدي گوڏؤ جُهڪو!“ مون تڏهن خدا جي حضور ۾ گوڏا تہ ڪونہ جهڪايا ها، پر هاڻي جڏهن ڪنهن ازلي حقيقت اڳيان اهي جهڪائڻ ٿو چاهيان تہ شديد درد سبب جهڪي نہ ٿا سگهن.

شيڪسپيئر جي ڳالهہ نڪتي تہ مون کي هن جي ڊرامي جوليس سيزر مان هڪ چوٽي ياد آئي جا هن ڪيسيس (Cassius) جي واتان چوائي آهي:

”ڪڏهن ڪڏهن انسان پنهنجي تقدير جا مالڪ مختيار آهن. پيارا بروٽس! قصور ستارن جو نہ آهي، پر اسان جو آهي، جو تہ اسان زيردست آهيون.“

ڳالهہ جي. ايم. سيد جي ورسي دادوءَ ۾ ڏوم ڏام سان ملهائي وئي. سنڌي اخبارن ۾ ڪيئي ڪالم لکيا ها. مون زندگيءَ جو ڪافي حصو هن سان گڏ گذاريو هو ۽ جيئي سنڌ تحريڪ جي پيڙهہ ۾ ڪجهہ پٿر منهنجا بہ آهن. هن سان ڪچهريون، دعوتون، ڪريم بخش نظامانيءَ جا دق تي

تنوير نقويءَ جا اردو گيت، مومن مليرائيءَ سان چرچا، قربانيءَ جي اشاعت، ون يونٽ اسيمبلي ۾ ميمبرشپ، سوڀي گيانچندانيءَ جو پارٽي نظرئي جي جوش ۾ قربانيءَ جو پرچو اسيمبليءَ ٻاهران ورهائڻ جڏهن هو خود ان جو ايڊيٽر هو ۽ جو پرچو جي. ايم. سيد جي خلاف ڪڍيو ويو هو. جيئي سنڌ تحريڪ، بزم صوفياءِ نالي جي تجويز، چيٽي سپاهيملاڻي، جٺرام داس، دولت رام گدواڻي، حشو ڪيولراماڻي، محمد امين کوسو، (جنهن اسپينسر (Spencer) تي پورو ڪتاب پڙهيو هو ۽ جنهن هوٽل ۾ رهيل هو، ان جو بل ڪتاب جي خاتمي تائين ڪتاب جي قيمت کان ڏهوڻو ٿي ويو هو.) جي. ايم. سيد جو الله بخش سومري جي مزار تي شڪارپور ۾ فاتحہ خواني لاءِ وڃڻ ۽ سنڌيءَ ۾ چوڻ: ”الله بخش معاف ڪجانءِ! آءٌ غلطي تي هوس.“ هن جو، تڪليف جي باوجود منهنجي لئبريريءَ ۾ ڏاڪڻ چڙهي اچڻ. سَن ۾ نشستون، مشاعرا، تقريرون، جي. ايم. سيد جي متحده محاذ جو بنياد. سَن ۾ تقريرون، قاضي فيض محمد، محمد ابراهيم جويو، پير حسام الدين شاهہ راشدي، رسول بخش پليجو، محمد حفيظ قريشي، غلام رباني آگرو، ابن حيات پنهور، مسعود نوراني (جنهن ان وقت ميرپورخاص ۾ ’مُنهيار آيو ڙي‘ ڳاتو هو، جنهن وقت مون ميرپورخاص ۾ ڪانفرنس جي صدارت ٿي ڪئي.) مولانا غلام محمد گرامي، ڪريم بخش نظاماڻي، جام ساقي، مير ٽيپو، پٽر سنڌي ۽ ٻين ڪيترن ئي محب وطن سنڌين جي موجودگي ڪري بزم صوفيا جي تحريڪ ايترو زور ورتو جو هڪ پيري مرحوم اي. ڪي. بروهي، خان بهادر کهڙو ۽ علي محمد شاهہ راشدي بہ آيا ها. ان ڪانفرنس ۾ مون ’دودي جو موت‘ اوپيرا سانڌهہ منو ڪلاڪ حافظي مان پڙهي هئي. اگرتلا سازش ڪيس مان رهائي بعد شيخ مجيب سان جي سيد جي دعوت تي منهنجي ملاقات ٿي هئي. يونيورسٽيءَ ۾ مون ڏانهن جي. ايم. سيد نياپو موڪليو تہ ڪوئي پنجابي سابق فوجي ٽوڪي ۽ مون کي قتل ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو آهي ۽ جيڪو گرفتار ڪيو ويو آهي.

Gul Hayat Institute

سنڌري ۽ اتم کي هن وٽ وٺي وڃڻ، حشوءَ جي جلاوطني وقت سيد وٽ چيتمل پرسرام سان ملاقات، جڏهن حشو ڀارت وڃي رهيو هو ۽ چيتمل جي اکين مان آبشار وهي رهيا ها. حشوءَ جو سنڌ جي آزاديءَ جي لاءِ جدوجهد، جي ايم سيد جي ڪتاب ’سنڌ جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد‘

(My Struggle for New Sindh) جي نالي سان ترجمو، حشوءَ جو ٽائيپ رائيٽر تي سنڌو ٽائيپ ڪرڻ، سيد سان محمد ابراهيم جويو جي معرفت پهرين ملاقات ۽ جناح اسپتال ۾ هن جي ديدار لاءِ وڃڻ، جڏهن هو بيهوشيءَ جي حالت (Coma) ۾ هو ۽ سڙيين وانگر ٻيا ڇا ڇا منظر اکين اڳيان ڦري ويا، ۽ سڙيين جي شيشن وانگر ڪڏهن اڳتي ٿي ويا ڪڏهن پٺ تي ۽ ڪڏهن انهيءَ دؤر جون تصويرون ٿي ناهيائون. جي. ايم. سيد جي پنهنجي باري ۾ مون کان ٻہ ڳالهيون وسري نہ ٿيون وسرن. هڪ منهنجي باري ۾، ٻي جي. ايم. سيد جي باري ۾ آهي. هڪ ڀيري جڏهن سَن ۾ مان اڪيلو هن جي اوطاق ۾ سائنس ڪچهري ڪري رهيو هوس. اوطاق جي پڌر ۾ لالٽين ٻري رهي هئي ۽ چنڊ سنڌوءَ جي پاڻيءَ ۾ ڪنهن ڪشتيءَ وانگر لنگر انداز هو ۽ سيد چرچا گهڻا ڪري رهيو هو، تڏهن هن مون کي ٻڌايو تہ: ”اياز هڪ ڀيري گولاڙچي ريسٽ هائوس جي هڪ ڪمري ۾ سُتل هوس ۽ ٻئي واري ڪمري ۾ هڪ وزير صاحب رهيل هو. اوچتو زالاڻو روئڻ جو آواز آيو. مان اسٽول تي بيهي روشن دان مان ڏٺو تہ هڪ ڀورڙي ڇوڪري وزير صاحب جي ڇاتيءَ سان لڳي بيٺي هئي ۽ روئي ڪيس چئي رهي هئي: ”تون تہ مون کي رڻ ۾ ٿو رولين؟ مون بنا سوچ سمجهہ جي پنهنجي ڪنوارپ تنهنجي نذر ڪئي ۽ هاڻي شاديءَ جو واعدو ڪري تون ڦري ٿو وڃين!“ ائين چئي هوءَ اڇي سڏڪن ۾ پئي، وزير صاحب ڪيس ڇاتيءَ سان ڀيڪوڙي چُمي ڏني. چمي ڪتي نہ ٿي ڪتي. جڻ ڪوهہ ۾ ٻوڪي جي رسي تني پئي هئي. اياز جڏهن مون ابراهيم جويو کي اها ڳالهہ ٻڌائي تہ هن سندس رنگ روپ ۽ وزير جو نالو پڇي چيو تہ: ”اها ڇوڪري تنهنجي منظور نظر ٻہ هئي. ڇگو جو تون هن جي چڪر مان نڪري وئين.“ مون ٺهڪ ڏنو ۽ سيد کي چيو: اها ڇوڪري منهنجي عشقيہ شاعري آهي. مون کي هن جي مجبوريءَ ۽ بي وفائيءَ جي خبر هئي. پر اها هاڻي وساري ڇڏي آهي. مون هن کي وڏيڪ چيو، فرانس جي ائرسٽوڪريٽ مادام دي سٽيل، جا آرٽ جي سرپرست هئي، تنهن چيو آهي تہ: ”عشق عورت جي زندگيءَ جي سرگذشت آهي ۽ مرد جي زندگيءَ ۾ هڪ واقعو آهي.“ مون کي ٻہ ان ڳالهہ جي پڪ ٿي وئي هئي. ان ڪري مون هن کي اوچتي الوداع ڪئي.“

اڄ جڏهن مان هي سِٽون لکان ٿو تہ انگريز شاعر لوئي مئڪنيس

(Louis Machneice) جون هيٺيون سٽون ياد اچن ٿيون؛

”ڪنهن منهنجي زندگيءَ ۾ خوشبوءِ ڇڏي آهي ۽ منهنجون ديوارون ٽپي وئي آهي ۽ پنهنجي ئي پاڇي سان رقص ڪندي ٿي وڃي. ۽ سڄيءَ لنڊن ۾ هن جي چمين جون سارونٽيون پکڙيل آهن.“ جيڪڏهن لنڊن کي شڪارپور ۾ تبديل ڪيو وڃي تہ چڻ هي شعر مون لکيو آهي.

ٻيو واقعو سيد پنهنجي زندگيءَ مان ٻڌايو. هو جڏهن جيپور پهتو هو تہ پنڌ ۾ سنڌي هندن هن کي ڪلهن تي کنيو هو. هو جيئي سنڌ تحريڪ جو باني هو ۽ هر شرنارٿي سنڌيءَ جي دل ۾ مِٺِ ٻتيءَ جيان ٻري رهيو هو. جڏهن هو دهليءَ ۾ ڪٿي ترسيل هو تڏهن هڪ ارڙهين ويهين ورهين جي نوجوان صحافي ڇوڪري هن سان ملڻ آئي. سيد کي يڪدم ياد آيو تہ هن اهڙي صورت ورهاڱي کان اڳ ڏٺي هئي. جي. ايم. سيد مون کي ٻڌايو، ”مون هن کان پڇيو تہ تون فلاڻيءَ جي پوٽي يا ڏوهٽي آهين ڇا؟“ ان تي انهيءَ ڇوڪريءَ کيس چيو تہ؛ ”مان هن جي پوٽي آهيان. پر اوهان هن جي باري ۾ ڇو ٿا پڇو؟“ ان تي جي. ايم. سيد وراڻيو، ”مان هن جو لور (Lover) عاشق هوس.“

”توهان هاڻ هن کي ڏسڻ چاهيندؤ؟“ صحافيءَ ڇوڪريءَ چيو؛ ”هن کي فالج ٿي پيو آهي. هوءَ ٽن مهينن کان بستري تي سڻئين ٿي سمهي پئي آهي ۽ بيڊ پئن (Bed Pan) هن جي بستري تي رکيو آهي.“

اهو چئي جي. ايم. سيد ٿهڪ ڏنو. مون کي محسوس ٿيو چڻ ڳهاتي ۾ ڪمند جي رس نپوڙجي رهي آهي. ڪيترو نہ ميناج هو هن جي گفتگو ۾. جڏهن مان هن جي ڪراچيءَ واري گهر ۾ هن کان طبيعت پڇي رهيو هوس تہ مون کي ٽي. ايس. ايليٽ جون ڪجهہ سٽون ياد آيون؛

”هتي آهيان، هڪ پير مرد، پنهنجي خشڪ ساليءَ ۾،
جنهن جو هڪ نوجوان مطالعو ڪري رهيو آهي.“

هر انسان فنا جي زد ۾ آهي. گوتم ٻڌ جڏهن نرواڻ پاتي، تڏهن هڪ عورت پنهنجو مئل ٻار وٺِس ڪٽي آئي ۽ چيائينس تہ؛ ”تون ڀڳوان آهين، مون کي پٽ جيئرو ڪري ڏي!“

گوتم ٻڌ کي اهو ڏسي افسوس ٿيو تہ هو موت جي اڳيان بيوس آهي. سو هن کي چيائين؛ ”تون ساري ڳوٺ مان گهر گهر مان پڇي اچ، ۽ اهو گهر مون کي ٻڌاءِ، جتي ڪوئي نہ مئو هجي تہ مان توکي پٽ جيئرو ڪري ڏيان.“

Gul Hayat Institute

ٻئي ڏينهن تي اها عورت گوتم ٻڌ وٽ آئي ۽ هن کي چيائين: ”اهڙو گهر تہ ڪوئي بہ ناهي، جتي ڪوئي نہ مئو هجي.“

ان تي گوتم ٻڌ هُن کي چيو: ”جي موت هر انسان جو مقدر آهي تہ تون روئين چو ٿي؟“

آمريڪا جي مزاحيہ اديب مارڪ ٽئين (Mark Towain) چيو آهي تہ: ”طويل عمريءَ جو الميو اهو نہ آهي تہ انسان پيرسن ٿي چڪو آهي، پر اهو آهي تہ هو اڃان جوان آهي.“

جي. ايم. سيد جيستائين مون ڏٺو تيستائين هن جا جذبا جوان ها. ان ڳالهہ کي الميو چئجي يا طربيہ، ان تي ڇا ٿو چئي سگهجي!

هڪ ڀيري اڌ رات جو قاضي فيض محمد منهنجو در اچي کڙڪايو ۽ چيائين تہ: ”اڄ تہ تو مجيب الرحمان جي روبرو جي. ايم. سيد جي پت رکي هئي، پر هاڻي ون يونٽ ٽٽي چڪو آهي، مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ هڪ ڪان سواءِ سڀ سيٽون کٽي چڪي آهي. ان ڪري تون سياڻي دوستن سان گڏجي اعلان ڪر تہ تو عوامي ليگ ۾ شموليت ڪئي آهي.“

مون کي ياد آيو تہ اگرتلا ڪيس مان شيخ مجيب جي رهائيءَ کان پوءِ جي. ايم. سيد هن جي انٽر ڪانٽيننٽل هوٽل ڪراچي ۾ پرتڪلف دعوت ڪئي هئي، ۽ ان کان پوءِ هن سان پنهنجي بنگلي جي پهرين ماڙ تي مخصوص نشست رکي هئي. جنهن ۾ مرحوم جي. ايم. سيد، قاضي محمد اڪبر، محمد ايوب کهڙو، علي محمد شاهہ راشدي ۽ آءٌ موجود هوس. جي. ايم. سيد، شيخ مجيب کي چيو تہ هو آغا غلام نبي، کهڙي ۽ راشديءَ کي عوامي ليگ جي مرڪزي ڪميٽيءَ تي کڻي.

شيخ مجيب، جنهن سان پنج دوست ساڻ هيا، ان يڪدم جي. ايم. سيد کي چيو: ”تنهنجو انهن فيوڊل ساٿين تي تہ مان پوءِ ويچار ڪندس. پهرين مون کي پنهنجو شاعر شيخ اياز مرڪزي ڪميٽيءَ تي ڏي، ڇو تہ منهنجا ساٿي رڳو هن کي هن جي شاعريءَ جي بينگالي ترجمي جي ذريعي سڃاڻن ٿا ۽ هن کان متاثر آهن. ٻيو تہ عوامي ليگ مڊل ڪلاس جي تحريڪ آهي فيوڊل ڪلاس جي ناهي. اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ هن کي مون کي سنڌ ۾ نهايت اهم ڪم سپرد ڪرڻو آهي.“ جي. ايم. سيد کي اها ڳالهہ نہ وڻي.

Gul Hayat Institute

مون شيخ صاحب کي چيو تہ: ”اڄان ون يونٽ نہ ٽٽو آهي ۽ تحريڪ ۾ ڪميونسٽ سوشلسٽ، انارڪسٽ، قوم پرست دانشور ۽ سنڌ دوست عوام شامل آهن. ڪي لينن جا پوئلڳ آهن، ڪي مائوءَ جا، ڪي مهاتما گانڌيءَ جا، ڪي مولانا آزاد جا ۽ ڪي فقط پيٺائيءَ کان متاثر آهن، ۽ سر مارئيءَ ۾ قومي تحريڪ جون پاڙون تا ڳولين. هڪ شاعر ۽ اديب جي حيثيت ۾ مان انهن سڀني ۾ رابطو آهيان. اڄان ون يونٽ ٽٽو ناهي، پر جڏهن اهو ٽٽو تہ مان عوامي ليگ ۾ ضرور شامل ٿيندس.“ جي. ايم. سيد سرهو ڏسڻ ۾ آيو ۽ شيخ مجيب جو منهن لهي ويو. ان تي علي محمد راشديءَ انگريزيءَ ۾ مون کي چيو: ”شيخ صاحب، تون ان ۾ پنهنجي عزت افزائي نہ ٿو سمجهين، تہ پاڪستان جو ايندڙ وزيراعظم توکي عوامي ليگ ۾ شموليت جي دعوت ڏئي رهيو آهي.“

جنهن تي مون بہ کيس انگريزيءَ ۾ چيو: ”هائو، عزت افزائي تہ سمجهان ٿو، پر پاڪستان جي نقشي تي، سنڌ جو جدا وجود وڌيڪ اهم آهي. ون يونٽ جي ٽٽڻ کان پوءِ مان پاڻ شيخ صاحب کي درخواست ڪندس تہ مون کي عوامي ليگ ۾ کنيو وڃي.“ شيخ مجيب اٿيو ۽ جي. ايم. سيد کي چيائين: ”دير ٿي وئي آهي. وري سياٽي ملنداسين.“

ٻئي ڏينهن تي هو ڪو بهانو ڪري نہ آيو ۽ ٽئين ڏينهن تي ڍاڪا هليو ويو.

11 بجي رات جو قاضي فيض محمد جو عوامي ليگ ۾ متحده محاذ جو نمائندو هو ۽ عوامي ليگ جو وائيس پريزيڊنٽ هو، سکر ۾ منهنجي گهر آيو ۽ مون کي چيائين تہ: ”مان سڌو ڍاڪا مان ٿو اچان، ميٽنگ کان پوءِ شيخ صاحب مون کي چيو تہ: نواب شاهہ نہ وڃجانءِ، سڌو اياز وٽ سکر وڃجانءِ، ۽ هن کي مون سان ڪيل ڳالهہ ياد ڏيارجانءِ.“

مون، رشيد ڀٽي ۽ ڪجهہ ٻين، ٻئي ڏينهن تي بيان ڏنو تہ اسان عوامي ليگ ۾ شامل ٿيا آهيون. ٽئين ڏينهن تي مون کي عوامي ليگ جي سيڪريٽري جنرل قمرالزمان جي تار پهتي تہ شيخ صاحب توکي مرڪزي ڪميٽيءَ تي کنيو آهي.

ان ڳالهہ تي جي. ايم. سيد مون تي رنج ٿيو. هن کي اها ڳالهہ نہ وڻندي هئي تہ هن جو ڪوبہ ساٿي پاڻ فيصلو ڪري. ان تي مون کي رومن

شهنشاهہ نيروءَ جي باري ۾ هڪ لطيفو ياد آيو. نيرو جام و مينا، رقص و رنگ ۾ ويٺو هو تہ ڪنهن غلام اچي هن کي ڪن ۾ چيو: ”تنهنجي فلاڻيءَ ڪنيز خودڪشي ڪئي آهي.“

نيرو ڇرڪ ڀري ٽپو ڏئي اٿي چيو: ”خودڪشي ڪئي اٿائين، منهنجي مرضيءَ کان سواءِ!“

جيستائين ٻي گڏجاڻي ٿئي تيستائين مرحوم حاجي مولا بخش سومري، مون کي شڪارپور مان فون ڪري پڇيو: ”ڇا مان عوامي ليگ جي ٻي گڏجاڻيءَ تي ڍاڪا وڃان ٿو تہ هو مون لاءِ بہ هوائي جهاز ۾ رزرويشن ڪرائي.“

مون کيس چيو تہ: ”ڪارا ڪڪر ڇانئبا ٿا وڃن. معلوم نہ آهي تہ سياڻي ڇا ٿئي. منهنجي زال ۽ ٻار اڪيلا آهن. اسان جا سڀ مائٽ شڪارپور ۾ ٿا رهن. جيڪڏهن مون مناسب ڄاتو تہ مان ڍاڪا لاءِ پاڻ ئي ٽڪيٽ وٺندس، اوهان فڪر نہ ڪريو.“

ٻي رات اسان کي ڪنٽڪو ٿي رهيو هو تہ اوڀر پاڪستان تي فوج ڪشي ڪئي ويندي، ۽ ڀٽي صاحب ’ادڙ تم، ادڙ هم‘ جو نعرو ڏنو آهي. سو مان، رشيد ڀٽي ۽ ڪامريڊ فتح الله عثماني هڪ صحافيءَ ۽ اي. پي. پيءَ جي نمائندي بشارت حسين وٽ مارڪيٽ ٽاور ڏانهن ويندڙ رستي جي موڙ وٽ سندس آفيس ۾ شام جو وياسين. ڇو تہ هن وٽ ريوٽر مشين هئي. اٽڪل ساڍي اٺين يا نوين وڳي رات جو ريوٽر مشين تي خبر آئي تہ شيخ مجيب کي گرفتار ڪيو ويو آهي ۽ ملڪ تي مارشل لا هنيو ويو آهي.

اتان مان، رشيد ڀٽي ۽ ڪامريڊ فتح الله عثماني اٿياسين. رشيد ڀٽي ۽ عثمانيءَ جا هٿ ڏڪي رهيا هئا. مون بشارت جي آفيس مان نڪري عثمانيءَ کي چيو تہ: ”مارڪيٽ مان ڇڪن ٽِڪاءِ شراب وٺيون ٿا هلون ۽ ماني تنهنجي گهر کائينداسون.“ وديشي شراب جو گتو بند ٿي ويو هو. اسان ٽري جا ٻہ آڌيا، ڇهہ ڇڪن ٽِڪا ۽ تي نان ورتا ئي مس تہ بجلي اجهامي وئي. شايد اسان کي بلئڪ آئوٽ تي هيرائي رهيا ها. پوءِ تہ هٿ ۾ هٿ ڏئي ڌَهي تي شاهي بازار ۾ عثمانيءَ جي گهر ڏانهن وڌياسين. پنجن منٽن کان پوءِ بجلي اچي وئي. تہ جلدي جلدي عثمانيءَ جي گهر پهتاسين. ايتري ۾ سائرن (گهگهو) وڳو. ڄڻ ڪنهن عورت کي وارن کان ڇڪيو ٿي ويو ۽ وري بتيون اجهامي ويون. اسان عثمانيءَ جي گهر جا دروازا بند نہ ڪيا ۽ پٽروميڪس

Gul Hayat Institute

جي ڳُٽس ٻتي ٻاري سون. عثماني پاڻ ته چڪندو به نه هو. پر مان ۽ رشيد ٻئي ٺري جا ٻه آڌيا پي وياسين ۽ ڳڙوڳڙ ڇهه ٺي چڪن ٽِڪا کائي وياسين، عثماني گهر جي رڌل ماني کائڻ هليو ويو. رشيد مون کي چيو: ”هي عثماني آهي ته ڪميونسٽ پر نهايت شريف انسان آهي. پر ٻيا ڪميونسٽس اسان سان پلئه ڪندا، جو ته هنن نه ٿي چاهيو ته اسان عوامي ليگ ۾ شامل ٿيون. پيپلز پارٽيءَ وارا به اسان جي مخالفت ڪندا. ٺري هاڻي وڃي رشيد ٻنيءَ جو دماغ ورتو ۽ هُو يحيٰ خان، شيخ مجيب ۽ ڀين کي گاريون ڏئي رهيو هو، جن ۾ عام ماڻهو به اچي ٿي ويا ۽ پورو ملڪ به اچي ٿي ويو.

مون کي نشو نهايت سنجيدو ڪري ڇڏيندو هو. منهنجي اکين اڳيان پوري برصغير جي تاريخ ڦري وئي ۽ ڍاڪا ۾ رائيٽرس گلڊ جي گڏجاڻي ۽ اها شام ياد آئي، جڏهن گلڊ جي سيڪريٽري جنرل ۽ پريزيڊنٽ ايوب جي سيڪريٽريءَ قدرت الله شهاب اردوءَ ۾ صدارتي تقرير ٿي ڪئي ۽ هڪ بنگالي اٿي بيٺو ۽ رڙ ڪري چيائين: ”مسٽر شهاب انگريزيءَ ۾ ڳالهاءِ ته اسان به سمجهون، نه ته اسان جيڪڏهن بنگاليءَ ۾ ڳالهائينداسون ته اوهان هڪ اکر به نه سمجهي سگهندا.“ ان تي هن کي سيڪيورٽيءَ وارن ڌڪا ڏئي ٻاهر ڪڍيو ۽ شهاب اردوءَ ۾ تقرير جاري رکي. مون ٻڌندڙن کي ساميءَ جا منظوم ترجما ٻڌايا، جن مان ڪجهه هندي لفظ هنن کي سمجهه ۾ آيا ۽ هنن تاڙيون وڄايون. باقي فارسي آميز اردو شاعري ٻڌي هنن کي نانگ سنگهي ويو. الائجي ڇو منهنجي دل ۾ آيو ته اڄ بنگلاديش لاءِ علحدگي جي تحريڪ شروع ٿي. هڪ گڏجاڻيءَ ۾ اردوءَ جي نقاد عبداللطيف شادانيءَ هڪ بنگالي مصور جي هٽ ۾ ڪنهن ڪاري رنگ جي بنگالڻ جي تصوير ڏسي هن کان پڇيو: ”يا ڪاري ڪنويلي ڪيي اٿئي؟

ٻئي ڀيري اردوءَ جي صحافي طفيل احمد جماليءَ ڪانءَ کي وڻ تي ٻوليندو ڏسي چيو ته: ”بنگاليءَ ۾ ڳالهائي رهيو آهي.“ ايتري نفرت جي اظهار مون کي انهيءَ نتيجي تي پهچايو ته بنگالي اسان سان گهڻو وقت گڏ رهي نه سگهندا.

فوج ڪشيءَ جي ٻئي ڏينهن تي سکر بار ۾ وڪيلن جو ميڙ ٿيو. انهن ۾ اڪثريت پيپلز پارٽيءَ سان واڳيل وڪيلن جي هئي. مان بار جو صدر هوس. مون کي پنهنجي جونيئرس غلام مصطفيٰ شاهه ۽ حبيب الله شيخ صلاح ڏني (غلام مصطفيٰ شاهه پوءِ سنڌ حڪومت جو لا سيڪريٽري هو، جتي هو

Gul Hayat Institute

گذاري ويو. باقي حبيب الله شيخ اجهان تائين ڊپٽي اٽارني جنرل آف پاڪستان آهي.) تہ مان ميڙ جي صدارت ڪيان ۽ بنگال تي فوج ڪشيءَ جي حمايت ڪيان. پر مون ڪين جواب ڏنو تہ: ”مان اهڙو بي مروت ۽ احسان فراموش ڪٿي آهيان جو ڪجهہ ڏينهن اڳ شيخ مجيب مون کي عوامي ليگ جي مرڪزيءَ ڪميٽيءَ تي کنيو آهي ۽ اڄ مان هن جي گرفتاري ۽ اوڀر پاڪستان تي فوج ڪشيءَ کي صحيح سياسي قدم چوان! اهو مون کان نہ ٿيندو. اوهان ميڙ جي صدارت ڪنهن ٻئي وڪيل کان ڪرايو. مان موجود رهندس ۽ ڪجهہ نہ چوندس.“

ٻئي ڏينهن تي ڪراچيءَ مان نڪرندڙ پيپلز پارٽيءَ جي هفتيوار Combat ۾ آيو تہ مون اوڀر پاڪستان ۾ فوج ڪشيءَ جي تائيد ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي. ان ڪري مون تي قدم کنيو ويجي. ان کان پوءِ ٻئي ڏينهن تي مون کي اٺ مهينا جيل ۾ رکيو ويو. مون کي پئسي جو تہ نقصان ٿيو پر اها فرصت وڏي غنيمت ثابت ٿي ۽ مون نظربنديءَ دوران سارو ’ڪپر ٿو ڪُن ڪري‘، ۽ ان ۾ شامل ديباچي طور نوٽ لکيا. ’ڪپر ٿو ڪُن ڪري‘ ۾ مون سنڌ جا اڪثر ڪلاسيڪي سُر پنهنجي پيغام سان لکيا ۽ ان ۾ ٻي شاعري بہ شامل ڪئي. ان تي اشاعت کان پوءِ بندش نہ وڌائون، ڇو تہ سرڪار کي اڳيون تجربو هو تہ، ’پؤنر پري آڪاس‘، ’ڪلهي پاتم ڪينرو‘ ۽ ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي‘ تي بندش سنڌ تي پيٽرول وارو ڪم ڪيو هو، ۽ منهنجي هر ڪتاب جي هڪ هڪ ڪاپي ويهن ويهن ماڻهن پڙهي هئي ۽ ڪتاب بليڪ مارڪيٽ ۾ وڪاڻا ها. منهنجي نظربنديءَ خلاف مير رسول بخش ٽالپر جي صدارت هيٺ سنڌ پيپلز پارٽيءَ نعراءُ بحال ڪيا هئا تہ مون کي هڪدم آزاد ڪيو ويجي، ڇو تہ مان سنڌي قوم پرست آهيان ۽ اوڀر پاڪستان جي علحدگيءَ سان منهنجو ڪوبہ واسطو ناهي ۽ نہ ئي ان ۾ منهنجو ڪو مفاد آهي.

اوڀر پاڪستان جي جدا ٿي وڃڻ کان پوءِ يحيٰ خان ڦسي پيو. هڪ رات اڳ هن ريڊيو تي تقرير ڪئي هئي تہ جنگ اسان جي جاري رهندي ۽ ٻئي ڏينهن اوچتو جنگ بندي ڪئي وئي، ۽ هڪ مهاجر جيلر مون وٽ روئندو، رومال سان اکيون اگهندو آيو ۽ چيائين: ”اياز صاحب! پاڪستان جنگ هارائي.“ پوءِ اڇي روئڻ ۾ ڇٽو. ان کان پوءِ ذوالفقار علي ڀٽو، چيف

مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ٿيو ۽ يحيٰ خان کي جيل ۾ وڏائين جو وسڪيءَ جي بوتل ۾ نورجهان ۽ بلڪ بيوٽيءَ جون ساروٽيون ملائي موت تائين گذارو ڪندو هو.

شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، پنهنجي سؤٽ جناب ممتاز علي ڀٽي کي سنڌ جو گورنر ڪيو ۽ هن شهيد ڀٽي جي چوڻ تي جيل سپرينٽينڊنٽ کي فون ڪيو تہ شيخ اياز کي ڇڏيو وڃي. اهڙا آرڊر ڪيس جلد ئي پهچي ويندا.

مون کي آزاد ڪيو ويو. ٻاهر جي ڌرتي ۽ آسمان نئون ٿي لڳو. مان انيس سان گڏجي سکر بئريج تان سنڌوءَ کي ڏٺو جا اڃان پنهنجي ڀرپور جوانيءَ ۾ هئي ۽ لوهي دروازن سان ٽڪرائي ۽ ان جي قيد مان آزاد ٿيڻ پئي چاهيو. مون کي اصغر گونڊويءَ جو هڪ شعر ياد آيو:

"آلام روزگار کو آسان بناديا،
جو غم هوا اسي غم جانان بناديا."

ترجمو: (دنيا جي رنج ۽ الم کي آسان ڪري ڇڏيو،
جو غم ٿيو ان کي محبوب جو غم بڻائي ڇڏيو."

مون سوچيو تہ هن اڻن مهينن سوڌو، چوڏنهن مهينا قيد سنڌ جي بلي ٿيو. اهي ڳالهيون تاريخ جي ڪاتي ۾ لکيون وينديون. تاريخ وياج تہ واڻين کان بہ وڌيڪ ڏيندي آهي، پر ڪيئن چئجي؟ پر ڪيئن چئجي، تہ اها وياج سان گڏ مور بہ ڪائي وڃي! اڳ مون نظربنديءَ جو ذڪر فلئش بئڪ ۾ 'ساهيوال جيل جي ڊائري' ۾ ڪيو آهي. شايد ان ۾ مون لکيو هو تہ جيڪڏهن زرينا گهر ۾ هڪ ٻتي بہ ٻاريندي هئي تہ پاڙي جا مهاجر چوندا ها تہ دشمن کي اشارا ڏئي رهي آهي. ان ڪري پٿر هڻي اسان جي درن جا شيشا پڄي انهن مان اندر مٽيءَ جا ڀُڪ ڦٽي ڪندا هئا. اڄ شايد تاريخ هن کان زرينا جي اذيت جو حساب وٺي رهي آهي. مون کي هاڻي پڪ آهي تہ تاريخ اهڙو سود خور آهي جو سياست کان سُود جي پائي پائي چڪائي وٺندو آهي.

يو. ايس. ايس. آر ٽٽي وئي، پر روس اڃان شاعر مينڊالستام جي رت جي ڦڙيءَ ڦڙيءَ جو حساب ڏئي رهيو آهي. معصوم رت، جو اسٽالن غصي ۾ بي سبب وهايو هو. مان پنهنجي آتم. ڪهاڻي تاريخ وار (Chronological Order) ۾ نہ لکي آهي، فقط شعور جي وهڪري ۾ لڙهندو ويو آهيان. ڪڏهن ڪهڙو لهوارو لڙهي ويو آهيان تہ ڪڏهن اوڀارو تري ٿو اچان. مون زندگيءَ ۾ خاص

Gul Hayat Institute

ورزش ترڻ جي ڪئي آهي. ترندي پاڻيءَ ۾ ٽاڦوڙا نہ هڻندو هوس. تبي ڏئي هڪ ڪنڌيءَ کان ٻيءَ ڪنڌيءَ تائين پهچي ويندو هوس. انهيءَ ترڻ جي مهارت جو ذڪر بيگاري واهہ جي باري ۾ لکيل ذڪر ۾ ڪري چڪو آهيان. سنڌو واهہ جي پڪيءَ پل تان ماهر تيراڪ وانگر هر هر ٽهت هڻندو هوس. سنڌ واهہ جو ذڪر جيڪو لوڪ رام ڏوڊيجا پنهنجي ڪتاب 'منهنجو وطن منهنجا ماڻهو' ۾ ڪيو آهي، اهو بي مثال آهي، اهو ڏيان ٿو.

"قلم ڪي طاقت نہ آهي تہ سنڌ واهہ جي موج ۽ لطف جو پورو بيان ڪري سگهان. اونهاري ۾ ان ۾ ٽي چار مهينا پاڻي ايندو هو تہ شهر ۾ خوشيءَ جي لهر ۽ غلغلو مچي ويندو هو. لکي در تان ٽانگي وارا سنڌو واهہ تائين سواريءَ جا آنو ڏيڍ وٺندا ها. جو شهر کان ڏيڍ ميل ڪن پري هوندو هو. اتي شهري حلوائيءَ جا نان وائيءَ جا ۽ رانديڪن جا دڪان اچي کوليندا ها. تيل، ميٽ، انگوشا، ڪدو، توريون، پنسي ٽڪي مسواڙ تي ملنديون هيون. اتي ڪنهن نہ ڪنهن دوست دڙي يا مائٽ سيٺين جا بنگلا هوندا هئا ۽ آرام ده فرنيچر ۽ غلم غاليچا پيا هوندا ها. هر هڪ ڏنڍي وارن پنچاتين جون جڳهون بہ هونديون هيون. جن ۾ باسڻ، برتڻ، فراس، وغيره رکيا هوندا ها. واهہ تي پڪا گهاٽ ۽ ٿلها نهيل هوندا ها. ڪنارن تي پيل ۽ نمن جي ٽڏي چاڻ ۽ ٽڏا يا ڪتولا پيا هوندا ها. اونهاري ۾ ٻنيءَ جهڙي گرميءَ ۾، اتي پاڻيءَ جي وهنڊڙ ڪناري تي ڇانوَ ۾ ٽڏي هير پئي لڳندي هئي تہ راحت اچي ويندي هئي. ڪٿي تاس، چوپڙ، ڪٿي راڳ جي محفل، ڪٿي ڪٿا ڪيرتن، تہ ڪٿي غريبن لاءِ لنگر لڳو پيو هوندو هو. دڪاندار ڏاڍي صفائيءَ سان دانگيءَ جي ماني لوڻ مرچ وجهي پچائيندا ها ۽ ان ۾ بصر ۽ ڏاڙهون ڪٽا وجهندا ها. جيڪا ٽڪي آني ڏيندا ها. تنهن سان دال ۽ چٽني مفت ۾ ملندي هئي.

اهڙو ڪو شڪارپوري ورلي هوندو جو ترڻ نہ ڄاڻندو هجي. اها هئي سنڌو واهہ جي مهرا جيڪو تيڪو، امير غريب، هندو مسلمان، انگوڇا ٻڌي، لڳ اکهاڙا ڪري، تڙڳڻ، ٽپيون ۽ ٽپا ڏيڻ ۾ هڪ جهڙو پيو لڳندو هو. لاٽ پوڻ لاءِ واهہ جو ڪنارو وٺي، هڪ ميل مٿي پڪيءَ پل کان، پاڻيءَ ۾ وهندو اچبو هو. واٽ تي گهتان ڏئي پاڻيءَ اندر شرطان بہ پڇائبيون هيون. پيٽ هيٺان رکيل دلي مان انب ڪڍي چوسبا وجبا ها. ائين سيتل جل جي وهڪري ۾، روماني جذبات پڙڪو کائيندا ها ۽ يار لوڪ ڪن تي هٿ رکي ڏوهيڙا يا بيت

ڳائيندا تڙڳندا ويندا ها.“

”سنڌ اهو روماني ديس هو، جتي رک رکاءُ نہ ڪندا ها، پر اظهار ڪري موج مستيءَ ۾ رهندا ها. سنڌ واهہ جي لطف ڪان زالون بہ وانجهيل نہ هيون. انهن لاءِ وڏين پٽين وارو هڪ جدا گهاٽ هوندو هو، جتي اهي بہ تڙڳنديون هيون ۽ ٽپا ڏينديون هيون. پوءِ آکهہ سان گڏجي دڪانن تان سودا وٺي، چوڏولن ۾ چڙهڻ ۽ لذت جا مزا وٺي واپس ورنديون هيون. واهہ جي ڪناري ڪٿي لغڙن اڏائڻ جي چٽاپيٽي لڳي پئي هوندي هئي تہ ڪٿي تتر ۽ ڪڪڙ پيا ويڙهائيندا ها. ملاڪڙي جو دهل وڄندو هو تہ خلق اچي ڪٺي ٿيندي هئي ۽ شرطون لڳڻ شروع ٿي وينديون هيون. جڏهن آغا صوفي يا ڪوئي ڀڳت اچي آلاپيندو هو تہ ماڻهو سڀ ڪم ڇڏي اچي مڙندا ها. شام جو جتي ڪٿي پنگو پيو گهوٽبو هو، ۽ اهو نہ رڳو دوستن سان گڏجي پيئندا ها، پرڏارين کي بہ ناهين نہ ڪندا ها. ۽ چار دفعا اهو حال بہ ٿيو جو منهنجي چاچي هڪ پنيان پيو سُکي جو ڪوندو ناهيو تہ اوپرا ماڻهو اچي خلاص ڪنس ۽ پنهنجي لاءِ چڪڙي بہ نہ بچيس. اهي فقير پنگي جا گلاس بہ پيا ڏين ۽ چون پيا: ”مست قلندرا جيڪو پيئي سو جيئي.“ ”واهہ ڊولڻ واهہ، واهہ جون ٿاڌل ۾ باداميون وڌيون اٿئي. اصل تراوت ڏئي ڇڏيئہ!“ بدلي ۾ اهي مولائي فقير، ڇڏيل وار، اکيون ڳاڙهيون، پيرن ۾ گهنگهرو ۽ يڪتاري تي سچل سائين جو ڪلام ڳائي موج مچائيندا ها.“

مٿيون نثر، نظر جي سرحد کي ڇُهي ٿو. مان فقط ايترو وڌائي ٿو سگهان تہ اسان جا پاڙي وارا بہ سنڌ واهہ تي مجلسون ڪندا ها ۽ جيستائين منڊ مٿبي هئي، سرءُ ۽ ٽپاوليءَ جي منڊ ايندي هئي ۽ درياهہ ۾ مڇيءَ جي ڪجهہ ڏپ ٿيندي هئي، تيستائين ويندا رهندا ها. اسان ۽ هندن ۾ فرق اهو هوندو هو تہ هندو گوڏن تائين انگوچا ٻڌندا ها ۽ اسان پيرن تائين گوڏ ٻڌندا هئاسين. هونءَ مذهب جي فرق جي باوجود، سڀني سنڌين جون صورتون هڪجهڙيون هيون.“

سنڌ واهہ تي حيدرآباد، سکر، جيڪب آباد ۽ لاڙڪاڻي مان ماڻهو ايندا ها. واهہ جي پرتي تي پوليس جون چوڪيون، ٽانگا اسٽان، مندر، ۽ مسجدون هونديون هيون. جمعي ۽ آچر تي ماڻهو هزارن ۾ هوندا ها، ۽ پنهنجي هٿن سان ڪاڏو تيار ڪري پنهنجي پنهنجي مجلس کي ڪارائيندا ها. ۽

وڏا ميلا چاليھو ۽ نوروز لڳندا ها. شيخ واجد علي واھ تي مجلسون ڪرائيندو هو ۽ ٻارن ڪان اٺ اٺ آنا ۽ وڏن ڪان رپيو ونندو هو. بنگلي ۾ لٽا ۽ بوٽ لاهي، گوڏ ٻڌي، اچي بنگلي سامهون ويهندا هئاسين ۽ ڪچيءَ تائين پاڻيءَ ۾ هوندا هئاسين. ڪاڌي ۾ ٻاڪري گوشت جو پلاءُ، زردو ۽ انب هوندا هئا. مان پاڻ ڪان ڪائي ننڍي ڇوڪري، ٽيوب ۾ ڪٽي لات پوندو هوس ۽ پڪيءَ پل تائين هن جي بدن جو ڇهاءُ جسم کي گرمائيندو هو. ڇوڪريون انگوڇا ٻڌنديون هيون ۽ ٽيوب ۾ مٿي وچ ۾ تي ويهنديون هيون، ۽ پاڻي ڍڪ لاءِ ڪافي هوندو هون ۽ ڪنهن انجير جي پن جي ضرورت نہ پوندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن زالن جي گهاٽ وٽ پير جي ڇانءَ ۾ ويٺل هم ڪلاسي ڇوڪريون، دَيا، مَنو، سرسوتيءَ تي نظر پوندي هئي تہ انهن کي وري وري ڏسڻ لاءِ ٿوري پنڌ تان واري واري سان لات پوندو هوس. اهي پوءِ ائين گهر تي ويون جيئن پيل جي ڇانءَ سانجهيءَ ڪان پوءِ گهر تي ويندي هئي ۽ گهاٽ تي اداسائي ڇانئجي ويندي هئي.

واھ جي پرتي انبن جا باغ هوندا ها جتان لڪ چوريءَ اڌ ڪچا انب پٽيندا هئاسين. شام جو جڏهن تڙڳي تڙڳي ٽڪجي هچ تي پوندا هئاسين، تڏهن ٽانگي تي واپس لکيدر تي لهندا هئاسين. جتان ٿورو پنڌ ڪري شيخن جي پاڙي ۾ پهچندا هئاسين.

مون پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جا بار بار نوٽ ورتا، ان کي مڪمل ڪرڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو هو، انهن مان کي نوٽ منهنجي نوٽ بوڪن ۾ آهن. جي مان جيئن جو تيئن تو ڏيان.

شڪارپور جي گوشت مارڪيٽ ڪان ڪجھ پنڌ تي پير اسماعيل شاھ جو ميلو ڌوم ڌام سان لڳندو هو. اهو ميلو سنڌ جي وڏن ميلن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ مان ماڻهو ايندا ها، تي ڏينهن برابر ناچ گانا ۽ ملاکڙا ٿيندا ها. چوند ملھ ايندا ها. ڌمالون، ڪجهارتون، آکاڻيون، ڪاڌي پيتي جا دڪان، مطلب تہ جيئن ڀٽ شاھ يا قلندر شهباز تي ميلو لڳندو هو، ائين رونق هوندي هئي.

شڪارپور ۾ جيڪي ٻہ ڏنڌي وارا رهندا هئا، انهن جي باري ۾ مون سارو تفصيل ڇاتو ٿي، جو تہ مون انهن جي زندگي ويجهڙائيءَ کان ڏٺي هئي.

”پؤنر پري آڪاس“ ۾ منهنجي هڪ نظم جون پهريون ٻہ مصراعون آهن:

Gul Hayat Institute

”هي ميرانجهي سانجهي آ، يا ڏوڙ ڏٺي جي جهول،
چاڻ ستارا چمڪي نڪتا، ان مان سونَ سمان.“

’ڏوڙ ڏٺي‘ جي باري ۾ شاهہ لطيف ڀٽائيءَ کان وٺي هن وقت تائين ڪنهن بہ شاعر نہ لکيو آهي. انهن جي زندگين ڏانهن مون پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪجهہ اشارا ڪيا آهن.

رات گذي وينجهر جي ڏيءُ،
جنهن جون اکڙيون هيري ڪاڻ.

●

جي تون سچ صراف، ڦورو ڦول تہ مان وچان،

●

تنهن جا سپنا اهڙا جهڙا پاتوليءَ جا هٿ،
منهن جا سپنا اهڙا جيئن ارجن جي هٿ رٿ.

●

ڳهاڙؤ ڳهڙيو ڪونہ، ڳهڻو تنهن جي ڳل جيان،
سورٺ توتي چو نہ، ور ور مان واريو وچان.

ڪورين جو ذڪر منهنجي سُر ڪاپائتي ۾ مهاڻن جو ذڪر نوريءَ تماچيءَ ۾ آهي. جيڪي ’ڪپر تو ڪن ڪري‘ ۾ شامل آهن. ساڳئي ڪتاب ۾ لوهرن جي باري ۾ مسلسل بيت، ”اڳ نہ اهڙا آڳڙيا“ لکيا آهن. ڪجهہ ٻين ڏنڌن جو بہ ذڪر آهي، جي مون غور سان ڏٺا ها. پر شعر وسري تا وڃن. مثال طور هڪ هنڌ سوناري جي ڪوناري شعر ۾ ڪم آندل آهي.

Gul Hayat Institute

اڄ جميل الدين عاليءَ جو ڪارڊ پهتو آهي. هڪ پاسي عقاب جي تصوير آهي، ۽ ٻئي پاسي عاليءَ جو خط آهي جو عاليءَ سعودي عرب مان لکيو آهي. هن خط ۾ لکيو آهي تہ: ’هن حرمين شريفين ۾ منهنجي لاءِ دعا گهري هئي، تہ مان جلد صحتياب ٿيان ۽ وڏيڪ تخليق ڪيان.“ عالي سن 1947ع کان منهنجن ڪافي هائوس جي دوستن مان هيو ۽ اڄان تائين اسان جا دوستاڻا تعلقات آهن، پر هن جي باري ۾ تڏهن لکندس جڏهن ’آل پاڪستان رائيٽرس گلڊ‘ جي باري ۾ لکيم. في الحال اهو چوڻو آهي تہ ”اميد تہ عاليءَ جي دعا خدا تعاليٰ جي درگاهہ ۾ مستجاب ٿئي ۽ مان نہ رڳو آتم ڪهاڻي، ’ڪٿي نہ پيجبو ٽڪ مسافر‘ جو ٻيو حصو لکي سگهندس، پر ان جو آخري حصو،

’ڪتي نہ پهچبو تڪ مسافر‘ بہ لکي سگهندس. اها ازلي قوت جا هن ڪائنات کي هلائي رهي آهي، ان جي مهر سان، زندگيءَ جي ساري پريشانيءَ کي پاسي رکي، هر رنج و الم، حسن ۽ دوستيءَ کان مٿي اپري ان ڪم کي توڙ تائين پهچائيندس.

ڪنهن چيو آهي: ”ڪوبہ ماڻهو پنهنجي لاءِ جزيرو نہ آهي. هر ماڻهو پوري انسان ذات جو حصو آهي. هر ماڻهوءَ جو موت مون کي سُسائي ڇڏيندو آهي. ڇاڪاڻ جو منهنجي انسان ذات سان وابستگي آهي.“ ان ڪري ئي مون کي اونو رهندو آهي. تہ گهڻو ڪنهن جي لاءِ گڙي رهيو آهي.

وڏا ماڻهو ياد ڪري مون کي ٽي چوٽيون ياد اينديون آهن. پهرين تہ ٿامس ڪارلايل جي آهي. ”جي ڪوئي پنهنجي زندگيءَ ۾ وڏو ماڻهو آهي تہ پنهنجي موت ۾ ھُو ڏهہ ڀيرا وڏو ماڻهو ٿي ويندو.“

ٻي چوٽي مون کي تڏهن ياد آئي، جڏهن جمال ابڙي فون تي چيو تہ هو پنهنجي آتم - ڪهاڻي ’ڪتا‘ جي نالي سان لکي رهيو آهي. ٻي چوٽي هئي ايلزبيٿ ٽيلر جي تہ: ”تون رڳو پنهنجي موت کان پوءِ ئي ڏند - ڪٿا ٿي سگهندو آهين.“

ٽين چوٽي هئي انهيءَ جينيس البرٽ ڪاموءَ جي، جنهن ڪٿي (غالباً پنهنجي نوٽ بوڪ ۾) لکيو هو تہ: ”انسان ذات تنهنجي دليلن، تنهنجي سچ ۽ تنهنجي ساري ڪاوش جي سنجيدگيءَ جي باري ۾ رڳو تنهنجي موت کان پوءِ ئي سوچي سگهندي.“ ڪاموءَ ناولن، ’پليگ‘، ’ٻاهريون ماڻهو‘ ۽ اجنبي ڪتابن جو مصنف هو، جن مان سندس دؤر جو گهرو شعور ٽپڪي ٿو.

ڪيئي يار دوست وڃي انسان ذات جي اڪثريت سان مليا آهن. انهن مان ڪنهن سان وري ملاقات نہ ٿي آهي، جو هنن کان پڇي ڏسجي تہ هنن اڪتي ڇا ڏٺو آهي؟ ڪيئي دوست ۽ واقفڪار مون کي ننڊ کان اڳ ائين ورائي ويندا آهن. جيئن ڪي شب گرد اوچتو نيري غار مان نڪري پر ڦڙڪائيندا هجن. شيخ مجيب کي گولي هڻي وئي. ان وقت مان ايم. پي. اي هاسٽل ۾ بيڊ ٽي (Bed Tea) پي رهيو هوس، جو سراج ميمڻ مون کي فون تي اها ڳالهہ ٻڌائي هئي، تڏهن ڪوپ منهنجي هٿ مان ڪِري پيو هو ۽ ڇيهون ڇيهون ٿي ويو هو.

شهيد ڀٽي جي ڦاسيءَ جا پرون مون کي تڏهن ٿي پيا، جڏهن مان پنهنجي جونيئر غلام مصطفيٰ شاهہ وٽ ويٺو هوس، جو ان وقت حيدرآباد ۾

ايڊيشنل سيشن جج هو. غلام نبي خان پٺاڻ جو سينٽ جو وائيس چيئرمين هو، هن جي ڳوٺ سلطان ڪوٽ جو رهندڙ هو ۽ غلام مصطفيٰ شاھ هن جو دوست هو. هُن ڪيس فون تي ٻڌايو تہ پير بخش ڀٽي (شهيد ڀٽي جي چاچي) هن کي ٻڌايو آهي تہ ڳڙهي بخدا بخش ۾ پراسرار چرپر ٿي رهي آهي ۽ اڄ رات ڪجھ ٿيڻ وارو آهي. شهيد ڀٽي کي رسيءَ ۾ لڙڪايو ويو. جي. ايم. سيد ڪجھ مهينا اڳ جناح اسپتال ۾ موت سان مهاڏو اٽڪائي، گذاري ويو. مان جڏهن هن کان پڇڻ ويو هوس تہ مان ايترو بيمار هوس، جو هن جي فرزند امداد محمد شاھ مون کي ڏسي چيو: "شيخ صاحب ايتري بيماريءَ ۾ اچڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي."

سبطِ حسن گلشن اقبال ۾ منهنجي گهر کان ڪجھ پنڌ تي رهندو هو. مون هن کي فون ڪيو تہ: "مان هاڻي اوهان وٽ اچان؟" هن چيو: "ڀلي." ڪنهن سبب ڪري مان هن وٽ وڃي نہ سگهيس ۽ ڪجھ ڏينهن کان پوءِ هو هندوستان ويو جتي هُو دل جو دورو پوڻ ڪري گذاري ويو. فيض احمد فيض آخري ڀيرو مون سان اسلام آباد جي انٽر ڪانٽيننٽل ۾ علامہ اقبال جي ورسيءَ تي خشونت سنگھ، لوئي فشر ۽ پروفيسر گنگو وسڪيءَ سان منهنجي ساراھ ڪئي هئي. هو پنهنجي ڳوٺ سيال ڪوٽ ۾ پيش امام جي حيثيت ۾ نماز پڙهائي لاهور موٽيو تہ گذاري ويو. فيض پنهنجي پهرين هارٽ اٽيڪ تي هڪ رقت انگيز نظم لکيو آهي. پر پوءِ بہ هُو اڳي جيان پيئندو ۽ جيئندو رهيو. روسي اديبا لڊميلا مون کي ٻڌايو هو تہ هوءَ ڪيس جام تي جام ڀري ڏيندي هئي ۽ هو ساري ساري رات پيئندو رهندو هو ۽ ڪيس ڏسندو رهندو هو. لڊميلا، فيض جي ورسيءَ تي ڪراچيءَ آئي هئي. هُن کي ڏسي مون کي اُن ميري شمل ياد آئي هئي، جا ايراني ڪلچرل سينٽر ۾ اڌ رات تائين اسان سان پي بہ رهي هئي ۽ حسام الدين شاھ راشديءَ کي گهوري بہ رهي هئي، جڻ تہ هن جي گهور کي ڪائي ٻولي هئي جا فقط اکيون ڳالهائينديون آهن. انهن تي سوچي مون کي ڀٽائيءَ جو شعر ياد ايندو آهي.

"مري نہ ميهار، وٽاڻ نہ ولهو ٿئي،
وچن جي وٽاڻ جو، ونگو نہ ٿئي نہ وار،
ساهڙ مون سينگار، ماٺهن ليکي ميهڻو."

هي مرحوم محمد طفيل احمد آهي جو سنڌ جو ڪنهن وقت چيف

Gul Hayat Institute

جسٽس ۽ گورنر هيو، ۽ مرحوم جمال الدين صديقيءَ جو دوست هو. ان منهنجي ضامن جي درخواست بنا فيءَ جي هاءِ ڪورٽ ۾ داخل ڪئي هئي، جا مسٽر جسٽس خميسانيءَ اڳيان پڌڻ لاءِ رکي وئي. مرحوم اي. ڪي. بروهي ڪنهن ڪيس سانگي لاهور ويل هو، جڏهن هُو موٽي آيو تہ مون هن سان ڳالهہ ڪئي. هن چيو تہ: "مان بہ ٿو تولاءِ وڪالت نامو داخل ڪريان ۽ طفيل ڪي مدد ڪندس."

عبدالحميد ابڙو، جيڪو اڄڪلهہ سيشن جج آهي، ۽ سنڌ ۾ منهنجو ۽ مرحوم اي. ڪي. بروهيءَ جو وڏو مداح آهي. ان مون کي ٻڌايو هو تہ هو پاڻ ۽ مرحوم اي. ڪي. بروهي، حيدرآباد ۾ هڪ پيري راڳ جي محفل ۾ راڳ ٻڌندي، اتي ويٺا ها ۽ سنڌن وار اڀا ٿي ويا ها، جڏهن ڳائڻي پٺائيءَ جو هيٺيون بيت ڳاتو هو:

"مٽان مينهن نہ پون، ساوا گاهہ نہ سومرا
ماڙيچون محلن ۾، مُور نہ مٽو ڏون،
جيڏين ڏاران جُونِ، عمر ڪاڏي هنيس."

هي جسٽس خميساڻي آهي جو ڪڏهن سکر ۾ ساڳي بار جو ميمبر هو ۽ جنهن منهنجي قبل از گرفتاري ضمانت جي درخواست ان ڪري رد ڪري ڇڏي هئي جو تہ ايڊوڪيٽ جنرل فقط ايترو بيان ڏنو هو تہ سکر جي انتظاميہ هن وقت شيخ اياز کي گرفتار ڪرڻ نہ ٿي چاهي. ان جو وڌيڪ احوال مون 'ساهيوال جيل جي ڊائري' ۾ لکيو آهي. مان ساهيوال جيل ۾ هيس تہ جسٽس خميساڻي گذاري ويو هو ۽ ڪجهہ مهينا پوءِ مون اخبار ۾ پڙهيو تہ اهو ايڊوڪيٽ جنرل، جنهن منهنجي ڪيس ۾ مٿيون بيان ڏنو هو، حيدرآباد مان ڪراچيءَ ايندي رستي تي ڪار جي حادثي ۾ مري ويو. مُنا ڪيڏا نہ وڳر ڪري ٿا ورن! ڪيڏا نہ واقف ها جي مٽي ڳڙڪائي وئي آهي. تمام ڊگهي فهرست آهي.

سنڌ متحد محاذ ۾، منهنجي خان بهادر کهڙي، علي محمد شاهہ راشدي ۽ قاضي اڪبر سان شناسائي ٿي. علي محمد شاهہ مون کي ڏاڍو پيائيندو هو. هُو منيلا ۾ سفير هو تہ پنيان ايوب خان مارشل لا ريگيوليشن 164 لاڳو ڪيو هو. هن منيلا مان مون کي خط لکيو تہ مان هن جو زمين جي باري ۾ ڪيس هلايان، جي حڪومت ٿي ڪنيون وئي. مون خط ڏسي هن جو ڪيس ڪنيو ۽ هن ڏانهن وڪالت نامون موڪليم تہ صحيح ڪري موڪلي.

Gul Hayat Institute

مير آف خيرپور ۽ پير پاڳاري جون زمينون مارشل لا ريگيوليشن جي زد ۾ اچي ويون. پر علي محمد شاهہ راشديءَ جي هڪ انچ بہ زمين نہ وئي. هن جو ڀاءُ پير حسام الدين شاهہ راشدي منهنجو ڪافي گهرو دوست هو. هن جي مانيءَ جي دعوت ۾ هن، غلام رباني آگرو، مولوي عبدالله ۽ اردوءَ ۾ پنج جلدي تاريخ سنڌ جي مصنف مولوي قدوسيءَ سان ڏکيون ڪچهريون ٿينديون هيون ۽ جڏهن آغا بدرالدين دراني جي ڳڙهي ياسين جي فارم تي ائن ميري شمل سان ويو هو تہ مون کي بہ گڏ وٺي هليو هو.

علي محمد شاهہ راشدي هڪ ڀيري مون کي چيو تہ: "فلاڻي کي مون چيو تہ شاهہ لطيف کان تون وڏو شاعر آهين."

هن چيو تہ: "اهو وڏاءُ آهي." تنهن تي مون ورائيس تہ: "وڏاوَ جا ٻي سبب ٿي سگهن ٿا: هڪ تہ مون کي سنڌي ٻولي نہ ايندي آهي. ٻيو تہ مون شاهہ لطيف کي نہ پڙهيو آهي ۽ ٽيون تہ شاهہ لطيف جي پوين سان منهنجو ڪوئي ملڪيت جو تڪرار آهي."

مون راشدي صاحب کي چيو تہ: "سائين، مان: پٺاڻيءَ جي پيرن جي خاڪ جي پٺاڻي نہ هجي ها تہ منهنجي شاعري وجود ۾ ڪيئن اچي ها. توهان اهو چئي سگهو ٿا تہ مان پٺاڻيءَ جو تسلسل آهيان. پر اها ٻي ڳالهہ آهي، هن سان همسَريءَ جو اظهار نہ آهي. بهرصورت مون کي اوهان جي ڪيس جي في ملي وئي." مرحوم علي محمد شاهہ راشديءَ منهنجي پٺيءَ تي هٿ هڻي چيو تہ: "پنهنجو پاڻ سڃاڻ، اٿي قيمت سندو قطرو. توکي ڪهڙي خبر تہ تو ۾ اجان ڪهڙو خزانو دفن آهي."

مون چيو: "سائين، پٺاڻي ولي الله هو، مون گنهگار جي هن سان ڪهڙي ڀيٽ آهي؟"

علي محمد شاهہ جواب ڏنو: "اها ٻي ڳالهہ آهي." پر پوءِ ٺهڪ ڏئي چيائين: "تجهي هم ولي سمجهتے جو نہ باده خوار هوتا." مون ڀانيو تہ راشدي مون تي طنز ڪري رهيو آهي.

قاضي اڪبر جڏهن اسپين ۾ پاڪستان جو سفير هو، تڏهن منهنجي هن سان گهرائپ گهٽ هئي ۽ رڳو ڪجهہ سال اڳ پنهنجي اورينٽ هوٽل ۾ مون کي چانهہ پيئندو ڏسي، هو مون سان هم ڪلام ٿيندو هو، ۽ هڪ ڀيري چيو هئائين: "نوجوان، ڏسان ٿو تہ تون اها خدا سان سرڪشي ڪيترو وقت

ڪري ٿو سگهين!“ جڏهن هو سفارت جي عهدي تان استعيفيٰ ڏئي آيو، تڏهن مون هن جي چامر شوري ۾ دعوت ڪئي هئي. ان ڪان پوءِ هو هر هفتي پنهنجي گهر منهنجي دعوت ڪندو هو ۽ پنهنجي گوناگون زندگيءَ جا تجربا ٻڌائيندو هو.

هي مير رسول بخش تالپر آهي، جيڪو گجرات جيل مان ڪراچيءَ جيل ۾ بدلي ٿي آيو هو. جنهن سان مون کي ساڳئي سيل ۾ رکيو هئائون. ٻنهي جي ڪراچي هاءِ ڪورٽ ۾ رٽ پٽيشن هلندي هئي. هو پنهنجي جيل راشن جا روزانہ مليل پئسا مون کي ڏئي ڇڏيندو هو ۽ مون کي جيڪي وٽندو هو، سو گهرائيندو هوس. مير صاحب فقط منجهند جو ٽماٽن سان ماني کائيندو هو ۽ چوندو هو تہ نہ هو ناشتو ڪندو آهي ۽ نہ رات جي ماني کائيندو آهي. اسان وٽ سرڪاري مشقتي هو، جيڪو بورچيءَ جو ڪم بہ ڪندو هو. هن کان جڏهن مون احوال ورتو تہ، هن ٻڌايو تہ: ”ڪنهن جرم لاءِ ڪورٽ ڪيس نوَ مهينا ٽيپ ڏني هئي. هڪ پيري مان هن کي چيو تہ، تون لکي ڄاڻين. هن جواب ڏنو تہ، ’ها!‘

مون هن کي چيو تہ: ”لک، مون کي هي شيون پنهنجي اڪائونٽ مان گهرجن.“

مان هن جا انگريزيءَ ۾ اکر ڏسي حيران ٿي ويس. ڪو ڪاتب بہ اهڙا سهڻا اکر لکي نہ سگهندو. هن پنهنجي غلطي محسوس ڪندي چيو: ”اياز صاحب! مون مئٽرڪ پاس ڪئي آهي، ۽ پنهنجي ڪتابت تي ڏاڍي مشق ڪئي آهي. مون کي پڪ ٿي وئي تہ هو سي. آءِ. ڊيءَ جو هو ۽ ان ڪري هن کي اسان تي مسلط ڪيو هئائون. مير صاحب جو ايوب خان تي گارين جو ڦهڪو پوندو هو. مون هن کي ان لاءِ مشقتيءَ جو احوال ڏنو. ”مير صاحب چيو تہ، جيل ۾ تہ اڳي ئي آهيون. ايوب خان وڌيڪ ڇا ڪندو.“

رسول بخش پليجو ۽ حفيظ قريشي حيدرآباد مان ٽرانسفر ٿي آيا. انهن جي سيل ۾ ڊاڪٽر رشيد حسن خان (مائوواسٽ ليڊر) ۽ راحت حسين ڪاظمي، جو پوءِ بينظير جي ڪئبنيٽ ۾ مرڪزي هيلٿ منسٽر ٿيو ۽ جيڪو ماسڪو نواز هو، بہ هنن سان گڏ هيا.

هڪ ڏينهن اسان جيل ۾ پٽي جو ڏينهن ملهايو ۽ سڀني سياسي قيدين جي دعوت ڪئي. حفيظ قريشيءَ چيو تہ: ٻاهران هن جو سمگلر دوست قاسم پٽي کاڌي خوراڪ لاءِ شيون موڪليندو. شام جو جڏهن مير صاحب،

Gul Hayat Institute

جيل جو چڪر ڏئي رهيو هو، تڏهن اسان واري سيل ۾ غلم وڇايو ويو ۽ ويهارو ڪن سياسي قيدين جي دعوت ڪئي وئي. تقريرون ٿيون، ۽ مون کان انقلابي شعر پڙهايا ويا. سيني جي اڳيان ڪافي، بسڪيٽ، ڪيڪ ۽ سڪو ميوو رکيو ويو. پوءِ خبر پئي تہ اهي سڀ مير صاحب جا ها. جيڪي هو ڪيٽ ۾ رکندو ويندو هو، ۽ ناشتي ۽ رات جي ماني بدران کائيندو هو.

هي ريشم آهي. جنهن منهنجي شاعريءَ کي ڪيئي پٽ جا جوڙا پاتا آهن، ۽ جا ڪوجا قبرستان ۾ دفن آهي. هوءَ سنڌ جي پهرين جديد شاعره هئي. هن کان اڳ ۾ ڪي اڻ پڙهيل سگهڙياڻيون ٿيون هيون، جن جا نالا 'داسي' ۽ 'مرڪان شيخڻ' هيا. ريشم ساٿي رسالي جي، سندري اتم چنداڻي ۽ ٻين ٻن سان گڏ ايڊيٽر هئي. هن جا هينيان ٻہ نظم 'ساٿي' جي نمبر ۾ ڇپيا هئا، جو ٽن سؤ صفحن تي مشتمل هو، ۽ جو مون وٽ لئبريريءَ ۾ ڪونہ آهي. انهن ٻن نظمن جون پهريون سٽون هيون:

پهريون: 'هن دنيا جي ويرانيءَ ۾ منزل ملندي يا نہ؟'

ٻيو: 'مکڙي ڇا کان شرمائي؟'

ان کان پوءِ مون، هن جا ٻيا ٻہ نظم پنهنجي رسالي "اڳتي قدم" ۾ ڇاپيا ها، جيڪو مان پنهنجي دوست لڇمڻ راجپال جي مدد سان ڪيندو هوس. (لڇمڻ مون کي بمبئيءَ ۾ مليو هو. گهڻو ڪري انڪم ٽيڪس ڪمشنر ٿي رٽائير ٿيو هو.) انهن نظمن ۾ هڪ نظم آهي:

گهرو احساس

آءُ تہ مان توکي ٻهلايان،
نغمي جو جادو ڦهلايان
هلڪا هلڪا شيرين شيرين
توکي ڪيئي گيت ٻڌايان،
خاموشيءَ جون لهرون ڇيري،
تن جي سيني تي لهرايان،
ڳايان ڳايان تيسين ڳايان
جيسين پنهنجي دل ۾ پانيان
دنيا ساري خواب
ساٿي

Gul Hayat Institute

دنيا ساري خواب
اونداهيءَ ۾ جيڪا دهڪي
تاري جيئن دل منهنجي آهي
پنهنجي هستيءَ کان گهٻرائي
چانڊوڪيءَ کي هر دم چاهي
تارو اوندهہ ۾ هوندو آ
چانڊوڪيءَ ۾ هوندو ناهي
دوري ۽ مجبوري ڇاکان،
گڏجي پنهنجي دنيا ناهي
تارو ۽ مهتاب
ساٿي
دنيا ساري خواب

هوءَ جا هاڻي خواب عدم ۾ آهي، ان جو پيو نظم آهي، جيڪو 'بيوس' جي انداز ۾ آهي.

او ساز زندگيءَ جا!
سُرَ تو سوين سنائين
هر تار تو وڄائين
ڪنهن وقت تو رئارين
ڪنهن وقت تو کلائين
منهن زرد دل دکي آ،
ڪنهن وقت کل خوشيءَ جا،
ڇيڙين پيو ترانا
سمجها نہ مون نرالا
آواز زندگيءَ جا،
او ساز زندگيءَ جا!
او ساز زندگيءَ جا!
يا عيد هئي وطن ۾
۽ چاندني چمن ۾
يا دور ديس کان هان

Gul Hayat Institute

۽ آ آماس من ۾
ڪولي نہ ٿو ٻڌائين
پر راز زندگيءَ جا
او ساز زندگيءَ جا!
ڪنهن وقت ڏس تہ ڳوڙها
جڻ ٿي ڏسان سپن ۾
انداز زندگيءَ جا،
او ساز زندگيءَ جا!
اڳ پوءِ ڏي نهاريون
۽ آس تي گذاريون
ڪلهہ ڪي نہ جي وساريون
ٻئي ڏينهن ڪي ٻہ ساريون
ڪِن ۾ سوين مڪاريون
لک ناز زندگيءَ جا
او ساز زندگيءَ جا!

پر هن جي زندگي جو، جنهن جو وجود سراپا موسيقي هو، ساز اوچتو ٽٽي پيو ۽ جيڪي نغما انهن تارن ۾ سمايل ها، سي ايري نہ سگهيا ۽ هميشہ لاءِ خاموشيءَ جو حصو ٿي ويا.

هي جمال صديقي آهي، جيڪو وڪالت ۾ منهنجو پهريون پارٽنر هو ۽ آخر تائين هم پيالا ۽ هم نوالا دوست بہ رهيو ۽ سکر ۾ وفات ڪري ويو.

هي ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي آهي. جنهن بزم صوفياءَ جي پهرين گڏجاڻيءَ ۾ چيو هو، ”سيد! هيءَ ڪهڙي چريائپ آهي. صوفي سڀ مري کپي ويا. هي سوشلزم جو دؤر آهي، تو ڇا جي بزم صوفياءَ ٺاهي آهي؟“ جنهن تي مون سيد کي ٽيڪ ڏني هئي ۽ چيو هوم تہ: ”صوفي ڪميسار کان بهتر آهي، جو هن ۾ خوفِ خدا آهي ۽ ان ڪري هو ڪنهن تي ظلم نہ ڪندو. اهو ٺالو بهتر آهي. ڪافي وقت لڳندو جو هن حڪومت کي خبر پوندي تہ هي چريا صوفي ڪير آهن؟ ۽ ڪين ڇا ڪهربو آهي؟“

هي ع. ق. شيخ آهي. جنهن منهنجي ڪجهہ ڪتابن جا سرورق ٺاهيا آهن. هن جي ڏيءُ ڊيلان ريشم جي ساهيڙي هئي ۽ منهنجي دوست عبدالستار

Gul Hayat Institute

جي ڀِرين زال، جيڪو مون سان گڏ ايل. ايل. بي پڙهندو هو ۽ پوءِ ڪراچي هاءِ ڪورٽ جو ايڊيشنل ايڊووڪيٽ جنرل هو. ع. ق. شيخ سان منهنجون محمد ابراهيم جويو جي صحبت ۾ ملاقاتون ٿيون. پر جڏهن مان وائيس چانسلر هوس، تڏهن مان، محمد ابراهيم جويو، مراد علي مرزا ۽ آغا نور نبي گڏ ڪائيندا پيئندا هئاسين. ع. ق. شيخ هر روز پنهنجي ڪمري ۾ رکيل شيون ڦيرائي رکندو هو، تنهن ڪري ڪمرو نئون نظر ايندو هو. هن جي ڪمري ۾ ٿوريون شيون هونديون هيون. هن جون ڪجھ نڪتل تصويرون، ڪئلينڊر ۽ ٻہ ٽي چيني جون شيون هونديون هيون. هن ڪي ڏسي مون کي فيض احمد فيض جو اهو شعر ياد ايندو هو، جو مونس بار بار دهرائيندو هو.

پيو کہ مفت لگادي هے خونِ دل کي کشيد
گران هے اب کے مئے لالہ فام کهتے هين.

هو ڪٽ جي هيٺان ديسي جِن جي بوتل ڪيندو هو جو ان مان علاوالدين جي جنَ وانگر نڪري ايندو هو. مون کي اڌ پيگ ڏيندو هو. مان ديسي شراب نہ پيئندو هوس. لاچار هن جي دل رکڻ لاءِ پي ويندو هوس. ع. ق. شيخ پوءِ پنهنجي رهائش واري جاءِ پنهنجي پيٽ کي موٽائي ڏئي وڃي حيدرآباد جي قبرستان جي پرسان جاءِ نهرائي هئي. جتي هو جيئرن دوستن کان ڪتجي ويو هو، رڳو نور محمد ڪوجو هن وٽ ويندو هو. جڏهن چنڊ قبرستان تي ايرندو هو، جنهن سان مصوريءَ جي دوران هن محبت ڪئي هئي، ان جون يادگيريون ڪنهن قبر تي ڪتبي وانگر ہڏائيندو هو ۽ غالب جو غزل پڙهندو هو:

مدت هوئي هئے يار کو مهمان کئے هوئے
جوش قدح سے بزم چراغان کئے هوئے.

ترجمو: (مدت ٿي آهي جو يار مهمان ٿيو هو
۽ جام ۾ ايترو جوش هو جو بزم ۾ ڏيئا ٻري ويا هئا.)

هو هڪ نهايت نهٺو انسان هو، پر زماني جي بي اعتباري ۽ دوستن جي بي پرواهيءَ جو شاڪي هوندو هو. جڏهن مان عبدالستار سان گڏ پڙهندو هوس تہ عبدالستار مون کي هن جا ڪجھ نثر جا ٽڪرا ہڏايا ها، جي جيڪڏهن سعادت حسن منٽو، عصمت چغتائي، ۽ راجيندر سنگھ بيدي ہڏن ها تہ هنن کي پگهر اچي وڃن ها. پر هن جي پيري تنهائيءَ ۾ ايتري مجبور

Gul Hayat Institute

هئي جو پٽائيءَ جو هيئيون بيت بي اختيار ياد اچي ويندو هو.

"پنڌ نہ پنڌن جيترو، ڪيئن سجهندي ڪيهہ،
جيڪر ڪريان ريهہ، پر ڇُوندا منڌ چري هئي."

هن پيڄاڙيءَ تائين ڪيهہ نہ ڪئي ۽ هن جو پنڌ پڇي ويو. مان هن جي قبر تي ويو هوس تہ پٽائيءَ جو هيئيون بيت بار بار منهنجي چپن تي آيو هو.

"پر پنجهوءَ ويهي، کهڙيون ڪندي ڳالهڙي،
ڇاجي ماجي موٽيا، ور ونيءَ ڏيئي،
خبر نہ پيئي، تہ ڏاج ڏنس ڪيترو."

اهو پٽائيءَ جو ڪمال آهي جو قبر کي ونيءَ جهڙي خوبصورت تشبيهہ ڏني اٿس.

هي ڪامريڊ اشرف آهي، جو مون سان ۽ هڪ اردو شاعر ساحل بلگراميءَ سان گڏ مرينا هوٽل ۾ اڌ رات تائين پيئندو هو ۽ بل پاڻ ڀريندو هو. هو اسان کي مجاز، جوش ۽ فراق جا لطيفا ٻڌائيندو هو. جن مان ڪجهہ جوش مليح آباديءَ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ "يادون ڪي برات" ۾ لکيا آهن.

اشرف هڪ رومانوي اشتراڪي هو ۽ پراسراريت هن کي وڻندي هئي. هن بندر روڊ تي هڪ هندو واپاري جي آفيس هٿ ڪئي هئي. جتي هو ڪميونسٽن جي گڏجاڻي رکندو هو. هڪ ڀيري هن 555 سگريٽن جو دٻو اونڌو ڪري، ان مان هيٺين پنيءَ سوڌا سڀ سگريٽ ڪڍي، ان جي هيٺان گڏجاڻيءَ جي ايجنڊا رکي تہ مٿان سي. آءِ. ڊيءَ وارا اوچتو ڇاپو هڻن. پٺي ڀيري هن حيدر بخش جتوئي جي دوست هاري ليڊر عبدالقادر ۽ منهنجي بندر روڊ تي ڪنهن بار ۾ دعوت ڪئي. جڏهن نشي ۾ ٽٻ هئو، تڏهن هو چئي رهيو هو:

Sonara,I have served thee in my own fashion.

(سونارا (شاعر جي محبوبہ جو نالو) مون تنهنجي پنهنجي طريقي سان خدمت ڪئي آهي.)

هن جو مطلب هو تہ هن ڪامريڊن کي پياري، پارٽيءَ جي خدمت ڪئي هئي. مون اها سِٽ ڪنهن انگريزيءَ جي ڪتاب ۾ پڙهي هئي جا شايد رابرٽ سئسون (Robert Sasoon) جي هئي جو پهرين جنگِ عظيم ۾ ماريو ويو هو. ۽ جنگ ۾ شريڪ ٿيڻ وقت پنهنجي محبوبہ کي مخاطب ٿي چئي هئائين.

اشرف پيارو دوست هو. هُو مون کي نيپيئر روڊ تي هڪ رقاصہ مقصوديءَ وٽ وٺي هلندو هو،جا نواب رام پور جي داشتہ رهي چڪي هئي ۽ اردوءَ جي شاعره بہ هئي. هُو هُن وٽ ٻہ ٽي ڪلاڪ ويهي، هن جا غزل ٻڌي داد ڏيندو هو ۽ هن کي ٻہ ٽي سوَ رپيا ڏئي ويندو هو. اشرف ڪافي وقت مون سان گذاريندو هو ۽ منهنجي اردو شاعريءَ جو مداح هو، جا مون ترقي پسند مصنفين جي انجمن ۽ حلقہءِ اربابِ ذوق ۾ پڙهندو هوس. هن جي چوڻ تي مون کي انجمن ترقي پسند مصنفين جو وائيس پريزيڊنٽ ڪري کنيو هئائون. انجمن جو سيڪريٽري ظهور نظر هو، جنهن جي باري ۾ مون ’جڳ مڙيوئي سپنو‘ ۾ لکيو آهي.

هڪ ڀيري انجمن هندوستاني جي مشهور اشتراڪي شاعر سردار جعفريءَ جي دعوت ڪئي. اهو 1947ع جو زمانو هو. سردار جعفريءَ تقرير ڪندي چيو: پاڪستاني شاعر فاشزم کان دور رهن.“ تہ هڪ نوجوان اردو اديب هن کان پڇيو تہ: ”علامہ اقبال ’لينن جو ترانو‘ لکيو آهي. ڇا هن جي شاعريءَ ۾ فاشزم هئي؟“ ”ها، منهنجي جان، هئي.“ سردار جعفريءَ جواب ڏنو.

پر هڪ ڳالهہ نہ ٿي وسري. هڪ ڀيري اشرف مون کي ميري ويدر ٽاور جي پرسان هڪ فارين بئنڪ غالباً ’گرنڊليز‘ ڏانهن وڪٽوريہ گاڏيءَ ۾ وٺي هليو. چو تہ اتي هن جو هڪ اينگلو انڊين ڇوڪريءَ مارگريٽ سان لنچ لاءِ وقت رکيل هو. مارگريٽ جا بئنڪ ۾ ملازم هئي. بئنڪ جي ٻاهران هن سان هڪ لڳي پندرنهن منٽن تي ملڻي هئي. اشرف وڪٽوريا واري کي ڪرايو ڏنو ۽ اسان ٻئي بئنڪ ٻاهران ٽين وڳي تائين بيٺا رهياسين. اوچتو ڪاروبار چانئجي ويو. مينهن بہ ڇوي اڄ نہ پوان تہ ڪڏهن پوان! اسان ڀڄي وياسين. هڪ ٽين جي ڇڄ هيٺان بيهي رهياسين. اوچتو مارگريٽ هڪ انگريز سان وڪٽوريا مان لٿي ۽ اشرف کي ڏنو نہ ڏنو ڪري بئنڪ ۾ هلي وئي. اشرف ٿڌو ساهہ ڀري مير جو هيٺيون شعر پڙهيو.

”ياد اس کي اتني خوب نهين مير باز آ
نادان! پهر وه جي سے بهلايا نہ جائے گا.“

ان ڳالهہ مون کي شيڪسپيئر جي ’جيئن توکي وڻي‘ (As you like it) مان ان جي ڪردار آرلنڊو جي سٽ ياد آئي تہ، ”ڪيڏو نہ تلخ تجربو آهي جو خوشي ڏانهن ٻئي ڪنهن جي اکين سان ڏسجي!“

پوءِ اسان پنڌ موٽي آياسين. ڪجھ وقت اڳي ھو گذاري ويو. ھڪ ڀيري ھُو منھنجي فليٽ ۾ آيو (ان وقت مان ۽ حشوءَ جو سؤٽ ماڌو ان فليٽ ۾ رھندا ھئاسين ۽ چيائين تہ پوليس ھن جي گھر تي ھن جي ڀاءُ شرف کي گرفتار ڪرڻ لاءِ ڇاپو ھنيو ھو، پر ھُو ڪونو ٽپي روپوش ٿي ويو. شرف، صحيح معنيٰ ۾ ھڪ ڪميونسٽ ھو. جنھن جي پارٽيءَ سان بيحد وابستگي ھئي. ھُو گرفتاريءَ جي ڀوَ کان اوڀر پاڪستان ڀڄي ويو ۽ تيستائين اوڀر پاڪستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ سان گڏ ڪم ڪندو رھيو، جيستائين بنگلاديش نہ ٺھيو.

ھڪ ڀيري مان وئڪيشن ۾ زرينا سان گڏجي بمبينو سئنيما تي ويو ھوس تہ اتي مون کي ڪامريڊ شرف مليو ويو. ھن کي بنگلاديش جي ڪامريڊن بچائڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر انھن ۾ جيڪي قوم پرست ھا، ھن جي برخلاف ٿي پيا. ھن بنگلاديش ۾ خونريزيءَ جا لرزہ خيز داستان ٻڌايا. ڪراچيءَ ۾ ھو ريڙھيءَ تي سبزي وڪڻي ٻارن جو پيٽ پاليندو ھو.

ھو منھنجو ڪافي ھائوس جو ساٿي عمر عابد زبيري، جيڪو فيڊرل سيڪريٽري مسرت حسين زبيريءَ جو ڀائٽيو ھو، جنھن جي معرفت منھنجي ٽرانسڪائيٽ موسيٰ ٻامر جيءَ سان واقفيت ٿي ھئي. سو بہ اوڀر پاڪستان ۾ سرگرم سياسي ڪارڪن ھو ۽ موٽي اچي بنگلاديش تي ڪتاب لکيو ھئائين ۽ ڪجھ وقت اڳ گذاري ويو آھي.

ھي محمد امين ڪوسو آھي، جو ھوٽلن ۾ مھينن جا مھينا ٽڪيو پيو ھوندو ھو ۽ جيڪڏھن پئسو نہ ھوندو ھوس تہ اوڌر تي ضيافت ڪندو ھو. نيٺ ڳوٺان پئسا گھرائي، يڪو ئي بل ادا ڪندو ھو. ھن حشوءَ کان فلسفي اسپينسر (Spencer) تي ڪتاب وٺي مھيني ۾ پورو ڪيو ۽ تيستائين ھن جي ھوٽل جو بل ڪتاب جي قيمت کان ٽيھارو ڀيرا وڌي ويو.

ھي ڪامريڊ جمال الدين بخاري آھي، جنھن پنھنجي ترقيءَ پسنديءَ جي ثبوت لاءِ ھڪ ھندو عورت شانتيءَ سان شادي ڪئي ھئي. جڏھن سندس پٽ مون سان لاڙڪاڻي ۾ گڏيو ھو، تڏھن جماعت اسلاميءَ جو ميمبر ھو. ترقي پسندن کي جڻ ھن جي ڏاڙھي ڏاڙھي رھي ھئي.

ھي مولوي عبداللہ آھي، جو 'نئين زندگي' رسالو ڪيندو ھو ۽ جو ڊاڪٽر ذاڪر حسين سان جامع مليءَ ۾ رھيو ھو ۽ جنھن جو تڪيو ڪلام

Gul Hayat Institute

’ڇڏ زوراور‘ هوندو هو. هن تي مون گمبٽ ۾ هڪ غزل بہ لکيو هو، جيڪو اڃان غلام ربانيءَ کي ياد آهي. مولوي عبدالله، پير حسام الدين شاهہ راشديءَ ۽ سينيٽر حسين شاهہ راشديءَ جو دوست هو. جڏهن ڪيس ڪائي بلو فلم ڏيکاريندا هئاسين تہ هُو سٿرن ۾ هٿ وجهي ٽنگون سڪيڙيندو هو ۽ جيڪڏهن فلم اڌ ۾ بند ڪندا هئاسين، تہ چرڪ ڀري چوندو هو، ’ڇڏ زوراور! باقي بہ ڏي وجي.‘ هو امير حمزي جي داستان مان عمر عيار جي زنبيل وانگر ويهہ سير وزني ٿيلهو پاڻ سان کنيو وتندو هو، جنهن ۾ ڪيئي اخبارون، رسالا ۽ هن جا ڇپيل ڪتاب هوندا ها. هن جي بي خوديءَ واري موجودگي، ڪوري ڪاغذ وانگر سادي ۽ هلڪي هوندي هئي.

هي عبدالقدوس قدوسي آهي، جنهن مون وٽ يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ سنڌ جا پنج حصا آندا ها تہ انهن تي هن کي پي. ايڇ. ڊي ڊگري ڏيان. اهو بہ پير صاحب جي حلقي جو ماڻهو هو ۽ سينيٽ جي فيصلي کان اڳ گذاري ويو. جي ڪيس ڊگري ملي وڃي بہ ها تہ ڇا ٿئي ها؟ گذاري تہ هونءَ ئي وڃي ها. پر فريم ٿيل ڊگري هن جي گهر جي ديوار تي ٽنگي رهي ها. ڇا ڪي ماڻهو پنهنجي سنگ لحد تي بہ ايم. اي.، پي. ايڇ. ڊي لکن ٿا؟

هي ڪامريڊ پوهو آهي. جنهن وٽ مان روپوشيءَ دوران ويندو هوس، جو هر ڀيري شڪايت ڪندو هو تہ سنڌس ورتل شيئرس جي قيمت ڪِري پئي آهي. پڇاڙيءَ ۾ بہ اها ڳالهہ ڪندي، غالباً 1970ع ۾ گذاري ويو. مون هن کي هڪ ڀيري چيو هو تہ: فلاڻي عورت هن جي زندگيءَ جي واريا سي ۾ اڪيلو گل آهي، تہ هو منجهي پيو هو. ڇگو جو هن کي اهو ڏينهن ڏسڻو نہ پيو تہ انهيءَ گل جون واڇون ٽڙيل پڪڙيل پنکڙين وانگر ٿيون لڳن ۽ هونءَ هڪ گل جهڙي ڪنواري ڇوڪري نہ رهي آهي. پر هڪ سس آهي، جنهن کي ٿوهر جي شاخ جهڙي زبان آهي. ان وقت غلام رباني آڪرو ويٺو هو. جڏهن بہ پوهوءَ جي ڳالهہ نڪرندي آهي تہ هو اها سٽ دهرائي ٽهڪ ڏيندو آهي. ٽهڪ ربانيءَ جي زندگيءَ ۾ ائين هيا جيئن سنوڙيءَ جي زندگيءَ ۾ سِڪا هوندا آهن، جي هُو مٺيون ڀري اڇليندو آهي.

هُو منهنجو پيارو دوست نعيم صديقي آهي، جيڪو بحرين ۾ گذاري ويو ۽ جنهن جي باري ۾ مون اڳيئي لکيو آهي.

هو منهنجا هندوستان ۾ سنڌي دوست سڳن آهوجا، نارائڻ شيام، موهن

ڪلپنا، هري ڪانت، هروسدارنگاڻي، تيرٿ وسنت، ۽ حشو ڪيولراماڻي آهن، جيڪي بہ گذاري ويا آهن ۽ انهن کي ياد ڪري پٽائيءَ جو هي بيت ٿو ياد اچي.

ڳچيءَ واريو ٻانهن، ويني روئي وڇن سين،
لايان لال لڱن کي، ائين جي چرو ڪانهن،
آءٌ اوهان جي دانهن، سدا ٻڌان سَنري.

انهيءَ ڏکهي لسٽ ۾ وقفو ضروري آهي. انهيءَ ڳل جي ياد اچي تازه دم ڪري ٿي، جو اڃان ٿاريءَ تي آهي. هوءَ شاعره هئي.

مان جو بلبل هزار داستان آهيان. انهيءَ سان محبت جي سرگوشي بہ نہ ڪئي آهي. فقط اسان جون اکيون، هڪٻئي جي اکين ۾ گم رهيون آهن، ۽ انهن ۾ پنهنجا جڳ جڳانتر ڳوليندو رهيون آهن.

هڪ ڀيري هُوءَ منهنجي سٿر سان پنهنجي سٿر ملائي، مون سان هڪ سئنيما هال ۾ ويٺي هئي. پر مون هن جي ران جي اطلس ۽ ڪمخواب کي ڇهيو بہ نہ هو. پوءِ جڏهن هوءَ ٻيهر ملي تہ منهنجي اکين جا پيغام سمجهي وئي ۽ مان سندس اکين جا پيغام سمجهي ويس.

دک، پيڙا، خوشي ۽ سرخوشي، ڇا ڇا نہ سمايل هو اسان جي اکين ۾! نہ ڄاڻان اسان ڪهڙي جنم ۾ مليا هئاسين! امرتا پريتم ويجهي هجي ها تہ هن کان ڪنهن جوتشيءَ جو ڏس پڇان ها! مون هن جي ڇهاءَ کان سواءِ هن کي ڇُهيو آهي. هن جي ڏيکاريءَ کان سواءِ هن کي ڏٺو آهي. ۽ منهنجا ڪن ٻُرندا رهيا آهن. انهن ٻولن سان، جي ڪيئي سال اڳ هن ڪجهہ ٻوليا ۽ ڪجهہ نہ ٻوليا ها. مان هن جو ناڻءَ وٺڻ نہ ٿو چاهيان. پل تہ هوءَ منهنجي شاعريءَ جي پرولي رهي، جنهن جي پيٽي ڪنهن وٽ ڪانهي، سوا ان ريل جي گاڏي جي، جنهن ۾ ويهي هوءَ مون سان گڏ وڃي رهي هئي، ۽ منهنجي دل ۾ آيو هو تہ هن کي آغوش ۾ جهڪي وٺان. هاڻ وري ٿو اچان ان لسٽ تي، جا مون وچ تي ڇڏي هئي.

مون کي موهن ڪلپنا سان بہ ڏاڍو پيار هو. هڪ ڀيري سال 1963ع ۾ الهاس ننگر ۾، سڀڻ آهوجا جي گهر ماني ڪائي، هن جي پٽر ۾ غلم وچائي، ويهہ يا پنجويهہ اديب ويٺا هئاسين. مان هڪ ماٺهوءَ جو مشاعرو ٿي رهيو آهيان. ان رات مان وهاڻي کي ٽيڪ ڏئي، رات جي ڏهين وڳي کان صبح جي

پنجين وڳي تائين شعر پڙهي بس ڪئي تہ موهن ڪلپنا چيو تہ: ”اياز! تنهنجي شاعري ٻڌي راڻي پرتاب جي باري ۾ هڪ چوڻي ٿي ياد اچي. هڪ ڀيري راڻو چتور مان ڪجهہ ڏينهن ٻاهر ويو. چتور جي قلعي ٻاهران هڪ ڀيءُ پٽ ويٺا ها. اوچتو ڀيءُ پٽ کي چيو تہ: راڻو موٽي آيو آهي. پٽ حيران ٿي ويو ۽ ڀيءُ کي چيائين تہ: ”ابا توکي ڪيئن خبر پئي تہ راڻو موٽي آيو آهي؟ پِنس جواب ڏنس، تو تلوار جا زوردار ست زيڪا ٻڌا؟ ايترا زور سان ست ڀيرا زيڪا صرف راڻو ئي ڪري سگهندو آهي. ايتري زوردار رواني‌ءَ سان فقط تون ڏهين وڳي رات کان پنجين وڳي صبح تائين شعر پڙهي سگهندو آهين.“ مون کي پنهنجي شعر تي اهڙو داد ڪنهن نہ ڏنو آهي.

هن ڀيري جڏهن موهن ڪلپنا مون تي الهاس ننگر ۾ تقرير ڪندي چيو تہ: شيخ اياز کي نوبل پرائيز ملڻ گهرجي ۽ مون سان ڪچهري ڪري موڪلايو. تڏهن مون موهن ڪلپنا ۾ پنهنجي موت جي اڳيات پريرتا (علم سابقہ) (pre-cognition of Events) ڏٺي هئي. هن هوٽل ۾ مون سان ڀاڪر پائي مون کي چيو تہ: ”الوداع! اياز! وري نہ ملنداسين!“ مون کي اهو ٻڌي ڌڪ ٿيو ۽ مون ائين سمجهيو تہ شايد هو منهنجي موت جي اڳڪٿي ڪري رهيو آهي. ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ، هو مون کي پنهنجي دوست گني سامتاڻيءَ جي گهر مليو، جو بمبئي گورنمينٽ ۾ هوم سيڪريٽري آهي. جنهن منهنجي ۽ زرينا جي پنهنجي فليٽ ۾ ماني ڪئي هئي. اسان ڪافي وقت پيئندا ۽ گفتگو ڪندا رهياسين. مون هُن کي هڪ لطيفو ٻڌايو هو، جو ٻڌي هو ڏاڍو کليو هو. يوگو سلوويا جي ڪنهن وقت وائيس پريزيڊنٽ ملووين جلاس پنهنجي ڪتاب، ’اسٽالن سان گفتگو‘ (Conversation with Stalin) ۾ لکيو آهي تہ: ”اسان يوگوسلويا جا عيوضي اسٽالن وٽ وياسين. اسٽالن جي پالٽ بيورو جو دستور اهو هوندو هو تہ هو شام جو نوين وڳي کان وٺي صبح جو نوين وڳي تائين واڊڪا پيئندا ها ۽ ماني ڪائي شام تائين ننڊ ڪندا ها. انهيءَ وچ ۾ هو قومي ۽ بين الاقوامي مسئلن تي فيصلا بہ ڪندا ها. اسٽالن اسان کي بہ رات جو گهرايو هو. جيتوڻيڪ اسان ايترا بلا نوش تہ نہ هئاسين، تڏهن بہ اسان ڪجهہ جام پيتا. جڏهن مون کي پيشاب لڳو ۽ مان باٿ روم ۾ ويس تہ مون کان اڳ مالوتوف اتي بيٺو هو. مون کي ڏسي پينٽ جي زپ کوليندي چيائين:
” We load before unloading. اسين پرجهون ٿا خالي ٿيڻ کان اڳ.“

پر ائين ٿهڪڙن ڪان پوءِ جڏهن هن سان ياڪر پائي موڪلايو، تڏهن به ساڳيا لفظ چيائين: ”چگو اياز وري نہ ملنداسين.“ پر تن مهينن ڪان پوءِ مون کي ڪراچيءَ ۾ خبر پئي تہ موهن ڪلپنا گذاري ويو. ڪي ڳالهيون واقعي انسان جي سمجهہ ڪان ٻاهر آهن.

نارائڻ شيام کي ڪنهن بيوقوف ڊاڪٽر سياري ۾ گلوڪوز جي ڊرپ چاڙهي تہ هن کي ڪنبڻي وٺي وئي ۽ هو گذاري ويو. ڪونج ماهوار جو ايڊيٽر هري موٽواڻي تڏهن هتي طارق اشرف وٽ ڪراچيءَ ۾ رهيل هو. ان وقت منهنجي طبيعت ڏاڍي خراب هئي. طارق اشرف جڏهن هُن کي اهوبڌايو تہ هو منهنجي گهر پڇندو آيو. مون تيستائين ’سُر نارائڻ شيام‘ لکي ورتو هو، جو هري موٽواڻيءَ کي ڇاپڻ لاءِ سپرد ڪيم. هن اهو نهايت سهڻي نيٽ اپ سان ڇپرايو. شيام جي باري ۾ مون پنهنجي سموري جذبات جو ڀرپور اظهار ان ڪتاب ۾ ڪيو آهي. مان هتي هڪ ٻي ڳالهہ جو ذڪر بہ ڪرڻ ٿو چاهيان. 1963ع ۾ منهنجو بمبئي ۾ اچڻ جو ٻڌي، شيام ترين رستي دهليءَ مان بمبئيءَ مون سان ملڻ آيو هو. اسان جا اڳ ئي سٺا تعلقات هئا. مان هن کي پاڻيءَ جي جهاز تي چڙهڻ لاءِ منهوڙي ويو هوس، جڏهن هو سنڌ ڇڏي هند وڃي رهيو هو. بمبئي ۾ ڳالهين ڪندي مون هن کي چيو هو تہ: ”مان جڏهن اسڪول ۾ پڙهندو هوس، تڏهن دهليءَ مان هڪ ڇوڪري مهاتما گانڌيءَ کي اتر پرديش وٺي وئي هئي، ۽ اتي هن ڪيس پنهنجي اڳئين جنم وارو گهر ۽ مڙس ڏيکاريو هيو ۽ مڙس جي چوڻ تي پنهنجي فرش هيٺان لڪايل ڳهڻ جو ڊبلو ڳولي ڏنو هئائين...“ شيام چيو: ”ان ڇوڪريءَ سان ملندين؟ مون سان ساڳي آفيس ۾ ڪڏ ڪم ڪندي آهي، ۽ اڄان تائين ساڳيون ڳالهيون ڪندي آهي.“

شيام ايڏي سپاجهي طبيعت وارو ڪم گو شاعر هو، جو جڏهن هو ڳالهائيندو هو تہ مون کي ڀٽائيءَ جا هينيان بہ شعر ياد ايندا ها.

ڪَنُ تي ڪيڇين ڪچيو، ڪڇ نہ ڪڇيائون،
رهي نہ رتيءَ جيتري، انهن وٽ آئون،
وڏي وڏائون، هو جو وڻ هئڻ جو.

ڪن ٿي ڪيڇين ڪڇيو، ڪڇ، نہ ٿا ڪُڇن،
پاڙان پوءِ وڍن، هو جو وڻ هئڻ جو.

اهڙو نهنو شاعر مون اڄ تائين نہ ڏٺو آهي. جنهن هئڻ جو وڻ پاڙون وڍي ڦٽي ڪيو هجي.

شيام کي ڀارت ۾ سنڌيءَ جو عظيم شاعر سمجهندا آهن. هِتي بہ هُن لاءِ ڪا گهٽ عزت ناهي. محمد ابراهيم جويي، تنوير عباسيءَ جو شيام تي پورو ڪتاب ڇپرايو آهي.

دراصل برصّغير جي ورهاڱي، ٻيو سڀ ڪجهہ ورهايو پر شعرو ادب کي ورهائي نہ سگهيو آهي. اڳي تہ اسان تي وطن دشمنيءَ جي الزام تراشي ٿيندي هئي، پر هاڻي تہ امرتا پريتم ۽ ٻيا پنجابي شاعر ۽ اديب هتي پنجاب ۾ ڇپجي رهيا آهن ۽ هتان جا پنجابي شاعر ۽ اديب اوير پنجاب ۾ ڇپجي رهيا آهن، ۽ اردوءَ ۾ مرزا غالب کان وٺي سردار جعفريءَ تائين هتي ڇپجي رهيا آهن. ادب هر ديوار ڊاهي سگهندو آهي. رڳو ڪشمير جو سياسي مسئلو ڪنهن ريت حل ٿئي تہ برصغير ۾ ٻيو ڪوئي تضاد ناهي. ۽ وري شڪستہ دليون ڳنڍجي سگهن ٿيون. ڪشمير جو حل نهايت ضروري آهي، جو اسان شاعر نہ ٿا ڪري سگهون. سياستدان ۽ ملٽريءَ وارا ئي ان جو ڪو جوڳو حل ڪڍي سگهن ٿا. باقي ٻئي هر زخم لاءِ اسان وٽ مرهم آهي. رڳو سڱن آهوجا لاءِ اسان ڪائي مرهم ڪٿي نہ ولجي سگهياسين. توڙي جو هن اهڙو خط رشيد ڀٽيءَ ڏانهن لکيو هو، هن کي خارش (Eczema) هئي جا لهي نہ ٿي لٿي. جنهن هن کي چيڙاڪ ۽ ڪاوڙيل بڻائي ڇڏيو هو. سندس پيءُ جي سکر ۾ سنڌوءَ سامهون ڪوٺي هوندي هئي، جتي هو خوشحال زندگي گذاريندا هئا. هن ئي مون کي بيٺر پيٽ تي هيرايو هو. پر پوءِ الهاس ننگر جي ڪئمپن هن کي مايوس ۽ دلگير ڪري ڇڏيو هو. مون هن جي موت تي هڪ دردناڪ نظم لکيو هو.جيڪو 'ڪي جو ٻيجل ٻوليو' ۾ ڇپيو آهي.

مون سدائين ان ڳالهہ تي سوچيو آهي تہ اڳتي (موت کان) ڇا آهي؟ ڇا هن زندگيءَ کان پوءِ ٻي زندگي آهي؟ ڪيئي مفڪر ۽ فلسفي صدين کان ان ڳالهہ تي سوچيندا رهيا آهن. آخر اها سوچ جائز بہ آهي؟ ڇا ٻيو ڪوئي سوال ان کان وڌيڪ اهم آهي؟ زندگيءَ کان وڌيڪ پراسرار ٻي ڪهڙي شيءِ آهي؟ منهنجي شاعريءَ ۾ ان جو جواب اڃان تائين تہ سواليہ نشانيءَ تي ڪٿي ٿو!

غالب چيو آهي؛

هستي کے مت فريب مين آجائيو اسد
عالم تمام حلقهء دام خيال هے.
(اي اسد (غالب جو ٻيو تخلص) هستيءَ جي فريب ۾ نہ آءُ
سڄو عالم خيال جي ڄار ۾ ڦاٿل آهي.)
حافظ جو بہ هڪڙو شعر ياد ٿو اچي؛
در بزم دؤر يک دو قدح درکش و برو
يعني طمع مدار وصال دوام را.
(بزم ۾ هڪ ٻہ جام پي رهندو رهہ
۽ دائمي وصال جي هيڄ نہ رک.)

ڪي وڏا ماڻهو، جيئن ڊاڪٽر مهڪري هو. جنهن جي گفتار هڪ تيز نشتر وانگر هوندي هئي، ۽ ان ڦوڙي کي ڦاڙي ڇڏيندي هئي، جنهن تاريخ جو ويهڻ وهہ ڪيو آهي. اهو بہ 85 ورهين جي عمر ۾ گذاري ويو.

منهنجا ڪلاس فيلو ديوان پرمانند، سترام ۽ ٻيا بہ چڪيا تي رک ٿي ويا، جا گنگا ۾ پنهنجو سفر پورو ڪري وڃي سمنڊ ۾ سمائي.

ڪي ننڍ وڏائيءَ کان مٿي انسان عطا محمد ميمڻ جو سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ منهنجو پي. اي هو، پر جڏهن سنڌ گورنمينٽ ۾ ڊپٽي سيڪريٽري ٿيو، تڏهن بہ ڇڻ منهنجو پي. اي هو ۽ مهتاب اڪبر راشدي هن کي ڀائُن جيان ڀائيندي هئي.

مرحوم عمر ميمڻ سان، جنهن تي نورالهديٰ شاهہ جو مضمون پڙهي، منهنجي دل ڀرجي آئي هئي. مان، رباني، ابراهيم جويو، حسن پٺو، يوسف ٽالپر، جو هن وقت مرڪزي حڪومت ۾ وزير آهي. مرحوم اڪبر قاضي جي هوٽل اوريئنٽ ۾ ڪچهريون ڪندا هئاسين. ها مون کان مخدوم طالب المولا، مولانا گرامي، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ عبدالڪريم گدائي جو ذڪر وسري ٿو وڃي، جي يڪتائي روزگار انسان هوندا ها. ٻيا بہ ڪيئي سکر جا دوست، جج، وڪيل، منشي مڙا هوندا هئا، جن مان ڪِن جو ذڪر مان 'ڪٿي نہ ڀڄبو ٽڪ مسافر' ۾ ڪيو آهي.

تازو منهنجو هڪ جونيئر محمد صديق کرل جنهن محترمہ بينظير لاءِ ضياءَ جي حڪومت ۾ سکر مارڪيٽ ٽاور وٽ ڪوڙا کاڌا ها. سو بينظير پٺو

جي اڳينءَ حڪومت ۾ سکر جو ايڊووڪيٽ جنرل هو. جڏهن بينظير ڀُٽو اقتدار ۾ آئي، تڏهن هن کي ۽ منهنجي دوست آغا سيف الدين کي هاءِ ڪورٽ جا جج مقرر ڪيائين. منهنجي ڀڦاڻ جي پٽ ۽ جونيئر حبيب الله کي جو ڪنهن وقت منهنجو هم مشرب ۽ همخوار هو، سکر هاءِ ڪورٽ ۾ پاڪستان جو ڊپٽي اٽارني جنرل مقرر ڪيائين. امداد اعوان جو مون کي استاد جٺي ملندو آهي، ان کي سکر مان سينيئر ڪري ڪنيائين. انهن مان محمد صديق کرل اڄان هاءِ ڪورٽ جو جج مس ٿيو تہ ڪار جي حادثي ۾ گذاري ويو. منهنجو هڪ ٻيو دوست فيروز الله نانا، جو بہ هاءِ ڪورٽ جو جج هو، پئرس جي ڪنهن اسپتال ۾، پنهنجي ڪئنسر جو ٻڌي، جيئن ئي اسپتال مان ٻاهر نڪتو تيئن دل جو دورو پوڻ سان گذاري ويو.

منهنجو هڪ ٻيو فلسفي يار ۽ ڪلاس فيلو ۽ پوءِ هاءِ ڪورٽ جو جج، جسٽس علي نواز ٻڏائي بہ ٽي سال اڳ گذاري ويو. سيشن جج جن سان مون وقت گذاريو هو، سي بہ الائي ڪهڙي دنيا ۾ آهن؟ انهن مان عزيزالله ميمڻ سان منهنجي گهري دوستي هوندي هئي. عزيزالله ميمڻ، مان، ايس. اي اميد علي قريشي ۽ سپرنٽينڊنٽ جيل آغلو خان دراني هر هفتي براج ڪالوني سکر ۾ ڊي. ايس. پي غلام اڪبر جي جاءِ تي ويندا هئاسين ۽ اتي ڪائيندا پيئندا هئاسين جڻ هومر جي آڊيسيءَ مان ڪجهہ ڪردار هياسين.

غلام اڪبر جي زال ڪرستان ۽ ماءُ ايراني هئي. هُو فارسي چڱي ڄاڻندو هو ۽ بيدل دهلويءَ جو وڏو مداح هو. بيدل جو ديوان هن جي ميز تي پيو هوندو هو ۽ اهو اسان کي پڙهي ٻڌائيندو هو.

همه عمر با تو قدح کشيم و نہ رفت رنج خمار ما
چہ قيامتي کہ نہ مي رسي زکنار ما بہ کنار ما.

(سڄي عمر تو سان پيالو پيتو، پر اسان مان خمار جو رنج نہ ويو
ڪهڙي قيامت آهين جو اسان جي ڀاڪر مان اسان جي ڀاڪر تائين نٿو پهچين.)

عجب است گر هَوَ سَت کشد کہ بہ سيرو و سمن در آ،
تو ز غنچہ کم نہ دميده اي درِ دل کشا و چمن در آ.
پئے آهوان رميده خو مپسند زحمتِ جستجو،
بہ خيال حلقہء زلف او گرهي کشا و ختن در آ.

* ختن: شهر جا هرڻ مشهور ها.

(اهو ڏسي عجب ٿو اچي تہ توکي هوس سرو و سمن ڏانهن ٿو ڇڪي
تون پاڻ بہ مڪڙيءَ کان گهٽ نہ آهين، پنهنجي دل جو در کول ۽ چمن
۾ هلي آ،
ياچ جي هيراڪ هرڻين جي پنيان ڳولا نہ ڪر ۽ پريشان نہ ٿيءُ،
هن جي زلفن جي کهير جي ڳنڍ کول ۽ ختن ۾ هلي آءُ.)
بيدل دهلويءَ جو غالب ۽ اقبال جي فارسي شاعريءَ تي ڏاڍو اثر هو.
هڪ ڀيري غالب جي لاشعور هيٺيون شعر بيدل تان کنيو.

بوئي گل نالہء دل دود چراغ محفل
جو تيري بزم سي نڪلا وہ پريشان نڪلا

بيدل جو شعر آهي:

بوئي گل نالہء دل دود چراغ محفل
هرڪہ از بزم تو برخواست پريشان برخواست

(گل جي خوشبو، دل جي دانهن، محفل جو ڏيئو،
جيڪي بہ تنهنجي محفل مان نڪتا، پريشان نڪتا.)

مون پنهنجي پهرين اردو ڪلام جي مجموعي جو نالو 'بوئي گل نالہء دل' بيدل دهلويءَ تان ورتو هو.

اهي منهنجا هم پيالا ۽ هم نوالا دوست جي مون سان سکر جي اونهاري ۾ هڪ هي وڳي رات تائين غلام اڪبر جي پڌر ۾ ويٺا هوندا هئا. جيستائين هير جا جهلڪا لڳندا ها ۽ غلام اڪبر جي گهر ۾ بيٺل سرنهن جي وڻ مان چنڊ جا پاچا هيڏانهن هوڏانهن سري پري پنهنجا چوغا لاهي، ڌرتيءَ کي آغوش ۾ وٺندا ها. اهي سڀ گذاري چڪا آهن ۽ مٽيءَ ماءُ جي گود ۾ آرامي آهن. ياد نہ ٿو اچي تہ هي شعر ڪنهن جو آهي. پر گهڻو ڪري سنسڪرت جي ڪنهن شاعر جو آهي:

محبت ۽ مزاح جي ٿوري موسم
روشنيءَ جي ۽ زندگيءَ جي دک ۽ سک جي،
ان کان پوءِ اوندهہ جو شديد خوف
۽ مٽي مٽيءَ ڏانهن وڃي ٿي.

هڪڙو منهنجو جونيئر ڪليم الله هوندو هو. جيڪو ڳڙهي ياسين جو هو. هن جي حاضر جوابي هڻ ڪڻ جيان هوندي هئي. ڳڙهي ياسين وارا دوست

پنهنجي حاضر جوابيءَ کي چاقوءَ وانگر هڪڙي جي سِراڻ تي تکو ڪندا هئا. مون انگريز مضمون نگار چيسٽرٽن (Chesterton) جي هڪ مضمون ۾ پڙهيو هو تہ: ”طنز ۽ مزاح جي نوڪ نہ رڳو تلوار وانگر پيهي ويندي آهي، پر اها ڏسڻ ۾ بہ ايندي آهي.“ ائين لڳندو هو تہ ڪليم الله سوچي سمجهي چرچو نہ ٿو ڪري،اهو الهام وانگر نازل ٿيس ٿو، ۽ هن جي وات مان اهو جڏهن نڪري ٿو تڏهن اهو پڌي پاڻ بہ ڪل ۾ ويڙهجي وڃي ٿو.

منهنجو هڪ منشي بلرام هو، جنهن جو پاءُ هڪ ڏينهن، هن وٽ پنهنجي شڪارپور واري گهر مان آيو ۽ هن کي چيائين: ”مان سياڻي راجستان ٿو وڃان، امان جو خيال رکجانءِ“ بلرام اها ڳالهہ پڌي حيران ٿي ويو. هن ڪانئس سبب پڇيو تہ هن ورائيس: ”ڳالهہ مان حويليءَ ۾ ڪوهہ مان ڏول پري رهيو هوس تہ ڪوئي مهاجر، جو بہ حويليءَ جي هڪ گهر ۾ رهندو هو، مون کي چيو تہ: ”ڪافر، پاڻيءَ کي پليد نہ ڪر، پاهران پريندو ڪر.“ هن وڏيڪ بلرام کي چيو تہ: ”مان هتي ترسندس تہ خون ٿي پوندو. مان ڪنهن جي تِڻ مِڻ سهڻ وارو نہ آهيان، پوءِ اهو مُسلو هجي يا ڪير بہ هجي.“

مون کي اوچتو ڪوئي شخص ياد آيو. مون ذهن ۾ ٽپوڏئي مڇيءَ وانگر هن جو نالو ڦاسائي ورتو. هُو شِوَن هو جو شيخ راز جو گهرو دوست هو. راز سرناڪتي هاسٽل ۾ ساٿس ملائڻ لاءِ مون کي وٺي ويو هو. هُو هڪ ڏنڊو مشٽنڊو جوان هو. هن بہ راز کي چيو هو: ”مان هاڻي هتي رهي نہ سگهندس ۽ هندوستان وڃان ٿو.“ پوءِ هن وهاڻي هيٺان تيز چرو ڪڍي راز کي ڏيکاريندي چيو هو: ”هي ڏسين ٿو راز! هي هندوستان ۾ انهيءَ مسلمان جي پيٽ ۾ هوندو، جو پهرين پيري منهنجي منهن پيو.“ شِوَن ڪاٺ جي صندل تي بنا وڃائي ستو پيو هو. هن نوڪدار چُرو صندل ۾ هنيو تہ اهو ڪاٺ ۾ پيهي ويو ۽ پوءِ چڪ ڏئي ان کي ڪڍيائين، چرو ڏاڍو چڱي رڪ جو هو ۽ ان ۾ چپ نہ پيو. مان ۽ شيخ راز جڏهن سرناڪتيءَ مان ٻاهر نڪتاسين تڏهن شيخ راز مون کي چيو: ”مون کي خبر نہ هئي تہ شِوَن ۾ مسلمانن لاءِ ايڏي نفرت ۽ تلخي آهي. مان وري هن وٽ نہ ويندس.“ راز ان تي نہ سوچيو تہ شِوَن کي ڳوٺ، گهرگهاٽ، اوڙو پاڙو، ميڙي چوندي سڀ هتي مجبور ٿي ڇڏڻي ٿي پوي. هن جو پيو ردِعمل ڪهڙو ٿيندو!

اهو پهريون موڙ هيو شيخ راز جي زندگيءَ جو. راز سنڌي سرڪل جو سيڪريٽري هوندو هو، جنهن جو صدر رام پنجواڻي هو. هُو رام پنجواڻيءَ سان گڏ ٻين هندو دوستن مُولي وغيره جي ۽ منهنجي هر مهيني ۾ هڪ ڀيرو گهر ۾ دعوت ڪندو هو ۽ سندس زال جي هٿن جي ٺهيل برياني کائي اسان جا ويشنو هندو دوست چپ چٽيندا ها. هن جي زال مون کان پردو نہ ڪندي هئي. هوءَ مرحوم (قريشي نالو ياد نہ ٿو اچي.) جي سالي هوندي هئي، جيڪو ڪراچيءَ جو وڏو سرمائيدار هوندو هو.

هڪ ڀيري مون کي مُدي جو تپ ٿي پيو هو، جو يارنهن ڏينهن هليو. شيخ راز جو گهر جناح گارڊن (اڳي گانڌي گارڊن) جي پرسان هوندو هو، جتان هو منهنجي لاءِ ڇوزي جي يخني ۽ ڊبل روٽي کڻي ايندو هو ۽ منهنجي ڏاڍي خدمت ڪئي هئائين. هُو بنيادي طرح هڪ نيڪ انسان هو، جڏهن کان هن کي اسلامي جوش آيو، تڏهن هن منهنجي خلاف روزاني مهراڻ ۾ اسي قسطن جو مضمون لکيو. جن محمد ابراهيم خليل جي عنقريب ايترين ئي قسطن واري تنقيد ۽ سردار علي شاهہ ذاڪر جي ايڊيٽوريلن ۽ رشيد احمد لاشاري جي مضمونن منهنجي خلاف باهہ ٻاري ڏني. منهنجي شاعري ۾لال جي ڪري ۾ چٽنگ وانگر هئي، ۽ ان جي شعلي نوائيءَ جي ڪري مون کي ڪافي ڀوڳڻو پيو. ان هوندي بہ شيخ راز پنهنجي آڪٽراءِ انسپيڪٽر هولا رام جودوست هوندو هو. هولارام سچي ميونسپالٽيءَ کي آڱرين تي نچائيندو هو ۽ آڪٽراءِ مان لکين رپيا ڳاهيا هئائين. هو سنڌوءَ جي ڪناري، بندر روڊ جي مهڙ ۾ هڪ ننڍي جاءِ ۾ زال سوڌو رهندو هو. اوچتو هن جي غير موجودگيءَ ۾ هن جي جاءِ ڪري پئي ۽ سندس زال پوساتجي مري وئي. هولا رام چڻ سک جو ساهہ کنيو هو، ڇوتہ هو هم جنس پرستيءَ جو قائل هوندو هو. هن جو پٽ پنهنجي ماءُ جي سِراڌن تي آيو هو ۽ پيءُ کي ڏاڍو ڇيو هئائين تہ: ”اسان بمبئيءَ ۾ ڪافي دولت ڳاهي آهي، هاڻ هل تہ توکي وٺي هلان.“ هولا رام وڃڻ کان انڪار ڪيوهو. جڏهن مون هن کان ان جو ڪارڻ پڇيو هو تہ جواب ڏنو هئائين: ”سکر جا مهڙا لسا ڇاڪي منشي مون کي بمبئيءَ ۾ ڪٿي ملندا؟“ پهرين مارشل لا ۾ هو مون سان گڏ ساڪٽي جيل ۾ هو. هولا رام ڪافي اذيت پرست انسان هو. هڪ ڀيري سکر جي سيٺ ڀڳوان داس کي، جو بہ اسان سان گڏ جيل ۾ هو، آفيم جي ضرورت پئي، ڇو تہ آفيم کان

سواءِ هن ڪي ننڊ نہ ٿي آئي. هولا رام ٿي ڏينهن تہ هن لاءِ ڪجهہ نہ ڪيو ۽ جڏهن راتين جو ڀڳوان داس چڪرڏئي، ساڻو ٿي پيو تڏهن هن کي چيائين، ”هن سنتريءَ کي چٺي ڏي، تہ تنهنجو پٽ ڪيس ٻہ سؤ رپيا خرچ ڏئي تہ هُو تنهنجي لاءِ گُتي يا تنهنجي ڪوٺيءَ تان آفيم وٺي ايندو.“ هن کان چٺي وٺي، سنتريءَ کي پنهنجي چٺي لکي ڏئي چيائينس تہ فقط هڪ تولو آفيم جو بازار مان وٺي اچي. ٻئي ڏينهن تي سيٺ ڀڳوان داس کي هڪ تولو آفيم جو مليو تہ هن جي جان ۾ جان آئي. اهڙيءَ طرح هر هفتي هولا رام سنتريءَ کي سيٺ ڀڳوان داس کان ٻن سوَن رپين جي چٺي وٺي ڏيندو هو ۽ سنتريءَ کي پنهنجا ٻہ اٺ ڏهہ ڪر لکي ڏيندو هو.

هولا رام تي اينٽي ڪرپشن جو ڪيس هو، جنهن ۾ مان سندس وڪيل هوس. هو مون وٽ اڪثر ايندو رهندو هو. هن جو دوست دلپت راءِ، جو ٻہ جيل ۾ هو، جيل کان ٻاهر ٻہ هن سان گڏ پيئندو هو ۽ گوشت کان سواءِ ماني نہ کائيندو هو. جيل ۾ تہ هن کي تيوڻ ۾ ڳاڻو گوشت ئي ملندو هو، جو هو مجبور ٿي کائيندو هو، ۽ سنتريءَ معرفت ٻاهران ڪنٽري شراب جو آڌيو گهرائي بستري هيٺان لڪائي رکيو هئائين ۽ روز ان مان اڌ پيگ پيئندو هو. مان ٻانيان ٿو تہ دلپت راءِ، هولا رام جي زال هو يا مڙس هو يا ٻئي هو.

مون جڏهن وائيس چانسلر جو ٽرم پورو ڪيو ۽ سکر موٽي آيس، تہ شيخ راز منهنجي گهر آيو ۽ منهنجي ماني کيائين. ان وچ ۾ هن جو مون تي غصو ٺڌو ٿي چڪو هو. مان سندس مانيءَ تي ويس تہ چيائين، ”پيا ملنداسين هاڻي تہ توهان واندا آهيو.“ مون وري هاءِ ڪورٽ ۾ وڪالت شروع ڪئي ۽ مرحوم سان ملڻ جو موقعو نہ مليو. جيستائين مون کي ڊاڪٽر عارف هڪ اتفاقي ملاقات ۾ ٻڌايو تہ هن کي فالج ٿي پيو آهي، ۽ ڪيس ڏاڍو هاءِ بلڊ پريشر (رت جو مٿاهون داٻ) آهي. مان سندس گهر ڪانئس پڇڻ لاءِ ويس. هن جي گهر واري اکيون اگهي رهي هئي ۽ هو بيوس سنئون سڌو بستري تي ليٽيو پيو هو. مون کي هن ڏسي صرف ايترو چيو، ”ايازا هيءَ تہ سڀ ٺڳي آهي.“

”ڪنهن جي ٺڳي؟“ مون هن کان پڇيو. ايتري ۾ هُو هوش حواس ۾ نہ رهيو. هُو رات جو گذاري ويو. مان هن جي جنازي نماز تي ويو هوس. مون دل ۾ چيو هو، ”راز، تون اسان ڪرائي دار هياسين. مالڪِ مڪان تنهنجو

مقاطع اڳ ۾ رد ڪري ڇڏيو، نہ چاڻان منھنجو ڪڏھن رد ڪري، تيستائين مان ھن زندگيءَ جو ھڪ پل بہ ويڃائڻ نہ ٿو چاھيان.“

مٿي ذڪر ڪيل محمد ابراھيم خليل، رشيد احمد لاشاري ۽ ميمڻ عبدالمجيد سنڌي بہ ھن جي ٽولي ۾ ھئا، اھي سڀ گذاري چڪا آھن. مون ھن کي معاف ڪيو آھي. شل خدا کين جنت ۾ جاءِ ڏئي.

ھُو منھنجو دوست ظھور نظر آھي، جو ھڪ ڀيري منھنجي آفيس ۾ ھڪ ڊاڪٽرياڻيءَ کي ساڻ وٺي آيو، ۽ چيائين: ”وڪيل صاحب! مان توکي ھن جي طلاق لاءِ وڪيل ٿو ڪريان. في ڀڏاءِ!“

مون کيس چٽائي ڏنو ۽ چيو: ”ظھور آھين؟“

ھن ٺھڪ ڏنو تہ منھنجي آفيس جون پٿيون لڏي ويون. پوءِ ٻڌايائين تہ، ”ڊاڪٽرياڻي منھنجي دوست جي زال آھي، جيڪو جوڳ پچائي رھيو آھي ۽ ھن جي زال (ڊاڪٽرياڻيءَ ڏانھن اشارو ڪندي) مون سان عشق پچائي رھي آھي ۽ مان سندس سرڪاري گھر ۾ رھيو پيو آھيان.“

مون ھن کي چيو: ”ڇا ھيءَ تنھنجي دوست جي زال آھي؟“

”ان ڪري ھن سان پيار لاءِ ٻہ سبب آھن. ھڪ تہ ڏاڍي خوبصورت آھي. ٻيو منھنجي پياري دوست جي زال آھي.“ ھن پوءِ ملتانيءَ ۾ ڪيئي نظم ٻڌائي چيو تہ: ”تو صحيح چيو ھو تہ اسان لاءِ اردوءَ ۾ شاعري ڪرڻ جڪ مارڻ جي برابر آھي. اسان پنھنجي شاعريءَ کي منطقي نتيجي تي فقط مادري زبان ۾ پھچائي ٿا سگھون.“

منھنجو ٻئي ڏينھن تي علي الصبح جو ٻچل شاھہ مياڻيءَ ۾ نيرو پيئڻ جو پروگرام ھو ۽ ڪجھن جي باغ ۾ ويٺا ھئاسين. مون ھن کي بہ صلاح ڪئي تہ ھن يڪدم ھائوڪار ڪئي. ٻئي ڏينھن جڏھن اسان باغ ۾ پھتاسون تہ اسر ويل تاڙيءَ جو پھريون ڏول ڪڄيءَ مان لاھي مون کي ڏنائون. مون ڏول ظھور نظر ڏانھن وڌايو. ھن اڌ ڏول پيت ڏئي ڏوکھيو ۽ پوءِ مون ڏانھن وڌايائين. مان باقي پي نہ سگھيس تہ رشيد پٽيءَ پيئڻ لاءِ گھريو تہ ظھور نظر ھن کي منع ڪئي، ۽ ھن کي چيائين تہ: ”ھي ڏول اسان لاءِ علامت آھي، تون ٻئي ڏول مان پي ٿو سگھين.“

مان باقي ٻچيل تاڙي بہ پي ويس. اتي مون کي ظھور پاسيرو ڪري چيو تہ: ”اھا ڊاڪٽرياڻي تاڙيءَ جي ھڪ ڏول وانگر آھي، جا منھنجي وڃڻ کان

پوءِ تنهنجي اُڃ اجهائڻ چاهي ٿي.“ تازڳيءَ جو اثر هن جي خمار مان ظاهر هو.

مون هن کي جواب ڏنو: ”اسان وٽ چوندا آهن تہ انڊن ملتان لڏو هو. پر هاٿي تہ ملتان انڊي کي تو ڳولي. نہ پيارا! مون کي اڪيون آهن. مان ڪنهن دوست جي محبوبا لاءِ ڪوڙڪي نہ اڏيندو آهيان.“

”ڪوڙڪيءَ جو سوال ناهي.“ هن چيو. ”اها بلبل تہ خود تنهنجي پيجري ۾ وجهڻ لاءِ آتي آهي. ايازا! ڪي عورتون مردن وانگر تلون مزاج هونديون آهن. انهن کي نئين مرد جي ائين چِڪ ٿيندي آهي، جيئن اسان کي نئين عورتُ لاءِ چِڪ ٿيندي آهي.“

ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ مون رشيد کي بار روم ۾ ڪنهن ڳالهہ تي چيو: ”پٽي وري اهي ئي لاتون، اهي ئي چڪهہ.“ هن وڏو ٽهڪ ڏئي چيو: ”نہ، استاد، لاتون اهي ئي آهن، چڪهہ ڦرندا تا وتن.“ رشيد پٽي مزاح جي ڪيفيت ۾ شائستگيءَ جون حدون ٽپي ويندو هو. جيتوڻيڪ ان ڳالهہ جي باوجود هن جي گفتگو ۾ ادبي چاشني ضرور هوندي هئي.

ستار پيرزادو جو هي ڪتاب مون وٽ نقل ڪندو آهي، تنهن مون کان رشيد پٽيءَ جو مٿيون لطيفو ٻڌي چيو: ”سائين! ڪن جي طبيعت ان ڳالهہ جي ابتڙ ٿيندي آهي. ڪنهن ٻروچ پنهنجي پيءُ کي چيو تہ: ”مون کي شادي ڪراءِ، پر ٻہ زالون هڪ ئي وقت.“ سندس پيءُ وراڻيس تہ: ”هڪ وقت ۾ هڪڙيءَ سان شادي ڪر، ۽ ڪجهہ ڏينهن رکي پوءِ ٻيءَ سان شادي ڪجانءِ.“ پٽ پيءُ جي چوڻ کي رد نہ ڏنو ۽ هڪ سان شادي ڪيائين. واعدي مطابق ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ پيءُ هن کي چيو تہ: ”هاڻ مون تو لاءِ ٻي زال جو بندوبست ڪيو آهي، تون چاهين تہ هاڻ ٻي شادي ڪري ٿو سگهين.“ پٽس جواب ڏنو تہ: ”جي چڱي ٻها ملئي تہ هيءَ ٻہ وڪڻي ڇڏ!“

مون اهو لطيفو ٻڌي ٽهڪ ڏنو ۽ موت جو غبار ڪجهہ وقت لاءِ هٽي ويو. ٽهڪ وچ وانگر ڪڪر ڪاروڻيار هٽائي ڇڏيندو آهي.

ظهور نظر ملتان ۾ گذاري ويو. هن جو ملتانيءَ ۾ مجموعہ ڪلام اڃان شايع نہ ٿيو آهي. هن مون کي ٻڌايو هو تہ هن چولستان جي خانہ بدوش عورت سان شادي ڪئي هئي. اها ڳالهہ هن جي رومانوي طبيعت سان ٺهڪي پئي! ظهور نظر نهايت پيارو دوست هو ۽ مون سان تہ سنڌي محاوري واريون ڳنڍيون هونديون هيس. جي هو زيادہ جيئرو رهي ها تہ ملتان جو ڏاڍو چڱو

Gul Hayat Institute

شاعر ٿئي ها، پر موت وڏو ڳنڍ ڪَپ آهي ۽ هن جي ڪارروائي وقت ڪنهن کي پتو نہ پوندو آهي.

رشيد ڀٽيءَ جي رت ۾ ڪجهہ سال پوءِ شگر (Sugar) جي ايتري ڪوٽ ٿي وئي جو هو علاج لاءِ ايمبولينس ۾ پاڻ ڪتائي جيستائين ڪراچيءَ پهتو، تيستائين گذاري ويو. ان کان اڳ هن منهنجي ڪتاب، 'خط، انٽرويو ۽ تقريرون' تي راتيون جاڳي هڪ ڊگهو مهاڳ لکيو هو. جنهن کي ڪنهن حد تائين منهنجي آتم ڪهاڻيءَ جو حصو سمجهڻ گهرجي. جيتوڻيڪ ان ۾ رشيد ڀٽيءَ جي آتم ڪٿا زياده آهي. هڪ بيت ٿو ياد اچي، جنهن لاءِ محقق چون ٿا تہ ڀٽائيءَ جو نہ آهي، ڇو تہ ان ۾ اتر جو لهجو آهي. بهرصورت بيت حسب حال آهي.

اڀر چنڊ اسور جا، نکٽ نوراني

پهر رحمتي رات جو، اٿي اوجاڳا ني

تو جيڏا تو سرتا، تو وٽان ويا نِي،

فاني ٿِي فاني، جنهن دنيا سان دوستي.

ان بيت ۾ 'ني' لفظ ٺيٺ شڪارپوريءَ ٻوليءَ جو آهي.

مشهور فلسفي شوپنهار چيو آهي: "هر ڏينهن ننڍي زندگي آهي. ننڊ مان بيداري هڪ نئون جنم آهي. هر نئون صبح هڪ نئين جواني آهي ۽ هر آرام جي ننڊ ننڍو موت آهي." افسوس انهيءَ تي جو جوانيءَ ۾ گذاري وڃي.

سکر جا ڪيترائي وڪيل ۽ جج مري ويا آهن. شفيع محمد آخوند ڪشمير جو جڊيشنل ڪمشنر ٿي گذاري ويو. مان هن سان پوئيون ڀيرو تڏهن مليو هوس جڏهن هو ميرپورخاص جو سيشن جج هو، ۽ مان هن وٽ خون جي ڪيس ۾ بچاءَ جو وڪيل ٿي ويو هوس. مون سان گڏ منهنجو ڪلاس فيلو، مرحوم مير محمد ميمڻ بہ ڪيس ۾ بچاءَ جو وڪيل هو. رات مون نواب شاهہ ۾ مير محمد وٽ گذاري هئي. پر هن مون کي ڪنهن رحمت الله صاحب وٽ رهايو هو، جو سندس دوست هو ۽ پاڻ کي نواب شاهہ جو راشدي سڏائيندو هو. هن ناشتو سَهيل ڀلي ۽ ان جي آنين ۽ مرغيءَ جي بيدن سان ڪرايو هو. گفتگو دوران منهنجي پراڻي ڪلاس فيلو جلباڻيءَ جو هن لاءِ ڪراچيءَ کان فون آيو. جلباڻي ان وقت مرڪزي اسيمبليءَ جو ميمبر هو. هن جو فون رکي رحمت الله مون کان پڇيو: "اوهان ڪڏهن ٿا وزير ٿيو؟"

مون جواب ڏنو: ”مون جهڙا ماڻهو قيد جي سلاخن لاءِ هوندا آهن، اسيمبليءَ جي ڪرسين لاءِ نہ هوندا آهن.“

مون کي ان وقت هي بيت ياد آيو:

”بندي پيا قرار، اسين لوچيون لوهہ ۾،
مٿي تن ترار، سدا ساميڙن جي.“

رحمت الله، پير پاڳاري جو مريد هو. هن کي اهو جواب نہ وڻيو. هن يڪدم چيو تہ: ”جي اوهان کي سلاخون ئي وڻن ٿيون تہ گهر ۾ هڪڙو لاڪ اپ جو نہ ٿا ٺهرائي ڇڏيو. ڪجهہ وقت اوهان ان ۾ گذاريندا ڪريو.“

شفيع محمد آخوند ۽ مير محمد ميمڻ ۽ جلباڻي گڏ گذاري ويا آهن. ٽئي منهنجا دوست هئا. رحمت الله جي باري ۾ مون کي ڪائي خبر ناهي. هن سان پوءِ ملاقات نہ ٿي آهي. هن جي صلاح صحيح هئي. اڄ منهنجي فليٽ جي ٻاهرين در ۾ تحفظ لاءِ سلاخون آهن، ۽ منهنجي فليٽ لاڪ اپ وانگر لڳي ٿي.

سکر ۾ ڪيترائي سيشن جج آيا ۽ ويا. انهن جي ڄاڻ فقط تعزيرات پاڪستان ضابطہ فوجداري قانونِ شهادت ۽ ڪجهہ لا (Law) رپورٽرن جو مطالعو هو، ۽ مان انهن جي ياد تي وقت جو زيان ڪرڻ نہ ٿو چاهيان.

ها، حيدر شاهہ منهنجو ڪلاس فيلو هو ۽ هن جو مذاهب جو تقابلي مطالعو گهرو هو، ۽ هن جا زندگي ۽ جنسيات تي نظريا ڪافي دلچسپ ها.

۽ قلندر بخش عمراڻي بہ دلچسپ جج هو، جنهن کي سنڌ جي کنڊرات ۽ پراڻن فونوگرامن ۽ رڪارڊن ۾ دلچسپي آهي. مون هن کي هڪ پراڻو فونو گرام ۽ پراڻا سنڌي رڪارڊ ڏنا ها. هن وقت هو سنڌ اسيمبليءَ جو سيڪريٽري آهي. ڪجهہ وقت اڳ عبدالحميد ابڙي سان گڏجي منهنجي گهر آيو هو. اها کنڊرات ۽ پراڻن فونوگرامن ۽ ريڪارڊن سان محبت ڪهڙي نفسيات جي نشاني آهي؟ ڇا هُو هر شيءِ جي زوال پذيريءَ جو مون کان بہ وڌيڪ شعور رکي ٿو؟ يا کنڊر ڪنهن ازلي موسيقيءَ سان گونجن ٿا.

عبدالحميد ابڙي کي شاهہ لطيف جي شاعريءَ سان عشق آهي. هن مون کي پٽائيءَ جي پين شعرن سان گڏ هڪ عجيب شعر ٻڌايو:

تو دريا هم چڙيا، چُونچ ڀر مين ني پيا،
تم سي قطره ڪم نہ هوا، ايڪ غريب جيا.

ابڙي صاحب ٻڌايو تہ اهو بيت، ڀٽائيءَ جي رسالي جي ’سُر سريراڳ هنديءَ‘ ۾ آهي. مان ڀانيان ٿو تہ اهو بيت ڀٽائيءَ جو نہ آهي. ابڙو صاحب، ’ايڪ غريب جيا‘ اهڙي مٺڙي آواز ۾ ڳائي رهيو هو، ڄڻ ڪوئي پرندو درياهہ مان پاڻي پي ٻولي رهيو هجي.

عبدالحميد ابڙو 30 جنوري 1996ع تي پاڻ سان گڏ هڪ شاهہ لطيف جو راڳائي ساڻ وٺي، ملاقات لاءِ آيو هو. اُن فقير راڳائيءَ جو نالو فقير گل محمد خاصخيلي هو. هو پڻ شاهہ تي ڳائيندڙ فقيرن جي سٽن ٽولن مان هڪ ٽوليءَ جو سربراهہ آهي. سندس ٽولو اڳاري رات ڳائيندو آهي. هن کان مون ڀٽائيءَ جي راڳ بابت ڪجهہ معلومات ورتي ۽ ڪانئس ڀٽائيءَ جو راڳ بہ سُر سان ٻڌايو. هن ٻڌايو تہ: ”هڪ فقير اڳواڻي ڪندو آهي. ڪجهہ فقير ان اڳواڻ جي کاٻي ۽ ڪجهہ ساڄي پاسي ويهندا آهن. اهي کاٻڙيا ۽ ساڄڙيا راڳائي سڏبا آهن. اڳواڻي ڪندڙ فقير ڀٽائيءَ جي علامت طور چاتو ويندو آهي. اڳواڻ پهرين تند وڄائيندو ۽ پوءِ بيت ڏيندو آهي. بيت پورو ڪري پوءِ هونگارو ڏيندو آهي. هونگارو ختم ٿيڻ کان اڳ ساڄي پاسي وارو سڏ وجهندو. اڳواڻ پوءِ بيت جي پهرين مصرع ڏسيندو. ان کي ڏسڻ چوندا آهن. اهڙيءَ طرح اڳواڻ بيت جوهر مصرع ڏسيندو ۽ ساڄڙيو اها ڳائيندو. اهڙيءَ طرح هڪ بيت پورو ٿيڻ کان پوءِ ساڄڙيو هونگارو ڏيندو تہ ٻيو ساڄڙيو سڏ وجهندو ۽ اڳواڻ بيت ڏسيندو ويندو. اهڙيءَ طرح داستان هلندو رهندو، جڏهن آخري کاٻڙيو هونگارو ڏيندو تڏهن اڳواڻ وائي ڪندو. جنهن ۾ سيئي راڳائي گڏجي ڳائيندا. هڪڙا راڳائي سنهي آواز ۾ ڳائيندا ۽ ٻيا ٿلهي آواز ۾ ڳائيندا. جنهن کي ڪرام چئبو آهي. جيڪي راڳائي سنهي آواز ۾ ڳائيندا آهن تن کي سڏڙيا ۽ جيڪي ٿلهي آواز ۾ ڳائيندا آهن انهن کي ڪرامڙيا سڏيندا آهن.

وايون ڇئن اندازن ۾ ڳائبيون آهن. هڪڙيون ڏيڍيون، ٻيون دوتاريون، ٽيون ڇيڙون ۽ چوٿيون ذڪر جون وائيون. ڏيڍين ۽ ٽِٽين وائين ڳائڻ ۾ دنبوري تي، سرن جي وضاحت لاءِ ڏک بہ مختلف لڳائيندا آهن. ڇيڙ ۾ سڀ گڏجي ڳائيندا آهن. ڇيڙ ڳائڻ مهل اڳواڻ جوزور ٻول چوڻ تي هوندو آهي. جڏهن تہ پاسڙيا مختلف سُرن جي ٻيهڪ وٺ هن سان گڏبا آهن.

ذڪر واري وائيءَ ۾ ذڪر جا ٻول بہ پڙهبا آهن. اهي ’الله‘ لفظ کي ڪرام ۾ آلاپيندا رهندا آهن، ۽ اڳواڻ وائيءَ جا ٻول پڙهندو رهندو آهي.

راڳائي فقير هميشہ ڀٽائيءَ جي روضي جي دروازي ڏانهن منهن ڪري ويهي ڳائيندا آهن، جنهن جو مقصد اهو هوندو آهي تہ ڀٽائي اسان سان ڳالهائي ٿو. سُر سهڻيءَ جي پوري ٿيڻ کان پوءِ، اڳواڻ دعا گهرندو. پيهر صبح جي ٻانگ ۽ نماز جي وچ تي مارئي ڳائڻ کان پوءِ ٻي دعا گهرندا آهن."

سکر جا ڪيئي وڪيل ساڳي ماني ساڳ سان هوندا هئا. پرکن کي قانون جي ڄاڻ کان سواءِ پنهنجي انفراديت ڪانہ هئي. حسن حميدي، رشيد ڀٽي، فتاح ملڪ، شمس الدين شاهہ ۽ فتح الله عثمانيءَ جو ذڪر مون اڳ ئي ڪيو آهي. اڪثر وڪيل انهن ججن جي چمچاگيري ڪندا ها، جن جا طباخ اڳ ئي خالي هوندا ها. هتي مان صرف شمس الدين شاهہ جو ذڪر دهرايان ٿو. هن ۾، بياموز تا پير شوي، واري ڪيفيت هئي. هن جي طنز ۽ مزاح بہ دل ڪش هو. مون کان ول ڊيورانٽ جي تهذيب تي ڏهن جلدن مان، اسلامي تهذيب جو هڪ پورو جلد ۽ راڌا ڪرشن جا هندوستاني فلسفي تي ڪتاب ورتا هئائين. جي مون هن جي وفات کان پوءِ هن جي پونيئرن کان نہ گهريا ها. هو راڌا ڪرشن جو وڏو مداح هو. پر ساڳئي وقت جنرل ضياءَ جي مجلس شوريٰ جو ميمبر بہ هو. هڪ ڀيري مون هن کان پڇيو: "شاهہ صاحب! اها مجلس شوريٰ آهي يا مجلس عاشوريٰ؟" هن ٺهڪ ڏئي چيو: "ٻنهي ۾ ڪهڙو فرق آهي؟"

طنز و مزاح جو حِس سکر جي وڪيل مرحوم ممتاز ڀٽيءَ کي بہ هوندو هو. هڪ ڀيري سکر جي ڊسٽرڪٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر غلام قادر قيس، سب جج حامد ميمڻ جي دعوت ڪئي هئي. ممتاز ڀٽيءَ کان سواءِ ٻيا سڀ بيئر پي رهيا ها. ڪجهہ وقت کان پوءِ مان باٿ روم ۾ پيشاب ڪرڻ ويس. مون کان ڪجهہ دير کان پوءِ ٻيو ڪوئي بہ ويو. ممتاز مون کان ڪن ۾ پڇيو: "اياز! اوهان تہ بيئر پي پيشاب ڪرڻ وڃو ٿا. مون تہ فقط پاڻي پيتو آهي. مان بہ وڃي سگهان ٿو؟"

Gul Hayat Institute

غلام قادر قيس سکر جي ڊسٽرڪٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر سان بہ منهنجون ڪافي رنگين شامون گذريون هيون. هو مون کان پنهنجا نظم درست ڪرائيندو هو، پر پوءِ بہ چوندو هو: 'هر فن ۾ هون مين طاق مجهے کيا نهين آتا.'

مون جڏهن نئين ڪار ورتي هئي، تڏهن سکر ۾ وڪيلن مان فقط غلام

قادر پراڻي، ڪنل پيٽل ڪار هئي جا ڏڪي ڏڪي تي هلندي هئي. جڏهن اها هلندي هئي تہ پاڙي جا ڇوڪرا نعرو هڻندا ها، ”قادر قلندر موست‘، هڪ رات زوردار بارش پئجي رهي هئي ۽ وڄ ٽڙڪات تي ڪيا. مان قيس جي گهر ويٺو هوس ۽ هن سان گڏ وسڪي پي رهيو هوس تہ اوچتو هن کي پنهنجو گهر نجد جي صحرا وانگر لڳو ۽ ڪائي ليليٰ ڪيس ياد آئي. هن پڇيو تہ ”تنهنجي ڪار هيٺ بيٺي آهي؟“ مون جواب ڏنو تہ، ”ها“ اهو ٻڌي هن چيو تہ هل تہ هلون.“ اسان براج جي ليفٽ ٻنڪ ڏئي روهڙيءَ ۾ آياسي ڪار جو اسڪرين بارش ۾ اونداهو ٿي ويو هو ۽ وائيپر ائين هلي رهيا .ها جيئن ڪنهن ڪروبيءَ جا پر جنبش ۾ هجن. سنڌو ڪڄڪات ڪري منهنجي روح سان طبلي جي ٿاڦ رکي رهي هئي. روهڙيءَ ۾ ڪريما جي گهر پرسان ڪار جو ڦيٿو تِرڪي ويو ۽ ناليءَ ۾ لهي ويو. نتيجو اهو ٿيو جو ڪار جو هڪ ڦيٿو ناليءَ هيٺ ۽ هڪ مٿي ٿي ويو. الاجي ڇو اُن وقت قيس فارسيءَ جو هڪ شعر پڙهيو؛

از هيبت شاهِ جهان لرزد زمين و آسمان
انگلشتِ حيرت در دهان نيمي درون نيمي برون.

قيس جي عمر ان وقت پنجاهہ کان مٿي هئي. هو جيئن ڪنهن ڪريما جي گهر ۾ گهڙيو تيئن ڪٽ تي ڪيس ننڊ اچي وئي. ان رات جي تجربي منهنجي ڪافي زندگيءَ کي پريشان ڪيو ۽ بار بار منهنجي زندگيءَ ۾ ائين آئي جيئن ڪاريهر ۾ مان نڪري ايندو آهي.

اهي سيئي جج ۽ وڪيل اتي پهچي ويا آهن، جتان ڪوئي نہ موٽيو آهي. ڪهڙي ڪُن ۾ ڦيرائيون ٿا ڪائن. ڪيئن چئجي؟ شرف الدين ادا کي بہ مزاح جو حِس هو. هو ثناءُ الله قريشي وڪيل سان ڪڪڙ ويڙهائيندو هو ۽ بار روم ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ان موضوع تي گفتگو ڪندا ها. شرف الدين ادا جو سگريٽ ڏاڍا پيئندو هو آهو اي. پي. پي خوث بخش وانگر گلي جي ڪئنسر ۾ گذاري ويو. تنهن کي ايتري پرپور طنز هئي جو جڏهن منهنجي جونيئر صادق پٽيءَ (هن وقت ايڊيشنل سيشن جج حيدرآباد آهي) کان، مون کي هن جي موت جي خبر پئي تڏهن يگانہ چنگيزيءَ جو هيٺيون شعر بي اختيار ياد آيو.

گناهِ زندهہ دلي ڪهئے يا دل آزاري
ڪسي پہ هنس لئے اتنا ڪہ پهر هنسا نہ گيا.

ترجمو: (ان کي زندھ دليءَ جو گناھ چئو يا دل آزاري چئو،
ڪنهن تي ايترو کلياسين جو وري کلي نہ سگهياسين.)

ثناءُ الله وڪيل ڪڪڙن جي ويڙھ ڏسڻ لاءِ پنهنجي ٻنيءَ تي منهنجي دعوت ڪئي هئي ۽ ٻڪوٽ جا چڱا مڙس بہ گهرايا هئائين جن سان ڪافي رهاڻ تي هئي. جڏهن ڪڪڙ وڙهي رتوڇاڻ ٿيا تہ مون ثناءُ الله کي چيو: "هن ويڙھ کي ڏسڻ جو تہ فقط هيمنگ وي کي حق آهي."

"ڪنهن کي؟" ثناءُ الله پڇيو.

مون وضاحت نہ ڪئي چو تہ چاتو ٿي تہ ثناءُ الله هيمنگ وي جو نالو بہ نہ ٻڌو هوندو. ڪجھ وقت اڳ ثناءُ الله کي ڪنهن ٻهراڙيءَ جي ماڻهوءَ ڪولي هڻي ماري وڌو ۽ هن جي ٻنيءَ تي ڪُڪڙن جي ويڙھ هميشہ لاءِ بند ٿي وئي. مون ۾ اي. ڪي. بروهيءَ وانگر ٻڱرائي (High Brow Attitude) نہ هوندي هئي ۽ وڪالت مون کي عوامي ماڻهو بڻائي ڇڏيو هو. ها، شڪارپور جو وڪيل واجد علي شيخ نهايت دلچسپ انسان هو. وڪالت بہ ڪندو هو ۽ سندرو ٻڌي سائينءَ جي اوتاري ۾ ملاڪڙي ۾ ملھ بہ وڙهندو هو. جيئن مون اڳي چيو آهي تہ هن علي ڳڙھ مان بي. اي.، ايل. ايل. بي ڪئي هئي، ۽ مون کي اردو ادب تي ڪافي ڪتاب ڏنا هئائين. هڪ ڀيري هو مسجد منزل گاھ تحريڪ جي ابتدا شڪارپور مان شروع ڪري رهيو هو ۽ جماڻي هال ۾ پنهنجي زوردار تقرير علامہ اقبال جي هيٺين شعر سان پوري ڪئي هيائين:

بے خطر کود پڑا آتش نمرود میں عشق
عقل ہے محو تماشائے لب بام ابھي.

(عشق نمرود جي آتش ۾ بنا خطري ٽپي پيو،
عقل اڃان تائين ڪنهڙي کان تماشو ڏسي رهيو آهي.)

ڪيئي سال پوءِ اسان جيڪب آباد جي سيشن ڪورٽ ۾ ڪيس هلائي گڏ موٽي رهيا هئاسين تہ مون هن کي اتهيءَ تقرير جو اهو آخري شعر ياد ڏياري پڇيو تہ: "سائين! اها آتش نمرود، گلزار ابراهيمي ٿي يا نہ؟"

هن چيو: "بابا سچ پڇين تہ..."

مان وڏيڪ لکي نہ ٿو سگهان، چو تہ اهو جواب واهولي وانگر تاريخ تي مٽي وارو ڏک هيو. اهڙو ڏک جو ميڪسيڪو ۾ ترانسڪيءَ کي استالن جي ايجنٽ بہ نہ هنيو هو. اهو جواب منهنجي شاعريءَ جي صداقت جي بهترين تصديق آهي. جيڪڏهن موقعو مليو تہ اهو سارو جواب لکندس.

ڪيترائي ٻيا وڪيل وڙا، منشي مڙا ڪُٺ خلق ها. سواءِ شڪارپور جي

محمد سچل وڪيل جي، جنهن جي هڪ ڳالهہ ياد اچي ٿي. هُو ڪافي ذهين هو ۽ تازو لنڊن مان باءِ پاس ڪرائي آيو هو ۽ مون سان هاءِ ڪورٽ ۾ مليو هو. هن چيو تہ: ”هاڻي وڪالت گهٽ ڪري ڇڏي اٿم ۽ رحمان علي نقويءَ وانگر نہ ٿو مرڻ چاهيان تہ فائيل ڪڇ ۾ هجن ۽ مان هاءِ ڪورٽ جي ورانڊي ۾ ٿڪو ڏئي ڪِران. موت ڪو اطلاع ڏئي يا وزٽنگ ڪارڊ موڪلي تہ نہ ايندو آهي. پوءِ هن حافظ جي هڪ سٽ ٻڌائي:

”اين دفتر بي معني غرق مئے ناب اولا.“

(هي بي معنيٰ دفتر خالص شراب ۾ غرق هجي تہ بهتر ٿيندو.)

اها سِٽ منهنجي دل ۾ تير وانگر کپي وئي. مان مسٽر جسٽس تنزيل الرحمان وٽ اپيل هلائي رهيو هوس. ٽئين ڏينهن تي مون اها ختم ڪئي، تہ بيمار ٿي پيس، ۽ وڪالت کي خيرآباد چيم. ’اين دفتر بي معنيٰ...‘ واري سٽ پڙهي آفيس ڇڏيم، جا نيٺ منهنجو پٽ انيس وٺي آيو. باقي منهنجي پراڻي سکر ۾ لکها رہين جي جاءِ ويران پئي آهي. جنهن ڏانهن مون اڃان تائين ڌيان نہ ڏنو آهي. جو تہ ان جي چوڌاري غليظ ترين دهشتگرد رهن ٿا جن کي مان وقت نا وقت گهر ۾ ايندورهيو هوس. هو طوطي چشم آهن ۽ هن وقت درندگيءَ جي اپتري چڪر ۾ آهن جو مرڪزي وزير خورشيد شاهہ جي مامي ڊاڪٽر اعواڻ کي منهنجي گهر کان ڏهہ قدم پري گولي هڻي ماريو هئائون. اهي سڀ چڱا ماڻهو هوندا هئا. انهن تي سوچي مون کي هڪ فلم ياد ايندي آهي، جنهن ۾ ڏيکاريو ويو آهي تہ شهر ۾ اهڙي هوا گهلي جو سڀ ڪُتا چريا ٿي پيا ۽ پنهنجن مالڪن کي بہ ڪائڻ لڳا. ڏسجي ان ديوانگيءَ جو اهو دؤر ڪيستائين ٿو هلي. في الحال تہ مان ڪنهن کي بہ سکر موڪلڻ نہ ٿو چاهيان. جيڪي لٽ ڏسي لرزي ويندا ها، شل نہ انهن جي هٿ ۾ ڪلاشنڪوف اچي! هو ڇا جو بدلو وٺي رهيا آهن، ڪهڙو ڪيتو ڏيندا، ان جو فيصلو اڃان تاريخ کي ڪرڻو آهي. سواءِ حسن حميديءَ ۽ فتح الله عثمانيءَ جي، هو جيڪڏهن آئينو ڏسن ها تہ اهو بہ ٽڙڪي پوي ها.

شڪارپور ۾ منهنجي پاڙي ۾ رهندڙ شيخن ۾ منهنجو هڪ ڪلاس فيلو مهتاب بہ هو، جنهن کي اسان ٻجو سڏيندا هئاسين. هو جڻ تہ هڪ سرئيلسٽ (Surrealist) شاعر هو.

هڪ ڀيري ڪنهن شخص کي اکين ۾ ڦلا پئجي ويا ها. هن کي ڏسي

چيائينس تہ: ”اکيون تہ ائين اٿئي ڄڻ حوض ۾ ڪانگھارا پيا آهن!“ ٻئي پيري اسان جي هڪ مائٽ ڪي جو سي. آءِ. ڊي جو ڪنسٽيبل هو چيائين، ”ڪن اٿي يا شوالي ۾ ڏيئا ٿا ٻرن!“ ٽئين پيري هڪ شخص نم جي ٿڙ سان ٽيڪ ڏئي ويٺو هو تہ هن کي چيائين، ”ويٺو تہ ائين آهين ڄڻ مڪان ۾ ٻھارو رکيو آهي!“

باقي ٻيا کائيندا پيئندا ۽ مرندا ها ۽ مٽيءَ سان مٽي ٿي ويندا ها. هنن جي ٽيجهي تي اسان پلاؤ جي ديگ رڌيندا هئاسين. هرڪو پنهنجو حصو ٿال ۾ کڻي ويندو هو. عيد جي ڏينهن هنن جي قبرن تي ويندا هئاسين. قل پڙهي قبرن تي پٿهي وجهندا هئاسون. جنهن جي ڪڙڪي تي منڪر نڪير جي حساب ڪتاب ۾ خلل پوندو هو.

جان ڪينيڊيءَ هڪ پيري چيو هو تہ: ”موت خوش قسمتيءَ ڪان وانجهي آهي. ڌرتي هر شيءِ موٽائي ٿي وٺي، جيڪا اُن ڏني آهي.“ اها ڳالهہ ڪينيڊيءَ ۽ پائرن، اندرا گانڌي، راجيو گانڌي، مجيب الرحمان، لياقت علي خان ۽ شهيد ڀٽي جي باري ۾ بہ ايتري صحيح آهي، جيتري انهن انسانن جي باري ۾ جي چڇ ها جن جا لباس ليڙون ليڙون هوندا ها ۽ جن جي چڳن ۾ چيڙهہ هوندو هو. موت مٽيءَ ۾ ليٽائي ڪنهن جا ميندا نہ ڌوئندو آهي. هر شيءِ ڪنهن ڪُن ۾ ڦيراٽيون کائي ٻڏي ويندي آهي.

فراق گورکپوريءَ جو شعر آهي:

اب ياد رفتگان کي بهي همت نهين رهي
يارون نے کتني دُور بسائي هين بستيان
(هاڻي تہ گذري ويلن جي ياد جي همت نہ رهي آهي
يارن وستيون ڪيڏو دور وسايون آهن!)

مان آهي شب گرد هئائي، ياسمين کي مٽي تي هٽ تو رکان جا مڙس سان گڏ عمري تي وٺي هئي. ۽ پنهنجن ڏيئرن بُشن ۽ ڪنول سان گڏجي اسان سان ملڻ آئي آهي. هُن ماءُ کي آب زم زم سان پريل ٿرماس ۽ رمضان لاءِ مديني مان آندل تسبيح، مصلو ۽ کارکون ڏنيون. زرينا جا هڪ مذهبي عورت آهي، اهي وٺي ايترو خوش ٿي ڄڻ تہ کيس قارون جو خزانو ملي ويو هجي. هوءَ ڏيءَ کان جدي، مڪي ۽ مديني جون ڳالهيون ٻڌي رهي آهي جي ڪٿي نہ ٿي ڪٿيون. انيس جو هن وقت جدي ۾ پي. آءِ. اي جو مئنيجر آهي. سندن ڏاڍو خيال رکيو هو. هُو پوءِ دبئيءَ مان ٿيندا پاڪستان پهتا هئا

Gul Hayat Institute

زرينا، انيس کي اڳ ئي چئي ڇڏيو آهي تہ ٻئي سال هن کي حج ڪرائي.

نتشي چيو آهي تہ: "مغرب ۾ بہ منشيات آهن. الڪوهل ۽ عيسائيت."
هو نيٺ ديوانگيءَ ۾ مري ويو. مون سوچيو آهي تہ جي منهنجي ۽ خدا جي وچ ۾ جيڪڏهن بقول علامہ اقبال، 'دين مُلا في سبيل الله فساد' نہ اچي ها تہ منهنجي ساري عمر يقين ڪامل ۾ گذري ها. ملان عمامو آهي، عصا آهي ۽ اعصاب شڪني آهي. مون کي هر ملان کي ڏسي خوف ٿيو آهي تہ جا شمع منهنجي هٿ ۾ آهي هڪ ڦوڪ ڏئي وسائي نہ ڇڏي نہ تہ مون زرينا جي بيماري ۽ صحتيابي ڏسي محسوس ڪيو آهي تہ خدا جو نانءُ بهترين طبيب آهي ۽ اهو ڪنهن نيم خواندہ مائهوءَ جي منهن تي بہ اچي ٿو تہ هو ابي سينا ۽ ابن عربي کان وڌيڪ ڏاهو آهي. پٺائيءَ چوائي:

"تون حبيب تون طبيب، تون دارون ڪي دردن."

مون کان موت جا حيرت انگيز واقعا لکڻ رهجي ويا آهن. مان ۽ زرينا، واديءِ ڪاغان ڏسڻ ٿي وياسون تہ منهنجي دوست حَسن پٽي (پانيان ٿو تہ هُو هن وقت مرڪزي حڪومت ۾ ڪو سيڪريٽري آهي.) پبلڪ هاءِ اسڪول ائبٽ آباد جي چيئرمين ڪرنل رحمان کي فون ڪري چيو هو تہ هو ائبٽ آباد ۾ اسڪول جي ريسٽ هائوس ۾ اسان جي رهائش لاءِ انتظام ڪري. مان ان ساري سفر متعلق پوءِ لکندس. هتي في الحال اهو لکڻ ضروري ٿو سمجهان تہ ڪرنل رحمان جي جنرل ايوب خان جي پٽ گوهر ايوب سان مائٽي هئي ۽ ايئر مارشل اصغر خان، تحريڪ استقلال جي سربراهہ سان دوستي هئي. هن اسان جي منجهند جي ماني ريسٽ هائوس ۾ ڪرائي، جتي مانيءَ تي اسان سان هڪ پنجابي جوڙو بہ موجود هو، جي بہ اسان وانگر مهمان ها ۽ ڪجي ادرڪ رڙڪي رهيا هئا. جڏهن اسان ماني پئي کاڌي تڏهن ڪرنل رحمان مون کي ۽ منهنجي زال کي پنهنجي گهر چاءِ جي دعوت ڏني. اسان شام جو هن جي گاڏيءَ ۾ هن جي جاءِ تي وياسين، جتان سڄي ائبٽ آباد نظر اچي رهي هئي ۽ ديودار جا وڻ ائين ٿي لڳا ڄڻ آسمان ڌرتيءَ تي تنبو لڳايا هجن.

مون کان ڪرنل رحمان پڇيو تہ: "ڇا مان ايئر مارشل اصغر خان سان ملڻ چاهيندس."

مون هائوڪار ڪئي تہ هن چيو: "سياڻي تہ هو پنڊيءَ ڏانهن ڪنهن پارٽي ميٽنگ ۾ ٿو وڃي ۽ اوهان واديءِ ڪاغان وڃي رهيا آهيو. اوهان جڏهن

Gul Hayat Institute

موٽي اچو تہ ساڳئي ريسٽ هائوس ۾ رهجو تہ مان اوهان جي ملاقات اصغر خان سان ڪرائيندس. ڪرنل رحمان هڪ نهايت مهذب انسان هو ۽ ذري گهٽ ساري دنيا گهمي آيو هو. پٺي ڏينهن اسان ٽوئرسٽ بيورو جي جيپ تي واديءَ ڪاغان ڏانهن روانا ٿياسون. اسان کي سيف الملوڪ ڍنڍ تائين وڃڻو هو. زرينا ڊرائيور جي پرسان نہ ويٺي ۽ مون کي وچ ۾ ويهاري پاڻ دريءَ جي پاسي کان ويٺي. وادي اٽڪل ٻارنهن هزار فوٽ هيٺ هئي. زرينا هيٺ تي ڏنو تہ کيس پنواٽي تي آئي. مٿان پهاڙ تي چيل ۽ ديال جا ايوب خان کان گهڻو اونچا وڻ ها. جڏهن شوگران وٽ جيپ پهتي، تڏهن مون زرينا کي چيو تہ رات هتي ريسٽ هائوس ۾ گذاريون ۽ صبح جو تازا توانا ٿي پوءِ اڳتي هلنداسون. ريسٽ هائوس ۾ پنجاب جو هڪ مهر جوڙو رهيل هو، ۽ ٻيو ڪوئي بہ نہ هو. پٽيوالي کي اسان پنهنجي لاءِ روسٽ مرغي ۽ نان چيا، تيستائين مهر چوڪريءَ سان ڳالهائيندا رهياسين ۽ اهو ڏسي حيرت آئي تہ پنجاب ۾ سنڌ جي بنسبت ڪيترو امن امان هو. پٺي ڏينهن مهر چوڪرو ۽ چوڪري پهاڙيءَ تي هيٺ ڪافي پري هليا ويا. ڄڻ ڪنهن تاثريت پسند (Impressionistic) تصوير جو حصو ٿي نظر آيا. خدا پاڪستان جي اتر کي ڪيترو نہ خوبصورت بڻايو آهي! ناشتو ڪاڌوسين تہ زرينا چيو مون کي مٿي کي ڦيري ٿي اچي، مان اڳتي نہ هلندس، تنهن ڪري بهتر ٿيندو تہ موٽي هلون. اسان منجهند جو ائبٽ آباد جي پبلڪ اسڪول جي ريسٽ هائوس پهچي پٽيوالي کي چيو تہ ڪرنل رحمان کي اسان جي موٽي اچڻ جو ٻڌائي. پٽيوالي اکيون اگهندي چيو تہ، "ڪرنل رحمان تہ گذاري ويو."

"هان!" مون کان رڙ نڪري وئي. "هن کي ڇا ٿيو؟"

"ڪرنل صبح سان پهاڙيءَ تان سائيڪل تي اسڪول ويندو هو. جيئن هو اسڪول آيو پٺي تہ هڪ بس هن سان ٽڪرائي ۽ هو تڏي تي مري ويو."

مون ريسٽ هائوس ۾ ٽيڙ نہ لاٿا ۽ ساڳيءَ جيپ ۾ پنڊيءَ هليو ويس. پٺي پيري ترڪي ۽ استنبول ۾ اسان کي تاريخي جايون ڏيکاري رهيا هٺا. اسان جو گائيڊ هڪ ڪميونسٽ هو. جنهن اسلام ۽ ترڪيءَ جي سلطانن کي گهٽ وڌ ٿي ڳالهايو. هونءَ تہ ترڪيءَ جي ڪميونسٽ پارٽي (ٽي. ڪي. پي) جو هيڊڪوارٽر جرمنيءَ ۾ هو. پر استنبول ۾ ترڪ پنهنجي خيالات جو اظهار نهايت بي باڪيءَ سان ڪري رهيا هٺا. هو اسان کي ڪافي

Gul Hayat Institute

ڪجھ ڏيکاري، سلطان عبدالحميد جي حرم سرا ۾ وٺي هليو. جنهن جي ديوارن تي ڪاشيءَ جي سرن تي قرآني آيات جي خوبصورت خطاطي ٿيل هئي. هيٺ تي سؤ ڪڏين جيترا ڪمرا ها، جن ۾ ڪٽ جيترو پلنگ پٺجي سگهي ها. حرم سرا جي گائيڊ، جيڪو بہ ڪميونسٽ هو، سلطان عبدالحميد کي گهٽ وڌ ڳالهائيندي چيو: مٿي قرآني آيات لکيل آهن ۽ هيٺ سلطان جون ٽي سؤ داشتائون رهنديون هيون. اڳئين دؤر ۾ عورت سان ڪيترو نہ ظلم ڪيو ويو آهي!"

اسان سان مسٽر سيٺي، پشاور يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر گڏ هو. هو اسلامي تاريخ ۽ روميءَ جو فدائي هو ۽ جڏهن پشاور يونيورسٽيءَ ۾ هن رومي ڏي ملهايو هو، تڏهن مون کان صدارت ڪرائي هئائين. مسٽر سيٺي جو اڳ ئي پريو وينٺو هو. گائيڊ جي ياوه گوئيءَ تي مشتعل ٿي ويو ۽ هن کي چيائين: "تون ڪير ٿيندو آهين اسان جي سلاطين کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ وارو؟" گائيڊ بہ هن کي نهايت غصي وارو جواب ڏنو: "سلطان منهنجا ها يا تنهنجا؟ تون ڪير آهين مون کان سوال ڪرڻ وارو؟"

اسان غصي ۾ ٻاهر نڪتاسين تہ گوڙ ٿي ويو. منهن ورائي پڇيوسي تہ: "ڇا ٿيو؟" معلوم ٿيو تہ گائيڊ هارٽ اٽيڪ (دل جو دورو) پوڻ ڪري مري ويو.

مون کي اهڙو ٿيون بہ عجيب غريب واقعو ياد ٿو اچي. مولانا عبدالستار نيازي، بينظير جي حڪومت ۾ مرڪزي وزير هو. هو ڪنهن اردو ڪتاب جي رونمائيءَ ڪرڻ لاءِ اسلام آباد مان ڪراچيءَ اچي رهيو هو ۽ مصنف کي چيو هئائين تہ مهمان خصوصي مون کي ڪيو وڃي. مون کي ان مصنف ٻارڻ گذارش ڪئي وئي تہ مون بہ هائوڪار ڪئي. ڪتاب جي رونمائي کان هڪ ڏينهن اڳ مولانا صاحب کي دل جو دورو پيو ۽ هو اسلام آباد ۾ گذاري ويو. ڪجھ وقت رکي مون کي مصنف صدارت لاءِ چيو، جيڪو مون قبول ڪيو. افتتاح کان هڪ ڏينهن اڳ مون کي زوردار دل جو دورو پيو ۽ مان وڃي مڊ ايسٽ ميڊيڪل سينٽر ۾ داخل ٿيس، جتي سترنهن ڏينهن هوس. پر زرينا جي صبح شام خدمت ۽ پنهنجي ڌيءَ ياسمين ۽ ڏوهٽي ڪنول جي محبت ڪري بچي ويس. مون اهو ڪتاب ڪٿي لئبريريءَ ۾ ڦٽي ڪري ڇڏيو آهي. جڻ ان کي ڏسندي مون کي خوف ٿو ٿئي.

هاڻ انهن ڳالهين ۽ مذهب کي پاسي ڪندي مان هينيون فارسي شعر جهونگاريان ٿو.

Gul Hayat Institute

نسيم خلد مِي وزد مگرز جوئبار ها،
ڪہ بوئي مشڪ مِي دهد هوائي مرغزارها.
(بهشت جي هير نديءَ جي ڪپر تان ٿي اچي،
پڪيڙن جي آکيرن مان مشڪ جي خوشبو اچي رهي آهي.)

زرينا اڄ تہ وري بيگاريءَ شاهي باغ ڏانهن هلون. شاهي باغ تي بہ مان لوڪرام ڏوڊيجا جي ڪتاب 'منهنجو وطن منهنجا ماڻهو' مان ٽوڪي ڪجهہ پڙهي ٿو ٻڌايان. ڇو تہ هن جي لکتيءَ ۾ جا بي مثال انفراديت آهي، سا پيرومل مهرچند، لال چند امرڏنو مل ۽ پرمانند ميوارام ۾ بہ نہ آهي. بمبئيءَ ۾ منهنجي پاڪستان واپس اچڻ کان هڪ رات اڳ، هن جو پٽ هن جا ڪتاب الهاس نگر مان بمبئيءَ ۾ ناڪر چاولا جي جاءِ تي مون لاءِ کڻي آيو هو. هن شڪارپور جي باغن لاءِ لکيو آهي:

"باغن ۾ سوادي ميوا بہ جهجها ٿيندا ها. لال بخش جي باغ جا ڏوڪا، ڪارڪان، اهڙيون مٺيون، جهڙا مصريءَ جا ڳنڍا. ڪارڪان بہ ڏوڪن جيڏيون وڏيون ۽ ڪڪڙي بلڪل نہ نيڙي. ياٽي تلوءَ جي باغ جا زيتون، زردالو ۽ پيچ بہ ڏاڍا رسيلا هوندا ها. جلال جي باغ جا ڦاروان ۽ اڇا ڪارا توت تہ اهڙا متارا هوندا هئا جڻ راسبريءَ جا ڏِڪ تا پيئون! باغائيءَ کان پئسي ٽڪي جا وڻبا ها تہ پلاند ڀري ڏيندو هو. اڇيءَ تر مغزيءَ جي تراوت ۽ سواد نرالو هوندو هو. اها ڪرامت سنڌڙيءَ جي صدوريءَ ڌرتيءَ جي هئي.

اتي هر روز ڪنهن نہ ڪنهن باغ جي ڪوهہ تي ضرور وڃبو هو. جو اتي گهڻا مطلب پورا ٿيندا ها. اتي ڏيساور جي اگهن ماگهن ۽ واءِ سواءِ جو پتو پوندو هو. ورزش ڪري هڪٻئي کان ڪشتي ۽ ملهہ جا داءُ پيچ سکبا ها. اخباران بہ ڪٿي ايندا ها. ۽ پرائيءَ پچار جو مزو وٺبو هو. نيسر جي ڌارا تاروءَ تي پوندي هئي تہ لنوَ لنوَ ٺري پوندي هئي ۽ تن من جا سڀ تاوَ شانت ٿي ويندا ها. سڀ کان اڳ ميٽ پائبو هو. جنهن ۾ نم جا پن، ڏهي، رابيل يا موتئي جا گل وجهي، بدن تي لڳائي سڪائبو هو تہ آرايون ۽ ڦرڙيون لهي ويندیون هيون ۽ بدن اطلس جهڙو لسو ۽ خوشبوءِ دار ٿي پوندو هو. ڪوهن تي زالن لاءِ ڍڪ جي پردي سان اتاهين پتين سان جدا آڏر هوندا هئا.

باغن ۾ ڪوهہ گيڙڻ لاءِ ڏاندن کي ٻڌل گهنڊڙيون، نار ڦرڻ ۽ پاڻي وهڻ جو مٺو آواز ائين لڳندو هو جڻ تال سُر سان ڪا سارنگي ٿي وڄي. باغائي

ڏاند جي اکين تي ان لاءِ کوپا چاڙهيندا ها تہ متان ائين چائي کو لقڙو نہ ڪن تہ هو ساڳئي هنڌ ڦيرا پائي رهيا آهن.

شڪارپور ۾ سڀ کان وڏو باغ اٽڪل ٻہ ميل چورس شاهي باغ هوندو هو. ان جي داخلا ونگ ڏاڍي شاندار هئي. چو جو پنهنجي بادشاهيءَ ۾ پٺاڻ بادشاهہ ان باغ ۾ اچي ديرو ڪندا ها. ان وقت باغ ۾ شينهن، چيتا، رڇ، جهنگلي سؤر وغيره جانور هوندا هئا. جو انهن جو دوبدو مقابلو ۽ ويڙهہ ڪرائڻ، بادشاهي رؤنشو ۽ وندر هوندي هئي. جڏهن بادشاهي نہ رهي تہ ڏتڙيل ميونسپالٽي، جانورن لاءِ پوري خوراڪ ميسر ڪري نہ سگهي تہ انگريزن اهي جانور ڪراچيءَ جي راڻي باغ ۾ ڏياري موڪليا.

اسان جي سانير ۾ اتي رڳو 'پکي - گهر' هوندو هو. جتي رنگ برنگي پکي پيا چهہ چهہ ڪندا ها.

ڪشمير، مئسور ۽ جپان وغيره ڏارين ملڪن جا مشهور باغ گهميو آهيان، پر شڪارپور جي شاهي باغ جو لطف ۽ راحت ڪا اور هئي! وڏن وڏن ٻارن ۾ جڻ سائي گاهہ جا غاليچا وڇايل هئا. جن جي وچ ۽ ڪنارن تي رنگ برنگي گلن جو پرت پريل هو. گلاب جا گل، اچي ڳاڙهي سائي پيلي نيري ۽ چٽڪمري رنگن جا، تن جي جدا جدا مست سڳنڌ ۽ ڪِن گلن ۾ پوپٽن، پکين ۽ باندرن جون شڪليون هونديون هيون. هيو ڪٿي بہ اهڙا گل ڏسڻ ۾ نہ آيا ها رڳو هماليہ ڳنڌ مادن پربت تي مشهور Valley of Flowers (گلن جي ماٿري) ۾ اهڙا عجيب گل ڏٺا هئم.

شاهي باغ جي پٺئين پاسي کان سنڌ واهہ طرف جيڪا سڙڪ ويندي هئي، ان جي ٻنهي پاسن کان سرنهن ۽ نم جي وڻن جون قاريون پاڻ ۾ ائين مليل هونديون هيون، جڻ تہ ڪي وڇڙيل پريمي گلي ملي رهيا آهن. سڄي رستي متان هڪ قدرتي ونگ ٻڌيل هئي! سياري ۾ اتر جي هوا سوساٽ ڪري وڻن مان ائين نڪرندي هئي جڻ تہ گهڻي وقت کان وڇڙيل محبوب کان دل جون آهون، ٺڏن ساهن ۾ ڪڍي رهيا آهن! ان سڙڪ تي جهونجهڪڙي جي سانت ۽ نويڪلائيءَ ۾ جيڪا راحت ۽ سڪون ملندو هو، سو وساري نہ ٿو وسري!

ائين تہ باغن ۾ ٻارهوئي رونق لڳي پئي هوندي هئي، پر هوليءَ تي تہ ميلو لڳو پيو هوندو هو، چو جو تہ نائين ۽ پيٺوين کي سڄي ڪٽنب سميت شئل ڪرائيا ها. ائين تہ ناهي تہ باغن جا مزا رڳو شڪارپور ۾ ها، پر سنڌ

جي هر هڪ شهر ۾ اهڙا باغ هوندا هئا. مطلب تہ سنڌ جي رهڻي ڪهڻيءَ ۾، باغ ۽ ڪوهہ اهم پارٽ ادا ڪندا ها ۽ انهن ئي سنڌين جي زندگيءَ ۾ زنده دلي ۽ بهادري آندي هئي. انهن باغن ۽ ڪوهن جي موج ۽ مستيءَ پريل ماحول ۾ جيئڙن عاشقن جا جذبا بہ جاڳندا هئا."

واهہ، ڇا منظرڪشي ۽ ڇا تہ ٻولي آهي! لوڪرام ڪان اڳ ڪنهن بہ بزرگ اديب، اسان اڳيان، اطلس ۽ ڪمخواب جي تاڪين جيان، ٻولي کولي نہ رکي هئي.

مان سياري اونهاري ۾ صبح جو 5 وڳي اٿي شاهي باغ جا ٽي چار چڪر ڏيندو هوس. پنهنجي گهر مان نم وڻ جو ڏندڻ پٽي ان سان رستي تي ڏند بہ صاف ڪندو ويندو هوس ۽ مندر جي ڪلس مٿان پوئين پهر جو چنڊ بہ ڏسندو ويندو هوس. اهو پنڌ مان ٽئين درجي انگريزيءَ کان انٽرميڊيئيٽ تائين ڪندو هوس. رات جو پني تي خيام جي ڪائي رباعي، حافظ، غالب يا اقبال جو ڪوئي غزل يا نظم يا ٻيائيءَ جو شعر پني تي لکي، اهو پنو پاڻ سان ڪٿي واري واري سان پڙهندو ويندو هوس، تان جو اهو مون کي بلڪل ياد ٿي ويندو هو.

شاهي باغ ۾ مند موجب جاءِ بجاءِ ڪرني، ڪيتڪي، ٽانگر، گلاب ۽ رابيل جا گل، زمين ۾ پوکيل هوندا هئا. تورا ۽ قارون جا ٻوٽا بہ هوندا هئا. انجير،انب، زيتون، ڪاٺ گدرا، توت، شهتوت، خشيون بہ ٿينديون هيون جي ڏينهن جو طوطا ٽڪيندا ها تہ ڪانياٽيءَ جو زيڪو پيو پوندو هو. جنهن وقت مان شاهي باغ ويندو هوس، ان وقت ابابيل آسمان ۾ اڏامندا نظر ايندا ها، ۽ ٻيا پکي پکڙ اڃان ننڊ ۾ هوندا ها. مان اڪثر سوچيندو هوس تہ ڇا پکي بہ سپنا ڏسندا آهن ۽ جي ڏسندا آهن تہ ڪهڙا سپنا ڏسندا آهن؟

باغ ۾ هزارين گلن جون ڪونديون رکيون هونديون هيون، جن ۾ ڪجهہ خوشبودار ڳاهہ ۽ ڪيترن ئي قسمن جا گل ٿيندا ها. گل بنفشہ، گل خيرو، پست جي ڏوڏين جا ڳاڙها گل، جن ۾ ڏوڏيون بہ ٿينديون هيون، جن کي ڇهڪ ڏئي آفيم ڪڍي ڇڏيندا ها. گلنار،گل بخمل، گل طوطو،گل ڪتو، عشق پيچ، ناڙا، سورج مکي، گيندي جا پيلا گل، جنهن کي انگريزيءَ ۾ ميري گولڊ چوندا آهن، جي مون لنڊن جي ٻهراڙيءَ ۾ اڪيچار ڏٺا ها. گل جعفري، گل طرو،گل کهنبو، جنهن کي هنديءَ ۾ ڪُسم چوندا آهن (مون

اهو لفظ اقبال بانوءَ جي ڳايل ’سر بهار‘ واري ڪنسٽ ۾ ڪٿي پڙهيو هو.) ۽ ٻيا اڪيچار گل ڪونڊين ۽ زمين ۾ پوکيل هوندا ها. ان کان سواءِ فرن، بيدِ مجنون، پام (Palm) (پکن واريون ڪجيون) گل نرگس، زئفران، زنبق، چمپا، گل چيتو، گل عقيق، جنهن ۾ قرمزي رنگ وارا گل هوندا ها. نيريون، ڳاڙهيون ۽ اڇيون، بوگين ولا، گل لالہ، گل شبو (اهي گل مان چام شورو ۾ وي. سي هائوس جي باغ مان پٽي ڪنهن ڏانهن تحفي طور موڪليندو هوس ۽ جو هاڻي ڪراچيءَ ۾ تحفن جي گل دستن ۾ گهڻو تو استعمال ٿئي. بيماريءَ وقت مان جڏهن مدايسٽ ميڊيڪل سينٽر ۾ هوس، تڏهن جيڪي گل دستا محترمہ بينظير ڀٽو، جناب عبدالله شاهہ ۽ جناب مرتضيٰ ڀٽو مون کي تحفي طور موڪليا ها، انهن ۾ پاسن کان گل شبو لڳل ها ۽ وچ ۾ گلاب جا گل ها.) گل سوسن، جهومڪا، ڪرن ڦل، گل سنبل، هيرڻ، بيگونيا، فونوگل، جرينيم، گل عباسي، املتاس وغيره جا گل ٿيندا ها. مون کي فارسيءَ جو هڪ شعر ياد ايندو هو، جيڪو هر هر دهرايو ويو آهي. پر فرحت واري فضا تي ڪيپي تو اچي، تنهن ڪري هيٺ ڏيان ٿو.

"اگر فردوس بر روئي زمين است،

همين است و همين است و همين است."

جڏهن سِرنهن ۾ گل ڦٽندا ها يا جڏهن نمون ۽ انب ٻوڪبا ها تہ انهن جي خوشبوءِ منهنجي ساهہ ۾ سمائجي ويندي هئي ۽ هر هر منهنجي شاعريءَ ۾ اپري آئي آهي. ڪيترين ئي خوشبوئين هيون انهن گلن ۾ ، جي مون پاڻ چام شوري جي وي. سي هائوس ۾ پوکايا ها. انهن جو ذڪر پوءِ ڪندس.

مان هر آچر تي ڪجهہ درسي ڪتاب، ڪجهہ ادبي ڪتاب ۽ رسالا کڻي ناشتو ڪري شاهي باغ ويندو هوس، ۽ شام جو گهر موٽي ۽ رات جي ماني کائيندو هوس. سڄو ڏينهن ديوانِ غالب يا اقبال جا ڪتاب، داغ دهلوي، امير مينائي وغيره جا ديوان يا علي قلي بيگ جو سچل سرمست جو رسالو يا ڪوڙي مل جا ساميءَ جا سلوڪ، ديوانِ سانگي، ديوانِ فاضل، ديوان خاڪي وغيره پڙهندو هوس. ڪڏهن ڪشن چند بيوس جو شيرين شعر جو مطالعو ڪندو هوس، جيڪو اسان جي ٽئين درجي تي درسي ڪتاب طور رکيل هو. مان ڪڏهن ڪڏهن مرزا قليچ بيگ جا گوناگون موضوعات تي ڪتاب بہ پڙهندو هوس. مرزا قليچ بيگ سَون ماڻهن ۾ انگريزي ادب لاءِ چاهہ پيدا

ڪيو هو. ان وقت عام ماڻهن تي اهو اثر هو تہ شاعر چريا ڪريا، نڪما ۽ راهون رد ماڻهو ٿيندا آهن. پهريون شاعر مرزا قليچ بيگ هو جنهن انهيءَ اثر کي لاٿو، ۽ جنهن پنهنجي هڪ اردو غزل ۾ هڪ سٽ لکي:

شعر کهتے کهتے ميں ڈپٽي کلکٽر بن گيا.

مون کي هن جي باري ۾ اها ڳالهہ ڏاڍي وڻي هئي تہ هو وڻ ۾ آکيرو ناهي، انهيءَ ۾ ويهي پڙهندو هو. مان بہ انب جي ڏار تي ليٽي يا پپل يا ٻڙ جي ٽڙ کي ٽيڪ ڏئي ۽ ڪڏهن ڪنهن لان ۾ ڇپر تي ليٽي پڙهندو هوس. جڏهن پڙهي ٿڪجي پوندو هوس، تڏهن نوريٽڙن کي بٺلي ڊانسرن وانگيان ٽپا ڏيندو ڏسندو هوس. مون سان گڏ ساڌوءَ نالي هڪ ڪلاس فيلو بہ شاهي باغ ۾ چڪر ڏيندو هو. هن جو چوڻ هوندو هو تہ دنيا جو سارو علم ۽ سائنس اڳي ئي ويدن ۾ آهي. ويدانيت خدا جي وحدانيت جو تصور سيني مذهبن کان اول ڏنو هو. هُو آريہ سماجي هو ۽ ديانند سرسوتيءَ جو پوئلڳ هو. ڪنهن وقت هو ڪنهن سترهين اڌياوَ جي ڳالهہ ڪندو هو، پر مون سان واعدي جي باوجود، مون کي پڙهڻ لاءِ نہ ڏنو هئائين. بهرحال هو مورتي پوڄا جي خلاف هو. هو موتي رستي تي راما مورتيءَ جي آکاڙي ۾ ڏاڍي ورزش ڪندو هو، جتي آريہ سماجي ڇوڪرا آگرين تي ننديون ڪهاڙيون لڙڪائي ايندا ها ۽ ڪُشتيءَ جا داوَ ڪيڏندا ها، ۽ طرح طرح جون ورزشون ڪندا ها. هڪ ڀيري منهنجو ڪلاس فيلو 'لال' آگر تي ڪهاڙي لوڏائيندو آکاڙي مان نڪرندي مليو. مون ڪائنس پڇيو تہ: "آکاڙي ۾ مون کي وٺي هلندين؟" چيائين، "نہ. اتي اسان کي پاسڻ ڏيندا آهيون تہ هر وديشيءَ کي ڀارت مان ڪڍيو ويندو. اتي اوهان جي خلاف بہ ڀاشڻ ڏيندا آهن. اوهان هڪ هزار سال اسان جو رت پيتو آهي. هي ڪانگريسي بيوقوف آهن، جي اوهان کي ڀاءُ ٿا سمجهن."

مان دنگ رهجي ويس. پوءِ اهڙا سڀ ڇوڪرا مهاسڀا ۾ شامل ٿيا، جي مهاتما گانڌيءَ کي گيڏي سمجهندا ها. ويرساورڪر ۽ ڊاڪٽر هيج وار کي پنهنجا هيرو سمجهندا ها. هن وقت هو شايد ڀارتيہ جنتا پارٽيءَ سان آهن. جنهن جو صدر هڪ سنڌي مسٽر آڏواڻي آهي. جنهن جي پارٽيءَ جي هڪ شاخ شِوسئنا بہ آهي، جنهن جو بال ٺاڪري صدر آهي. اها مهاراشٽرا ۾ اقتدار ۾ آئي آهي ۽ مسلمانن کي بمبئي ڇڏڻ لاءِ چيو اٿائين. بي. جي. پي گجرات ۽

راجستان ۾ بہ اقتدار ۾ آئي آهي. ڀارتيہ جنتا پارٽيءَ جون ڪيئي سنستائون آهن، جي پوري هندوستان ۾ ڦهليل آهن. جيئن ڀارتيہ جن سنگهہ، ڀارتيہ سوام سيوڪ سنگهہ، وشنو هندو پريشد، اکل ڀارتي وديارٿي پريشد وغيره. بي. جي. پي وارا شايد اتر پرديش ۾ اقتدار ۾ شامل آهن.

مون پاڻ هڪ ڪتاب آر. ايس. ايس. عملاً هڪ نظريو (R.S.S. Avision in Action) جي پيش لفظ (Prologue) جي شروعاتي باب، 'آر. ايس. ايسّ. قومي احيا جو سرچشمو' ۾ آر. ايس. ايس. جي باني ڊاڪٽر هيج وار جا هينيان لفظ پڙهي سوچ ۾ ٻڏي ويو هوس.

"منهنجو پنهنجو تجربو آهي تہ مسلمان گهڻو ڪري ڌمماني آهن ۽ هندو بزدل آهن ۽ جتي بہ بزدل هوندا، اتي ڌمماني هوندا." جنهن معاملي ۾ هندن جي بيداري محسوس ٿي رهي هئي، اها هئي هندن جي ڌرم ڦيرائي عيسائي يا مسلمان ٿيڻ جي هڪ طرفي عمل جي مزاحمت."

جڏهن مون مٿيون ڪتاب پڙهيو هو، ان وقت رام جنم ڀوميءَ وارا بابري مسجد جي گنبذ کي ڊاهي رهيا ها، ۽ جن ماڻهن کي هٿن ۾ ان ڪم جي تڪميل لاءِ متڙڪا ها، انهن ۾ شودر (هاڻي دلت) بہ ها.

مون کي برصغير جو مستقبل نهايت تاريڪ نظر آيو. مون سان هڪ اسلامڪ سوشلسٽ اصغر علي انجنيئر مليو. جنهن جڏهن پاڪستان ۾ انجمن ترقي پسند مصنفين جي پنجاهہ سالہ ورسي (گولڊن جوبلي انجمن ترقي پسند مصنفين 1986ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ملهائي وئي هئي.) تڏهن هڪ اجلاس جي صدارت ڪئي هئي، جو شروع ٿي منهنجي نظم سان کيو ويو هو. هن مون کان پڇيو: "اياز صاحب! هي ڇا ٿي رهيو آهي؟"

مون ڪيس جواب ڏيڻ بدران سوال پڇيو: "تنهنجي سوشلزم ڇا ٿي چئي؟"

آزاديءَ جي تحريڪ عجيب خفتي (Faddist) پيدا ڪيا. جڏهن مان نيو ايرا اسڪول ۾ چوٿين درجي ۾ پڙهندو هوس، تڏهن پروفيسر يوجراج ناگرانيءَ، جو سڄي عمر ڪنوارو رهيو هو، ۽ سي ايند ايس ڪاليج شڪارپور ۾ پروفيسر هو، تنهن اسان کي 'برهم چريہ' تي ڪلاڪ ليڪچر ڏنو. ان وقت اسان کي ان جي معنيٰ بہ نہ ايندي هئي تہ 'ويريہ' ڇاهي ۽ 'ڪنڊلني شڪتي' ڪهڙي بلا جو نالو آهي! مان وقت جي سِير ۾ ڪجهہ لهوار تو وڃان، جيئن ناگرانيءَ جي پوري ڪردارنگاري ڪري سگهان.

Gul Hayat Institute

هو انٽرميڊيئيٽ ۾ اسان جو سنڌيءَ جو پروفيسر هو، جڏهن هو لکي در تي کنهن مشهور جاءِ، جيڪا شڪارپور ۾ سٺي ۾ سٺي ۽ ماڙ جاءِ هئي، ان جي هڪ فليٽ ۾ رهندو هو. جاءِ جي مالڪ جو پٽ ڏسڻو وائسڻو هو ۽ اڃان ڪنوارو هو، اهو بہ هن ساڻ گڏ رهندو هو. ناگراڻي ديوان بيدل ۽ ديوان بيکس جي قلمي نسخي کي نقل ڪرڻ جو ڪم مون کي سپرد ڪيو هو. مان صبح جو پنجين وڳي منهن انڌيري ۾ هن وٽ اهي ديوان نقل ڪرڻ لاءِ ويندو هوس، جي مان ستين وڳي تائين نقل ڪري گهر موٽي ويندو هوس. هڪ پيري ڪائي هندو ڇوڪري، جا ايم. اي هئي، هن جي فليٽ جي پرسان اچي رهي هئي، ناگراڻيءَ جي دل تي تہ هن سان شادي ڪري. هن ڪيترن ئي جوتشين سان مشورا ڪيا جن کيس چيو تہ: "چاليهہ ورهين جي عمر ۾ هن برهم چاريہ جو پالن ڪرڻ وارو پرن پيڄڻو پوندو. هن مون کي اها ڳالهہ ٻڌائي چيو تہ تون مون سان بابا نيپراج ڏانهن روهڙيءَ هلندين؟ انهيءَ ڪان ان باري ۾ پڇي اچون."

مان ناگراڻيءَ سان گڏ روهڙيءَ ويس. بابا نيپراج سکر واري قاضي مست وانگر اڳڻ ۾ پسار ڪري رهيو هو ۽ ڪجهہ جبري رهيو هو. مون کي تہ ڪجهہ سمجهہ ۾ نہ آيو تہ هُو ڇا چئي رهيو آهي. پر جڏهن موٽياسين تہ مون ناگراڻيءَ کان پڇيو:

"سائين، اوهان ڪجهہ سمجهيو تہ هن ڇا چيو؟"

هن چيو: "هائو، مون چڱيءَ طرح سمجهيو. سنت چيو، شينهن ڪيئن ڳانءِ سان زنا ڪندو؟ هن پنهنجي ٻوليءَ ۾ مون کي منع ڪئي."

ڪجهہ ڏينهن ڪان پوءِ هن جو بورچي پڇي ويو. ناگراڻيءَ پورو مهينو هن کي تلاش ڪري، کيس ڪراچيءَ مان وٺي آيو ۽ جڏهن مان هن وٽ ويس، تڏهن هن مون کي ٻڌايو تہ: "هو بدصحبت ۾ ڦاسي ويو هو. جڏهن ڊاڪٽر هن کي تپاسيو تڏهن هن جي گديا (مقعد) مان ٻُر ٻُر ڪيئڙان تي ڪِريا."

سال 1963ع ۾ بمبئيءَ ۾ هن منهنجي ۽ پٽيءَ جي پنهنجي فليٽ تي ماني ڪئي هئي. مون کهڻو ئي لنوايو. پر گوبند مالهيءَ چيو تہ هن وٽ ماني تي وڃڻ ضروري آهي.

جڏهن هن جي فليٽ ۾ وياسين تہ ڳالهين ڪندي هن ٻڌايو تہ هن جي

هڪ يوگيءَ سان ملاقات ٿي آهي جو ڪافي دور رهندي بہ جڏهن هن تي ڌيان ڪندو آهي تڏهن هن جي ڇن (Hernia) ڍري ٿي ويندي آهي. پوءِ مون کي هن چيو تہ: ”شايد توکي ان ڳالهہ تي اعتبار نہ ٿو اچي. هڪ ڀيري مون کي ڏند ۾ ڏاڍو سُور پيو تہ اهو جوڳي اوچتو اچي نڪتو ۽ منهنجي ڏکندڙ ڏند وٽ آڱر گهمائي، ڪيئون ڪڍي مون کي ڏيکاريائين.“ مون پٽيءَ کي اک سان اشارو ڪيو تہ اتي تہ هلون تہ ايتري ۾ هڪ ڇيرو ڇوڪرو اچي ويو جو هن جي سڪر واري رسوئي وانگر خوبصورت هو. ناگراڻي هن کي ڏسي چيو: ”مون هن کي پٽ ڪيو آهي ۽ هو منهنجي رسوئي بہ ڪندو آهي ۽ رهندو بہ هتي آهي.“اهو ٻڌي، انهيءَ ڇوڪري جي ڇپن تي هڪ فاحشہ وانگر معنيٰ ڀري مرڪ اچي وئي. ناگراڻي لڳ ڀڳ ستر سالن جو هو يا ان کان مٿي ٿي چڪو هو. پر اڃان تائين ڪنوارو هو. جڏهن ناگراڻي باٿ روم ۾ ويو تڏهن پٽيءَ مون کي چيو: ”ڇوڪرو تہ ڪنوار ہوتيءَ وانگر ٿو لڳي.“

انساني فطرت ۾ ڪنهن پيهي ڏٺو آهي؟ انهيءَ ناگراڻيءَ ساميءَ جي سلوڪن جا ٽي حصا ڇپايا ها. جن کي محمد ابراهيم جويو ترتيب ڏني ۽ دولت مهتاڻي پاڪستان ۾ پيهر ڇپايو آهي. مون کي ساميءَ جو هڪ سلوڪ ٿو ياد پوي:

”سڪڻ، سڳر توڪ، لِڪڻ تنهن کان اڳرو.“

پورو سلوڪ ياد ڪرڻ جي پوري ڪوشش ڪيم پر ياد نہ آيو.

مان جڏهن پڙهندو هوس تہ سوم دت نالي هڪ ماستر دنيا جو پهريون هِپي هو. جو شام جو لکي در کان اسٽيشن تائين چڪر ڏيندو نظر ايندو هو. سوم دت زالن جيڏا وار ڪلهن تي ڇوڙي ڇڏيندو هو ۽ هندو زالن وانگر ريشمي قميص ۽ پتلون پائيندو هو. جيڪو بہ ڪيس ڏسندو هو، هن کي زنانو چوندو هو.

ائين نند جويري چوندو آهي تہ شڪارپور واري سک پُل دنيا جي پهرين Flyover Bridge (مٿان لنگهندڙ) پل آهي.

مون اڃان مٿين سٽ پوري ڪئي تہ محمد ابراهيم جويو جو فون آيو تہ هو ڪراچيءَ ۾ آهي ۽ مون سان ملڻ ٿو اچي. مون وٽ نثار منصور ۽ عبدالستار پيرزادو اڳ ئي ويٺا ها. نثار مون کي هن ڪتاب جي هڪ حصي، جيڪو ليڻن - گراڊ جي باري ۾ آهي، ان جا پروف پڙهي ٻڌائي رهيو هو، جي

Gul Hayat Institute

ڦِڪيءَ رہن تي نڪتل ھا. ڳالھين ڪندي مون جڏھن ھن سان پنھنجي قنوطيت ۽ انسان جي مستقبل لاءِ مايوسيءَ جو اظھار ڪيو، تڏھن جويي صاحب چيو تہ: ”انسان خوابن جي ذريعي زندہ آھي.“ مون کيس چيو: ”ھا. برونو وانگر جنھن کي جيئرو جلايو ويو ھو.“ مون کي اوچتو ھڪ سريئلسٽ شاعر جي سٽ ياد آئي.

"Me, I am measure of the world, by passing
Through my dream."

”مان، آءُ ئي دنيا جي ماپ آھيان، ان کي پنھجن خوابن سان ڪڇي.“

شاعر جو مقصد ھو تہ مان دنيا کي پنھنجي خوابن جي گزيءَ سان ڪڇي رھيو آھيان. ان کان ھڪ ڏينھن اڳ مون کي انور ابڙو پنھنجي چؤسٽن جو پروف ڏيکارڻ آيو جيڪو ھُو ھِن مھيني پنھنجي رسالي ’سارس‘ ۾ ڇپي رھيو آھي. انور ابڙو بہ ترقي پسند آھي ۽ ھو ۽ چندر ڪيسواڻي جو ھن سان گڏ آيو ھو ۽ ٻيا سويي جا مداح آھن.

ڳالھين ڪندي ھن مون کي چيو: ”ھاڻ تہ روس ۾ ڪميونسٽ پارٽي اڪثريت ۾ چونڊجي آئي آھي!“

مون کيس جواب ڏنو: ”جمھوري طور طريقي سان جيڪڏھن ڪميونسٽ پارٽي اقتدار ۾ اچي تہ مون کي ان تي ڪوبہ اعتراض ناھي. اعتراض تہ مون کي آمريت تي آھي، پوءِ اھا پرولتاري آمريت ڇو نہ ھجي. سوال اھو آھي تہ برسر اقتدار شخص عوام سان مخلص آھن ۽ اھي قوَل پاڙن ٿا، جي ھنن اليڪشن دوران ڪيا آھن يا نہ. جي نہ تہ پوءِ مون لاءِ ڪميونسٽ، اسلامڪ ۽ ڪرسچن سوشلسٽ سڀ ھڪجھڙا آھن.

Gul Hayat Institute

محمد حسن سومرو ھڪ ڏاڍو مڙس ھو، جو سدائين پاڻ سان ھاڪي کڻي گھمندو ھو. ھن تي شڪ ھو تہ ھن ٻن ھندو لوفرن ٺاڪر ۽ ٻئي جو خون ڪيو آھي. اوچتو ھڪ ھندان گڏڙن ھنن جا لاش ڪوٺي ڪڍيا ۽ پوليس شڪ ۾ محمد حسن کي گرفتار ڪيو ھو. انھيءَ وچ ۾ ھندن روئندي جلوس ڪڍيا ھا تہ ٺاڪر جو خون، خونِ ناحق آھي ۽ محمد حسن کي سزا اچڻ گھرجي. پر غالباً پوليس ڪيس چالان ئي نہ ڪيو ھو ۽ جي چالان ڪيو بہ ھئائون تہ ھُو ان مان ڇٽي ويو ھو. ان واقعي کان پوءِ مسجد منزل گاھ جي واقعي ٿائين، جنھن جي ڪري سکر ۾ ھندو - مسلم فساد ٿيا، انھن کان اڳ

۾ شڪارپور جي هندن ۽ مسلمانن ۾ ڇڪتاڻ نہ هئي. نہ تہ بيگاريءَ، سنڌ واھ، شاهي باغ، ڏياري، دسھڙي ۽ شنڪر جي ميلي تي جو وڏي بيگاريءَ پرسان لڳندو هو، هندو مسلم سڀ گڏ هوندا ها. اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ گڏ پڙهندا ها ۽ ڪڏهن هڪ ٻئي کان نفرت نہ ڪندا ها.

اها ٻي ڳالھ آهي تہ هندن ۾ ڇوت ڇات هوندي هئي. اسٽيشن تي هندو پاڻي الڳ هوندو هو ۽ مسلمان پاڻي الڳ هوندو هو. ۽ اڪثر هندو دڪاندار اسان کي هٿ ۾ شيءِ نہ ڏيندا ها. جيڪڏهن ڪنهن مسلمان جو هٿ لڳي ويندو هون تہ پيٽي پوندا ها. پر جڏهن شاهي باغ ۾ چانڊوڪين راتين ۾ ڪنور ڀڳت پنهنجي ڀڳت ڪندو هو ۽ پنهنجي رقت آميز آواز ۾ ڳائيندو هو:

’او نالي ڏٿي جي ٻيڙو تار منهنجو‘، ان وقت هندو مسلمان چانڊوڪيءَ ۾ گوڏو گوڏي سان ملائي ويهندا ها ۽ چنڊ آسمان ۾ مرڪي رمندو رهندو هو. يا هو ڳائيندو هو:

’آءُ ڪانگا ڪر ڳالھ مون کي تن ماروئڙن جي
ماروئڙن جي سانگيئڙن جي.‘

تڏهن ٻڌي ائين لڳندو هو تہ هن جي آواز ۾ مستقبل جي ڪائي اڻ لکي لرزش آهي. ڪائي اڻ چٽي تصوير آهي، جنهن جو هو پاڻ بيان ڪري نہ ٿو سگھي ۽ ڪوئي پراسرار اونو. ڪائي ڳڻتي، حال تي مستقبل جا بيچين ڪنڊڙ پاڇانوان وجهندي نظر اچي ٿي، ۽ ٻڌندڙن تي هڪ گمنام مايوسي ڇانئجي وڃي ٿي.

مون 1963ع ۾ ڀارت جي سفر دوران گيتا کان پڇيو تہ: ”اوهان ۾ ايتري ڇوت ڇات ڇو آهي؟

هن جواب ڏنو تہ: ”اسان ۾ ڪٿي آهي. اسان تہ توسان ساڳين ٿانون ۾ کائيندا پيئندا آهيون. نہ کي وري اڪثر سنڌي هندن ۾ آهي. پر ڀارت جي هندو مخلوق ئي ٻي مٽيءَ جي ٺهيل آهي.“

اسان جڏهن متڙا پھتاسون تہ گيتا مون کي چيو تہ: ”هتان جا هندو اسان سنڌي هندن سان بہ ڇوت ڇات ڪندا آهن. هو چوندا آهن تہ اسان گوشت، مڇي، بيدا کائيندا آهيون ۽ ان ڪري مليڇ آهيون. آءُ تہ مان توکي هتان جي ڇوت ڇات ڏيکاريان!“

گيتا کي نرڙ تي تلڪ لڳل هو ۽ ساڙهي ٻڌي پئي هئي ۽ هوءَ بلڪل

ٻيءَ ڪنهن هندو عورت وانگر لڳي رهي هئي. رستي تي هڪ برهمڻ جو دڪان هو، جتي هُو مائي جا پيڙا وڪڻي رهيو هو. گيتا دڪاندار کي چيو تہ؛ ”رپئي جا پيڙا ڏي.“

دڪاندار پهرين تہ پرسان رکيل گرم پاڻيءَ جي ڪڙهائيءَ مان هٿ ڌوتا، ۽ پوءِ گيتا کي چيائين؛ ”ٻڪ جهل!“ پوءِ هو گيتا جي ٻڪ ۾ڻتان هڪ هڪ ڪري پيڙا ڦٽي ڪندو رهيو. جڏهن ڏهہ پيڙا گيتا جي ٻڪ ۾ وڌائين تڏهن وري ان ڪڙهائيءَ مان هٿ ڌوتائين. پوءِ پنهنجو ٻڪ جهلي گيتا کي چيائين تہ: ”رپيو ٻڪ ۾ ڦٽو ڪر.“ پوءِ رپيو مراديءَ ۾ وجهي وري هٿ ڌوتائين.

اوچتو گيتا مون کان پڇيو هو: ”تو آئين اڪبري پڙهيو آهي؟“

”هائو.“ مون جواب ڏنو.

”اهو سچو هو يا ڪوڙو هو؟“

”ڪوڙو هو، هن ابوالفضل سان رٽ رٽي هئي ۽ ان کي پنهنجي سياسي مصلحت لاءِ لکرايو هئائين ۽ پوءِ وڻ هيٺان پورائي، سيني کي ڳولا لاءِ پٽڪايو هئائين.“

”پر هن جا صلاحڪار تہ ابوالفضل ۽ فيضي ها، جي ٻئي سيوهڻ جا سنڌي ها.“

”ها، پر جيتري قدر مون کي تاريخ ياد آهي، مان ڀانيان ٿو تہ ابوالفضل کي جهانگير مارائي ڇڏيو هو.“

گيتا وڏو ٽهڪ ڏئي چيو: ”هڪ سبب اهو بہ هو ورهاڱي جو.“

مون مائيڪل ايڊورڊس (Michael Edwards) جي ڪتاب ’برٽش انڊيا جا آخري سال‘ (The Last Years of British India) جي ٽئين حصي ۾ بہ ٽڪرا (Quotations) پڙهيا ها جي هتي ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان. 1931ع کان وٺي جنگ عظيم جي خاتمي کان پوءِ ۽ انگلينڊ جي ليبر پارٽيءَ جي اختيار ۾ اچڻ جي وچ واري حصي تي، مان پوءِ ايندس. پهرين اهي بہ ٽڪرا ڏيڻ ٿو چاهيان. مٿان مون کان وسري وڃن.

”مون ڪڏهن سوچيو بہ نہ هو تہ ائين ٿيندو. مون کي ان جي توقع ڪانہ هئي تہ مان پاڪستان پنهنجي زندگيءَ ۾ ڏسندس.“(ايم. اي. جناح)

”تاريخ ڪنهن وقت بي انتها سست رفتاريءَ سان هلي ٿي. جيئن سمنڊ

Gul Hayat Institute

۾ برف جو پهاڙ (Glacier) هلندو آهي ۽ ڪنهن وقت نهايت تيز رفتار ڊارا وانگر اڳتي وڌي ٿي." (لارڊ مائونٽ بيٽن)

آءُ تاريخ جي انهن ڪُنن ۾ ڦيراٽيون ڏيندو رهيس، جيستائين ڪالهہ خبر پئي تہ ڀارت دور مار پرٿوي ميزائيل ٺاهيو آهي. مان سوچيان پيو تہ: 'ڇا مون کي ايتري مهلت ملندي تہ ٻي مهاڀارت جي جنگ جو ويد وياس ٿي سگهان؟'

مان يادِ رفتگان ۾ عالمِ ارواح مان ٿيندو ڪٿي پهتو آهيان! دراصل جيڪي هتي ۽ هاڻي آهي، سو ڀيهر اچڻو ناهي. پوءِ ڇا جي لاءِ من ماضيءَ جي ڪنڊيءَ ۾ ڦاٿل رهي ٿو؟ زرينا اچ تہ پاڙي تي نظر وجهون.

اقتصاديات جي مخروطي مناري جي تري وٽ جو عام آهي، اهو سدائين منهنجي دلچسپيءَ جو باعث بڻيو آهي. اهو گمنام جيئي ٿو ۽ گمنام مري ٿو. ان وچ ۾ اسان هن سان، هن کي چڻيءَ رات پيءُ جي ڏنل نالي سان مخاطب ٿيون ٿا.

اسان جي پاڙي ۾ تلسيءَ نالي هڪ اهڙي عام هندو عورت رهندي هئي، جا آفير بہ ڪائيندي هئي ۽ سگريٽ جا دُغاڙا بہ هڻندي هئي. هوءَ ريشمي پتلون قميص ۽ پوتي پائي پاڙي مان لنگهندي هئي. ڪنهن هن کان پڇيو: "تلسيءَ جو پوتو سدا سائو رهندو آهي يا سڪي بہ سگهندو آهي؟"

تلسيءَ جواب ڏنس: "جي هن کي پاڻي نہ ملندو آهي تہ سُڪي بہ سگهندو آهي."

"پوءِ ڏيونس پاڻي!" سوال پڇندڙ هن جي ڇاتيءَ ڏانهن گهوري ڏنو. هن جي اکين ۽ چپن جي مرڪ مان شيطاني پئي ٻَڪي.

تلسي هن جي سوال جو مطلب سمجهي وئي ۽ "ماريا لفنگا." چئي هڪ ڪَنري (Canary) وانگر ويندي رهي.

ٻيو هڪ دلچسپ شخص، جو اسان جي پاڙي ۾ رهندو هو ۽ واجد علي شيخ سان گهڻو وقت گذاريندو هو. اهو پنڊ مکي هو، جيڪو ڪُڙنگ جواري هو. هو چوندو هو تہ پَتي راند منهنجي پِتي ۾ آهي. هڪ ڀيري هن جوا تي ڪيڏي تہ هن ساري پونجي هارائي جا هُن وٽ هئي. ان کان پوءِ گهر داءَ تي رکيائين، پر اهو بہ هارائي ويو. ان کان پوءِ هن پنهنجي جوان جوءِ داءَ ۾ رکي. جڏهن اها بہ هارايائين، تڏهن هن جي جوءِ کي هٿي جواريءَ ٻانهن ۾ هٿ وڌو تہ هوءِ روئڻ لڳي. ان تي پنڊ مکيءَ زال کي آٿت ڏئي چيو: الڪو نہ

ڪر. تون دروپدي ٿي وئينءَ!“

اسان جي گهر ڪان ٿيهارو قدمن تي بلو حجم رهندو هو. جيڪو پاڪيءَ سان ٻارن جا مٿا ائين ڪوڙيندو هو جو هن کي ياد ڪري مون کي ڪنهن درويش جو ٻهاڪو ياد اچي رهيو آهي: ”حجامت يتيم جي مٿي تي سکجي، چو تہ هن کي مٿي تي ٽڪو ايندو تہ هن جي دانهن ٻڌڻ وارو ڪوبہ نہ هوندو.“

گهر جي پرسان مسجد هئي. جنهن جو ملان رمضان عيد ڏينهن ڪتن کي ڳاوا هڏا زور سان هڻندو هو. هن کي ياد ڪري مون کي روسي ٻهاڪو ياد اچي رهيو آهي: ”جيڪڏهن تون ڪتي کي هڏي سان ماريندين تہ هُو ڪوڪر نہ ڪندو.“

اسان جا پہ مائٽ جڏهن لکي در تان گهر وارين لاءِ راڌي جون ترپل چاپون وٺي ايندا ها تہ پاڙي ۾ پيل ڪٽ پرسان بيهي منهنجي زال جي سؤٽ ادا اختر سان اڌ رات تائين ڊڙا ڊشا هڻندا ها.

ادا اختر نوين وڳي اڌ چانور کير سان کائي ۽ اڌ کير چانورن ۾ وجهي ٻليءَ کي ڏيندو هو. جا هن سان هريل هوندي هئي ۽ پوري نوين وڳي اچي نڪرندي هئي. اسان جا مٿي ذڪر ڪيل مائٽ دونا هٿن ۾ جهلي بيٺا ڳالهائيندا ها ۽ هنن کان وسري ويندو هو تہ هنن کي ۽ هنن جي زالن کي ماني بہ کائڻي آهي.

پيو هاسو سونارو واجد عليءَ وٽ روز ايندو هو ۽ پتي کيڏندو هو ۽ هن جي ڪچهريءَ ۾ شريڪ ٿيندو هو. جڏهن مان وڪالت ڪندو هوس تہ هو خيرپور واري مرحوم مير علي نواز جي زال باليءَ وٽ وٺي هلندو هو ۽ هن کان هيرا، پکراج وٺي، هن کي وڪڻي ڏيندو هو.

مان جڏهن ڇهين درجي ۾ پڙهندو هوس تہ واحد بخش لوهر عرف واڌل جي آڪاڙي ۾ پٽر جون پيجريون ۽ لوهہ جي ويٽ ڪٽندو هوس. جنهن ۾ لوهہ جي ٿلهي سيخ ۽ وزني لوهي ڦيٿا هوندا ها ۽ ڏنڊ بيٺڪون بہ ڪيندو هوس. هڪ ڀيري مون ويٽ ۾ ڪجهہ زياده ڦيٿا وڌا هيا، جيئن مون سَٽ ڏئي ويٽ مٿي ڪري ٻانهون اڀيون ڪيون، تيئن ويٽ ڏنگي ٿي منهنجي سِرَ تي ڪِري ها جي واڌل لوهر ان کي جهلي نہ وٺي ها. اها هئي موت سان منهنجي ٽين ڪلهي ڪس.

Gul Hayat Institute

چوٿين موٽ سان گوڏي گس تڏهن ٿي، جڏهن مان ريل جي ٿرڊ ڪلاس ۾ سکر مان شڪارپور موٽي رهيو هوس. بدي جي مند هئي ۽ گاڏيءَ ۾ ڏاڍي پوسٽ هئي، تنهن ڪري مان گاڏيءَ جي دروازي جي هيٺين ڏاڪي وٽ رڪ جي نلڪن ۾ هٿ وجهي بيٺس. اچان شڪارپور جي ڦاٽڪ وٽان ٽرين مس گذري هئي تہ مون کي ڪنهن ازغيبي طاقت مٿي ڇڪي ورتو ۽ مان مٿي ٿي دروازي وٽ ٿي بيٺس. جيڪڏهن مان مٿي نہ ٿيان ها تہ گاڏيءَ جي دروازي جا ڏاڪا پليٽ فارم جي ايترو ويجها ها جو منهنجون ٽنگون ٽڪرا ٿي وڃن ٿا.

ادا اختر مطالعو براءِ مطالعو ڪندو هو. هن ساري عمر ڪتاب ۽ رسالا پڙهيا ها، پر انهن مان ڪجهہ بہ پرايو نہ هئائين. هُو ادب جو آفيمي هو. شام جو جڏهن پڙهي ٿڪجي پوندو هو تہ پاڙي جي پڊر ۾ پيل کٽ تي ليٽي پوندو هو، ۽ ليڙي نالي حجم هن کي زور ڏيندو هو. هُو هر روز ليڙي سان ساڳيو چرچو ڪندو هو: ”ليڙا! سنڌيءَ جي هڪ سٽ ٻڌي اٿي، ’هلڪي ذات حجام جي، جيئن نڪر تي نيندي.‘“ تہ ليڙو ائين ڪلندو هو جو ٻکر تي نينديءَ وانگر لڳندو هو.

شڪارپور ۾ هر ذات جي ڪائي نہ ڪائي چڙ هوندي هئي. دايا، ليمي تي چڙندا ها. سيد، پوئڪيءَ تي، شيخ ڪانوَ تي، حجم واڳڻ تي چڙندا ها. اهڙيءَ طرح ڪوري ۽ ٻي هر ڪنهن ذات جي ڪائي نہ ڪائي چڙ هوندي هئي. جي ڪوئي ڪنهن کي پنهنجي چڙ ياد ڏياريندو هو تہ هُو مِکر ڪري ميڙجي ويندو هو ۽ هن کي ميڙائڻ مشڪل ٿي پوندو هو ۽ ان لاءِ ڏنڊ پرٿو پوندو هوس.

هاءِ اسڪول پرسان اوڏو داس تارا چند اسپتال هئي. جتي اوڏو داس جي مورتي لڳل هوندي هئي. پر هن جو نالو ڏاڪڻ تي لڳل هوندو هو. جيئن آيو ويو ان کي لتاڙيندو وڃي. مون کي اڃان معلوم نہ آهي تہ ٻي ڪنهن پنهنجي انا کي ائين ماري مُڇ ڪيو آهي.

اسپتال کان اڳتي ريلوي لائين ۽ اسٽيشن هئي. جنهن کان اڳتي هندن جا باغ هوندا ها ۽ انهن جون بينڪون نهيل هونديون هيون. ان کان پوءِ سي. اينڊ ايس ڪاليج، پوءِ بيگاري ۽ پوءِ سنڌ واهہ هوندو هو. شڪارپور پنهنجي پاڻ ۾ هڪ پوري ڪائنات هوندي هئي، جنهن کان ٻاهر وڃڻ تي دل نہ

Gul Hayat Institute

ٽيندي هئي. سارو شهر ڄڻ سهي جي ٻج وانگر نرم لڳندو هو. لکي در تي رابيل ۽ گلاب جون ڪنديون وڪامنديون هيون، جي شام جو شڪارپوري پنهنجو پاڻ کي ٻڪين ۾ پائيندا ها. پر آءٌ هر روز ڪنهن ڪونج جهڙي ٻڪيءَ ۾ وڃهندو هوس. جنهن جي گهر ڏانهن ويندي روز مان ٺاٺارڪي گهٽيءَ مان لنگهندو هوس، جتي ٺاٺارا ڪُٽ ڪُٽي برتن ٺاهيندا ها. انهن جي ڪٽ ڪٽان جو آواز اڄان تائين ڪوهِ ندا جي سڏ وانگر منهنجن ڪنن ۾ ٻرندو آهي.

مون حاتم طائيءَ جي قصي ۾ پڙهيو هو تہ ڪوهِ ندا هڪ جبل هو، جنهن مان سڏ ايندو هو ۽ جيڪو ان سڏ تي ويندو هو تہ وري نہ موٽندو هو.

شام جو مون کي پاٽولي پٽ جا ڏيرا ويڙهيندي نظر ايندا ها. جڏهن مان پنهنجي دوست جي پيڻ ڪارڪيءَ سان ميونسپالٽيءَ واري رستي تي نڪري ويندو هوس، تڏهن ڪارڪي مون کي تاجي پيٽي پٽ لڳندي هئي.

لکي در جي پرسان گوشت مارڪيٽ هوندو هو. جنهن جي مٿان ڪيئي هليون (سرڻيون) لامارا ڏينديون هيون. اهو منظر منهنجي تحت الشعور مان اڀري آيو هو، جڏهن مون لکيو هو؛

” هونءَ وڏيرو هِل ڙي!

بگڙي جي سرڪار تہ هن جي جهرڪيءَ جهڙي دل ڙي!“

شڪارپور ۾ خصوصاً ۽ سنڌ ۾ عموماً ڪوبہ جهرڪي يا ڪبوتر کي نہ ماريندو هو. پر جڏهن مهاجر آيا، تڏهن انهن اهي سوَن هزارن جي تعداد ۾ ماري تري يا رڌي کاڌا ها.

’جيڙي جيت کي، مٿان مارين تون.‘

منهنجو هڪ پيارو دوست ڪار جي لنبي سفر ۾ ڳائيندو هلندو هو.

شام جو مان، جمال صديقي، غلام قادر مطلباڻي، چانڊوڪي راتين ۾ اسٽيشن جي پريان، رستم ٻڪوٽ ڏانهن ويندڙ رستي تائين ويندا هئاسين، جتي خانہ بدوشن جا قافلا لٿل هوندا هئا. اتي هنن جا ڪتي جا تنبو ڪتل هوندا هئا ۽ هنن جا ڪتا ۽ گڏهہ ٻڌا ٻيٺا هوندا ها. هنن جون ڇوڪريون ڏاڍيون سهڻيون هونديون هيون ۽ سارو منظر چانڊوڪيءَ ۾ ريمبران جي هڪ تصوير وانگر لڳندو هو. مون زندگيءَ ۾ پهريون نظر تڏي تي چيو هو، جو منهنجي حافظي جي سپ ۾ موتيءَ وانگر بند هو، ۽ گهر اچي لکي ڇڏيو هو. اهو نظم

هو، ’خانہ بدوشن جو قافلو‘ جو پوءِ ’سندو‘ رسالي ۾ ڇپيو هو. جو انور فگار هڪڙي مون کي ڪجھہ سال اڳ ڪراچيءَ موڪلي ڏنو هو.

خان صاحب حسين بخش جي گذاري وڃڻ کان پوءِ مان خود اناج مارڪيٽ وڃي پلاوتن سان پنهنجي ہنيءَ مان آيل ان جو حساب چڪائي ايندو هوس ۽ ڏسندو هوس تہ ڪيئن نہ بهانن سان ان مان ڪٽوتي ٿا ڪن. اناج مارڪيٽ ۾ طرح طرح جي اناج جا ڪرا رکيل هوندا ها جي نہ چاڻ مون کي ڇو وڻندا ها.

ڏل بہ مان ڏٺي ايندو هوس، جنهن تي تپيدار ريٽي تي ہياني رشوت طور وڏيڪ وٺندا ها. ۽ جيڪڏهن ڪوئي ان کي ڏيڻ کان انڪار ڪندو هو تہ ڏل بستگيءَ ۾ ڦيرگھير ڪري هن کان ہيٽي ڏل وٺندا ها.

اسان وٽ هڪ مشهور لوڪ گيت هو. ’تپيدار ڙي، ماريو، قلم وجهي ٿو ڪَن ۾.‘ تن ڏينهن ۾ ماءُ ڪنهن کي دعا ڪندي هئي تہ چوندي هئي تہ پٽ شل تپيدار ٿين يا ناڪي منشي ٿئين! ہيو نمبر رشوت خور ناڪي منشي هوندا ها.

منهنجي لاشعور ۽ تحت الشعور ۾ مطالعي سان گڏ مشاهدو بہ رهيو آهي، جو منهنجي شاعريءَ ۾ اهڙڪا ڏٺي نڪتو آهي، ۽ اهو ٽر جي سٽ پُرھہ ڪوھہ وانگر ڪٿي نہ ٿو ڪٿي، جڏن ڪنهن محبوبہ جي محبت جي باري ۾ بار بار اظهار سبب دل بيزار نہ ٿيندي آهي. دراصل شاعريءَ ئي منهنجي محبوبا رهي آهي. ہيون محبوبائون ان لاءِ بهانا رهيون آهن. انهن جا ڳل، چپ، وار، اکيون ۽ سارو بدن منهنجي شاعريءَ ۾ ترو تازه آهن ۽ وقت انهن کي مرجهائي نہ سگھيو آهي. ’نٽي جي هوا ۾ گلابي بدن‘، بہ هڪ يادگيري هئي. ان گرم جسم جي، جو جنهن وقت منهنجي آغوش ۾ هو، تنهن وقت مون ڪمري جي دري کولي ڇڏي هئي، جنهن جي شيخن مان ايندڙ چانڊوڪي هن جي گلابي بدن کي گلاب جي گل ۾ بدلائي رهي هئي. پر ان وقت مان جمال صديقيءَ سان ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪندو هوس.

پر اجان تہ مان ڇهين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس. فارسيءَ جي پوري بحر وزن تي مون کي گرفت اچي وئي هئي. هڪ ڀيري سنڌيءَ جي استاد ڪلاس ۾ ڪنهن سٽ جو وزن پڇيو تہ هڪ ڇوڪري کلي چيو تہ، ”سٽ کي ڪيئن وزن ٿيندو؟“ مون هٿ مٿي ڪيو تہ مون کي ان سوال جو جواب اچي ٿو. ۽ مون استاد کي چيو تہ: ”ان جو وزن فعولن چار رکني آهي.“

”چار رڪني ڇا آهي؟“ استاد پڇيو.

مون وراڻيو: ”چار پيرا فعولن.“

ان تي مون کي استاد چيو تہ: ”تون تہ مون کان بہ وڌيڪ ٿو ڄاڻين.“

هن کي خبر نہ هئي تہ مون کي ’متفاعلن‘ چار رڪني بہ ايندو هو، جو مان علامہ اقبال جي ’بانگ درا‘ ۾ شايع ٿيل هڪ غزل مان سکيو هو. ڇهين درجي تائين مون کي فارسي بحر وزن تي پورو عبور هو. بيت ۾ وائي ڏانهن ۽ ماترائن تي بدل شاعريءَ ڏانهن مون گهڻو وقت پوءِ توجهہ ڏني. شاعريءَ جي تخليق ۾ تحت الشعور ۽ لاشعور جو وڏو هٿ آهي. انگريز شاعر وليم بليڪ جو هڪ وڏو سِريَت پسند (Mystical) شاعر هو. ان شاعريءَ کي الهام ڪوٺيو آهي. جا فطرت جي رهنمائي (Divine Guidance) سان وجود ۾ اچي ٿي. جڻ ڪوئي ازغيبي هٿ شاعر جي قلم کي جهلي چوي ٿو تہ: ”هيئن لک! هيئن لک!“مان دعويٰ سان چئي ٿو سگهان تہ مون جيان ڪتابن پٺيان ڪتاب دنيا جي ڪنهن بہ شاعر نند مان اٿي تخليق نہ ڪيا آهن. ان ڳالهہ جو عيني شاهد فقط ڊاڪٽر قاضي منظر حيات آهي، جو جڏهن منهنجي بيماريءَ وقت خوش خط ۾ منهنجو شعر شام جو نقل ڪرڻ ايندو هو، تڏهن مان بستري تان اٿي بہ نہ سگهندو هوس. جڏهن هو ٻئي ڏينهن ايندو هو تہ اڳي کان ٽيهارو صفحا وڌيڪ لکيل هوندا هئا. مان ٻتي وسائي پرسان قلم ۽ نوٽ بوڪ رکي سمهندو هوس. اوچتو ڇرڪ ڀري جاڳندو هوس ۽ اوندهہ ۾ ڪجهہ لکي پوءِ سمهي پوندو هوس. وري ٿوري دير اک لائي جاڳندو هوس ۽ ٻيو ڪجهہ لکي سمهندو هوس. ائين سلسلو صبح تائين هلندو رهندو هو. ڪنهن وقت اوندهہ ۾ مان اٻتي قلم سان پني تي رهڙا ڏئي ويندو هوس، جن تي ٻئي ڏينهن قاضي منظر حيات چاڪ پريندو هو ۽ پوءِ نقل ڪري ڇڏيندو هو. اهو سلسلو بہ ٽي سال هليو، جيستائين هو لکيءَ ٽرانسفر ٿي ويو. پوري زندگيءَ ۾ مون کي منظر حيات جهڙو مداح نہ مليو آهي. مان هن جو ٿورو ڪڏهن بہ لاهي نہ سگهندس.

منظر حيات جو سوچي مون کي فارسي شاعر آذريءَ جو هيٺيون شعر ٿو ياد اچي:

بہ آن گروهہ کہ در ساغر وفا مستند
زما سلام رسا نيد هر کجا هستند.

ترجمو: (انهيءَ گروهہ کي جو وفا جي ساغر تي مست آهي
اسان جو سلام پهچايو، جتي بہ آهي.)

دراصل جڏهن فيروز احمد مون وٽان ”گهاٽ مٿان گهنگهور گهٽا ۾“، ڪتاب ڇپڻ لاءِ ڪٽي ويو، تڏهن مون کي چيائين تہ، ”مهرباني ڪري نثر ۾ وڌيڪ لکو، ڇو تہ اوهان جي لکيل نثر جي سنڌيءَ ۾ ضرورت آهي.“

محمد ابراهيم جويي بہ جڏهن ”ڪٿي نہ پيچبو ٽڪ مسافر“ پڙهيو هو، تڏهن هُن بہ ساڳي ڳالهہ ڪئي هئي. مون جڏهن پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جو ٻيو حصو ”ڪٿي نہ پيچبو ٽڪ مسافر“ جي نالي سان ڪجهہ لکيو تہ بہ شخص ان ڳالهہ جا اکين ڏٺا شاهد آهن تہ مون مهيني کن ۾ پنهنجي نوٽ بوڪن ۾ يارنهن سؤ صفحا لکيا آهن. هڪ ستار پيرزادو جو ان ڪتاب جو نقل ڪرڻ هر روز ايندو آهي ۽ ٻيو عبدالحميد ابڙو، جيڪو ملير جو سيشن جج آهي ۽ جنهن جهڙو، جمال ابڙي کان سواءِ، مون سان ڪو ٻيو ادب دوست ۽ راڳ جو ڄاڻو جج نہ مليو آهي. عبدالحميد ابڙو چوندو آهي تہ مون کي ٻن دانشورن سان عقيدت رهي آهي، هڪ مرحوم اي. ڪي. بروهي سان ۽ ٻيو مون (شيخ اياز) سان. هن کي شاهہ لطيف جي رسالي جو ڪيترو حصو ياد آهي. مون هن کي ٻڌايو تہ مون شاهہ جو پورو رسالو 1968ع ۾ ساهيوال جيل ۾ چڱيءَ طرح پڙهيو ۽ پوءِ ان کي پڙهڻ ڇڏي ڏنو، ڇو تہ منهنجي شاعريءَ ۾ شاهہ لطيف جا لفظ ايري ٽي آيا ۽ مون خليفي نبي بخش وانگر هن جو پڙاڏو ٿيڻ نہ ٿي چاهيو. مون هن کي چيو، ”هاڻي مون کي هن ڪتاب ۾ ٻئائيءَ جا ڪجهہ بيت گهرجن.“ هن ان وقت ئي حافظي مان مون کي ڪيئي بيت لکايا. جن مان ڪي هن ڪتاب ۾ ٽڙيل پکڙيل آهن. هاڻي جڏهن منهنجي عمر جا 72 سال مارچ 1996ع تي پورا ٿيا آهن ۽ زندگيءَ جو نشيب ۽ فراز، نيڪ ۽ بد، حسن و قباحت پوري گهرائيءَ سان ڏسي چڪو آهيان ۽ اهو منهنجي رڳ رڳ ۾ سرايت ڪري ويو آهي، تڏهن وري مون کي وليم بليڪ جا لفظ ياد ٿا اچن:

”جنهن دؤر ۾ شاعر جو ڪم مڪمل ٿيندو آهي ۽ پنهنجي دؤر جا وڏا واقعا رونما ٿيندا آهن ۽ اهي انهيءَ دؤر ۾ پرجهيا پروڙيا ويندا آهن، تڏهن شاعري تخليق ٿيندي آهي. هڪ گهڙيءَ ۾ نبض جي هڪ ڌڪ ڌڪ ۾.“

ان ڳالهہ ۾ اعتبار تہ شاعري الهام آهي مون هر وقت ۽ هر جاءِ تي ڪيو

Gul Hayat Institute

آهي. حضرت عيسيٰ دوم چيو هو تہ: ”هو خدا جا الفاظ تڏهن چئي سگهندو هو جڏهن هڪ فرشتو هتن ۾ ٽانڊا ڪٽي هن جي چپن سان مهٽي انهن کي پاڪ ڪندو هو.“

اها ڳالهہ مون جان پريس (John Press) جي ڪتاب ’باهہ ۽ چشمو‘ (Fire and the Fountain) ۾ پڙهي آهي. ان ۾ وڌيڪ لکيل آهي تہ:

”ملٽن بہ اهڙو تصور ڇڏيو آهي تہ اهڙي تخليق پنهنجي پٺيان ڇڏيان جا زندہ جاويد هجي.“

ڪيترائي شاعر آهن، جن پاڻ کان ٻاهر ڪنهن مافوق الفطرت قوت جي رهنمائي پنهنجي لاءِ ضروري سمجهي آهي. غالب چيو آهي:

’آتے هين غيب سے يہ مضامين خيال مين
غالب صرير خامہ نوائے سروش هے.‘

ترجمو: (هي مضمون غيب مان منهنجي خيال ۾ اچي رهيا آهن.
اي غالب! قلم جو آواز فرشتي جي سڏ وانگر آهي.)

اردو ۽ فارسيءَ ۾ان مافوق الفطرت قوت کي ’هاتف‘ چوندا آهن. ڪنهن مهل اها قوت شاعر کي پورو نظم لکائي ٿي، ڪنهن وقت ترنم واري هڪ سٽ لکائي ٿي ۽ ٻئي ڏينهن لاءِ مواد مهيا ڪري ڏئي ٿي. ڊبليو. بي. ييٽس (W.B. Yeats) پنهنجي موت جي بستري تي هڪ نظم لاءِ مواد نثر ۾ 7 جنوري 1939ع تي ٽين وڳي صبح جو لکايو هو. پر اهو نظم 23 جنوري 1939ع تي مڪمل ٿيو هو. اها ڳالهہ مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ فخر سان لکيل آهي. ييٽس اهو شاعر هو، جنهن ’گيتا نجليءَ‘ جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو تہ رابندرناٿ ٽئگور کي نوبل انعام مليو هو. جو هونءَ شايد ڪيس نہ ملي ها. انهيءَ ييٽس جي فقط هڪ نظم جو ذڪر ايتري طمطراق سان ڪيو ويو آهي. پر مون ان ڪيفيت ۾ ڪيئي ڪتاب لکيا آهن، ان هوندي بہ پراوا تہ ڇا پر پنهنجا بہ اها قدرداني نہ ٿا ڪن، جو ڪنهن وات ڳاڙهي کي جيڪي جيءَ ۾ اچي ٿو، منهنجي باري ۾ لکي ٿو. غالب ساڳيءَ ڪيفيت ۾ هڪ شعر لکيو هو:

تو اے کہ محو سخن گسترانِ پيشيني
مباش منکر غالب کہ در زمانِ تُست

ترجمو: (تون جو اڳين شاعرن جي سُخن ۾ محو ٿي ويو آهين،
غالب جو منڪر نہ ٿيءُ جو تنهنجي وقت ۾ آهي.)

Gul Hayat Institute

دراصل اها زماني جي ناشناسي ڪا نئين ڳالهہ ناهي. فردوسيءَ جو جنازو طوس مان هڪ طرف کان نڪري رهيو هو تہ محمود غزنويءَ جا موڪليل مُهرن سان اٺ ٻئي دروازي کان اچي رهيا ها.

جيڪڏهن حالي ’يادگار غالب‘ نہ لکي ها ۽ عبدالرحمان بجنوري غالب تي ڪتابچي ۾ ائين نہ لکي ها تہ: ”هندوستان ۾ ٻہ مقدس ڪتاب لکيا ويا آهن، ’ويد‘ ۽ ’ديوانِ غالب.‘“ تہ غالب جو قدر نہ ٿئي ها. نہ تہ هونءَ غالب جي ديوان مان پساري پڙيون ٻڌندا رهن ها. پر انهن ڪتابن جي ڇپجڻ کان پوءِ سڄي هندوستان ۾ واهہ واهہ ٿي وئي.

سنڌ ۾ نقاد پراڻيون خرزينون کوليندا رهيا آهن تہ من ڪوئي سڳر ٽوڪ ملي پوي. هتي، جيڪڏهن لعل لِڏ مان لڀي پوندو آهي تہ ان جي قيمت هونءَ کان سؤ ڀيرا وڌيڪ هوندي آهي. بهرصورت نہ غالب پنهنجي ميتا لاءِ لکيو هو نہ مان لکندو آهيان، ۽ نہ ڪوئي قابل ذڪر شاعر لکندو آهي. مون ڪي اهي شاعر نہ وسندا آهن جي هڪ مشاعريءَ ۾ غزل، نظم يا وائي پڙهڻ لاءِ ٽي سؤ ميل سفر ڪري ايندا آهن ۽ پنڊال ۾ ويهي ان ڳالهہ جو انتظار ڪندا آهن تہ ڪڏهن ٿو هنن جو وارو اچي. جڏهن شعر پڙهي ڪيپ ڪٽندا آهن، تڏهن تهہ سياري ۾ بہ پگهرجي ويندا آهن. شايد هنن کي علامہ اقبال جو هيٺيون شعر تسلي ڏيندو آهي.

موتي سمجھ کے شان کریمی نے چن لئے
قطرات تھے جو مرے عرق انفعال کے.

ترجمو: (موتي سمجهي ڪريم جي شان چونڊي ورتا
منهنجا پگهر ڦڙا جيڪي مايوسيءَ ۾ وهيل ها.)

سچ تہ اهو آهي تہ شاعر پنهنجي ذات جي تڪميل لاءِ لکندو آهي ۽ نہ ٻين جي تحسين لاءِ. فقط امير مينائيءَ جهڙا شاعر لکندا آهن تہ:

صد بوتلوں کا نشہ ہے اس واہ واہ میں

اڄڪلهہ جيڪي منهنجي دل شڪني ڪرڻ چاهين ٿا تن کي ڏسي مون کي صائب جو هيٺيون شعر ياد ٿو اچي:

بہ نخل بار وَر سنگ از درو ديوار مي بارد
اگر اهلِ دلي آماده شو صائب ملامترا

ترجمو: (هر ميويدار وڻ تي هر طرف کان پٿر اڇلايا ويندا آهن.

Gul Hayat Institute

اي ائب! جيڪڏهن تون اهل دل آهين تہ ملامت تي هري وڃ.)

مان هنن کي ڪيئن سمجهايان تہ ماديت جي فلسفي ۾ اعتبار انسان ذات ۾ برابريءَ جي نفي آهي. مون اٽليءَ جي هڪ ڪرسچن سوشلسٽ پارٽيءَ جي مئني فيسٽو ۾ جا پهرين سٽ پڙهي، اها هئي؛

Man is born in the image of the divine.

(انسان پرتو الاهي آهي.) اهوئي فلسفو آهي، جو صحيح جمهوريت جو بنياد آهي، ڇوتہ هڪ پرتو الاهي ٻئي پرتو الاهيءَ کان برتر نہ ٿو ٿي سگهي، ۽ ان جي استحصال جي لاءِ ڪوئي بہ جواز نہ ٿو رهي. باقي جي انسان، انسان کي مادو سمجهن ٿا ۽ ڇون ٿا تہ هن کي روح نہ آهي، انهن کي پنهنجي مقصد لاءِ استحصال تي عار ڇو ٿئي؟ ان لاءِ مون کي ڪوبہ سبب نظر نہ ٿو اچي. مون کي جواهر وجديءَ جو هڪ فارسي شعر ياد اچي رهيو آهي.

ازدلم انديشهء آن لعل آتش گون گذشت

گويا از دريائي آتش زور قي پر خون گذشت

ترجمو؛ (دل مان هن باهہ جهڙي لعل جو خيال نڪري ويو.

ڄڻ باهہ جي درياہ مان ڪائي خون سان رڱيل ٻيڙي هلي وئي.)

مون کي پنهنجي نئين نسل جي بي سمجهي ۽ بيقدري ڏسي ڀٽائيءَ جو هڪ بيت ٿو ياد اچي؛

آڏ تراڇا آهڙا، ڏونگر ڀرڏارون،

هيئون هيرڻ ڀن جيئن، ڦٽي ٽيو ڦارون،

ڪنهن کي ڏيکاريون،ڪونهي سوداگر سُور جو.

ڪالهہ ڊاڪٽر مهڪريءَ جي ڳالهہ نڪتي جو منهنجو بزرگ دوست هو. جنهن جي مون اڳ پنهنجي ڪتاب، 'جڳ مڙيوئي سپنو' ۾ تعريف بہ ڪئي هئي. اڄ ستار پيرزادو هن جو ڪتاب "مهڪري جا مضمون" کڻي آيو آهي. جيڪو محمد ابراهيم جويي ترجمو ڪري ڇپرايو آهي. مون ڪتاب کوليو آهي تہ ڏٺو هڪ مضمون آهي؛ "ڇا ڪٿولي جو موت نہ کپي!" ان ۾ ميسور جي جنگ ۾ ٽيپو سلطان جي موت، سقراط جو خوشيءَ سان زهر پي مرڻ، مسيح جو مصلوب ٿيڻ، منصور حلاج جو پنهنجي ڦاسيءَ جي رسيءَ کي چمي ڏئي مرڻ، صوفي سرمد جي سر جو ڪپجڻ، قراۃ العين طاهره جو جلاد جي هٿان موت، سيزر جو بروٽس جي خنجر سان موت، انهن سڀني موتن کي

Gul Hayat Institute

ساراهي ڇيو اٿس تہ: ”اهي جڳان جڳ جيئرا آهن.۽ پنهنجي ذاتي معجزي سان هنن پاڻ کي ڪتولي جي عام ۽ حقير موت کان بچائي ورتو.“

حضرت عيسيٰ تہ خدا جو پيغمبر هو ۽ هن جي شهادت مشيت ايزديءَ جو حصو هئي. پر ڇا هر ماڻهوءَ جو ڪتولي تي موت حقير ۽ عام موت آهي؟ مون کي اهو مضمون پڙهي مرڪ آئي هئي. مهڪري تہ پاڻ 84 ورهين جي عمر ۾ بستري تي موت مئو ۽ هن تي پيرا پنهنجي ٻانهن ۾ مشين وجهائي هئي جنهن تي هن جي دل دڪ دڪ ڪندي هئي ۽ سندس مترجم جويو صاحب بہ اسي ورهين کان مٿي ٽپي چڪو آهي، منهنجي دعا آهي تہ قدرت ڪيس ڪنهن اتفاقي موت کان محفوظ رکي ۽ هو بہ پنهنجو نتيجہ خير ڪم ڪندو بستري تي وفات پائي.

پر ڇا مائيڪل اينجلو، سسٽين چيپل (Sistine Chapel) تي ڏينهن رات محنت ڪري غلطي ڪئي؟ ڇا بهتر ٿئي ها جي هو ان دؤر جي ڪنهن مقامي جنگ ۾ ماريو وڃي ها! هو 1664ع ۾ ڄائو هو ۽ 1775ع ۾ گذاري ويو. جي هو ايترو نہ جيئي ها تہ تخليق آدم جهڙي شاهڪار تصوير ڪيئن ٺاهي سگهي ها؟ ڪالي داس 375ع کان 455ع تائين زندگي ماڻي ۽ چندر گپت جي دؤر ۾ ’وڪرم اروشي‘، ’ميگهہ دوت‘ ۽ ’شڪنتلا‘ جهڙا شاهڪار لکيائين. جي هو اڳ ۾ مري وڃي ها تہ دنيا انهن عظيم ناٽڪن کان محروم رهجي وڃي ها.

شيڪسپيئر 1564ع تي ڄائو ۽ 1616ع ۾ وفات ڪيائين ۽ ايلزبيٿ اعظم جي دؤر کي سرسبز ڪري ويو.

سعديءَ لاءِ چون ٿا تہ هن سؤ سالن کان وڌيڪ زندگي ماڻي ۽ بهترين غزل ۽ ’بوستان‘ ۽ ’گلستان‘ جهڙا شاهڪار مڪمل ڪري ورتائين.

امير خسروءَ جي دؤر ۾ اٺ جنگيون ٿيون هيون، جيڪڏهن هو هر جنگ ۾ بچي نہ وڃي ها تہ اهي غزل ۽ بي مثال ’ڪهہ مڪرنيون‘ ڪير لکي ها؟ ۽ سازن ۾ ستار ۽ موسيقيءَ ۾ خيال ڪير ايجاد ڪري ها؟

اطالوي شاعر ليو پارڊي 1798ع کان 1837ع تائين جيئرو هو ۽ روس جو رومانوي شاعر لرمنتوف ويڙهہ (Duel) ۾ ماريو ويو. هو ڪم عمريءَ ۾ وفات سبب ايترو تخليق ڪري نہ سگهيا جيتري هنن ۾صلاحيت هئي.

ليونارڊو ڊاونچي، دنيا جي عظيم شاهڪارن ’رات جي پوئين ماني‘ (Last Supper) ۽ ’مونا ليزا‘ جو خالق 1452ع ۾ ڄائو هو ۽ 1519ع ۾ گذاري

ويو. هو جي اڃان وڌيڪ جيئي ها تہ دنيا کي ٻيو بہ امر آرٽ ڏئي سگهي ها.

عظيم مصور وان گوگ 1853ع ۾ ڄائو هو. 1890ع ۾ جوانيءَ ۾ پاڻ کي گولي هڻي ماريو هئائين. هن جي موت سان دنيا ڪيترين تصويرن کان محروم ٿي وئي؟

ڀٽائيءَ کي جي طويل عمري ملي ها تہ وڌيڪ سُر ڏئي سگهي ها. جي دودي ۽ درياءَ خان سان گڏ دفنايا نہ وڃن ها. تاريخ ۾ اهڙا هزارين مثال آهن جي ثابت ڪن ٿا تہ شاعر ۽ اديب جي مَسُ ڪنهن وقت شهيد جي خون کان وڌيڪ اهم هوندي آهي. هن کي ساري زندگي صليب ڪلهن تي کڻي پوي ٿي ۽ ڪيئي بروٽس ڪيس پٺيءَ ۾ ڇرو هڻن ٿا. خود مهڪريءَ جا ڏنل مثال ڏسو. قراة العين طاهره ۽ سرمد تي موت مسلط ڪيو ويو هو. سقراط زهر نہ پيئي ها ۽ جلاوطني قبولي ها تہ فلسفي کي وڌيڪ گهرائي ڏئي سگهي ها.

مهڪريءَ جو ڏنل ٽيپو سلطان جو مثال ذرا مختلف آهي. هو آزاديءَ جي جنگ ۾ ايترو وچڙي ويو هو جو هن جي پٺ تي موٽ جو سوال ئي نہ ٿي اٿيو. انگريزن جي گهيراءُ ۾ بهادريءَ سان وڙهندي ماريو ويو، پر جي هو تانتيا ٽوپي، جهانسيءَ جي راڻي ۽ نانا صاحب وانگر هڪ هنڌان ٻئي هنڌ ڀڄي سگهي ها تہ انگريزن سان گوريلا جنگ وڙهندي هنن کي وڌيڪ ٽوٽا چٻائي سگهي ها. شهادت يا طويل عمري خدا جي ڏين آهي. انسان اها سڃائي ڪري تہ هو شهيد کان وڌيڪ دنيا کي ڏئي ٿو سگهي.

ڪن سياستدانن جون جڏهن ڪانيون کپي وڃن ٿيون، تڏهن هُو دونهين دکندي رکڻ لاءِ نوجوانن جا هڏا ان ۾ ڪانيون ڪري وجهن ٿا. ان کري سندن شهادت جي اهميت جتائين ٿا.

ڪنهن بہ ترقي پسند کان موت لاءِ پڇبو تہ چوندو تہ، موت بري ڳالهہ آهي. پوءِ بہ هو ڪيترن نوجوانن کي انقلاب جي مچ کي مچائڻ لاءِ استعمال ڪري ٿو. مون وٽ چين جي انهن شاعرن تي هڪ ڪتاب آهي، جي هڪ اڌ نظم لکي چانگ ڪائي شيڪ جي گوليءَ سان اڏايا ويا ها.

ڪيئن چئجي تہ اهي زنده رهن ها تہ انهن مان ڪوئي لائوزو ۽ ڪنفيوشس کان بہ وڏو مفڪر پيدا ٿئي ها. غالب، بهادر شاهہ ظفر سان گڏ 1857ع واري بلوي ۾ مري پوي ها تہ فرق رڳو اهو پوي ها تہ اسان غالب جي

ديوان ڪان محروم ٿي وڃون ها. شاهہ لطيف ڀٽائي، مدد خان جي خلاف تلوار کڻي ها تہ ڪهڙا ڦاڙها ماري ها؟ رڳو سنڌ کي زنده جاويد ڪرڻ وارو رسالو تخليق نہ ٿئي ها.

ادب ۽ آرٽ، سياست جو هٿ ڪنڊو نہ آهي. دراصل ويهين صديءَ ۾، ادب ۽ آرٽ جي ٿيوريءَ سان راڳا ڪيا ويا آهن. ڇا شاعر جو اهو ڪم نہ آهي تہ هُو پڙهندڙ کي ڌرتيءَ جي ساري دک مان ڪجهہ وقت لاءِ نجات ڏياري؟ 'آرٽ آرٽ جي لاءِ' واري نظرئي ۾ ڪائي رجعت پرستي نہ آهي. آخر معاشي ۽ اقتصادي انقلاب جو مقصد ڇا آهي؟ اهو ئي تہ انسان جا معاشي ۽ اقتصادي مسئلا حل ڪري هن کي تخليقي سرگرمين لاءِ فرصت مهيا ڪري ڏني وڃي. ان لاءِ ڀلي انقلابي ۽ سياستدان جاکوڙين. پنهنجا نظريا آرٽسٽ جي نڪ ۾ ناڪولي نہ ڪن تہ بهتر ٿيندو. آرٽ ابدي آهي. سياست عارضي آهي. چار تقريرون ۽ آخر ۾ ايتري خاموشي جو ماڻهو سچ بہ چئي نہ سگهي! آرٽ ۾ ابدي سچ آهي، جنهن کي وقت پائمال ڪري نہ ٿو سگهي.

مون کي پنهنجي بزرگ دوست مهڪريءَ سان بيحد پيار هو. مان جڏهن وائيس چانسلر هوس تہ اسان منجهند جي ماني اڪثر گڏ کائيندا هئاسين. هن جي ظرافت نهايت سنجيده ۽ زندگيءَ جو دور رس نقطہ نظر بي مثال هو. پر ان جي معنيٰ اها نہ آهي تہ مون کي هن سان اختلاف جو حق نہ آهي. رات جو جيڪي شب گرد مون سان گڏ ڦرندا آهن، انهن ۾ ڊاڪٽر مهڪري بہ هوندو آهي.

وري موٽي ٿو اچان پنهنجي اصل موضوع آرٽ جي تخليق تي. آرٽ کان سواءِ ٻي هر تخليق آرٽسٽ لاءِ بي معنيٰ آهي. پال گوگين جي ٻونِ وچ سمنڊ جي هڪ ٻيٽ تي پالينيزين (Polynesian) عورتن جون ننگيون تصويرون ڪيندي هڪ پالينيزين عورت سان محبت ٿي وئي، ۽ ان مان هن کي هڪ پٽ ڄائو. پال گوگين جي موت کان اٽڪل اڌ صدي پوءِ هڪ لائيف مئگزين جي فوٽوگرافر انهيءَ سرزمين جي ۽ ان تي رهندڙ خوبصورت عورتن جي فوٽوگرافي ڪرڻ ويو، جن گوگين جي مصوريءَ کي اتساهيو هو. هن پال گوگين جي پٽ کي ڳولي لڌو. هو نِڪر پائي ڪناري تي مڇي ڦاسائڻ لاءِ ڪنڍي وجهي ويٺو هو. هن جو پيٽ وڏو ۽ ٻي ڏولو ٿي لڳو. مٿو گنجو ٿي ويو هوس ۽ منهن ۾ گهنج پئجي ويا هئس. هن جو منهن پاروٽي گدري جهڙو ٿي لڳو. هن جون ٻانهون ۽ ٽنگون ڦهلڙيون ۽ اڌ سڪل ڪمند جي

ڇڙين وانگر ٽي لڳيون. هُو ڪنڌي وجهي آسري ۾ ويٺو هو تہ مٽي ڪڏهن ٽي ڦاسي.

مون هن جو لائيف رسالي ۾ فوٽو ڏسي ٺهڪ ڏنو. ڇا جيڪو مصور نهايت خوبصورت تصويرون ڪڍي ٿي سگهيو، اهو تصور بہ ڪري ٿي سگهيو تہ ازلي مصور هن سان اهڙو مذاق ڪندو؟

زرينا، رمضان جي برڪتن جو مهينو آهي. تون يلي درود شريف پڙهہ ۽ دعا ۾ مون کي شامل رکج، جيئن مان اهو سڀ ڪجهہ لکي پورو ڪريان، جو مان لکڻ چاهيان ٿو، ۽ جيئن ڪنير جي نهائيڻ وانگر ڪوئي ڪچو گهڙو نہ نڪري جو سهڻيءَ کي سير ۾ ٻوڙي ماري.

انگريزي شاعر ڊريٽن (Drayton)، جرمن شاعر مارلو (Marlowe) تي هڪ شعر لکيو هو:

For that fine madness still he did retain
Which rightly should possess a poets brain.

ترجمو: (هن ۾ اجان تائين اها عمدي ديوانگي هئي،
جا ڪنهن شاعر جي دماغ تي حاوي هئڻ گهرجي.)

ساڳي ڳالهہ جو جرمن شاعر شلر (Schiller) ذڪر ڪري ٿو. جڏهن هو چوي ٿو تہ: ”تخليق ڪارن ۾ عارضي ۽ ٿوري وقت لاءِ ديوانگي ٿيندي آهي.“ ڇا اها ديوانگيءَ جي ڪيفيت مون کان لکائي رهي آهي؟ نند مان وري وري جاڳائي رهي آهي؟ مون کي پيٽائيءَ جون ڪجهہ سٽون ياد ٿيون اچن:

ڪَنُ ٽي ڪيچين ڪچيو، ڪُجِ نہ ڪچيائون،
رهي نہ راتيءَ جيتري، انهن وٽ آئون،
وڍي وڌائون، هو جو وڻ هئڻ جو.

•

ڪنُ ٽي، ڪيچين ڪچيو، ڪچ نہ تا ڪچن،
پاڙان پوءِ وڍن، هُو جو وڻ هئڻ جو.

منهنجي ذهن ۾ ڪيئي تخليق ڪار ايري اچن تا، ۽ ڪنهن وقت منهنجي رهنمائي ڪن تا، جيئن ٽي. ايس. ايليٽ جو وليم بليڪ ۽ ڊانٽي جي جهنم ۽ بودليئر جي زندگيءَ جي پالهي پٽي جو تصور هن جي هيئين سٽن ۾ ايري اچي ٿو. جڏهن هو لنڊن جي باري ۾ لکي ٿو.

Gul Hayat Institute

”غير حقيقي شهر
سياري جي ناسي ٻاڪ جي ڪوهيڙي ۾
هڪ هجوم لنڊن پُل تان وڃي رهيو هو، ايترا ماڻهو،
مون نہ ڄاتو هو تہ موت ايترن کي مات ڪري چڪو آهي.“

اها ساڳي اثر جي ڳالهہ آهي جيئن مٿين عنات ۽ لطف الله قادريءَ جي شاعريءَ جو ڀٽائيءَ جي شاعريءَ تي اثر آهي. جو تہ ان ۾ مٿين عنات ۽ لطيف الله قادريءَ جون ڪيئي سٽون اچي ويون آهن ۽ انهن ۾ ڪٿي ڪٿي ٿوري ڦير گهير ٿيل آهي. ٽي. ايس. ايليٽ ۾ شاعر جي تحت الشعور جو اظهار آهي، جنهن ۾ هن جو مطالعو ائين لڪي ٿو وڃي جيئن ڪوهيڙي ۾ ٿيمس ندي ڍڪجي ويندي آهي. آرٽسٽ تي ڪنهن وقت جنون جي ڪيفيت ڇانئجي ويندي آهي ۽ هن جون ساريون صلاحيتون غير شعوري طور اڀري اينديون آهن. جڏهن روسي رقاص نجنسڪي لنڊن ۾ اسٽيج تي رقص ڪندو هو تڏهن لڳندو هو تہ پردا ائين ڦاٽي پوندا جيئن تانسين جي ڳائڻ سان ڏيئا ٻري پوندا ها. ان وقت نجنسڪيءَ جي پراسرار ڪيفيت کي ڪجهہ هيٺ لاهڻو پوندو هو. برنارڊشا تاريڪيءَ جي انهن گهراين ۾ ڏسي نہ سگهيو هو، جڏهن هن چيو تہ: ”نظم نثر کان آسان آهي.“ ۽ شيڪسپيئر جي خلاف تيز و تند لفظم ڪم آندا هئائين تہ هو شاعريءَ جي ڪيفيت کي سمجهي نہ سگهيو آهي. هن لاءِ شاعر جي حيثيت ۾ ڪجهہ تحسين جي اظهار کان پوءِ چيو هئائين تہ: ”هو ڊراما نويس ۽ مفڪر جي حيثيت ۾ ڪافي ڪمزور آهي.“ هن اهو نہ ڄاتو هو تہ ڊراما ۽ تفڪر هن جي شاعريءَ ۾ ڇُپيل آهن، جو مئڪبيٿ، هئمليٽ، قليوپطره جهڙا ڪردار هن جي آواز، تاجي پيٽيءَ شاعريءَ جي ترنم مان ظاهر ٿين ٿا ۽ ان ۾ هڪ سمفني (Symphony) جي ڪيفيت آهي. جنهن ۾ متضاد موضوع هڪٻئي ۾ رلمل ٿي ويا آهن.

جي مٿين ڳالهہ ڌيان ۾ رکبي تہ منهنجون ٽي آپيرائون، ’دودي سومري جو موت‘ ۽ ’رني ڪوٽ جا ڌاڙيل‘ ۽ ’ڀڳت سنگهہ کي ڦاسي‘ آسانيءَ سان سمجهہ ۾ اچي ويندا.

مون اهي لفظ لکيا پئي تہ پير محمد ڪيلاش، اردوءَ جيءَ هڪ نوجوان شاعره ثروت ظفر کي وٺي آيو. جو تہ ڪجهہ ڏينهن اڳي هوءَ مون کي ڪجهہ نظم ٻڌائي وئي هئي، جي مون کي پسند آيا ها ۽ نوجوان نسل جي

Gul Hayat Institute

اردو شاعريءَ جي نموني طور هن ڪتاب ۾ داخل ڪرڻ تي چاهيا. اهي ڪجهه هن طرح آهن

اپني حالت پر بهت تشويش هے
ڪہ اب هوائيں
حاملہ هيں
ميرے ڪانون ميں ان ڪے درد ڪي آواز
گونجيں دے رهي هيں
وہ ميرے در پہ دستڪ دے رهي هيں
انهيں ميري ضرورت هے
مگر خاموش هون ميں

اور ميرے شهر ڪے سارے مسيحانون نے بهي
چپ سادهہ رکهي هے
مگر هم سب اس خوف ميں هيں
اور همين اب فڪر هے ڪہ
اس انوکهي ايڪ زچگي سے
همارے شهر ڪا ڪيا ڪچهہ بنے گا
همارے شهر ڪو ڪيا ڪچهہ ملے گا.

هائي غالباً انهن حاملہ هوائن جو اسقاطِ حمل ٿيو آهي!
اڄڪلهہ مان تہ پنهنجي ڪمري مان ٻاهر نہ ٿو نڪران ۽ گوشہءِ نشيني اينتري تي وئي آهي. جو صائب جو شعر هر هر ٿو ياد پوي:

بمن دهند اگر باغ خلد را صائب
حضور گوشہء دل اختيار خواهم ڪردم.

ترجمو: (اي صائب! جيڪڏهن مون کي بهشت ڏين
تڏهن بہ مان دل جي ڪنڊ ۾ رهڻ پسند ڪيان.)

مان جڏهن کان هي ڪتاب لکي رهيو آهيان تہ پڻائيءَ جي بيت جي هڪ سٽ منهنجي ڪنن ۾ گونجي رهي آهي.

"جان جو پيهي پاڻ ۾، ڪير روح رهاڻ."

اهو 'پاڻ' ڪائنات کان وڏو آهي. جيڪڏهن ان جو صحيح شعور ٿئي ٿو تہ هن عمر جو هر پل وڏي غنيمت آهي.

Gul Hayat Institute

دوشنبي (تاجڪستان) ۾ منهنجي دوست گل رخسار هڪ ٻيڙي درياءَ ۾ ويندي ڏسي مون کي هي شعر ٻڌايو هو:

غافل مشوز عمر ڪہ چون ڪشتيءَ بر آب

استاده مي نمايدو چون تيرمي رود.

ترجمو: (”عمر کان غافل نہ ٿي جو ٻيڙي پريان پاڻيءَ تي،

بيٺل نظر اچي ٿي پر تير وانگر وڃي ٿي.“)

عمر جو اختصار ۽ بي اعتباري منهنجي ايتري ڪثير تخليق جو ڪارڻ آهي. ڪير ڄاڻي تہ ڪڏهن ٿي قدرت موتي سِپ ۾ بند ڪري ڇڏي! ڪيئن چئجي تہ سِتار جي تار ڪڏهن ٿي ٽٽي ۽ نغما ٻيهي وڃن ٿا. ڪيئن چئجي تہ مان ’ڪٿي نہ پيجبو ٽڪ مسافر‘ بدران ’ڪٿي ہ پيجبو ٽڪ مسافر‘ چئي هميشہ لاءِ ليٽي پوان! اي قلم اچان ساٿ ڏي! اي دل اچان دڪ دڪ ڪر! مون کي اچان پنهنجو اندر اوٿلو آهي.

زرينا، مان ايڏي وڏي تہي ڏٺي وري سطح تي ايري آيو آهيان. منهنجون اکيون واريءَ سان جهانوريل آهن. ڇا ڇا نہ ياد اچي رهيو آهي. ماضي، حال، مستقبل!

هي منهنجو دوست گل خان نصير آهي. بلوچي شاعر. جنهن جو بلوچي شاعريءَ جو ڪتاب ’شپ گروچ‘ (رات جو وڄ جي گرج) مون کي، مون سان گڏ قيدي، پسند خان، سکر جيل ۾ 1965ع ۾ پڙهي ٻڌايو هو. پسند خان جلاوطن هو ۽ بغاوت سبب ڏهہ سال يا عمر قيد جي سزا ڪاٽي رهيو هو. اها بغاوت هن ٻين بلوچي رهنمائن سان جلاوان ۾ ڪئي هئي. هڪ ڀيري گل خان نصير، حسن حميدي، مان، ابراهيم جويو ۽ ڊاڪٽر حسان گڏجي ’عوامي ادبي انجمن‘ جو مئني فيسٽو لکيو هو جو ”ڪٿي تہ پيجبو ٽڪ مسافر“ ۾ ضميمي طور ڇپيل آهي. جنهن جو اردوءَ ۾ ترجمو محمد ابراهيم جويي ڪيو هو.

مئني فيسٽو جي ڊرافٽ کان پوءِ پوئين رات ڪامريڊ فتح الله عثماني، سيني جي ماني پنهنجي گهر ’شانتي ڪنج‘ ۾ ڪئي هئي. جتي گل خان نصير، ايوب خان تي پنهنجو هڪ بلوچي نظم، اردو ترجمي سان گڏ ٻڌايو هو. جنهن جي هڪ سٽ مون کي اڃان ياد آهي. ”ايوب خان! گدڙ پٽر نہ ڇپاڙي سگهندا آهن!“ انهن ڏينهن ۾ گل خان نصير منهنجي ساراهہ ۾ ہ نظم لکيو هو جو ڪنهن ميڙ ۾ پڙهيو هئائين. مون هن جي سکر ۾ ڪيڏي نہ تواضع ڪئي هئي!

Gul Hayat Institute

ان ڪان پوءِ پٽي جي دؤر ۾ مراد علي مرزا سکر ۾ منهنجي گهر آيو هو. هُو ان وقت ريڊيو پاڪستان ۾ ملازم هو ۽ هاڻي سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري آهي. (تازو خبر پئي تہ هاڻ ڪيس اتان فارغ ڪيو ويو آهي.) ۽ بينظير جي آتم ڪهاڻي، 'پورب ڇائي'جي نالي سان ترجمو ڪري چڪو آهي. جنهن وقت مون کي 'هلال امتياز' ڏنو ويو هو، تنهن وقت هن کي 'حُسن ڪارڪردگي' لاءِ تمغو ڏنو ويو هو. مراد علي مرزا چيو تہ: "حفيظ پيرزادي، پاڪستان جي وزير قانون ڪيس ٽيلي فون تي چيو آهي تہ آءُ 14 آگسٽ تي ريڊيو تي سنڌ جي نمائندگي ڪريان ۽ پنهنجو ڪوئي شعر پڙهان." مون هن کي مجبوري ڏيکاري ۽ چيو تہ: "مون کي هاڻي وئڪيشن آهي ۽ مان پنهنجي ٻارن سان پهرين تاريخ تي هڪ مهيني لاءِ ڪوئيٽا وڃي رهيو آهيان، تنهن ڪري 14 آگسٽ تي حيدرآباد اچي نہ سگهندس."

هو ڪجهہ ڏينهن ڪان پوءِ وري آيو ۽ چيائين: "پٽي صاحب جو حڪم آهي تہ اوهان کي ڪوئيٽا ۾ ٽيپ ڪيو وڃي."

مان ڪوئيٽا ۾ بلديا هائوس ۾ رهيل هوس، جتي مون وٽ منهنجو جونيئر نبي بخش ڪوسو آيو، جيڪو هاڻي فيڊرل گورنمينٽ ۾ جوائنٽ سيڪريٽري آهي. مون کي چيائين تہ: ڪوئيٽا پنهنجو شهر آهي. هتي بلوچي حڪومت آهي؛ گل خان نصير وزير آهي، بزنجو گورنر آهي ۽ عطاءُ الله مينگل وزيراعليٰ آهي."

مون چيو تہ: "مون کي ٻارن سان زيارت وڃڻو آهي، جي ڪنهن سرڪاري يا ٽوئرسٽ گاڏيءَ جو بندوبست ٿي پوي تہ ڏاڍو چڱو."

نبي بخش چيو تہ: "هل تہ گل خان سان ملي بہ اچون ۽ هن سان گاڏيءَ لاءِ ڳالهہ بہ ڪريون. مون گل خان کي سندس آفيس ۾ پنهنجو ڪارڊ ڏياري موڪليو تہ هن چوائي موڪليو تہ: "اوهان ڪٿي ٺا رهو، پنهنجو پتو ٻڌايو تہ مان اتي ئو اچان." مون ڪيس بلديا هائوس ۾ پنهنجو ڪمرو نمبر لکي موڪليو. ٻارنهن ڏينهن گذري ويا تہ هو نہ آيو ۽ نہ فون ڪيائين. 14 آگسٽ تي مان نبي بخش ڪوسي سان گڏ ريڊيو پاڪستان تي پنهنجو آزاديءَ تي شعر رڪارڊ ڪرائڻ ويس تہ ڏٺم تہ وزيٽرس روم ۾ گل خان نصير ويٺو آهي. هن جي چوڌاري نيم خوانده بلوچي ويٺا آهن. هن مون کي ڪرسيءَ تي ويهڻ لاءِ چيو تہ مون ڪيس ميار ڏني. "ياءُ، تون واعدي مطابق

بلديا هائوس ۾ آئين ته ڪونه؟"

"مان ڇو اچان؟ تون مون سان ايترا مهينا مليو به ناهين؟" گل خان جواب ڏنو.

مون جواب ڏنو: "مان اٺ مهينا جيل ۾ هوس، توکي يحيٰ خان جيل ۾ ته نه وڌو هو. توکي مون وٽ منهنجي آزاديءَ ڪان پوءِ اچڻ گهربو هو."

هن چوڌاري پنهنجا حواري ڏسي منهن گهنجايو ته مون گل خان کي چيو ته: "مان هيٺ هلي شعر پڙهان ٿو، توکي جڏهن وڻي ته اچجانءِ. مان گل خان نصير سان ملڻ آيو هوس، گل خان وزير کي نه سڃاڻان!"

مون کان ٿوري دير پوءِ گل خان به پنهنجو شعر ريڪارڊ ڪرائڻ لاءِ هيٺ آيو ۽ مون کي راضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. مون هن کي چيو ته: "دل اهو شيشو آهي، جو اهو هڪ ڀيرو ٽٽو ته وري نه ڳنڍبو آهي."

بزنجو جي باري ۾ به 'ڪپر ٿو ڪن ڪري' جي پيش لفظ طور ڏنل ڊائريءَ ۾ذڪر ڪيو هوم. باقي عطاءُ الله مينگل سان مان نه مليو آهيان.

فيض احمد فيض جو به اتي ڪنهن سرڪاري ريسٽ هائوس ۾ رهيو پيو هو ۽ جنهن جي گل خان ڏاڍي اڳ پوءِ وٺي رهيو هو، منهنجي دل جوئيءَ لاءِ ڪار ڪاهي آيو ۽ مون کي ايئرپورٽ تائين وٺي هليو هو، جتان هُو هوائي جهاز ۾ هليو ويو. مان هوٽل تي موٽي آيس. مان ساڍي نوين وڳي رات جي ماني ٻارن سان گڏ کائي ويٺس ته در تي ٺڪ ٺڪ ٿي. انيس در کوليو ته پيلو ٿي ويو. هڪ اچيري ڏاڙهيءَ سان غير واقف شخص منهنجي ڪمري ۾ هليو آهي. هن جيئن در کوليو تيئن منهنجي نظر ڇهه فوٽ ڊگهن مڙسن تي پئي، جن کي رائفلون هٿن ۾ هيون. هن مان اڳيان ايندڙ شخص پنهنجو تعارف ڪرائيندي چيو ته: "مان شيرو مري المعروف جنرل شيروف آهيان. مان سياڻي انگلنڊ ٿو وڃان، جتان مون کي فلسطين جي شدت پسند رهنما جارج حبش سان ملڻو آهي. جنهن کان جدوجهد لاءِ هٿيار وٺڻا آهن." هن وڌيڪ چيو ته: "مان توکان بروچ قوم طرفان معافي وٺڻ آيو آهيان. گل خان اصل بروچ نه آهي، بروهي آهي."

مون هن کي چيو ته: "ڇانهه پيئندؤ؟"

هن جواب ڏنو: "مان بيئر پيئندس، سو به اڌ ڊزن بوتلون."

مون ڪيس چيو ته: "ساڍا نوَ وڳا آهن، گٽا ته سڀ بند ٿي ويا هوندا."

Gul Hayat Institute

جنرل شيروف چيو تہ: ”ڪنهن کي مجال آهي جو جنرل شيروف جا ڪمانڊو وڃن ۽ ڪلال ڪُتا نہ کولن.“

مون ہہ سؤ رپيا پنهنجي پٽ انيس کي ڏئي چيو تہ: ”هن جي ڪمانڊوز سان گڏجي وڃ ۽ جي هُو ڪوئي گُتو کولائي سگهن تہ اڌ ڊزن بيئر جون بوتلون وٺي اچ.“

”زرينا توکي تہ ياد هوندو تہ انيس اڌ ڪلاڪ ۾ بوتلون وٺي آيو.“

مون جنرل شيروف کي چيو تہ: ”مون ماني کاڌي آهي، ان ڪري بيئر پي نہ سگهندس.“

هُو بيئر جون بوتلون ڳٽ ڳٽ ڪري پي، جڏهن سُرور ۾ آيو، تڏهن هن وري چيو تہ: ”مان سياڻي انگلنڊ ٿو وڃان، جتان جارج حبش وٽ ويندس. مون ڪوئيٽا ۾ ٽريننگ سينٽر کوليو آهي، اوهان وٽ ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ گلين جي جنگ (Street Warfare) آسان آهي. اسان واري جابلو جنگ (Mountain Warfare) ڏکي آهي. اسان کي پيٽرول جو ڊپو وٺڻ لاءِ جبلن مان پنهنجي لڪايل جاين (Hideouts) تان ويهہ ميل پنڌ ڪرڻو ٿو پوي. مان سياڻي جارج حبش وٽ ٿو وڃان.“ هن هڪ ڪمانڊو کان هڪ چاقو وٺي مون کي تحفي طور ڏنو. باقي ٽي بيئر جون بوتلون پنهنجي ڪمانڊو جوانن کي کڻي هلڻ لاءِ چيائين. مون کان موڪلائي چيائين تہ: ”سياڻي سويري مون کي هوائي جهاز ۾ انگلنڊ وڃڻو آهي.“

بلوچيءَ جي ہئي شاعر محمد حسين عنقا سان منهنجي ملاقات ڊپٽي ڪمشنر مستونگ جي آفيس ۾ ٿي. جتي مون تفريح لاءِ ڪوئي ڪيس ڪنيو هو. عنقا سان خان آف قلات جو پٽ بہ ساڻ هو. هن ہروچڪيءَ مهمانداريءَ پٽاندر مون کي هوٽل ۾ ماني کارائي.

خان قلات جو پٽ ڪافي بافضليت نوجوان هو. مون، هن ۽ محمد حسين عنقا کان حال احوال ورتا ۽ ڪجهہ عنقا جا بلوچي شعر ٻڌا. جي هن مون کي اردوءَ ۾ ترجمو ڪري ٻڌايا تہ مون کي هُن ۽ عبدالڪريم گدائيءَ ۾ ڪوئي فرق نظر نہ آيو.

پشتو جو شاعر اجمل خٽڪ مون وٽ حيدرآباد ۾ اورئينٽ هوٽل جي ڪمري ۾ ملڻ آيو. چيائين: ”تنهنجي اچڻ جي خبر پئي. دل ۾ آيو تہ توسان ملاقات ڪري وڃان.“

Gul Hayat Institute

ڳالهين ڪندي هن ٻڌايو تہ: ”پٺاڻن کي جيڪڏهن ڪا شيءِ ڏاڍي وڻندي آهي تہ هو چوندا آهن تہ دُنبي جي گوشت جهڙي آهي. مون کي تنهنجي شاعري بہ دنبي جي گوشت وانگر وڻندي آهي.“ مون کي تشبيهہ ڏاڍي اگري لڳي. هن ۽ حبيب جالب بہ مون تي نظم لکيا ها، ۽ عام ميڙ ۾ پڙهيا هئائون. هو پنهنجين پنهنجين ٻولين جا شعلا نوا شاعر سمجهيا ويندا ها.

جڏهن ڀٽي صاحب جي ڏينهن ۾ راولپنڊي/ اسلام آباد ۾ ولي خان جي نئشنل عوامي پارٽيءَ جي جلسي تي گوليون هلايون ويون، تڏهن اجمل خٽڪ بد دل ٿي افغانستان ڀڄي ويو هو ۽ تڏهن موٽي آيو هو، جڏهن افغانستان ۾ روسي انقلاب ناڪامياب ٿيو هو. هاڻي هو، پاڪستان ۾ نئشنل اسيمبلي جو ميمبر آهي ۽ ٻيو ڀيرو ڪراچيءَ جي سرڪرده پٺاڻن سان گڏجي منهنجي فلئٽ تي مون کان طبع پرسي ڪرڻ واسطي آيو هو. هن جي شاعري سياست جي ڀيٽ چڙهي وئي.

حبيب جالب کي مون لاءِ سڪ هئي ۽ جڏهن مون کي ’هلال امتياز‘ تي مليو تہ حبيب جالب جي ٻيوهہ کي مرحوم حبيب جالب پاران ’هلال امتياز‘ ڏنو ويو هو. هن جي حالت قابل رحم هئي ۽ هن کي چپن تي هلڪو ٻگ هو. جڏهن هوءَ مون سان ملي تہ هن جي اکين ۾ ڳوڙها ها، جي ڏسي منهنجي اکين ۾ بہ ڳوڙها ڀرجي آيا ها.

فيض احمد فيض کان پوءِ پنجاب جو ٻيو اردو شاعر احمد نديم قاسمي، ڪيئي سال اڳ مون سان سکر ۾ ڪجهہ وقت گڏ هو. جڏهن هو سکر رائيٽرس گلڊ جي گڏجاڻيءَ تي آيو هو، جنهن جو آءٌ اُن جو صدر هوندو هوس. سکر ۾ ٽانگن، موٽرن، لارين، وئگن، گڏهہ گاڏين جي ٽرئفڪ ايتري بي ترتيب هئي ۽ رستي جي پاسن کان ايترو ڪن ڪچرو پيو هو جو احمد نديم قاسميءَ مون کان پڇيو تہ: شهر جي هيءَ حالت صوبائيت جي ڪري ٿي آهي؟“

مون کيس جواب ڏنو تہ: ”نہ، صوبائيت جي گهٽتائيءَ جي ڪري ٿي آهي.“ ممڪن آهي تہ اسان ٻئي صحيح هياسين. پر پنجابيءَ جو شاعر نجم الحسن سيد جو مون سان منهنجي دوست احمد سليم لاهور ۾ ملايو هو. اهو ڪافي متاثر ڪندڙ شخصيت وارو هو ۽ هو پنجابيءَ کي پنجاب جي قومي زبان سمجهي رهيو هو ۽ اردوءَ جي اهميت کان انڪار ٿي ڪيائين. هن مون کي

پنجابي زبان ۾ پنهنجا ڪجهہ ڪتاب ڏنا ها ۽ منهنجو ٿورو ميجيو هو تہ مون پنهنجي ڪتاب 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي' ۾ پنجابي زبان جي حمايت ڪئي هئي.

بينگال جا چوٽيءَ جا شاعر ڪوي جسيم الدين ۽ ڪوي غلام مصطفيٰ ها، جي مون سان گڏ رائيٽرس گلڊ جي مرڪزي ڪميٽيءَ جا ميمبر ها. اُهي مون کي معمولي شاعر لڳا ها. ڪوي غلام مصطفيٰ تہ سڪر بہ آيو هو تہ پنهنجو هڪ بنگالي نظم پڙهي چيو هئائين: "هي نظم مون 'فعولن فعولن فعولن فعولن' جي وزن تي چيو آهي. جيئن 'ڪريما بہ بخشاي برحال ما' آهي." ڪوي جسيم الدين جنهن جو ترجمو آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ ڇپايو هو، جنهن جي هڪ ڪاپي هُن مون کي تحفي طور ڏني هئي. مون کي ٽئگور جي پيٽ ۾ ائين لڳو هو، جيئن شاهہ لطيف جي پيٽ ۾خوش خير محمد لڳو. باقي رائيٽرس گلڊ ۾ جيڪي شاعر ۽ اديب مون سان مرڪزي ڪميٽيءَ تي ها، انهن جو ذڪر پوءِ ڪندس، جڏهن رائيٽرس گلڊ جي باري ۾ لکيم.

زرينا، مان ڪڏهن اُپي ڪان لمي ۽ ڪڏهن لمي ڪان اپي ٿو وڃي نڪران. مون کي جهل، تہ پهرين توسان گڏ ڪيل سفر پورا ڪري وٺان. منهنجي ٻاهرئين سفر کان منهنجي اندرئين سفر جو افسانو طويل تر آهي. مون ڳالهہ پئي ڪئي ڪوئيٽا جي بلديا هائوس جي، جنهن ۾ هڪ ڏينهن شام جو مان هيٺ ٽهلي رهيو هوس تہ مون کي خان بهادر محمد ايوب کهڙو مليو. هن مون ڏانهن غور سان ڏسي چيو: "تون اياز آهين؟ جنهن جي. ايم. سيد وٽ اڌ ڪلاڪ کان مٿي 'دودي جو موت' آپيرا پڙهيو هو."

مون جواب ڏنس: "خان بهادر مان ئي اياز آهيان. جنهن 'سهندو ڪير ميار او يار، سنڌڙيءَ تي سر ڪير نہ ڏيندو' واري وائي لکي آهي." خان بهادر جي چپن تي ڪائي تلخ يادگيري آئي جا اظهار پائي نہ سگهي.

ٻئي ڏينهن تي نبي بخش ڪوسو، ٽوئرسٽ بيورو مان زيارت ڏانهن وڃڻ لاءِ هڪ ڪرائي جي وئن ڪرائي ورتي، ۽ سوپي گيانچندانيءَ جي پٽ ڪنعيئي سان گڏ اسان واري وئن ۾ زيارت هليو. سوپو، ڪنعيي کي ڪوئيٽا ۾ ڇڏي عطاءُ الله مينگل سان گڏ هوائي جهاز ۾ اسلام آباد ويو هو، جتي هن پٽي صاحب کي چوائڻ ٿي چاهيو تہ هن تي جو لاڙڪاڻي جي ايس. پي محمد پنجيل بي بنياد ڪيس ڪيو آهي، ان لاءِ هن کي هدايت ڪئي وڃي تہ اهو ڪيس ڪورٽ مان موٽائي وٺي.

Gul Hayat Institute

اسان ڪجھ ڏينهن زيارت ۾ رهياسين. رستي تي خوبصورت جونيپر جا وڻ ها جي سج لٿي مهل اڀرندي ٽڪرين تي لڳا ڄڻ شفق جو منظر ڏسي ڏرتيءَ جا وار ايا ٿي ويا هجن.

زيارت تي اهو نالو ڪنهن فقير جي مقبري جي ڪري پيو هو. هونءَ تہ سنڌ سوڌو پاڪستان مقبرا ئي مقبرا آهي، جتي ملن کي جيئرن کان وڌيڪ جاءِ آهي. پر اهي مقبرا ڏاڍا خوفائتا آهن جي انسانن جي اندر ۾ آهن. چيو ٿي ويو تہ انهيءَ مقبري جي چوڌاري ڪنهن ڪنهن وقت ڀوت ڦرندا ها. ان جي زيارت ڪري اسان گورنر جي ريسٽ هائوس ۾ وياسون، جنهن ۾ هڪ نهايت خوبصورت باغيچو هو. انهيءَ ريسٽ هائوس ۾ قائداعظم محمد علي جناح، پاڪستان جي بانيءَ پنهنجي حياتيءَ جا پويان ڏينهن گذاريا ها. ڪنهن مصنف چواتي، جڏهن هن کي بيهوشيءَ جي حالت ۾ هوائي جهاز رستي ڪراچيءَ آندو ويو هو تڏهن هن سان فقط هڪ نرس ساڻ هئي، جا ڪپڙي سان هن تان مکيون هٽائي رهي هئي. مسلم ليگ جا سرڪرده ڪنهن گڏجاڻيءَ ۾ ها. ۽ جڏهن هو هوائي اڏي ڏانهن ڪيس وٺڻ ويا ٿي تہ ان کان اڳ ئي ايمبولينس رستي تي خراب ٿي پئي هئي ۽ قائداعظم اتي ئي گذاري ويو هو.

زيارت سمنڊ جي سطح کان 8200 فوٽ مٿي هئي. اونهاري ۾ ڏينهن تہ ڏاڍو خوشگوار هوندو هو، پر رات جو بہ ڪمبل پائڻا پوندا ها. اسان منا جي واديءَ ڏانهن جا زيارت کان ڏهہ ميل پري آهي. ٽرائين رستي تان وياسين جي پهاڙن تي ڪٽا ٿي. منهنجي زندگيءَ جي راهہ ۾ جيڪي روڙا آيا آهن، انهن کان اهي پٿر گهٽ ها. مان ان کان هڪ ڀيرو اڳ زيارت کان لورالائيءَ بہ ويو هوس. جيپ هڪ بلا نوش، پي ڪري هلائي رهيو هو ۽ اسان بہ چار ڀيرا پهاڙ تان هيٺ ڪرڻ کان تِر تان بچي ويا هئاسين. مون کي وري وري ياد ٿو اچي تہ قدرت ڪيئن تہ مون کي موت جي مُنهن مان ڪنيي ورتو آهي.

هڪ ڀيري مان نٿيا گليءَ کان ڪوهہ مريءَ بس ۾ اچي رهيو هوس تہ بارش سبب هڪ وڏي ڇپ پهاڙ تان ڪِري اچي بس اڳيان پئي. ڊرائيور هڪ بہ فوٽ ڇپ کان اڳ زور سان بريڪ هڻي بس بيهاري ورتي هئي. ان ڳالهہ جو ذڪر مون 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاڙيءَ' ۾ ڪيو آهي. انهيءَ ئي ڪتاب ۾ ان ڳالهہ جو بہ ذڪر آهي تہ ڪيئن هڪ رات جڏهن زوردار بارش پئجي رهي هئي، تڏهن مان ڪپر نانگ جي ڏنگ کان بچي ويو هوس، جو باٿ روم جي نلڪي ۾ ويڙهيل هو.

هڪ ٻيو واقعو بہ ياد اچي رهيو آهي. مان، محمد ابراهيم جويو ۽ غلام رباني، سونڊا جي ريسٽ هائوس ۾ رهيل هئاسين ۽ رات جي ماني کائي، ٻهاڙيءَ تي ٽهلي رهيا هئاسين تہ هڪ لنڊي منهنجي پير کان اڌ انچ پريان لنگهي پاڇي ۾گم ٿي وئي. چانڊوڪي رات هئي ۽ ربانيءَ بہ اها ڇٽيءَ طرح ڏٺي ۽ چيائين تہ: ”هل تہ بنگلي ۾ هلون.“

لورالائيءَ ڏانهن ويندي اسان کي هڪ غار نظر آئي، جنهن مان مٺي پاڻيءَ جو چشمو وهي رهيو هو. اسان اونداهي غار مان پٿرن تي پير رکندا، جڏهن روشنيءَ ۾ پهتاسين، تڏهن ڏٺوسين تہ آبشار ائين ڪِري رهيا ها ڄڻ آسمان منهن ڏوئي رهيو هو. لورالائيءَ کان ديرا غازي خان ڏانهن رستو وڃي رهيو هو. ٻيو رستو ژوب کان ديري اسماعيل خان ويندو آهي، پر اسان ان تان وڃي نہ سگهياسون. اسان جو دوست جيپ هلائي رهيو هو. اهو واري واري سان بوتل مان وسڪيءَ جو ڍُڪ پي رهيو هو. اسان کي خوف ٿيو تہ متان هي اسان کي بي موت ماري وجهي.

ٻيو زيارت جو ذڪر مون پنهنجي ڪتاب ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي‘ ۾ ڪيو آهي. مون کي قدرت ڪيترائي ڀيرا موت جي هٿن مان ڇڏائي ورتو آهي. هڪ ڀيري مان جيڪب آباد جي سيشن ڪورٽ ۾ ڪيس هلائي پورو ڪيو تہ ٻپهري ٿي وئي. آسمان مان آلا ٿي نڪتا ۽ بدن پگهر ۾ شرابور ٿي ويو هو. هوا ايڏي ڪوسي ٿي لڳي جو ڪل ٿي ڄرڪي ۽ اُڃ ۾ ڄڀ ٿوهر جي شاخ وانگر ڪنڊا ٿي وئي هئي. مون ۽ ڊرائيور هڪ هوٽل ۾ ماني کائي لسيءَ جا بہ گلاس پيتا. رستي تي مون کي گهر جي ڪري ننڊ اچي وئي. اوچتو منهنجي اک کلي تہ ڏٺم تہ ڊرائيور جي بہ اک لڳي وئي آهي ۽ ڪار هڪ گهري کاهيءَ ڏانهن وڃي رهي آهي. مون رڙ ڪئي تہ ڊرائيور مقرب شاهہ اوچتو جاڳيو ۽ پاڻ مرادو هن جو پير زور سان بريڪ تي لڳو ۽ ڪار کاهيءَ کان بہ فوٽ اڳ ۾ بيهي رهي. اهڙو ڪار جو ايڪسيڊينٽ مون کي گوا ۾ بہ پيش آيو هو. جنهن جو ذڪر مون پنهنجي ڪتاب ’هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن‘ جي مهاڳ ۾ ڪيو آهي.

ڇهہ ست ڀيرا اڳ مان دل جي دوري مان بچي ويو آهيان ۽ ٻوئين دل جي دوري جو ذڪر مان اڳ ئي ڪنهن ڪتاب ۾ ڪري چڪو آهيان. هڪ ڀيرو مون پروٽين جي انجيڪشن ڪنهن دوست جي چوڻ تي هڻائي ۽ پوءِ زرينا ۽

ٻارن سان گڏ منهوڙي گهمڻ لاءِ ويس. موٽي آيس تہ مون کي وات مان ڏاڍو رت اچڻ لڳو. انيس جو ان وقت سنڌ گورنمينٽ ۾ انفرميشن آفيسر هو، يڪدم مون کي گاڏيءَ ۾ ڪڻائي جناح اسپتال آيو. ان وقت مون کي جنرل وارڊ ۾ داخل ڪيائون. ڊاڪٽر بہ شعر و ادب کان ائين بي بهره هئا جيئن وارڊ بواءِ. مون انيس کي چيو تہ: ”جمال ابڙي کي چئو تہ هو چيف منسٽر ممتاز علي ڀٽي کي چئي ۽ مون کي اسپيشل وارڊ ۾ داخل ڪرائي.“ مون زرينا کي چيو تہ: ”تون انيس وٽ وڃي رهہ. مان ڊاڪٽر کان مارفيا جي سُئي هٿايان ٿو. منهنجو توسان واعدو آهي، مان توسان ملڻ کان سواءِ نہ مرندس. تون رات گهر گذاري صبح جو اچج. خيال اصل نہ ڪجانءِ. موت کي ايتري مجال نہ آهي جو وقت کان اڳ اچي. مون کي اڃان ڪافي لکڻو آهي.“ زرينا روئندي انيس سان هلي وئي.

ٻئي ڏينهن تي جمال ابڙي جي ڪوشش سبب مون کي اسپيشل وارڊ ۾ رکيائون. ٽئين ڏينهن بہ مون کي اڃان رت اچي رهي هئي تہ مون تبت تي هڪ دلچسپ ڪتاب ڪيئي ڪلاڪ پڙهيو. هڪ ڊاڪٽرياڻي جنهن مون کي ايتري محويت سان ڪتاب پڙهندي ڏٺو، تنهن چيو تہ: ”جي تنهنجي زندگيءَ سان ايتري محبت آهي تہ تون نہ مرندين.“ مون زرينا کي پاڻ وٽ رهائڻ نہ چاهيو، ڇو تہ مون نہ پئي چاهيو تہ هُوءَ منهنجي اذيت ڏسي. مون فون ڪري غلام ربانيءَ کي گهرائي ورتو. اها ساري رات منهنجي وات مان رت اچي رهي هئي ۽ رباني صبح تائين منهنجي مٿي کان ويٺو هو. ممڪن هو تہ ان رات مان مري وڃان ها. مان جڏهن وائيس چانسيلر ٿي آيس تہ مون سوچيو ربانيءَ جو قرض چڪايو وڃي. ٽن ڏينهن ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر، سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر هوندو هو ۽ چيئرمين مرحوم طالب المولى هو. هڪ گڏجاڻيءَ تي هُو اچي نہ سگهيو، تنهن ڪري مون کان صدارت ڪرايائون. مون پهريون اهو ڪم ڪيو تہ غلام ربانيءَ کي 18 گريڊ مان 19 گريڊ ڏياريو ۽ پوءِ 21 گريڊ ۾ هن کي يونيورسٽيءَ جي پرو وائيس چانسيلر شپ لاءِ سنڌ جي چيف منسٽر غلام مصطفى جتوئيءَ کي لکي موڪليو. منهنجي لکت قبول ڪئي وئي ۽ رباني پرو وائيس چانسيلر ٿيو. اسپتال ۾ ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ غلام ربانيءَ چيو تہ هاڻ مان هلان ٿو ۽ وڃي جوئي صاحب کي موڪليان ٿو. جويو بہ ساڳئي ڏينهن شام جو هليو آيو. اسين

Gul Hayat Institute

تبت واري ڪتاب ۾ يوگين جي باري ۾ مصنف جي ڏنل احوال تي کلندا رهياسين ۽ منهنجي وات مان رت اچڻ بيهي ويو.

ٻئي ڏينهن تي جمال ابڙو روس هليو ويو، جتي هو اُتم سان مليو هو. بيماريءَ دوران گهڻيون اذيتون نہ مون کي ڊاڪٽرن ڏنيون. پهرين تہ هنن کي شڪ هو تہ مون کي ڦڦڙن جي ڪئنسر آهي. ان جي چڪاسڻ لاءِ مون کي بيهوش ڪيائون ۽ نڙيءَ ۾ ٽپاس لاءِ نلڪيون وڌائون، جن مون کي ايترا رهڙا ڏنا جو بيڊل رت وري وهڻ لڳو. پوءِ منهنجي ٻئي ڪنهن ٽيسٽ لاءِ لنڊن مان هڪ وائل (Voil) گهرايائون. جڏهن اهو منهنجي نڙيءَ ۾ وڌائون تہ منهنجو دم منجهڻ لڳو. مان ٻن ڊاڪٽرياڻين جو ٿورائتو آهيان، جي سرجن کي مدد ڪري رهيون هيون. انهن مان هڪڙيءَ منهنجو هٿ وٺي پنهنجي راڻن ۾ بند ڪيو، هن جون رانون اطلس وانگر هيون ۽ مون کي ڪجهہ آرام اچي ويو ۽ ان ڪان پوءِ ٻيءَ ڊاڪٽرياڻيءَ بہ ساڳي ڪار ڪئي ۽ مون کي ائين لڳو تہ ڪوئي پڪل زيتون مون کي ڇهي رهيو آهي.

ايتري ۾ سرجن ڊاڪٽر منهنجي نڙيءَ مان نلڪيون ڪڍيون ۽ مون سک جو ساهہ کنيو. مون کي انهن ٻنهي ڊاڪٽرياڻين جي انهيءَ جسارت جي ڪري گهڻي تڪليف محسوس نہ ٿي. مون هنن کي چيو تہ: ”مان چاهيان ٿو تہ مون کي نلڪين ذريعي اهو وائل ٻيهر بہ وڌو وڃي.“ هو کليون ۽ چيائون: ”اسان جو نسخو ڪامياب ويو.“ ٻئي ڏينهن تي مون کي سرٽيفڪيٽ ڏنائون تہ مون کي برانڪي ايڪٽائيٽس آهي ۽ لنڊن وڃي، وڏيڪ علاج اتي ڪرايان. هفتي ڪان پوءِ مون ٻنهي ڊاڪٽرياڻين جي ڪنهن چائنيز هوٽل ۾ دعوت ڪئي. ماني ڪائيندي هنن چيو تہ: ”اسان کي خبر هئي تہ توں شاعر آهين ۽ جڏهن تنهنجو ساهہ ٿي منجهيو تہ اسان لاءِ توکي آرام پهچائڻ لاءِ اهو بهترين طريقو هو.“

ان ڳالهہ کي ويهارو سال گذري ويا آهن. مون ان بيماريءَ جو علاج نہ ڪرايو آهي ۽ نہ ئي ٻيهر اها بيماري مون کي ٿي آهي. رڳو منهنجي هٿن مان اطلس جي ڇهاءَ جي تڪليف نہ وئي آهي.

اچ جي. ايم. سيد جو پوٽو جلال شاهہ، تاج جويو، اياز عالم ابڙو، حميد سبزوئي ۽ منير شاهہ، سيد سان لاڳاپيل ماڻهن جون يادگيريون سهيڙڻ لاءِ آيا ۽ وڊيو ڪئسٽ ڀريائون. اياز عالم ابڙي ڪئميرا مئن طور ڪم ٿي ڪيو. انهن جي وڃڻ ڪان پوءِ زرينا پڇيو تہ: ”هي ستار پيرزادو بہ شاعر آهي

يا ادب دوست آهي، جو تولاءِ ايڏي پَٽ ڪوهہ ڪري رهيو آهي؟"

مون چيو: "هائو، شاعر آهي." پوءِ هن کي ستار جو هڪ نظم ۽ بيت ٻڌايم. سندس نظم جو عنوان آهي: 'سچ لکو'

اي اديبو شاعرو!
ڪوڙ کي ڏوڙ ۾ اڄ ملائي ڇڏيو
سچ سارو چئو
پل تہ ڪو مچ ان سان مچي
پل تہ ڪو ڪامي پچري وڃي
ڪنهن کي ننهن ڪان مٿي تائين
باهہ پڙڪي لڳي
پل تہ مغرور ڪوڙي سندو
ڪنڌ ڍرڪي پوي
ڏنگ ڍيري ٿئي.
اڪ ميري ڪچڻ ڪان اڳي
شرم جي مرم ۾ ٿي اجهامي وڃي
سچ ايري اچي
ڪوڙ کي پاڙ ڪان ٿي اکيڙي ڇڏيو
ڪوڙ جو ٻج ٻيهر وري
سنڌ ڌرتيءَ کي چيري نہ اُسري سگهي
زندگي سچ ڪان واقف ٿئي
ڪوڙ جي لاءِ نفرت وڌي
ڳالهہ ڪوڙي چيل
سڀ ٿي سمجهي سگهن
سچ جا سلسلا
روز ويجهن وڌن
جن کي ڪوئي نہ روڪي سگهي
جن کي ڪوئي نہ ٽوڪي سگهي.

سندس هڪ بيت بہ مون کي وڻيو آهي. اهو هي آهي:

هُوءَ جا ڏيءَ ڏراڙ جي، آهہ سامائي ڪالهہ،
ڳهيليءَ جي ڳالهہ، واڙي واڙي وات تي.

Gul Hayat Institute

هي تہ بيت ڏاڍو پيارو هو ۽ مون کي وڻيو آهي. دخل در معقولات، روڪي مون ڳالهہ ڪئي، ڪنهن مافوق الفطرت هستيءَ جي، جنهن مون کي وڏيڪ زندگي، شايد ان لاءِ ڏني تہ هن وقت تائين تہ مون گوشت پوست جي انسان سان پيار ڪيو آهي. هاڻي ان ازلي حقيقت سان لون لڳائي ڏسان جا ازل کان ابد تائين روان دوان آهي. جنهن اڳيان اسان جا ارب کرب سال اک پوٽ کان وڏيڪ مختصر آهن.

هنديءَ جي شاعر سورداس لاءِ چوندا آهن تہ پنهنجي پريتما چنتامڻيءَ جي گهر روز ويندو هو. چنتامڻي هن لاءِ ڏاڪڻ جي دروازي کي اندران ڪڙو نہ ڏيندي هئي. هڪ رات مينهن اوڙڪون ڪري وسي رهيو هو. برسات ۾ پچندو، جڏهن سورداس، چنتامڻيءَ جي گهر پهتو تہ هن کي ڏاڪڻ جو دروازو اندران بند نظر آيو. هن سوچيو تہ: ”شايد چنتامڻي ايتري تيز تر بارش ڏسي، سوچيو هوندو تہ هھڙيءَ بارش ۾ سورداس نہ ايندو ۽ ان ڪري ڪڙو ڏئي وڃي سمهي پئي هوندي ۽ ڪيس ننڊ اچي وئي هوندي. سورداس ڏاڍو در ڪڙڪايو، پر ڪائي موٽ نہ ملندي ڏسي، هيڏانهن هوڏانهن ڏٺائين تہ هن کي هڪ رسي ڪوٺي تان هيٺ لڙڪندي نظر آئي. هن ڀانيو تہ چنتامڻيءَ احتياطاً رسي لڙڪائي ڇڏي آهي. هُو رسيءَ تان ڪوٺي تي چڙهي ويو. چنتامڻي سوڙ ويڙهي ستي پئي هئي ۽ اهو سپنو ڏسي رهي هئي جو سورداس هن سان ورهائي نہ ٿي سگهيو.

سورداس، سوڙ ۾ هٿ وجهي ڪيس جاڳايو تہ هُوءَ ڇرڪ ڀري اٿي، ۽ سورداس کي ڏسي وائڙي ٿي وئي ۽ هن کي چيائين تہ: ”مون ڏاڪڻ جو دروازو اندران اهو سوچي بند ڪري ڇڏيو هو تہ تون هھڙي مينهن ۾ نہ ايندين.“

سورداس ڪيس چيو تہ: ”پر تو ڪوٺي تان رسي جو لڙڪائي ڇڏي هئي.“

”ڪهڙي رسي؟“ چنتامڻيءَ پڇيو. پوءِ ٻئي جتا ان جاءِ تي آيا، جتان سورداس ڪوٺي تي چڙهي آيو هو. هنن ڏٺو تہ هڪ ڪوراڙ کان وڏي بلا، ڪوٺي تان لڙڪي رهي هئي. ان وقت سورداس، چنتامڻيءَ جي ڪمري ۾ وڃي ٻہ سوئا ڳولي لڌا ۽ اکين ۾ کپائي چيو تہ: ”جي مان اننت ۽ اپار سان ايترو پيار ڪيان ها، جيترو توسان ڪيو اٿم تہ الائجي ڪهڙي پد تي پهچان ها.“

مون علي هجويريءَ جي ڪتاب ’ڪشف المحجوب‘ ۾ ڪٿي پڙهيو هو

تہ هڪ امير جاگيردار جڏهن پنهنجي زمين گهمڻ ويو تہ هن جي هڪ هارياڻيءَ تي نظر پئي، جا هر جي چونيءَ وانگر هن جي دل ۾ کپي وئي. هارياڻيءَ جي مڙس کي ڪنهن ڪم سان ترڪائي ڇڏيائين ۽ پوءِ هارياڻيءَ کي چيائين تہ گهر ۾ اندر هلي. جڏهن هوءَ اندر وئي تڏهن جاگيردار کيس چيو تہ، سڀ دروازا بند ڪري. ان تي هارياڻي، جا خدا جي نيڪ پانهي ۽ پرهيزگار عورت هئي، تنهن کيس چيو تہ: ”مان هڪ دروازي ڪانسواءِ ٻيا سڀ دروازا بند ڪري سگهان ٿي، جي تون بہ چاهيندين تہ ان دروازي کي بند ڪري نہ سگهندين.“ ان تي جاگيردار حيران ٿي چيس تہ: ”اهو ڪهڙو دروازو ٿي سگهي ٿو جو مان بند ڪري نہ ٿو سگهان؟“ هارياڻيءَ جواب ڏنس تہ: ”خدا ۽ منهنجي وچ ۾ دروازو، جو سدائين کليل آهي ۽ بند ٿي نہ ٿو سگهي.“ جاگيردار شرمندو ٿي هن کي اجازت ڏني تہ هوءَ ٻاهر وڃي.

جي ماديت جي فلسفي ۾ اعتبار ڪن ٿا، اهي مون کي وهمي سمجهندا. ڀلا هُو اِهو نہ ٿا سمجهن تہ اهو انسان ۽ ازلي حقيقت ۾ رابطو ايترو بہ بعيد از عقل نہ آهي. زندگي جڏهن موت جي ويجهو اچي ٿي تہ اها ساري جي ساري وهم لڳي ٿي.

مون ننڍي هوندي اصغر گونڊويءَ جو هينيون شعر پڙهيو هو، جو اڃان تائين مون کي ياد آهي:

جو نقش ہے ہستي کا دھوکا نظر آتا ہے
پردے پہ مصور ہي تنہا نظر آتا ہے
لو شمع حقيقت کي اپني ہي جگہ پر ہے
فانوس کي گردش ميں کيا کيا نظر آتا ہے.

منهنجون ڳالهيون ٻڌي ٻن ڌرين دوستن مون کي ضد سان چيو: ”اسان ملحد آهيون ۽ مرندي دم تائين ملحد رهنداسين.“

مون کين چيو تہ: ”دل ۾ اوهان فقط مذهبي تعصب کان گريز چاهيو ٿا ۽ نہ خدا جي وجود کان. هن وسيع ڪائنات ۾ انسان جي تجسس جي ڪا حد آهي؟“

صوفي صادق فقير جي مزار عمرڪوٽ ڏانهن ويندي رستي تي آهي. هن ڪيڏو نہ عجيب بيت چيو آهي. جنهن تي سوچيندي مان اڃان ڪنهن خاص نتيجي تي نہ پهتو آهيان.

Gul Hayat Institute

الله ڇڏيو اوري، پري پنڌ پيا،
بنا نالي سپرين، اجان ٿي ٻيا،
واڪيندا ويا، صادق ٻڌي سندرو.

اهو پري تائين پنڌ ڪيستائين آهي؟ ۽ صادق فقير 'بنا نالي سپرين' ڪنهن جي لاءِ چيو آهي؟ ڇا تصوف ڪي ڳالهہ مان ڳالهوڙو ٿو ٻڌائي يا صادق فقير جي نگاهہ اسان کان گهڻو اڳتي ٿي ڏسي؟ اهو دروازو انسان ۽ خدا جي وچ ۾ جڏهن کلي ٿو، تڏهن ڇا اسان جي ڪائي حدِ نگاهہ آهي؟

ادريس شاهہ پنهنجي ڪتاب 'مشرق جا مفڪر' (Thinkers of the East) ۾ بهاءُ الدين نقش بند جي باري ۾ چيو آهي، تہ ڪنهن هن کي چيو: "تون اسان کي ڪهاڻيون ٻڌائين ٿو، پر اهو نہ ٿو ٻڌائين تہ انهن کي ڪيئن سمجهجي."

بهاءُ الدين جواب ڏنو: تون جي ڪنهن ميوي فروش کان ڪوئي ميوو وٺين ۽ هو ڳر ڪڍي، فقط کل توکي ڏئي تہ تون راضي ٿيندين؟"

شاعريءَ ۾ فارسيءَ جا برگزيده انسان اهڙيون ڳالهيون لکندا رهيا آهن، جي بظاهر اعتراض جوڳيون ٿيون لڳن. مولانا روميءَ چيو آهي:

بزير ڪنگرهء ڪبرياش مردانند
فرشتہ صيد و پيمبر شڪار و يزدان گير.

يا علامہ اقبال چيو آهي:

در دشتِ جنون من جبريل زبون صيدي
يزدان بہ ڪَمند آور اي همتِ مردانہ.

مون تي ڪفر جا الزام مڙهڻ وارن ڪڏهن فارسي شاعريءَ ۾ شاعر جي آزاديءَ تي سوچيو آهي؟

چڱو زرينا، هاڻي زندگيءَ جي ڪهاڻيءَ تي اچون! هل تہ توکي چار شوري وٺي هلان، جتي توسان چار سال گذاريا هئا. سي. اي. جُنگ، يورپ جو ماهر نفسيات هو، جنهن پنهنجي يادداشت ۾ ڪيئي اهڙا واقعا لکيا آهن، جڏهن انسان کي خواب ۾ مستقبل نظر آيو آهي؟ زرينا! توکي ياد آهي تہ هڪ ڀيري مون توکي ننڊ مان جاڳائي چيو هو تہ: "مون هڪ عجيب خواب لڌو آهي. ڏسان ٿو تہ هڪ ٻارو آهي، جنهن جي چوڌاري پيلي گلاب جا وڏا گل ٽڙيل آهن، جن جي وچ ۾ ڇپر آهي، جنهن تي هڪ گلابي پٽڙتي پٽريل

Gul Hayat Institute

آهي ۽ مان ان تي ليٽيو پيو آهيان. ان جي سامهون هڪ بنگلو آهي، جنهن جي چوڌاري هڪ ديوار آهي ۽ ديوار جي ٻاهران بندوقن سان ماڻهو بيٺا آهن.“

مهيني ٻن کان پوءِ مون کي پٽي صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلير ڪيو هو. مان ٽوڪي گهرو سرو سامان ٺاهڻ لاءِ سکر ڇڏي، اڪيلو ڄام شوري چارج وٺڻ ويو هوس. جيئن سنترين وي. سي هائوس جو دروازو کوليو تہ مون خواب ۾ ڏٺل ٻارو ڏٺو، جنهن جي چوڌاري پيلي گلاب جا وڏا گل ٽڙيل هئا. ان جي سامهون هڪ بنگلو هو، جنهن جي چوڌاري هڪ ديوار هئي، جتي گارڊ بندوقون جهليون بيٺا هئا. فقط گلابي پٽرٽي ڇپر تي پٿاريل نہ هئي. پندرنهن ڏينهن کان پوءِ تون جڏهن سارو سامان گهران ڪٺي آئينءَ تہ بستري ۾ اها گلابي پٽرٽي بہ هئي. جا تو نئين سبائي هئي. اها قدرت الله شهاب جي ’شهاب نامہ‘ وانگر بعيد از فهم ڳالهہ نہ آهي. ڇو تہ ماضي، حال ۽ مستقبل ساڳئي ٽي هنڌ آهن. ڪنهن ڪنهن وقت مستقبل جي جهلڪ نظر اچي ٿي. اها عورت جنهن کي مون ڏڪندڙ ڏند وانگر ڪڍي ڦٽو ڪيو هو ۽ ڏند ڪجهہ وقت لاءِ ڏکندو رهيو هو پر پوءِ مون کي آرام اچي ويو هو. مون ملاقات کان اڳ خواب ۾ پنهنجي آغوش ۾ ڏٺي هئي.

مان جڏهن وي. سي هائوس ۾ ويس تہ ٻاهرين ديوار سان هڪ بوگن ولا، ڪجهہ ديسي انبن جا وڻ، ٻہ ٻيريون، هڪ گدامڙيءَ جو وڻ، هڪ ايڪڙ سينگاپوري ڪيلا، ٻہ سينگاپوري ليمن جا وڻ ۽ ڪجهہ پپيئن جا ۽ ڦارون جا وڻ هيا. مون کي ساري عمر سوداءُ رهيو هو تہ مون کي شاهي باغ جيترو باغ هجي. مون ان ۾ ڪيئي قلمي انبن جا وڻ، پپيئن ۽ ڦاروَن جا وڏيڪ وڻ، انجيرن، توتن، زيتونن جا وڻ، آريٺين جو هڪ وڻ، جو ڪجهہ وقت اڳ مون پروفيسر ناڳوريءَ جي گهر ۾ ڏٺو هو، هڪ ڪچنار جو وڻ ۽ سٽانڊڙيءَ جا وڻ پوکايا ها ۽ وي. سي هائوس جي ساري پڌر کي خوشبوءِ دار ۽ ڦولدار ولين سان جهنجهي ڇڏيو هو. اتي مون ٻامَ جون ڪونڊيون بہ رکايون هيون ۽ طرح طرح جون ڀاڄيون ڪرايون هيون. منهنجي مالهي محمد هاشم چڻ وي. سي هائوس کي پورو شاهي باغ بڻائي ڇڏيو هو. اتي ٽيليفون جي تارن تي شام جو پکيڙا ڇهڇهائيندا ها ۽ سرءُ ۾ ڪانوَ لوندا ها. ۽ هوا ۾ ڦيريون ڏيندا ها. مان صبح جو اتي باغ ۾ چڪر ڏيندو هوس، ويتر جو منهنجي دوست، ميرپورخاص جي سيشن جج حيدر شاهہ تہ مان بہ مور، هڪ

Gul Hayat Institute

هرٽي ۽ هڪ السيشن ڪتو موڪليو تہ باغ ۾ رونق وڌي وئي. زرينا، تو بہ ڪيترائي سهڻ ۽ ڪبوتر پڃرن ۾ پاليا ها، ۽ ڪيتريون ئي ڪڪڙيون، اسان جي رڌڻي جي پٺيان ڦرنديون هيون. سهڻ توکي ڪيترا نہ وڻندا ها. تو هڪ بہ ڪبوتر يا سهڻ ذبح ٿيڻ نہ ڏنو. مان توکي ڪيترو سمجهي سگهيو آهيان زرينا! عورت کي سمجهڻ ڪيترو مشڪل آهي. مون لاءِ عورت هڪ معمو رهي آهي. مونا ليزا کان بي بي مريم تائين، ليونارڊو ڊاونچي هن کي مصوريءَ ۾ ڦاسائي نہ سگهيو آهي. صبح جو باغ تان تون پاڻ سبزيون پٽڻ ويندي هئينءَ. تون پرهہ جي گلاب وانگر ترو تازه لڳندي هئينءَ. مون کي افسوس آهي جو مون تنهنجي تعليم تي پوري توجهہ نہ ڏني. هونءَ تو ۾ ڪافي صلاحيتون هيون.

جيڪڏهن جيئي سنڌ وارا ڇوڪرا مون کي هر هر پريشان نہ ڪن ها ۽ منهنجا ماتحت هنن سان سازش ۾ شريڪ نہ هجن ها تہ ايتري اطمينان جي فضا ۾ مان يونيورسٽيءَ کي ناهي سگهان ٿا. مون هر ڪلاس ۾ وڃي انهن کان سندن ضرورتون پڇيون، ۽ اهي پوريون ڪري ڏنيون ۽ لئبريري ڪتابن سان ڀري ڇڏي. مون انقره يونيورسٽيءَ جي لئبريريءَ ۾ چار هزار رسالا آمريڪا ۽ يورپ مان هر مهيني ايندي ڏٺا ۽ هر ڊين جي سفارش تي ڪيئي ڦارين رسالا گهرايا. مون يونيورسٽيءَ کي ناهڻ چاهيو، پر اسان جي قوم ۾ حسد جو عنصر بي مثال آهي.

مون ايترن اديبن کي نوڪريون ڏنيون جيتريون يونيورسٽيءَ جي ساري عرصي ۾ بہ نہ ڏنيون ويون هيون. مون پاڻ اسلام آباد ۾ فيڊرل ايجوڪيشن جي سيڪريٽريءَ کي چئي، ڪين ٻاهرين ملڪن لاءِ اسڪالرشپون وٺي ڏنيون. ٻهرين هيٺين ملازمن لاءِ ڊي ٽائيپ ڪوارٽر رهائش جي لاءِ ٺهرايا ۽ ليڪچرارن ۽ پروفيسرن لاءِ پوءِ رهائش لاءِ ڪوارٽر ٺهرايا. جي ڪنهن ٻيواهہ کي جي. پي فنڊ نہ ملندو هو تہ مان ڊائريڪٽر فنانس جي آفيس ۾ ويهي، هن کي روبرو چيڪ ڪڍرائي ڏيندو هوس.

بمبئي، جتي 'شاهہ، سچل ۽ سامي' سيمينار ٿيو هو. اها جاءِ پروفيسر پنجوانيءَ جي نالي ۾ ٺهرائيندڙ هڪ سنڌي سيٺ، ٻهرين ڏينهن منهنجي ۽ زرينا جي دعوت ڪئي ۽ پاڻ سان گڏ پنهنجي خاندان جي ڪجهہ عورتن کي بہ وٺي آيو. سنڌي سيٺ ٻن فائيو اسٽار هوٽلن جو مالڪ هو. جن جي قيمت اٽڪل ڏهہ ڪروڙ رپيا هئي. ٻهرين ڏينهن جڏهن سانس اسان جي ٻهرين

ملاقات ٿي، تڏهن اتي ماني کائيندي پڇيائين تہ: ”تون تہ سنڌ جو شاعر آهين، ٻڌائي سگهندين تہ سنڌي ماڻهوءَ ۾ ايترو حسد ڇو آهي. مان ڏهن ڪروڙن جي ٻن فائيو اسٽار هوٽلن جو مالڪ آهيان. بمبئيءَ ۾ مون پنهنجي زندگي هڪ ٽائپسٽ جي حيثيت سان شروع ڪئي هئي. مان نہ ٿو چوان تہ ايترو مال ملڪيت ايمانداريءَ سان ڪٺو ٿي سگهي ٿو. مون ساري پارٽ کي ڏٺو آهي، پر سنڌين کي تہ ڏٺو اٿم. اها جاءِ جتي رام پنجوانيءَ جي ڏيوري آهي، مون سٺ لک رپيا خرچ ڪري ٺهرائي آهي ۽ سنڌين کي دان ڪئي اٿم تہ پل هو پنهنجا جلسا اتي ڪندا وتن.“ پوءِ هُن مون کي هڪ لطيفو ٻڌايو. چي: ”هڪ سنڌيءَ ڏٿيءَ جي در دعا گهري تہ مون کي هڪ گهر ڏي.“ ڏٿيءَ سندس دعا اگهائي. کيس تہ هڪ گهر ڏنائين، پر سندس پاڙيسريءَ سنڌيءَ کي ٻہ گهر ڏنائين. ان ڳالهہ هن کي همٿايو ۽ هن وري دعا گهري تہ: ”اي ڏٿي! مون کي هڪ ڪروڙ رپيا ڏي.“ ڏٿيءَ هن کي تہ هڪ ڪروڙ رپيا ڏنا پر هن جي پاڙيسري سنڌيءَ کي ٻہ ڪروڙ روپيا ڏنائين. ان ڳالهہ کيس غصو ڏياريو ۽ ڏٿيءَ در دعا گهريائين تہ: ”منهنجي هڪ اک ڪڍ ۽ منهنجي پاڙيسريءَ جون ٻئي اکيون ڪڍ.“

پوءِ هن هڪ ٽهڪ ڏنو ۽ چيائين: ”سنڌ جي تاريخ ۾ پيهي ٻڌايو تہ هڪ سنڌيءَ ۾ ايتري غداري، پنهنجي هم وطن سان بدسلوڪي ۽ حسد جو جذبو ڇو آهي؟“

مون راجا ڏاهر کان وٺي شهيد ڀٽي تائين ساري تاريخ کي ولوڙيو تہ مون کي ڪوئي خاص سبب نظر نہ آيو. شايد ان سبب ڄاڻڻ لاءِ اڃان بہ پٺتي وڃڻو پوندو. جڏهن چچ پنهنجي راجا راءِ سهاسيءَ کي دغا سان مارايو هو. پوءِ نہ رڳو هن جي راڄ ڌانيءَ تي، پر هن جي استري (زال) تي بہ قبضو ڪيائين. ان ۾ بهرصورت شڪ نہ آهي تہ سنڌ جي موجوده تاريخ چچ جي ان دغا سان شروع ٿئي ٿي. ان ۾ حسد، دغا ۽ بدديانتيءَ جو عنصر آهي. اڃان پٺتي وڃي سڄو رگ ويد پڙهان تہ پوءِ ڪو پورو جواب ميسر ٿئي تہ سنڌ جا ماڻهو ايترا اکين ٻوٽ، احسان فراموش ۽ حاسد ڇو آهن.

مولانا غلام محمد گراميءَ جي تحقيق آهي تہ حضرت آدم، آدم شاهہ جي ٽڪريءَ تي لٿو هوءِ ممڪن آهي تہ قابيل ۽ هابيل جي وچ ۾، سرزمين سنڌ تي خون خرابي ٿي هجي. ڪيئن چئجي؟

Gul Hayat Institute

وي. سي آفيس ۾ مون ڪم پوءِ شروع ڪيو، پهرين ڀٽ شاهہ تي حاضري ڀري آيس. اتي ڪجهہ تقريرون بہ ٿيون ۽ مون شعر بہ پڙهيا. جڏهن موٽياسين پئي تہ هڪ پروفيسر جا ڪئمپس ۾ رهندي هئي، انهيءَ چيو تہ: اوهان جي ڪار ۾ ڪافي جڳهہ آهي، ۽ مان بہ ماڻهو ويندس. مون کي بہ ڪنيو هلو." مون ڪار جو دروازو کولي هن کي ويهاريو ۽ کانئس پڇيو تہ: "اوهين ڪير آهيو؟"

جواب ڏنائين، "مغليائي."

مون تي وڄ ڪِري پئي ۽ مان ڪار جي سيٽ ۾ پيهي ويس.

چار شورو ۾ منهنجو وقت گهڻو ڪري آفيس ۾ يا بنگلي واري باغ ۾ گذرندو هو. ڪڏهن ڪڏهن رستي تي پنڌ نڪري ويندو هوس. هوا ۾ ڪائي مهڪ مون کي چڪيندي هئي. اها ئي مهڪ مون کي ياد آئي، جڏهن جيپسي عورت لينن گراڊ اسٽيشن تي مون کان سوال پڇيو هو، "تون ڪجهہ پٺتي ڇڏي آيو آهين ڇا؟"

ڪجهہ ڏينهن مس گذاريا تہ هڪ بجي رات جو شاگردن جو هجوم وي. سي هائوس ٻاهران ڪٺو ٿيو ۽ 'جيئي سنڌ' ۽ 'جيئي سنڌ' جا نعرا هڻڻ لڳا. مون کي هڪ گارڊ اچي چيو: "ڇوڪرا گيٽ ٽپڻ ٿا چاهين، چئو تہ پهرين ئي تي فائر ڪريون." مون هن کي ائين ڪرڻ کان منع ڪئي ۽ پنهنجو روالور لوڊ ڪري، سوٽي ڪيس سان ڍڪي، گيٽ ڏانهن ويس. هن چيو تہ: "تون هتي ننڊون ڪرڻ آيو آهين ڇا؟"

مون جواب ڏنو: "ننڊ تہ سوريءَ تي بہ اچي ويندي آهي. توهان هن اَويري وقت ڪيئن آيا آهيو؟"

جواب ڏنائون، "سيد وٽ هڪ اڳوڻو فوجي آيو ۽ بهانو ڪيائين تہ هو سيد جي فڪر کان متاثر ٿي آيو آهي، پر اسان کي شڪ پيو ۽ هن جي تلاشي ورتي سون تہ هن جي ور ۾ هڪ خنجر هو."

مون کانئن پڇيو تہ: "پوءِ اوهان ڇا ڪيو؟"

وراڻيائون، "اسان هن جو خنجر کسي ورتو. هن کي ٻڌي ويهاريو آهي. هن مارڪٽ تي ٻڌايو تہ، هن کي جي. ايم. سيد ۽ شيخ اياز کي قتل ڪرڻ لاءِ چيو ويو آهي. پر سيد تہ قرآن شريف جا حوالا ٿي ڏنا، ان ڪري مون هن کي قتل ڪرڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو. باقي شيخ اياز کي ڏسي رهندس."

Gul Hayat Institute

مون هن کي تسلي ڏئي چيو: ”اڄوڪي رات تہ هو سَن ۾ ٻڌو وينو هوندو، منهنجي گارڊن کي هن جو حُليو ٻڌائي ڇڏيو. جي آيو تہ ڪيس خنجر سميت اڏائي ڇڏيندا. هائي مون کي ننڊ ڪرڻ ڏيو.“

ڇوڪرا گارڊن کي خونيءَ جو حُليو ٻڌائي موٽي ويا. ان ڪان پوءِ بہ بار بار جيئي سنڌ جي ڇوڪرن کي برغلايو ويو ۽ هو مون کي ڪافي تنگ ڪرڻ لڳا ها. مون کي حافظ جو هڪ شعر ٿو ياد اچي:

مَن از بيگانگان هرگز نہ نالم

کہ بامن هرچہ کرد آن آشنا کرد.

ترجمو: (مون کي بيگانن کان شڪايت نہ آهي،

مون سان جيڪي ڪيو هن آشنا ڪيو.)

ڪجهہ پروفيسر بہ ايا ٿي ويا ها. هو ان تي ڪاوڙيل ها تہ پيٽي صاحب هن تي يونيورسٽيءَ کان ٻاهريون ماڻهو ڇو مسلط ڪيو آهي؟ هڪ آمريڪن ڊاڪٽر مارڪ جو سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ انسٽيٽيوٽ آف سائنٽيفڪ ريسرچ (Institute of Scientific Research) ناهڻ لاءِ موڪليو ويو هو، تنهن مون کي دعوت تي سڏيو، ڪيس انهن پروفيسرن کان ذاتي نفرت هئي، جي منهنجي مخالفت ڪري رهيا هئا. هُو هڪ خط لکي آيو هو ۽ چيائين تہ هي خط پيٽي صاحب ڏانهن ڪنهن پروفيسر جي هٿان موڪل ۽ جي هو توکي ڪٿي ملاقات لاءِ وقت ڏئي تہ هي پروفيسرن ۽ ڇوڪرن جي لسٽ ڏئي چوينس تہ انهن کي ٻي ڪنهن يونيورسٽيءَ ۾ موڪلي ڏئي. مون غلام ربانيءَ جي دوست پروفيسر دائودپوٽي کي خط سوڌو لاڙڪاڻي موڪلي ڏنو. پيٽي صاحب کيس چيو تہ: ”مان ٻن ڏينهن ۾ نارٿ ڪوريا وڃي رهيو آهيان ۽ اياز کي چئو تہ سياڻي مون سان ملي.“

مان ٻئي ڏينهن شام جو سٽر ڪلفٽن تي ويس. سنڌ جو چيف منسٽر غلام مصطفيٰ جتوئي ٻاهر وينو هو. پيٽي صاحب مون کي اندر ڪمري ۾ گهرايو، جتي هو وسڪي پي رهيو هو. هن مون کي چيو تہ: ”ويهہ.“ مون نظر اڇلائي تہ سامهون شاهہ ايران جو، هن جي آٽوگراف سان گڏ مڙهيل فوٽو رکيو هو ۽ ان جي پٺ تان مائوزي تنگ جو، پنهنجي آٽوگراف سان مڙهيل فوٽو رکيل هو. اها هن جي ٻاهمي دوستيءَ (Bilateralism) جي علامت هئي. هن چيو تہ: ”مون تنهنجو خط پڙهيو. ڪهڙا پروفيسر ۽ ڇوڪرا توکي

تنگ ٿا ڪن. لسٽ آندي اٿئي." مون هن کي ڪيسي مان لسٽ ڪڍي ڏني.

هن اي. ڊي. سيءَ کي چيو تہ: "جتوئي صاحب کي اندر موڪل."

مون اجان ڪجھ ڪچيو ئي نہ هو تہ پٺي صاحب لکيو تہ پروفيسرن کي ڊس مس ڪيو وڃي ۽ شاگردن لاءِ لکيائين تہ هنن کي جيل ۾ وڌو وڃي. يونيورسٽيءَ ۾ ٿرٿلو مچي ويو. اهي پروفيسر جي ڊس مس ڪيا ويا ها، انهن مان ڪي عبدالحفيظ پيرزادي لا منسٽر آف پاڪستان جا واقف ها. انهن مان ٽي تہ سنڊيڪيٽ جا ميمبر هئا. انهن پيرزادي کي چيو تہ پٺي صاحب کي سمجهائي ۽ هو وري منهنجي مخالفت نہ ڪندا. پٺي صاحب پيرزادي کي چيو تہ مون سان گڏجاڻي ڪري پيچي تہ جي هنن کي ٻيهر ڪا نوڪري ڏني وڃي تہ مون کي اعتراض تہ نہ ٿيندو. اهڙي گڏجاڻي ڪراچيءَ ۾ رکي وئي، جنهن ۾ پيرزادو صاحب، جتوئي صاحب، مسٽر الانا، تعليمي وزير سنڌ ۽ عبدالوحيد ڪٽپر وزير صحت سنڌ موجود هئا. مسٽر ڪٽپر لاڙڪاڻي جو هيو ۽ پٺي صاحب جو خاص ماڻهو هو. ان کي شاهد طور موڪليو ويو هو. حفيظ پيرزادو جو سکر جو ۽ منهنجو پاڙيسري ۽ واقف هو ۽ سندس ننڍو ڀاءُ مجيب پيرزادو، نبي بخش کوسي سان گڏ منهنجو جونيئر رهيو هو، تنهن مون کان تڏائيءَ سان پڇيو: "اياز تون تہ يونيورسٽيءَ جو ماڻهو ناهين ۽ مان نہ ٿو ڀانيان تہ هنن پروفيسرن جي توسان ڪائي دشمني هوندي."

مون ڪيس چيو تہ: "نہ، مان تہ يونيورسٽيءَ ۾ اچڻ کان اڳ ڪين سڃاڻندو بہ نہ هوس."

ان تي پيرزادي وراڻيو: "هنن توسان بدشد ڳالهايو آهي ڇا؟ يا ڪنهن نموني تنهنجي بيعزتي ڪئي اٿائون؟"

مون جواب ڏنس تہ: هنن رڳو مون سان تعاون نہ ٿي ڪيو ۽ مون کي ڪم ڪرڻ نہ ٿي ڏنائون."

ان تي حفيظ صاحب چيو: "هنن يونيورسٽيءَ ۾ ڪيئي سال نوڪري ڪئي آهي، جيڪڏهن هي تو لاءِ ڪي مسئلا نہ اٿارين تہ هنن جي بحاليءَ تي ڪوئي توکي اعتراض آهي ڇا؟"

مون چيو تہ: "نہ."

حفيظ صاحب چيو تہ: "مون کي پٺي صاحب کي اهو ٻڌائڻو پوندو تہ توکي هنن جي بحاليءَ تي ڪوئي اعتراض نہ آهي."

Gul Hayat Institute

ان کان پوءِ پيٽي هنن کي بحال ڪيو. ان تي پروفيسرن جو من وڌي ويو. هو يونيورسٽيءَ ۾ آيا ۽ هنگامو برپا ڪيائون. احمد محي الدين جو مون وٽ ڊين، فئڪلٽي آف سائنس هو. مون وٽ ڊڄندو آيو ۽ چيائين ته: ”جي هي هتي رهيا ته اسان لاءِ عذاب ٿي پوندا، ڇوته اسان توسان تعاون ڪيو هو.“

مون حفيظ پيرزادي کي اسلام آباد فون ڪيو ۽ کيس ٻڌايو ته: هنن ته اچڻ سان هنگامو ڪيو آهي.“

ان تي حفيظ صاحب، يڪدم جتوئي صاحب کي فون تي چيو ته: ”انهن پروفيسرن کي ڪنهن ٽرڪ ۾ واڙي ڪراچيءَ گهرايو وڃي، ڪين يونيورسٽيءَ کان ٻاهر نوڪريون ڏينداسون.“

جيستائين مان يونيورسٽيءَ ۾ وائيس چانسلر هوس، هو حيدرآباد کان ٻاهر نوڪريون ڪندا ها. منهنجي چار سال ٽرم پورو ٿيڻ کان پوءِ يونيورسٽيءَ ۾ موڪليا ويا. ڇو ته ضياءالحق جو اسلام پسند هو، مون سان نفرت ڪندو هو. هن پيٽي جي ڦاسي ڦاہائڻ تي چاهي ۽ تيستائين مون کي پيٽي جي ڪاتي ۾ وجهڻ نہ ٿي چاهيائين، ان ڪري مون تي ڪائي ڪارروائي نہ ڪئي‌هئائون.

پيٽو صاحب نہ رڳو ڏاڍو ذهين هو، پر هن جو حافظو بہ ڪارٿيج جي جنرل هَني بال وارو هو، جنهن کي پنهنجي هر سپاهيءَ جو نالو ياد هوندو هو.

هن ٻہ ڀيرا سکر جي سرڪٽ هائوس ۾ مون کي گهرايو هو. آخري ڀيري جڏهن ٽيپ رڪارڊ هلي رهيو هو، هن مون کي چيو: ”شيخ تون ۽ مان هڪ جيل ۾ گڏ رهيا آهيون، مان تنهنجي لاءِ ڇا ٿو ڪري سگهان؟ ڪا نوڪري، ڪو پلاٽ، پرمٽ جيڪي بہ گهرجئي.“

مون جواب ڏنو: ”اوهان جي مهرباني. اهوئي ڪافي آهي تہ اوهان ايوب خان وانگر منهنجي شاعريءَ تي بندش نہ وڌي آهي. مون کي جيل ۾ نہ ٿا وجهو.“

پيٽي صاحب چيو: ”شيخ، توکي جهڙي شاعري گهرجي پلي ڪر. مان توتي ڪائي بندش نہ وجهندس. مان تنهنجي ٽائيپ کي سڃاڻان. تون گهرندين ڪجهہ بہ نہ. پلا تون شاعر آهين. هيءَ رنگارنگ دنيا ڏسڻ چاهيندين؟ توکي ڪيڏانهن ٻاهر موڪليان؟“

مون جواب ڏنو: ”پلي.“ ۽ ڏنم تہ پيٽي جي منهن تان رنجش لهي وئي. وي. سي. هائوس ۾ منهنجي پي. اي عطا محمد فون ڪئي چيو تہ: پرائيم

Gul Hayat Institute

منسٽر جو ملٽري سيڪريٽري اوهان سان ڳالهائڻ ٿو چاهي. مون فون ڪٽي، ’هيلو‘ ڪئي تہ ملٽري سيڪريٽريءَ چيو تہ: ”پرائيم منسٽر اوهان سان ڳالهائڻ ٿو چاهي.“

”شيخ خوش آهين؟ يونيورسٽي ڪيئن پئي هلي؟“ ڀٽي صاحب پڇيو.

”ٺيڪ پئي هلي.“ مون جواب ڏنو.

”شيخ توکي ياد آهي تہ مون توسان هڪ واعدو ڪيو هو.“ ڀٽي صاحب چيو.

مون جواب ڏنو: ”سائين مون کي تہ ياد نہ ٿو اچي.“

ڀٽي صاحب چيو: ”مون توکي دنيا گهمائڻ جو واعدو ڪيو هو. هاڻي مان توکي يو. ايس. آر ڏانهن ڊيلي گيشن جو ليڊر ڪري ٿو موڪليان. ٻن ڏينهن ۾ اسلام آباد مان ڪوئي آفيسر تو وٽ پهچندو، تيستائين پاسپورٽ ڪڍرائي رک!“ پوءِ جو احوال مون ”جڳ مڙيوئي سپنو“ ۾ ڏنو آهي.

ان ڪان ڪافي مهينا پوءِ ڀٽو صاحب حيدرآباد آيل هو. مون اجان وائيس چانسلر جي چارج مس ورتي هئي. هو هڪ وڏي پنڊال ۾ ويٺل هو ۽ هن جي پرسان ايم. اين. اي ۽ ايم. پي. اي ويٺا هئا. مان ڀٽي صاحب جي سامهون ڪجهہ وڪيلن سان گڏ ويٺو هوس، جي منهنجا پراڻا دوست هئا. جيئن ڀٽي جي نظر مون تي پئي تيئن چيائين: ”شيخ، تون ايڏو پري چو ويٺو آهين. تون تہ منهنجي پرسان اچي ويهہ تہ توسان ڳالهائي سگهان.“ اوچتو ايم. ا ين. اي، ايم. پي. اي هڪ ٻئي کي ڏسڻ لڳا تہ ڪير اٿي مون کي جاءِ ڏئي! هر ڪنهن کي ڪرسي پياري هئي، جوتہ ڀٽي صاحب جي ويجهو ويهي هُو پاڻ کي عرش و ڪرسيءَ تي سمجهي رهيا هئا. نيٺ قمرالزمان شاهہ اٿي مون کي چيو: ”شيخ صاحب! هن ڪرسيءَ تي اچي ويهو.“

وڏيرن ٿڌو ساهہ ڀريو، ڄڻ هنن تان ڪائي آفت ٽري وئي.

وائيس چانسلر واري وقت ۾ مون کي آرام جي گنجائش هئي، نہ تہ ان کان اڳ مون ساري عمر بي آراميءَ ۾ گذاري هئي، پر سنڌ جا نوجوان ڏاڍا زود فراموش آهن ۽ هنن جلد وساري ڇڏيو تہ مون هنن لاءِ ڇاڪيو هو. اديب، جي منهنجا دوست ها، انهن مان اڪثر مَرَ سَهُو ها. اها حالت رڳو مون سان نہ ٿي هئي، پر صديون اڳي سنسڪرت جي عظيم شاعرن ڪالي داس ۽ ڀوُڀوتيءَ لاءِ بہ ساڳي ڳالهہ لکي وئي آهي، جا مون کي شروع ۾ ذڪر ڪيل

شاعره تورو دت پڌائي هئي. پر ان سان منهنجي گفتگو ان اسرار جو حصو آهي جو مان ظاهر ڪرڻ نہ ٿو چاهيان.

ٻئي پيري پٽي صاحب مون کي يونيسڪو جي ڪنهن ڪانفرنس ۾ ترڪيءَ موڪليو. ان جي باري ۾ احوال ڊاڪٽر ڳوَنچ جي حوالي سان مون ”جڳ مڙيوئي سپنو“ ۾ ڪيو آهي. جڏهن مون استنبول جي شيريٽن هوٽل جي ڪائونٽر تي خوبصورت ڇوڪريءَ کي پنهنجو نالو لکايو تہ هن چيو: ”اياز تہ ترڪي لفظ آهي. توکي خبر آهي تہ ان جي معنيٰ ڇا آهي.“

مون جواب ڏنو: ”نہ.“

ان تي هن چيو: ”سرد هوا.“

مون دل ۾ چيو تہ: ”هونءَ تہ منهنجي شاعري لڪَ وانگر لڳندي هئي. پر هاڻي شايد ڳگهاٽجي وئي آهي.“

هوءَ ڏاڍي خوبصورت هئي. منهنجو نالو رجسٽر ۾ نوٽ ڪري، پورٽر کي سامان ڪٿي وڃڻ لاءِ چيائين، ۽ مون کي پاڻ ڏانهن گهوريندو ڏسي انگريزيءَ ۾ چيائين: ”اوهان کي پيو ڪجهہ گهرجي.“

مون هن کي چيو تہ: ”فقط تون.“ پر پرسان بيٺل پنجاب يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر مسٽر خيرات کي ڏسي لفظ ڪائي ويس ۽ جملو اڌ ۾ رهجي ويو.

فائيو اسٽار هوٽلن ۾دعوتون، وسڪي، نمڪين پستا ۽ باداميون، تريل بڪيون ۽ جيرا، زندگيءَ کي رنگين بڻائي رهيا هئا.

مون اجان مٿيان لفظ ٿي لکيا تہ فيروز احمد جو حيدرآباد مان فون آيو تہ ”گهاٽ مٿان گهنگهور گهٽا ۾“ ڪمپوز ٿي چڪو آهي. مون ٻڌو آهي تہ اوهان ”ڪٿي نہ پيجبو ٽڪ مسافر“ لکي رهيا آهيو.“

مون جواب ڏنو تہ: ”ها. پنهنجي نوٽ بوڪ جا هڪ هزار کن صفحا لکي چڪو آهيان. جن کي اجان درست بہ ڪرڻو آهي.“

فون رکيم تہ هڪ ڳالهہ ياد آئي جا بابا منهنجي ڏاڏي کان ٻڌي هئي تہ: ”هڪ پيري حڪيم ابوسينا ڪوئي پوڙهو مڙس ڏٺو. جو ڪاٺين جي ڀري مٿي تي کڻي ٿي ويو. ابوسينا پنهنجي شاگرد کي هن جي ڪڍ موڪليو ۽ هن کي چيائين تہ، هي اڳتي هلي مري وڃي تہ مون کي اچي ٻڌائجان.“

ڪجهہ پنڌ ڪري پوڙهو ٿڪجي پيو تہ ڪاٺين جي ڀري لاهي رکيائين

مس تہ پاڻ پريءِ وانگر ڦهڪو ڏئي ڪِريو. ابي سينا جي شاگرد موتي جڏهن ابي سينا کي اها حقيقت ٻڌائي تڏهن ابي سينا کيس چيو: ”مون هن کي ڏسڻ سان ئي سمجهي ورتو هو تہ هي هلي ٿي پريءِ جي زور تي ٿو. پري لاهيندو تہ مري ويندو.“

”ها. ها...“ مون سوچيو: ”هي ساروٽيون هڪ پري، انهن ڪاٺين جي پريءِ کان ڪيئن مختلف آهي!“

اسان جي گهر جي سامهون فليٽ ۾ هڪ هندو عورت رهندي آهي. جنهن کي سيٺيءَ دادي ڪوٺيندا آهن. هُوءَ زرينا سان آچر بازار ۾ گڏجي وئي ۽ اتي ڪجهہ خريد ڪيائين. هُوءَ پئسا کڻڻ ڀلجي وئي هئي. زرينا کيس ان ڪري سؤ رپيا ڏنا ها. جڏهن هو گهر موٽي آيون، تڏهن ٻن منٽن کان پوءِ داديءَ اسان جي فليٽ جي گهنٽي وڄائي ۽ اجان زرينا در کوليو تہ کيس سؤ رپيا موٽائي ڏنائين. ان تي زرينا چيس، ”دادي، ايڏي ڪهڙي تڪڙ هئي. شام جو ڏين ها!“

ان تي داديءَ وراڻيو: ”پيڻ، حياتيءَ جو ڪهڙو ڪٿ آهي.. شام جو مان جيئري هجان يا نہ هجان. ڪنهن جو بہ قرض ڪاٽي وڃڻ چڱو نہ آهي.“

يڪدم مون کي خيال آيو تہ آءٌ بہ هيءَ آتم ڪهاڻي پوري ڪري زندگيءَ جو قرض چڪائي وڃان. پر سوچيم تہ فيروز احمد لاءِ هي ڪتاب ڪافي ڏکيو ٿي ويندو. اجان تہ ڇهين درجي انگريزيءَ تائين پهتو آهيان.

مون برسات ۾ پنهنجي ڪالم ۾ لکيو هو تہ: ”منهنجي اندر جا مانسرور آهي، ان مان هڪ ندي بہ پوري نہ وهي آهي، مون کي پنهنجي ڪم کي پورو ڪرڻ لاءِ هڪ سؤ سال ٻيا بہ گهرجن. پر عمر دراز جي تمنا جي باوجود جي مان اڄ ۾ مري وڃان تہ مون کي ڪلفٽن تي ٻهاڙيءَ تي پوريو وڃي، سمنڊ جي سامهون جو منهنجو ياءُ آهي. پر پاڪستان جي ڪنهن بہ سرڪار ۾ مون کي اها اميد نہ آهي. ان ڪري بهادر شاهہ ظفر جي هڪ سٽ تي اڪتفا ٿو ڪيان:

”دو گز زمين بهي نہ ملي ڪوئے يار مين.“

’يار‘ بدران ’شهر يار‘ پڙهيو وڃي تہ وڌيڪ معنيٰ خيز ٿيندو.

ڪالهہ منهنجي ڀاڻيجي سعيده ۽ هن جو مڙس ڪرنل وقار ملڻ آيا ۽ چيائون تہ: ”شڪارپور مان تا اچون.“ انهن سان ڳالهيون ڪندي مون سوچيو

تہ جي مون کي پاڻ اڪيان ابدي آرام لاءِ جاءِ نہ ملي سگهي تہ پيءُ جي پرسان ئي ملي. شڪارپور ۾ پير الف شاھ جي قبرستان ۾ منهنجي پيءُ دفنايل آهي. اتي منهنجو سهرو ۽ سس ۽ وقار جو پيءُ واجد علي ۽ ٻيا مائٽ دفنايل آهن. اتي منهنجي پرسان جاءِ ڇڏي وڃي، زرينا ٽيھ چاليھ سال پوءِ ايندي. هُن لاءِ بہ جاءِ ڇڏي وڃي.

مون سعيده کي سؤ رپيا ڏئي چيو، "منهنجي پيءُ ۽ ان جي پرسان آرامي مائٽن تي گل وجهي." ان تي وقار چيو تہ: "چاچا دال ۽ چانور بہ وجهون. انهن قبرن مٿان هڪ وڻ ڇٽ وانگر جهڪي آيو آهي، جنهن تي ڪيئي پکي چون چون ڪندا آهن. انهن کي چوڳو وجهڻ ثواب جو ڪم آهي." مون وقار کي چيو تہ: "ڀلي. پکي بہ منهنجي ذات وارا آهن."

منهنجي ڏٺيءَ در التجا آهي تہ مون کي ايتري فرصت ڏئي تہ مان مهد کان لحد تائين پنهنجي آتم ڪهاڻي پوري ڪري سگهان. منڪر ۽ نڪير لاءِ ڪجھ بہ نہ ڇڏيان. مون اڃان تائين تہ مٽرڪ تائين بہ زندگي نہ لکي آهي. اميد تہ خدا اها منهنجي التجا اگهائيندو. آمين.

17.5.96

Time: 11.05 Pm

Gul Hayat Institute

نيو فيلڊس طرفان
شيخ اياز جا ٻہ جلد ايندڙ نوان ڪتاب

ڪونجون ڪَرڪن روھہَ تي
ڪٿي نہ ٻيجبو ٽڪ مسافر (جلد ٽيون)

نيو فيلڊس طرفان شيخ اياز جا شايع ٿيل ڪتاب

چنڊ چنبيليءَ ولَ (شاعري)
رڻ تي رم جهم (شاعري)
ساهيوال جيل جي ڊائري
ڀڳت سنگھ کي ڦاسي
ڪپر ٿو ڪُن ڪري (شاعري)
ڪي جو ٻيجل ٻوليو (شاعري)
خط، انٽرويو ۽ تقريرون (ڀاڱو ٻيو)
راج - گهاٽ تي چنڊ (شاعري)
لڙيو سج لڪن ۾ (شاعري)
ٻڙ جي ڇانوَ اڳي کان گهاٽي (شاعري)
اُڪن نيرا ڦليا (شاعري)
ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون (آتم ڪهاڻيون)
پڙنر پري آڪاس (شاعري)
جهڙ نيٽان نہ لهي (شاعري)
وڄون وسڻ آئيون (شاعري)
پنهل ڪان پوءِ
جڳ مڙيوئي سپنو (شاعري)
اُڀر چنڊ پس پرين (شاعري)
پتڻ ٿو پور ڪري (شاعري)

هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جئن (شاعري)
خط، انٽرويو ۽ تقريرون (ڀاڱو پهريون)
ٽڪرا ٽٽل صليب جا (شاعري)
واٽون ڦلن ڇانئيون (شاعري)
الوداعي گيت (شاعري)
ڪتين ڪَرَ موڙيا جڏهن (جلد پهريون)
ڪتين ڪَرَ موڙيا جڏهن (جلد ٻيون)
ننڊ وليون (شاعري)
سر لوهيڙا ڳيپا (شاعري)
سورج مکيءَ سانجهہ (شاعري)
جَرَ - ڏيئا جهمڪن (شاعري)
هرڻ اکي ڪيڏانهن (شاعري)
ڪتي نہ ٻيجبو ٽڪ مسافر (جلد پهريون) (آتم ڪهاڻي)
چنڊ ڳليون (شاعري)
گهاٽ مٿان گهنگهور گهٽا ۾ (شاعري)
ڪتي نہ ٻيجبو ٽڪ مسافر (جلد ٻيون) (آتم ڪهاڻي)

Gul Hayat Institute

شيخ اياز
ڪٿي نہ ٻيجبو ٽڪ مسافر (آتم ڪهاڻي) (جلد ٻيو)
نيو فيلڊس (205)